

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

४८८३

क्रम संख्या

४०१

कामादि

काल नं०

खण्ड

वीर सेवा संस्मरण पुस्तकालय

अंकन न० ५४४३

२१, हरियोग न, देहली

પાઘય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

પ્રણેતા

પ્રો. હીરાલાલ દસિકંઠાસ કાપડિયા એમ. એ.

પ્રથમ આવૃત્તિ

વિ. સં. ૨૦૦૬]

શ્રીરસવત્ ૨૪૭૬

[ઇ. સ. ૧૯૫૦

મૂલ્ય રૂ. ૬-૦-૦

પ્રકાશક:-

વિનયચંદ્ર ગુલાબચંદ શાહ જી. એ.

[આ પુસ્તકના પુનર્મુદ્રણાદિ સર્વ હક

પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયાને સ્વાધીન છે.]

સૂચના—વિશેષ વિગતિ કે આ પુસ્તક જેમને અભિપ્રાયાર્થે અપાય
તેમણે તેમનો અભિપ્રાય પ્રા. કાપડિયા ઉપર ખારાખાર
લખી મોકલાવવો, અને જેમને સમાલોચનાર્થે આ મોકલાય
તેમણે સમાલોચનાની નકલ એમને જ મોકલાવવી.

મુદ્રક:-

શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ

મહોદય પ્રેસ, લાવનગર.

ઉત્થાનિકા

આધુનિક યુગમાં પાઘય (પ્રાકૃત)ના અભ્યાસનો પ્રારંભ સંસ્કૃતના ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનોને હાથે ભાષાવિજ્ઞાનના આનુષંગિક રૂળ રૂપે શરૂ થયો. સંસ્કૃત સાહિત્યનું પરિશીલન કરનારાઓનું લક્ષ્ય ભારતીય દ્વિભાષિક નાટકો તરફ સવિશેષ ખેંચાયું અને એને લઇને નાટકમત પાઘય કંડિકાઓ અને પછોના અભ્યાસનાં પગરથ્થુ મંડાયાં. ડૉ. પિશેલના પ્રયત્નથી આ અભ્યાસનું મહત્ત્વ વધ્યું અને ડૉ. કેનોની “ કપૂરમંજરી ”ની આવૃત્તિથી નાટકમત પાઘય ભાષાઓના અભ્યાસને નૂતન પ્રકાશ મળ્યો. મરહટ્ટી (માહારાષ્ટ્રી) સાહિત્યને અગત્ય મેળવી આપવાનું માન ગ્રો. વેબરને છે, અને એ એમની ગાહાકોસ યાને ગાહાસત્તસર્ગની ઉત્તરોત્તર આવૃત્તિઓને આભારી છે. રા. બ. શંકર પાંડુરંગ પંડિતની ગર્હિતવહુની વિદ્વાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાએ મળતા અભ્યાસને વેગ આપ્યો. પાઘય ભાષાનો અભ્યાસ પાઘય વિદ્વાનોએ પાઘયનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોથી શરૂ કર્યો. આ અભ્યાસને સ્વતંત્ર સ્થાન મળતાં તો કેટલાંયે દસકા વીતી ગયા.

આપણા દેશની અનેક વિદ્યાપીઠોમાંની ધણીખરીએ આજે પણ પાઘયના અભ્યાસને સ્થાન આપ્યું નથી. જે વિદ્યાપીઠોએ આપ્યું છે તેમાં મુખ્ય વિદ્યાપીઠ મોખરે હોય એમ જણાય છે, જોકે પૃ. ૧-૨માં કલા મુજબ એની ગતિ ધણી ધીરી રહી છે. મુખ્ય વિદ્યાપીઠ હસ્તકની કૉલેજોમાંની બહુ જ થોડી કૉલેજમાં “ અર્ધમાગધી ” શીખવાય છે, અને તેમાં પણ કેટલીકે હાલમાં કાપ મૂક્યો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પાઘય સાહિત્યના સંપૂર્ણ અને વારતવિક મૂલ્યાંકનની શી આશા રખાય ? તેમાં જે વર્ગી મારા જેવો આજકાલનો વિદ્યાર્થી આ દિશામાં શો પ્રકાશ પાડી શકે ? વાત એમ છે કે મેં “ અર્ધમાગધી ”ને અંગે કોઇ પરીક્ષા પસાર કરી નથી કે કોઇ પદવી મેળવી નથી. મારો પ્રિય વિષય તો

ગણિત હતો (અને છે) અને એથી તો મેં પી. એ. અને એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે એ પસંદ કર્યો હતો. એમ. એ.ની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ ૧૯૧૮થી ૧૯૨૪ સુધી ગણિતના અધ્યાપક તરીકે મેં મુંબઈની કોલેજોમાં કામ કર્યું હતું. એ દરમ્યાન ગણિતની નીમાંસા (philosophy of mathematics)માં રસ લેતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે અને જૈન ગણિતને અંગે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી 'સંશોધન-દાન મળતાં' જૈનોના સંસ્કૃત અને પાદ્યમાં રચાયેલ સાહિત્ય પ્રત્યે ચારી અભિરુચિ જન્મી ગઈ. જોને લઈને તો હું સંસ્કૃત અને પાદ્યમાં રચાયેલાં દર્શન-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા પશુ મેરાયો. આગળ જતાં "લાંકારકર-પ્રાચ્ય-વિદ્યા-સંશોધન-મંદિર" (પૂના) તરફથી જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનને લક્ષી સંસ્કૃત, પાદ્ય ને ગુજરાતીમાં રચાયેલી કૃતિઓની હાથપેશીકું વર્ણનાત્મક સચિપત્ર તૈયાર કરી આપવાનું આમંત્રણ મળતાં મેં એ સ્વીકાર્યું^૨ અને પૂનામાં રહી આ કાર્ય ૧૯૩૬માં પૂર્ણ કર્યું. સાથે સાથે સંશોધન-ક્ષેત્રમાં મેં વિહરવા માંડ્યું. આનું એક પરિણામ એ વાતનું કે ૧૯૩૬માં અહીંની એમ. ટી. પી. કોલેજમાં મારી "અર્ધમાગધી"ના અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક કરવાની આચાર્ય નગીનદાસ માલુકલાલ શાહે હિંમત બીડી.^૩ આગળ જતાં એમણે તેમજ મુંબઈ વિદ્યાપીઠે પી.એમ.

૧ લિપિશાસ્ત્રવિષયક જૈન લેક્ચરેસ, જૈન કેળવણીની પદ્ધતિ, જૈન આગમોમાં અદ્વિસાનો સિદ્ધાન્ત અને જન આગમોને આધારે "અર્ધમાગધી". બાકમજીની રચના એ વિષયો. પરત્વે પશુ મને આ વિદ્યાપીઠ તરફથી સંશોધન-દાન મળેલાં છે. ૨ આ પશુ એક સાહસ હતું, કેમકે વિદ્યાર્થી-જીવન દરમ્યાન અપર આપા તરીકે સંસ્કૃતનો મેં જો બોધ મેળવ્યો હતો તે તો સં. સાહિત્યના પાઠ્યથી પશુ થાક રખાયેલા અભ્યાસને લઈને તાલે રહ્યો હતો એટલે સં. કૃતિઓને તો હું જમી તેમ કરીને પહોંચી વળી શકું તેમ હતું, ન્યારે પાં. માટે મુશ્કેલી હતી, કમણ કે એ માટેની મારી ચોક્કસ તે સમયે તો જૈન કુળમાં જન્મ લેવાથી અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ જૈનોની આવસ્થક કિંમતો-પદ્ધતિઓનાં સૂત્રો અને જીવનચિંતર, નવતરત પગે પ્રકરણ-મંથાના સાધારણ અભ્યાસ પૂરતી જ હતી. ૩ આ માટે હું એમનો ખાણી છું.

ડી. (Ph. D.)ના “ અર્ધમાગધી ” વિદ્યાર્થીએને માગફેશન કરાવવાને બદલે સુનેશ સહી આપ્યો. વળી ડી. લીટ. (D. Litt.)ની પદવી ધરાવનારા “ અર્ધમાગધી ”ના એક પ્રાધ્યાપકને “ પ્રાકૃત સાહિત્ય ” માટે ૧૯૪૦માં Springer Research Scholarship મળતાં એને અંગે એમના તરફથી “ પ્રાકૃત સાહિત્ય ”નું જે કામ થાય તેની ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને એનો હેવાલ રજૂ કરવાનું કાર્ય અને (તેમજ પં. જ્યેષ્ઠરાસને) મુંબઈ વિદ્યાપીઠે સોંપ્યું. આથી મને આશ અભ્યાસને દલીલૂત કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળ્યું. મારા સહુપ્રાધ્યાપકો તરફથી “ અર્ધમાગધી ”ને અંગે—પાઠ્ય સાહિત્ય પરત્વે ચમેલી કેટલીક પ્રામાણિક ને સત્યરૂપી તથા કેટલીક વિનોદલક્ષી ટીકાઓને લીધે પણ આ સાહિત્ય તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપવા હું પ્રેરાયો.

આ પ્રમાણે મારો અભ્યાસ વિકસતો ગયો. એવામાં આગળથી દસ વર્ષ ઉપર, એમ. ટી. બી કૉલેજના પ્રાધ્યાપકો માટે રચાયેલા “ ભારતીય વિદ્યામંડળ ”ના ઉપક્રમે “ પાઠ્ય ભાષા અને સાહિત્ય ” ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ વેળા મેં આને અંગે જે નોંધો તૈયાર કરી હતી તેમાં હું સમય અને સાધન અનુસાર ઉમેરો કરતો ગયો. ૧૯૪૭માં પ્રકાશન-દાન માટે મેં મુંબઈ વિદ્યાપીઠને અરજી કરી તે પૂર્વે મેં આ નોંધોને આધારે મારું સમગ્ર લખાણ તૈયાર કર્યું હતું. આગળ ઉપર મુંબઈ વિદ્યાપીઠની આ માટે માગણી થતાં એ આના ઉપર મોકલવ્યું. આ વિદ્યાપીઠે એ એક સમીક્ષક (referee)ને અભિપ્રાયાર્થે આપ્યું. આ છપાવવા યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય મળતાં શ. ૪૦૦ નેટલું પ્રકાશન-દાન આપવાનું આ વિદ્યાપીઠે કરાવ્યું.

લખાણ છપાવવા માટે તપાસી ગતી વેળા તેમજ એ છપાતી વેળા પણ મેં કાંઈ કાંઈ રચણે ઉમેરા કર્યા છે. આપ આ પુસ્તક કાલબત્તિ-

૧ આ નિબંધની લેખા માટે હું આ પુસ્તકના સુદૃઢ મો. ગુલામચંદ્રને આભાર માનું છું.

ક્રમના દોષથી મુક્ત નથી, જોકે એનો મોટો ભાગ દસ વર્ષ ઉપર તૈયાર થયેલો તે જ છે, અને કાલાંતરે થયેલા ઉમેરાનું પ્રમાણ નજીવું છે, અને તેમાં પણ આ દસ વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ વગેરેના પ્રકાશકાદિનાં નામ અને પ્રકાશન-વર્ષની નોંધનો ફાળો મોટો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતી વેળા જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા અને જેના પૂરેપૂરા ઉત્તર મેળવવા બાકી છે તેની યાદી તેમજ વિશેષ-નામોની સૂચી તૈયાર હોવા છતાં અત્યારે એ છપાય તેમ નથી. આ ન્યૂનતા કંઈ અંશે વિસ્તૃત વિષયસૂચી દૂર કરે છે.

મેં સમગ્ર પુસ્તક બે ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે. ૧ પહેલા ખંડમાં પાંચ ભાષા વિષે કેટલીક બાબતો રજૂ કરી છે. બીજા ખંડમાં મેં પાંચ સાહિત્યની રૂપરેખા આલેખી છે. તેમાં પૃ. ૫૪-૧૮૬માં મુખ્યત્વે મંમાં વિષયદીઠ રચાયેલી કૃતિઓ વિષે ઉલ્લેખ છે. ત્યાર બાદ પૃ. ૧૮૬-૨૧૮માં ભાષાદીઠ સાહિત્યનો વિચાર કરાયો છે કે જેથી કંઈ પાંચ ભાષામાં કેવું અને કેટલું સાહિત્ય છે તેનો ક્યાંસ કાઠી શકાય.

આમ આ મારો નમ્ર પ્રયાસ છે. વિષયોની રજૂઆત સુસંગત બનાવવા માટે, વિધાનો ચકાસી જેવા માટે અને નબળી કડીઓને મજબૂત કરવા માટે જોઈતી અનુકૂળતા મળી શકી નથી. પુસ્તક મુખ્યત્વે માહિતીપ્રધાન દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાયું છે. એમાં અસ્તુત વિષયને અંગે છૂટાછવાયા જે પ્રયત્નો થયા છે તેને મેં સંકલિત કરી કેટલાંક નવાં પાસાં રજૂ કર્યાં છે. આથી કરીને જે વિશેષજ્ઞો આ ક્ષેત્રમાં થયેલું વિહાર કરી આમાં રહેલી ત્રુટિઓ દૂર કરવા પ્રેરાશે તો હું મારા આ પ્રયાસને સફળ થયેલો માનીશ, કેમકે એથી આ વિષયને અંગેની ભામક માન્યતાઓનું સમૂહ ઉન્મૂલન થશે અને એના યોગ્ય મૂલ્યાંકનનો માર્ગ મોકળો અને નિષ્કંટક બનશે.

૧ આ ખંડની શુદ્ધ-પુસ્તિકા જોઈ આપી અને સૂચનાઓ કરી પ્રા. વિષ્ણુ-પ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીએ અને ઉપકૃત કર્યો છે. એમની તરફથી આ નવનો લાભ આ પૂર્વે પણ અને અવાર નવાર મળતો રહ્યો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે ગ્રન્થ, લેખ છત્યાદિ મને સહાયક નીવડ્યા છે તેના પ્રણેતાઓનો અને પ્રકાશકોનો વ્યક્તિગત ઉલ્લેખ કરી આભાર માનવાનું અશક્ય હોવાથી એ સમગ્ર ગ્રન્થ હું અહીં સામુદાયિક સ્વરૂપે સ્વીકારું છું.

અંતમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠે મને આ પુસ્તકના પ્રકાશન-ખર્ચને અંગે પ્રકાશન-દાન તરીકે જે સંગીન આર્થિક સહાયતા આપી છે એ બદલ હું એનો સાનંદ આભાર માનું છું.

ગોપીપુરા, મુરત.
તા. ૨૬-૧-૫૦
(પ્રજાસત્તાક-દિન)

}

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

પૂર્તિ—આ પુસ્તકનું પુરવણી મુદ્દીનું લખાણ છપાતાં ૫૦ લાલચન્દ્રે એ વાંચી જઈ કેટલીક સૂચનાઓ લખી મોકલાવી મને ઉપકૃત કર્યો છે.

હી. ર.

અ...નુ...ક...મ...ણિ...કા

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉત્થાનિકા	૩-૭
વિસ્તૃત વિષયસૂચી	૮-૧૭
સંકેતોની સમજણ	૧૭-૧૯
શુદ્ધિ-દુષ્કિ-પત્રક	૧૯-૨૦
પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય	૧-૨૪૧
ખંડ ૧ : પાઠ્ય ભાષાઓ	૧-૫૭
ખંડ ૨ : પાઠ્ય સાહિત્ય	૫૭-૨૩૧
પુરવણી	૨૩૨-૨૪૧
કેટલીક સૂચનાઓ	૨૪૧-૨૪૨

વિસ્તૃત વિષયસૂચી

પૃ. ૧-૫૩ ખંડ ૧ : પાઠ્ય ભાષાઓ

૧ મંગલચરણ	૧૬-૨૧ થર (સ્તર) ને કાલમાન—
૨ (જમનું) નિરસન	બીજા થરની પાઠ્ય ભાષાના
૩-૨ ઉપક્રમ—સુબાલ વિદ્યાપીઠ	તથા યુગોત્તર સાહિત્ય
‘અર્ધમાચથી’ ને અપેક્ષા સ્થાન	૨૧-૬ બીજા થરની પાઠ્ય ભાષાના
૨-૩ મર્થાદા	પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો
૨ (પાલિ ભાષા માટેનાં પુસ્તકો)	૨૬-૭ પાઠ્ય ભાષાઓ ને વિદ્યાભાષાઓ—
૩-૪ ભાષાનાં બાર કુળ	તું વર્ગીકરણ
૪ પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ	૨૭-૬ નાટકો અને પાઠ્ય ભાષા
૪-૫ સ્થૂલ સ્વરૂપ—સંસ્કૃતનાં રૂપાંતરો અને નામો	૨૬-૩૧ નાટકોનું સંસ્કૃત નામકરણ—
૫-૬ પાઠ્યનું નામકરણ	‘સંસ્કૃત નાટક’ તરીકેના
૬ પાઠ્યનાં નામાંતર	નિર્દેશની મીમાંસા
૭-૬ પાઠ્યના વિવિધ અર્થ	૩૧-૪ પાત્રોની ભાષા—શુદ્ધકલ્પિકાનાં
૮-૬ (આધુનિક ભારતીય કથા ભાષાના ભેદો અને ઉપભેદો)	પાત્રો અને તેમની ભાષા
૧૦ ‘પ્રાકૃત’ની વ્યાખ્યા	૩૨-૪ (ભાષાનાં નાટકની સંસ્કૃત
૧૦-૧૧ દોષ અને એનો પરિહાર	ભાષાની વિલક્ષણતા, શુદ્ધકલ્પિકા-
૧૨-૪ પ્રાકૃતની અન્ય વ્યુત્પત્તિઓ	ટિકની પૃથ્વીધરીય વિવૃતિગત
૧૪ ‘પાઠ્ય’ શબ્દની સાધુતા અને પ્રામાણિકતા	‘સૌરસેની’ ઇત્યાદિનાં લક્ષણો)
૧૪-૬ પાઠ્ય ભાષાની ઉત્પત્તિ	૩૪ પાઠ્યનો ઉપહાસ
૧૬-૭ પાઠ્ય ભાષામાંથી સંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ	૩૪-૫ વૈદિક અને પાઠ્ય ભાષાઓ
૧૭-૮ પાઠ્યના પ્રકાર—આર્થ ભાષાના પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો, દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોનું વિદ્યાગીકરણ	૩૬ ધાર્મિક (સાહિત્યની) ભાષાઓ
	૩૬ (‘અવેસ્તા’ લખાણનાં સં. રૂપાન્તર)
	૩૬ અ. ૦ માં એ ગીર્વાણ બીજા તરીકે ઉલ્લેખ
	૩૬-૭ ભાષાઈ
	૩૭ આર્થ ભાષા

૩૭ લોકસાહિત્યની ભાષા
૩૮-૪૦ અં માંની વ્યાખ્યા
૪૦ અં માં ભાષાનાં લાક્ષણિક
અંગ
૪૧ અં માંની પ્રાચીનતા
૪૧-૨ સોરસેણી વગેરેની વિશિષ્ટતા
૪૧ (' બિહારી ' ભાષા અને
' ડિમલ ' વાણી)
૪૨ ભાષા અને પ્રાકૃતત્વ
૪૨-૪ પાઠ્યનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ
૪૩ (બિહારી સંપ્રદાનો રવીકાર,
સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન)
૪૪ અતિસંસ્કૃતીકરણ ઇત્યાદિ
૪૪-૫ પાઠ્ય ભાષાના ' દેસિય ' સંપ્રદો
૪૫ પ્રમથાઓની પ્રિય ભાષા

૪૫ લટાની લારીથી ભાષા
૪૬ પાઠ્ય ભાષાની ક્રોમલતા
૪૬-૭ પાઠ્યની મધુરતા, ગીતકામતા,
લલિતતા અને લવણિયા
૪૭ પાઠ્યની સરલતા અને સુગોખતા
૪૭ (' અંબિકૃપણાસુમાંથી અવ-
તરણો)
૪૮ પાઠ્યની વ્યાપકતા
૪૮-૯ પાઠ્યની ઉપયોગિતા
૪૯ અં માંના અભ્યાસથી લાભ
૪૯ (અં મં, મં અને અવલઢૂના
અભ્યાસનાં સાધનોનું સૂચન)
૫૦ પાઠ્ય ભાષાનું સન્માન
૫૦-૫૧ પાઠ્ય ભાષાનાં ગુણગાન
૫૧-૩ પાઠ્યના વિવિધ પ્રકારો સં-
બંધી વિશિષ્ટ લેખો

પૃ. ૫૩-૨૩૧ ખં ૨ : પાઠ્ય સાહિત્ય

૫૩ પાઠ્ય સાહિત્યનું વિદ્યમાનલોક-
ન-પાઠ્ય સાહિત્યની વિશાળતા
૫૪ પાઠ્ય સાહિત્યના પરામર્થ
માટેની મર્યાદા
૫૪ સાહિત્યનાં અંગ
૫૪-૬ વ્યાકરણ
૫૪-૫ ઉપલબ્ધ પાઠ્ય વ્યાકરણોની
ભાષા
૫૫ (પાઠ્ય વ્યાકરણને અંગેનાં
પાઠ્ય અવતરણો, પાઠ્ય
વ્યાકરણોનો ઇતિહાસ)
૫૬ પાઠ્યના વ્યાકરણવિષયક
અંગેષ્ઠ લેખો

૫૬-૬૧ કોશ
૫૭-૮ સાતેક ' દેશ ' સંબંધના કોશો
૫૮-૬૦ ઉપલબ્ધ પાઠ્ય કોશોનો
સંક્ષિપ્ત પરિચય
૬૧ રાખડકોશ અંગેના અંગેષ્ઠ લેખો
૬૧-૭૨ છંદ
૬૧-૨ છંદ-શાસ્ત્રોની સૂચી
૬૨-૪ વાકાલક્ષ્યબજુ
૬૪-૫ કવિદર્શનબજુ
૬૫ છંદકંદલી
૬૫-૬ સૂચંબજુ
૬૬-૭ કવિશિલ્પ
૬૭ છંદકોશ

- ૬૭-૮ યુદ્ધિસાગરસૂરિકૃત છંદ:શાસ્ત્ર
અને એમનાં કાવ્ય, નાટક ઇત્યાદિ
- ૬૮ પાઇય-પિંજણ
- ૬૯ જયદેવનું છંદ:શાસ્ત્ર
- ૬૯ છંદ:શાસ્ત્રોના અભ્યાસનું
આનુષંગિક કૃત
- ૬૯-૭૨ છંદોનું વૈવિધ્ય—નાયી૦
વગેરેના છંદો
- ૬૯ (ના૦ રૂપાંબત પાઇયનાં
ઉદાહરણોના અભ્યાસ)
- ૭૨-૩ અક્ષરં કાર
- ૭૨ અક્ષરં કારને લગતી પ્રાચીન
કૃતિનો નાશ
- ૭૨-૩ અક્ષરં કારદર્શન
- ૭૩ અક્ષરં કાર અંગે પાઇય ઉદાહરણો
- ૭૩-૮૧ ની ટંક
- ૭૩-૪ પાંચ સદૃશનાં નામ
- ૭૩ (૩૫ નાટકોની અનુપલબ્ધિ)
- ૭૪-૫ કર્પૂરમંજરી
- ૭૪ (વિદ્યશાસ્ત્રનાં નિઃકાગત
લોકોક્તિ અને કંઠુકની રમત)
- ૭૫-૬ વિલાસવતી
- ૭૬-૮ અંકલેખા
- ૭૮ આનંદકુંડરી
- ૭૮ સિંહારમંજરી
- ૭૮-૯ ઉપલબ્ધ નાટકોનાં સંપાદનમાં
'પાઇય'નું સ્થાન
- ૭૯ નાટકોનું પાઇયની દૃષ્ટિએ યત્ન
એઈનું મૂલ્યાંકન
- ૭૯-૮૦ નાટકોની આવૃત્તિઓની
આલોચના

- ૮૦ લેવિ અને કીયની કૃતિઓ
- ૮૦-૮૧ 'યુક્તિપ્રબોધ' નાટક ચાને
વાણીરસીયમયલેખ
- ૮૧-૧૨૬ કંથા, અરિ અર્ધત્યાદિ
- ૮૧ જૈન સાહિત્યની કથાદિને અંગે
પ્રસિદ્ધિ
- ૮૧ (આખ્યાયિકાનું સ્વરૂપ)
- ૮૧ જૈન કથાદિની રચનાનો ઉદ્દેશ
- ૮૨-૪ તરંગવર્ષ, નરવાહુલુદત્ત
કહા, મગધસેન્યા, મલય-
વર્ષ, વસુદેવચરિય, બંધુ-
મતી, હરિવંસચરિય, સુ-
ભોયણકહા, વાસવકત્તા,
સુમનોત્તરા, ઉવંશી, ભૈમ-
વથી ઇત્યાદિ કૃતિઓના નાશ
અને તેની ભાષા
- ૮૪ જૈન આગમોમાં કથાઓ
- ૮૫-૬ પઉમચરિય
- ૮૫ (લાલિમહિનાં રામાયણનાં
વિદેશી ભાષાઓમાં ભાષાંતર)
- ૮૭ (કેલાસાદિને ઉપાડવાની વાત)
- ૮૮ ('અન્ન'ને લગતા ઉલ્લેખો)
- ૮૭ (અદત્યાદિનો અર્થ)
- ૮૭ (વિદુષક)
- ૮૯-૯૬ વસુદેવચરિય (ચ) ચાને
વસુદેવચરિયી
- ૯૫ (વસુદેવકહાનાં કારમીરી અને
નેપાલી રૂપાંતર)
- ૯૬-૮ સમશાધ્યઅચરિય
- ૯૬ (સ. અ.ની તાડપત્રીય પ્ર

- ૬૬ (રત્નપ્રભસૂરિનાં સ. ચ. પર ચાર આખ્યાનો, સ. ચ. ઉપર ટિપ્પણી, સ. ચ.નો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ ને વિલાસવર્ધકહાવું ઉદ્ધરણ)
- ૬૭ (સ. ચ.નાં નામાંતરો)
- ૬૮-૬ ધુવાફઆણુ
- ૬૮ (સંસ્કૃત અને ગ્ર. મૂર્તાખ્યાન)
- ૬૯ વસુદેવહિંડીકહા
- ૧૦૦ પંચમીચરિય
- ૧૦૦-૧૦૨ કુવણયમાલા
- ૧૦૦ (દક્ષિણ-દીપ એટલે શું ? , નામકરણની રીતિ)
- ૧૦૧ (‘ પ્રહીમ ‘સૂરિ, રવિસેન અને જડિલનો સંક્ષિપ્ત પરિચય, હરિગુપ્તનો ‘તોરમાણુ’ રાજના ગુરુ તરીકે નિર્દેશ)
- ૧૦૨ સુભોયણાકહા
- ૧૦૨ જસહરચારિય
- ૧૦૨-૩ ચઉપજમહાપુરિસચરિય
- ૧૦૨ (‘ સલાહપુરુષ ’ વિષે પરા-મર્શ)
- ૧૦૩ શીલાચાર્ય શીલાંકસૂરિ અને ‘ દેશીકાર ’થી જિન છે ?
- ૧૦૩ મહાપુરિસચરિય
- ૧૦૩ છવદેવકૃત પ્રબંધ
- ૧૦૩ છુવણસુદરીકહા
- ૧૦૩ કાલયાચરિયકહાણુ
- ૧૦૪-૫ કહાણુયકોસણું રવોપજ વિવરણ

- ૧૦૫ (સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સામગ્રી)
- ૧૦૫ સંવેગરંબસાલા
- ૧૦૫-૬ જિનેચરસૂરિની લીલાવલી-કહા
- ૧૦૬ કોગિહલની લીલાવર્ધકહા
- ૧૦૬-૭ સુરસુદરીકહા, સતી સુર-સુદરી
- ૧૦૭ સીયાચરિય
- ૧૦૭ મહીપાલકહા
- ૧૦૭-૮ નાણુપંચમીકહા ચાને પંચમીમાહૃષ
- ૧૦૮ (સર્વજ્ઞ ‘ આકાશમામિની ’ વિદ્યાનો કરેલો હપયોગ)
- ૧૦૮-૯ (ભવિષ્યવતકહાની રત્ન-સેન-પદાવલીની હિંદી કહાની સાથે તુલના)
- ૧૦૯ પુષ્કવર્ધકહા
- ૧૦૯-૧૧૦ કહાવલી
- ૧૦૯ (કહાવલીના રચનાસમય પરત્વે અત્યેક)
- ૧૧૦ તરંબલોભા
- ૧૧૦ ધરમકૃઆણુયકોસ
- ૧૧૦-૧૧૧ વિલાસવર્ધકહા
- ૧૧૧ અકૃઆણુમણુકોસ
- ૧૧૧ વિજયચંદ્રચરિય
- ૧૧૧-૨ ગુણચંદ્રમણિ (દેવશંકરસૂરિ)-કૃત મહાવીરચરિય
- ૧૧૨ નેમિચંદ્રસૂરિકૃત મહાવીર-ચરિય

- ૧૧૨ કલાપ્યભારત
૧૧૨ ઉપાધ્યક્ષ
૧૧૨-૩ મનોરથાચાર્ય અને
આદિનાથચાર્ય
૧૧૩ સંતિનાથચાર્ય
૧૧૩ પ્રહલીયાદ્યચાર્ય
૧૧૩-૪ પાસનાથચાર્ય
૧૧૪ સિદ્ધાન્તનાથચાર્ય
૧૧૪ નેમિનાથચાર્ય
૧૧૪ જિજ્ઞાસુમહારિસિચાર્ય
યાને બિજ્જયતક્રમાણ
૧૧૪ નરમયામુંદરીકલા
૧૧૪ સુખ્યુભવયસામિચાર્ય
૧૧૪ સુપાસનાથચાર્ય
૧૧૪-૬ કુમારવાલચાર્ય યાને
આકૃત કથાઓ
૧૧૪-૬ (કાશ્મીરી ભીમનું બાકરણ-
કાવ્ય)
૧૧૬ (કુમારપાવનો 'સુમાલક' તરીકે
ઉલ્લેખ)
૧૧૬-૭ સભ્યકુમારચાર્ય
૧૧૭ ચંદ્રપદચાર્ય, અક્ષિનાથ-
ચાર્ય અને નેમિનાથચાર્ય
૧૧૭ રત્નપ્રભા(?)કૃત નેમિનાથચાર્ય
૧૧૭ જંબુચાર્ય
૧૧૭-૮ સુમતિનાથચાર્ય
૧૧૮ બિજ્જયતક્રમપદિઓક યાને
કુમારવાલપદિઓક
૧૧૮ સુકં(કરિ)સાધુચાર્ય
૧૧૮ સિદ્ધસેનાધિચાર્ય

- ૧૧૮-૧૨૦ ચંદ્રપદચાર્ય
૧૨૦ મહાયમુંદરીકલા
૧૨૦ સંતિનાથચાર્ય
૧૨૦ ચંદ્રપદચાર્ય
૧૨૦ સંતિનાથચાર્ય
૧૨૦-૧૨૧ સિદ્ધિવાલકલા
૧૨૧ (છંદ અને અલંકારોનો નિર્દેશ
ને વહાણોનાં નામ)
૧૨૧-૨ (પદ્યવલ સાથે પ્રથમા)
૧૨૧ વૃદ્ધાચાર્ય અમ કાવલિ
૧૨૧-૨ રચણસેકરકલા
૧૨૨ ઇસિમંકલપયરચુવિલિ
૧૨૨-૩ સિંહાસણચુલ્લીસિયા
૧૨૩ કુરમાપુત્રચાર્ય
૧૨૩ જંબુચાર્ય
૧૨૩-૪ (અવશિષ્ટ કથાઓ અને
ચરિત્રાની નોંધ)
૧૨૪ (તત્ત્વકૌમુદિમત વીસ કથાનો
ઉલ્લેખ)
૧૨૪-૬ (સંધ્યાચાર્યવિધિમાંની
કથાઓનો નિર્દેશ)
૧૨૬ (ધરમવિહિની વૃત્તિમત કથા-
ઓની સૂચી)
૧૨૬ આલંકારનાથચાર્યમાંથી ૮ કથા
૧૨૬-૮ આ ૫ કોશિક સાહિત્ય
૧૨૬-૭ આચર્યોનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય
(પદ્યવલના મૂળની સાથા)
૧૨૭ ઉવચ્ચેસમાલો
૧૨૭ ઉવચ્ચેસપથ
૧૨૭ ધરમાવચ્ચેસમાલો

- ૧૨૭ ધરમપરિક્રમા
૧૨૭-૮ સ્ત્રીલોપચરિત્રમાલ્યા
૧૨૮ ઉચ્ચેશ્વરમાલ્યા ને ભવ-
ભાવલ્યા
૧૨૮ ઉચ્ચેશ્વરચરિત્ર
૧૨૮ ઉચ્ચેશ્વરચરિત્ર
૧૨૮-૧૩૦ કૃષ્ણકાવ્યે ક સાહિત્ય
૧૨૮ (આખ્યાન-સાહિત્યના વિભાગો)
૧૩૦-૧૩૧ કુલક (કુલક)
૧૩૧-૮ કાવ્યો
૧૩૧-૩ રાવલ્યુલ
૧૩૩-૫ અઉલ્લસ
૧૩૫ વાયુવિહારની કૃતિ
૧૩૫ ત્રિપુરકપચરિત્ર
૧૩૫ મહુમહાવિભવ
૧૩૫-૬ હરિવિભવ
૧૩૬ રાવલ્યુલ
૧૩૬ વિસમખ્યાલુલીલા
૧૩૬ ગોવિંદચરિત્રેય ચાને ત્રિત્રિ-
ચિન્હ
૧૩૬ સહચરિત્ર
૧૩૭ ઉત્પાલ્યુલ
૧૩૭ કંઠલ્યુલ
૧૩૭-૮ પુરનીરામ-સરખાં પાઠ
ગાયત્રી
૧૪૦ વલ્યુલસંગ્રહ
૧૪૦-૬ ભાસ(?)ની કૃતિ
૧૪૦-૧૪૧ કુલિ-કલો મો
૧૪૨-૬ કુલક પિત્ર-સંગ્રહ
૧૪૨-૬ આશરસંગ્રહ

- ૧૪૬-૭ વલ્યુલસંગ્રહ
૧૪૭ વિસમખ્યાલુલીલા
૧૪૭ કુલકસિયમક
૧૪૭ કુલકસિયમતીક્ષ્ણી
૧૪૭ ને. ગં.માં નેપાથેલી કૃતિઓ
૧૪૭-૮ કુલકપિત્રોની વારવલ્લી
૧૪૮ રાજનીતિ
૧૪૮ વિલ્લખપરિચયી
૧૪૮-૧૫૧ આને કાવ્યો સાહિત્ય
૧૪૮ આવરસપનિકલ્યુલ
૧૪૮ હરિવેયાસિય (ખા. ૧)
૧૫૦ "નમો અરિહંસમ્" ના ૧૨૦
અર્થ
૧૫૦ "સંવત્" ના ૧૨૦ અર્થ
૧૫૦ 'પરવાયા' ના ૫૬ અર્થ
૧૫૦ 'કલ્પસંગ્રહ' ચેત
૧૫૦ ઉચ્ચેશ્વરમાલ્યા
૧૫૦ 'તત્ત્વ સીમાલી' વાલ્યુલ પદ
૧૫૧ હરિવેયાસિયની અભિમ માલ્યા
૧૫૧ જીવકુલ
૧૫૧-૩ આ રાજકે રાજકુલ ચેત
૧૫૧ હરિવેયાસિય
૧૫૧-૨ ચેત્રકુલ
૧૫૧ (અહિસાહિ સંગ્રહી કૃતિઓ)
૧૫૨ સમવલ્લભાસંગ્રહ
૧૫૨ મૂલાચાર
૧૫૨-૩ ચેત્રકુલ
૧૫૩-૬ સાધારણ-અર્થ
૧૫૩ વંદિતકુલ, સમવલ્લભ-
સિ ને સમવલ્લભ(વિદિ)

૫૩-૪ પંચાસમ
 ૧૫૪ સંયોગપયરણુ
 ૧૫૪ આણુવ્યવિહિ
 ૧૫૪ સાવયવિહિ
 ૧૫૪ સાવયવય
 ૧૫૫ નવપયપયરણુ
 ૧૫૫ હરમવિહિ પયરણુ
 ૧૫૫ હરમરયણુ પયરણુ
 ૧૫૫-૬ સંદર્ભિણુકિંચ
 ૧૫૬ સંદર્ભિણુ
 ૧૫૬ સંદર્ભરિય
 [વર્ધમાનદેશના]
 ૧૫૬-૭ ન્યાય
 ૧૫૬-૮ સરમહપયરણુ
 ૧૫૭ નયચક્ષ
 ૧૫૭-૯ તત્ત્વજ્ઞાન
 ૧૫૭ વિચાહૃત્તે પદ્યુવણા
 ૧૫૭-૯ પવયણુસાર ઈ૦
 ૧૫૯-૧૬૧ કમ-સિદ્ધાન્ત
 ૧૫૯ કરમપયરિ ને સયગ
 ૧૫૯-૧૬૦ પંચસંગહ ને સિતરિ
 ૧૬૦ છપ્પડાગમ ને કરાચપાહુડ
 ૧૬૧-૩ ગણિત
 ૧૬૩-૪ વર્ધમાન તિલોચપદ્યુતિ-
 તુ કર્ત્ત્વ
 ૧૬૪ વિશ્વેશ્વરના-જૂઓળ
 ૧૬૪-૫ ઇતિહાસ
 ૧૬૪-૬ નીચેના ઇતિહાસ
 ૧૬૫ પદ્માવલી
 ૧૬૫-૬ અત્યંત સત્ય
 ૧૬૬-૧૭૩ નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

૧૬૬ (૨૬ પાપકૃત)
 ૧૬૮ નિમિત્તદાર
 ૧૬૮ ભદ્રપાહુડ નિમિત્તશાસ્ત્ર
 ૧૬૮ મહાનિમિત્ત (?)
 ૧૬૮-૬ નિમિત્તપાહુડ, અંગ-
 વિજ્ઞાન અને પદ્યુવાગરણુ
 ૧૬૯ (આક પ્રકારનાં નિમિત્તો)
 ૧૬૯ (પાશકેવલી)
 ૧૬૯ (અધિપુત્ર) નિમિત્તશાસ્ત્ર
 ૧૭૦-૧૭૧ વગ્ગકેવલી
 ૧૭૧-૨ ચૂડામણી
 ૧૭૨ કાશકસંહિતા
 ૧૭૩ પ્રકૃતશાસ્ત્ર (?)
 ૧૭૩ સાણુરુથ
 ૧૭૩ જૂમિનાણુ ને મેધમાસા
 ૧૭૩ (કાગરિતશાસ્ત્ર)
 ૧૭૩-૪ જ્યોતિષ
 ૧૭૩ જ્યોતિષુદિ
 ૧૭૪ જોષ્ઠસંકલ્પવિચાર
 ૧૭૪ જોષ્ઠસહીર
 ૧૭૪-૫ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર
 ૧૭૫ કરસદ્ગણુ
 ૧૭૫-૬ રિદ્ધતસંકલ્પ
 ૧૭૬ રિદ્ધદાર
 ૧૭૬ છોકવિચાર
 ૧૭૬ પિપ્પલિયાનાણુ
 ૧૭૬-૧૮૦ જ્યોત્સના વગેરે
 શાસ્ત્ર અને વૈદિક
 ૧૭૬-૯ જોષ્ઠીપાહુડ અને જ્ય-
 સુદરી (ચોગ)માસા

૧૭૯-૧૮૦ જગમુન્દરી પઓગમાલા
૧૮૦ સુવર્ણસિદ્ધિ અને સુવર્ણપુરુષ
૧૮૦-૧૮૧ અ મ ત્કા ૨-શા જે
૧૮૦-૧૮૧ સિદ્ધપાકુડ
૧૮૧-૨ મં મ વિ હા
૧૮૧ (વર્ધમાનવિદ્યા)
૧૮૨ અઠાસદતકેપ
૧૮૨-૩ વિ હિ વિ હા ન
૧૮૨ વિહિમબ્ધપવા
૧૮૨ જોગવિહિ ઇત્યાદિ
૧૮૩ સામાચારી
૧૮૩ કવ ખ વિ હા
૧૮૩ સુવિજ્ઞાવિચાર
૧૮૩ સુવિજ્ઞાદાર
૧૮૩-૪ પા ક શા જે
૧૮૩-૪ પોતાગમ
૧૮૪ સં ગી ત
૧૮૪ કા મ શા જે
૧૮૪ મયજ્ઞમઉક
૧૮૪ (કોકશાસ્ત્ર અને રસમોહ-
શૃંગાર)
૧૮૪-૫ શિ કપ શા જે
૧૮૪-૫ વત્યુસાવધનજ્ઞ
૧૮૫ માકંડ નામિનો મંથ
૧૮૬-૮ શિ હા જે ખો
૧૮૮-૬ સિ હા ઓ
૧૮૮-૧૯૦ આ પા હી ઠ સા હિ ત્ય
૧૮૮ અક્ષમાગલી સાહિત્ય
૧૯૦ મરહૂરી
૧૯૦-૧૯૧ સોરસેણી ..

૧૯૧-૨ માગલી સાહિત્ય
૧૯૨-૫ પેસાર્થ ..
૧૯૫ ચૂલિયા-પેસાર્થ ..
૧૯૫-૬ અસત: પાઘમ કૃતિઓ
૧૯૬-૨૧૫ અવલટૂંક સા હિ ત્ય
૧૯૬-૭ 'અવલટૂંક' ઇત્યાદિ સંજ્ઞા
૧૯૮ (વિકેમોર્વેરીયનાં 'અવલટૂંક'
પદો)
૧૯૮-૬ ('અપભ્રંશ' મુક્તકો)
૧૯૬ અભિહિમંથન
૧૯૬ કોહાકોસ
૧૯૬-૨૦૦ હરિવંસપુરાણ ને
પઉમચરિય
૨૦૦-૨૦૧ પરમપ્રપચાસ ને
જોગસાર
૨૦૧ નયચક્ક
૨૦૧ હરિવંસપુરાણ
૨૦૨ પઉમચરિય
૨૦૨-૩ અવિસયતકહા
૨૦૩ સંજ્ઞમમંજરી
૨૦૩ સમ્યકદર્શન-મહાવીર-
અધ્યાહ
૨૦૩ (વધરાગસાર)
૨૦૪ પુષ્પદંતી કૃતિઓ
૨૦૪ કહાકોસ
૨૦૪-૫ જાનુસામિચરિય
૨૦૫ સુદસણાચરિય
૨૦૫ પાસનાહપુરાણ
૨૦૫ કરકંડુચરિય
૨૦૫ આવણુસધિ

- ૨૦૫ સુકુટસંતપ્તીસંધિ ને
માણિક્યપ્રવૃત્તિપરિકા-
મતિખંડસાક
- ૨૦૫ સુભસંધ્યાભ્યુ
- ૨૦૫ સુનિચન્દ્રસરિતું સ્તવન
- ૨૦૫-૬ વિનંદનસૂત્રિની કૃતિઓ
- ૨૦૬ નેમિનાભ્યવિય
- ૨૦૬ છલ્લસુવચ્ચેસ
- ૨૦૬ કાવ્યવિદ્ય ઇત્યાદિ
- ૨૦૭ આવકવિવિધસાસ
- ૨૦૭ મહાવીરકલસ
- ૨૦૭ સંનેહયજ્ઞસ (સંદેસસસમ)
- ૨૦૮-૯ આંશિક અવલોકન કૃતિઓ
- ૨૦૭ અમરસૈન્યચરિત ને
નાગકુમારચરિત
- ૨૦૭ સાવયજ્ઞકર્મદોષા
- ૨૦૮ મહનપરાજયમીત
- ૨૦૮ (ચૈત્રકેશવ)
- ૨૦૮-૯ (પ. જૈ. બાં. સૂ. માંની
'અવલોકન' કૃતિઓ)
- ૨૦૯ (હેમ અપભ્રંશ-સુગ્રહો)
- ૨૦૯ ('કાશુ' કાવ્યો)
- ૨૧૦ કથાકાવ્ય
- ૨૧૦ સુભાષિવસ અંક
- ૨૧૦ શિક્ષાલેખ
- ૨૧૦ સાહિત્ય
- ૨૧૦-૨૧૧ 'અપભ્રંશ'નો સમય
- ૨૧૧ અવલોકન સાહિત્યમાં જોનાદિનો
કાળો
- ૨૧૨ 'અપભ્રંશ'નું મહત્ત્વ ઇ.
- ૨૧૨-૩ 'અવલોકન' સાહિત્યમાં અ. જો.

- ૨૧૩ (પ્રો. વેલ્લુચ્ચનાં હંદ સંબંધી
સંપાદનો)
- ૨૧૪-૫ 'અપભ્રંશ'ના કવિઓની
મૌલિકતા અને પ્રેરણાસાગ્રિ
- ૨૧૫ રાજકથાની
- ૨૧૫ ગુજરાતી
- ૨૧૫ પાઠ્ય છંદો
- ૨૧૫-૭ સમસંસ્કૃત
- ૨૧૭ અર્ધ-સંસ્કૃત
- ૨૧૭-૮ જ્ઞાનેશ્વરનાત્મક કૃતિઓ
- ૨૧૮-૯ પાઠ્ય સાહિત્યના પ્રણેતાઓ
- ૨૧૯-૨૨૦ પાઠ્ય યુગ
- ૨૨૦-૨૨૧ પાઠ્ય સાહિત્યની વ્યાપકતા
- ૨૨૧ પાઠ્ય સાહિત્યમાં ઓટ
- ૨૨૧ પાઠ્ય સાહિત્યની વિશિષ્ટતા
- ૨૨૧-૨ પાલિ સાહિત્ય કરતાં હવર
પાઠ્ય સાહિત્યની વિશાળતા
- ૨૨૨-૩ ઉપલબ્ધ પાઠ્ય અને સંસ્કૃત
સાહિત્યની તુલના
- ૨૨૨-૩ (સં. સાથે લોકગિરિની તુલના)
- ૨૨૪-૨૩૦ નિઃકર્ષ
- ૨૨૫ ('અંદનમહાયાગિરિ'
અભિપ્રાય)
- ૨૨૬ (પ્રાકૃત કવિત્રીઓ)
- ૨૨૬ (પુરુષોત્તમી મૂળ જાણા)
- ૨૨૭ (રાષ્ટ્રકૂટકિ વંશો)
- ૨૨૭ (પાલિ ગ્રંથોનું સૂચન)
- ૨૨૮ (હેમ આદેશ-વિધાનો)
- ૨૨૯ (પ્રાકૃત વ્યાકરણો)
- ૨૩૦-૨૩૧ ઉપસંહાર
- ૨૩૦ (પં. જોયરદાસનો લેખ)

૨૩૨-૨૪૨ પુરવણી; ૨૪૨ પૂર્તિ

૨૩૨ છંદોડણુસાસણુ
૨૩૨-૩ છંદકોસ
૨૩૩ છંદોસાદખણુ
૨૩૩ છંદશેખર
૨૩૩ પિંગલસાર
૨૩૩ હરિતમલ્લનાં નાટકો
૨૩૪ બે વીથી
૨૩૪ તંત્રમવર્ધ
૨૩૪ પઉમચરિય
૨૩૫ સિરિયંદકેવલિચરિય
૨૩૫ નિર્વાણુલીલાવતીકથા
૨૩૫-૬ લીલાવર્ધકથા
૨૩૬ (નટચરણુ ને નૃત્તમતિ)
૨૩૭ મલયસુંદરીચરિય
૨૩૭ નાણુચંદચરિય

૨૩૭ બસહરચરિય
૨૩૭ ધરમીવએસમાલા
૨૩૭ (ગામડિયાની કથા)
૨૩૮ નેમિચરિય નેદુમુણિચરિય
૨૩૮-૯ ગુરુતત્તવિણુચય
૨૩૯ કુવકુખ-કોસિય-સહસ્ત-કિ-
રણુ ચાને પચયણુપરિક્ષા
૨૩૯ (તત્તરંગિણી)
૨૩૯ સિદ્ધભૂપદતિટીકા
૨૪૦ પાદ્ય જૈન ગણિત
૨૪૦ જૈન ગણિત—જ્યોતિષ
૨૪૦ અર્હંચુદામણિસાર
૨૪૦ આયનાણુતિલય
૨૪૦ (ગણિતના પ્રકારો)
૨૪૧-૨ હાકાણુવ

સંકેતોની સમજણ

અ૦ કા૦ ત૦=આપજ્ઞરાકાન્યત્રી
અ૦ મા૦=અર્ધમાગલી
અ૦ ર૦=અર્થરત્નાવલી
આ૦ ક૦=આપણા કવિઓ
આ. કુ. રમા. અં.=આચાર્ય આનંદ-
રાંકર કુવ રમારક અંય (ગુજરાતી-
હિંદી વિભાગ)=આચાર્ય કુવ
રમારક અંય (અંગ્રેજી વિભાગ)
ગા. પૌ. અં.=આચકવાડ પૌર્વાણ અન્ય-
માક્ષા (G O S)
ગા૦ સ૦=આહાસતસર્થ

ગુ૦=ગુજરાતી
ગુ. ભા. ક.=ગુજરાતી ભાષાની ઉત્કાન્તિ
ગુ. મિ. ગુ. દ.=ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજ-
રાતદર્પણ
ગુ૦ વ૦ સો૦=ગુજરાત વર્નાકુલર
સોસાયટી
ગા૦ ગા૦ સા૦=ગારણો અને ચારણી
સાહિત્ય
જ૦ મ૦=જળણ મરહદી
જવ૦=જવનિકાંતર
જ૦ સો૦=જળણ સોરસેણી

જ. યુ. લા = જૂની યુજવાતી લાપા
જે. લાં. અં. સૂ. = જે સુલભેર લાંઘા-

ગારીય અન્થસૂચી

જે. આ. સુ. = જેન આત્માનંદ સુલા

જે. અં. = જેન અન્થાવલી

જે. ચિ. સા. શા. = જેન ત્રિવિધ સાહિત્ય

શાસ્ત્રમાલા

જે. સં. પ્ર. = જેન સત્ય પ્રકાર

જે. સિં. લાં. = જેન સિદ્ધાન્ત ભારકર

જે. સ્તો. સં. = જેન સ્તોત્રસંદોહ

ત્રિ. શં. પુ. ચં. = ત્રિપિઠિશાલાકાપુરુષ-
ચરિત્ર

ના. શાં. = નાટ્યશાસ્ત્ર

પં. જે. લાં. સૂ. = પતનરથપ્રાચ્ય-

જેનલાંઘાગારીયઅન્થસૂચી (લા. ૧)

પં. પં. = પરમપ્રપચસ

પં. સં. = પદાવલીસમુચ્ચય

પાં. સં. મં. = પાઠ્યસદ્મહુષ્ણવ

પ્રે. અં. અં. = પ્રેમી અભિનંદન અંથ

લાં. પ્રાં. સં. મં. = ભાંડારકર પ્રાચ્ય-
વિદ્યાસંશોધનમંદિર

લાં. વિ. = ભારતીય વિદ્યા

મં. = મરહુદ્દી

માં. દિ. જે. અં. = માણિકચંદ દિઅં-

બર જેન અંથમાલા

વં. રં. મં. રમા. = વસંતરજતમહો-

ત્સવ-રમારંક-અંથ

વં. હિ. ડી. = વસુદેવહિંડી

વિચાહ. = વિચાહપદ્ધતિ

વિસેસા. = વિસેસાવસ્ત્રઅભાસ

સં. = સંસ્કૃત

સં. નાં. વિ. રં. = સંસ્કૃત નાટ્ય-
શાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા

સં. ચં. = સમરાધ્યયચરિત્ર

સિં. હે. = સિદ્ધહેમચન્દ્ર

સિં. જે. અં. માં. = સિંધી જેન
અન્થમાલા

સો. = સોરસેણી

સ્તુ. ચં. = સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા

A B O R I = Annals of the
Bhandarkar, Oriental
Research Institute.

B D C R I = Bulletin of the
Deccan College Resea-
rch Institute.

B S O S = Bulletin of the
School of Oriental Stu-
dies (London Institu-
tion).

B S S = Bombay Sanskrit
Series.

G P L = A Grammar of the
Prakrit Language.

H C L J = A History of the
Canonical Literature of
the Jainas.

I A = Indian Antiquary.

I H Q = Indian Historical
Quarterly.

J A O S = Journal of the
American Oriental So-
ciety.

J B B R A S=Journal of the
Bombay Branch of the
Royal Asiatic Society.
J D L=Journal of the De-
partment of Letters.
J R A S=Journal of Royal
Asiatic Society.
J U B=Journal of the Uni-
versity of Bombay.

P I S=Progress of Indie
Studies.
P L C I C=Prakrit Lang-
uages and their Con-
tribution to Indian
Culture.
Z D M G=Zeitschrift der
Deutschen morgenlän-
dischen Gesellschaft.

શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-પત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨૩	૨૪૧	૨૪૨
૭	અંત્ય	૨૪૧-૨૪૨	૨૪૨-૬
૮	૨૫	ગીરા	ગિરા
૧૪	૨૬	જોણી	જોણી
૧૫	૨૩	વત્થુ	વત્થુ
૨	અંત્ય	૧૬૩૩	૧૬૪૩
૭	પાંત્ય	કાત્રેની	કાત્રેની
૧૧	૧૫	સંગઠ	સંગઠ
૧૧	૧૬	નિમજ્જિતિ	નિમજ્જિતિ
૧૨	૫	પ્રાકૃતમ્	પ્રાકૃતમ્
૨૩	૨૫	કહેલાં	કહેલાં
૨૪	૨૪	ગુજરાતી	ગાબીઓમાં
૩૪	૧૭	જેને	જેણે
૩૭	૨૪	વાળી	વાળ્યા
૪૫	૧	એ	એ ગુદ
			અર્થવાળા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૭	૨૪	કપ્પમાં	કપ્પાસમાં
૪૮	૧૬	સર્વાંગીણ	સર્વાંગીણ
૫૨	૩	Block	Bloch
૫૬	અંત્ય	છ.	છ. ૪
૬૧	૧૨-૩	આ પૈકી	આ પૈકી
			પિંબલનું છંદ:-
			સૂત્ર સંસ્કૃતમાં
			સૂત્રોમાં રચાયે-
			લું છે (અને
			કોઈ એક...છ)
૬૪	૨૪	સામિચ્છંતિ	સમિચ્છંતિ
૭૩	૨૪	દ્વૈભાસિક	દ્વૈભાષિક
૭૪	૧૩	દપ્પણં	દપ્પણં
૭૬	૧૨	પારાશવ	પારાશવ
૭૭	૨૧	વિપુતોત્સવ	વિપુતોત્સવ
૮૦	૨૫	સંસ્કૃત	સંસ્કૃત
૮૦	૬	સંધાધાર-	ચેષ્ઠચંદ્રણ-

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૪	૧૮	અહંવેય	અહંવેય
૯૪	૧૯	આચરિયવેદ	આચરિયવેદ
૯૫	૧૧	specimen of	specimen of
૧૦૫	૧૫	હરી...છે	છે
૧૦૬	૧૭	૨૫૦૦	૪૦૦૦
૧૦૬	અંત્ય	જ્ઞાન્ત...છે.	અજ્ઞાન્ત છે.
૧૧૧	૫-૧૦	આને જ..છે	જુઓ પૃ. ૨૪૪
૧૧૨	૨૮-૨૧	ઉસભચરિય..છે.	૦
૧૧૬	૧૧	દેવેન્દ્ર	દેવચન્દ્ર
૧૧૯	૨૫	૧૯૨૨	૧૯૩૨
૧૨૦	૧૨-૩	સંતિ	૦
૧૨૦	૧૫	૧૪૦૬	૧૪૦૭
૧૨૦	૧૭-૮	સંતિ	૦
૧૨૧	૨૫	સિકારી	સિકારિ
૧૨૨	૧૧	સૂરિ	મુનિ
૧૨૨	૨૪	૧૩૮	૧૪૧
૧૨૨	૨૫	નિબદ્ધે:	નિબદ્ધં
૧૨૩	૨૬	ધન્ય	ધન
૧૨૫	૨	ક્રીતિ	ક્રીતિ (ધર્મધોષસૂરિ)
૧૩૦	૧૬	(પ્રવચના-વિધાનકુલક)	(પ્રવચના-વિધાનકુલક-ને આધારે સં. માં ૨૮ પદ્યમાં પ્રવચનાવિધાન-કુલક રચ્યું છે).

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩૦	૨૧	Baar-	Bear-
૧૩૦	૨૫	Fales	Tales
૧૩૧	૫	જુઆનિયલુ	જુઆનિયલુ
૧૪૦	૨	પહુત	પહુત
૧૪૨	અંત્ય	કવિવૃષા	કવિવૃષ:
૧૪૬	૮	જદહલુ	જદહલુ
૧૬૦	૪	કસાથપાહુડમાં	કસાથપાહુડયાને પેળળ-દોસપાહુડમાં
૧૭૧	૧૮	ભદ્રલક્ષ્મી	ભદ્ર લક્ષ્મી
૧૭૨	૧૮	તાનિક	તાનિક
૧૭૩	૭	પ્રમત	પ્રમુદલાલ
૧૭૪	૧૧	આની	પહેલાની
૧૮૭	૧૬	વંશ	વંશ
૧૯૮	૨૮	11	II, Vol. XII, No. 1 & Vol. XII, No. 2
૧૯૯	૨૦	નામના	નામના" પ્રો. સિમ્બેન્દ્રનાથ ઘોસાલના
૧૯૯	૨૧	Vol. I, No. X1	Vol. XI No. I
૨૦૪	૨૨	પૃ. ૩૧૮,	પૃ. ૩૧૮-૩૨૦
૨૧૩	૧૭	હર્ષદે	હર્ષદે

પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

ખંડ ૧ : પાઠ્ય ભાષાઓ

મંગલાચરણ—

“ અદ્વંતે જસસ ગોરી પરિલસદ તદા જસસ ચંદસસ લેહા
સીસે માલપ્પદેસે તિલબદિ ગબળં જસસ હત્થે કબાલં ।
સદૂલં જસસ ચમ્મં પિયણિબવસણં મૂસળં જસસ સપ્પો
જસસ દ્વાણે મસાણં વરિસદુ હરિસં તુળ્લ દેઓ 'વસંકો ॥' ”

ઉપક્રમ—આજથી દસેક વર્ષ ઉપર “ અર્ધમાગધી ”ના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરવાનો અને એ દ્વારા પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્યનું વિશેષ પ્રમાણમાં અધ્યયન કરવાનો અને સુયોગ સાપાઓ. વિશેષમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠે ઊધીરે ધીરે “ અર્ધમાગધી ”ના અભ્યાસનું

૧. પાઠ્ય સાહિત્ય એટલે જેનોની જ કૃતિ કે જેન જ વિષયનું નિરૂપણ કે ‘ આર્યો જેના માત્રામેળમાં જ હંદગદ્ગદિતિ ’ એવી માત્રતાના નિરસનાથે જે આ અજ્ઞેન દેવ વૃષાંક (શંકર)ની સ્તુતિરૂપ મંગલાચરણ પસંદ કયું છે. વિશેષમાં હું આ પદ્યના સામાન્ય અર્થને પણ આલંકારિક સ્વરૂપમાં ઘટાવું છું અને તેમ કરીને અજ્ઞેન દેવના નામ વડે જેન તીર્થંકરોની લેખકોએ કરેલી સ્તુતિરૂપ પ્રશંસનીય કાર્યનું સ્મરણ તાબું કરું છું. ૨. આ મંગલાચરણરૂપ પદ્ય ઈ. સ.ના ૧૭મા સદીમાં થઈ ગયેલા મહાદેવ સદૃષ્ટ પદ્યવર્ધનકૃત કવીન્દ્રચન્દ્રોદયમાંથી મેં ઉદ્ધૃત કયું છે. ૩. તા. ૧૮-૭-૧૮૫૭માં સંસ્કૃત ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટેના ગણેશ માંડયા પછી છેક ત્રેપન વર્ષે તા. ૨૯-૭-૧૯૧૦ના વિદ્યાસલા (સેનેટ)ના ઠરાવ અનુસાર મુંબઈ વિદ્યાપીઠે પાલિને અભ્યાસ ક્રમમાં સ્થાન આપ્યું. “ અર્ધમાગધી ”ને તો એના પછી અગિયાર વર્ષે (ઇ.

દાર અંગ્રેજી હદા ધોરણના (પ્રાથમિક કક્ષાના) વિદ્યાર્થીઓથી માંડીને છેક પીએચ. ડી.ના ઉચ્ચતમ કક્ષાના અભ્યાસીઓ માટે પુસ્તકો મૂક્યાં. આ ઉપરાંત આ દસ્તામાં “ અપભ્રંશ ” ની પણ કેટલીક અગમ્ય કૃતિઓ પ્રકાશિત થઈ. આ બધું લક્ષ્યમાં લેતાં મને પાઠ્ય ભાષાઓનો— “ અપભ્રંશ ” સુદાનો અને સાથે સાથે એ સમસ્ત ભાષાઓમાં ગૂંથાયેલ સાહિત્યનો સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ અને સળંગ પરિચય કરાવનારો કોઈ પ્રમાણ-જૂત ગ્રન્થ કોઈ પણ ભાષામાં નથી એ જાણવા મળ્યું. આ ત્રુટિને દૂર કરવા માટે કંઈ નહિ તો એની એક કામચલાઉ નિર્બંધરૂપ પુસ્તિકા તો તૈયાર થવી ધટે એમ મને લાગ્યું અને મેં આ વિચારને સક્રિય બનાવવા માટે સમય અને સાધન અનુસાર સામગ્રી એકત્રિત કરવા માંડી. એનું પરિણામ તે આ પુસ્તક છે.

મર્યાદા—મારો આ નવ્ર પ્રયાસ પાઠ્ય ભાષાના એક પ્રકારરૂપ ‘ પાલિ ’ ને—શ્રંકા, બ્રહ્મદેશ ને સિયામના બૌદ્ધોના^૧ અર્થાત્ હિનયાનના પવિત્ર આગમ તિપિટકની ભાષાને પ્રાયઃ બાબુએ રાખીને કરાય છે, કેમકે એને અંગે તો થોડોમણો પણ પ્રયાસ કરાયેલો છેર અને બીજી

સ. ૧૯૨૧માં) એ સ્થાન મળ્યું અને એ દ્વારા પ્રીવિયસ(હવે એફ. વાય. એ.) થી એમ. એ. સુધીનાં વિદ્યાર્થીઓને “ અર્ધમાગધી ” નો અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા થઈ. પી.એચ. ડી.ના વિદ્યાર્થીઓને ચારેક વર્ષ થયાં(ઈ. સ. ૧૯૪૩થી) આવી અનુકૂળતા મળી છે. વિરોધમાં એનો અભ્યાસ બાપક બનાવવાના પગલા તરીકે ઈ. સ. ૧૯૩૭ની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે આ ભાષાનો અભ્યાસ અનૂર કરાયો, ને બાબુ પણ છે. આ અભ્યાસનો લાભ અંગ્રેજી ચોથા અને પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને મળે તેવા પ્રબંધ થયો નથી તો એ શવે ધટે. આ બાબતનો મેં વિસ્તારથી વિચાર “ ગુજરાતી ” સાપ્તાહિકના તા. ૨-૬-૪૦ના અંકમાં “ અર્ધમાગધીના અભ્યાસક્રમની ચોજના ” નામના લેખમાં કર્યો છે.

૧. આથી તો આ ત્રણ દેશની લિપિઓમાં—ત્રણ લિપિમાં તિપિટકની હાથપો-થીઓ લખાયેલી મળે છે. ૨ બુઓ વિલ્હેમ ગર્હગર (Geiger) ડુંર્બર્ન પુસ્તક નામે Pāli Literatur und Sprache. આનો અંગ્રેજી અનુવાદ ડૉ. બ્રહ્મણ થાપે કર્યો છે અને એ Pāli Literature and Language નામથી શ્લક્ષ્તા વિદ્યાપીઠે ઈ. સ. ૧૯૩૩માં છપાવેલો છે.

પાઠ્યમાં ‘પાશ્વિ’ની મળુના કેટલાયે પ્રાચીન વિદ્વાનોએ-વૈષાકરણ્યોએ કરી નથી, અને આજે પણ કેટલાક કરતા નથી.

૫. ૨માં સૂચવાયા મુજબ પાઠ્ય ભાષા અને સાહિત્યના સળંગ અને સમગ્ર નિરૂપણનું ક્ષેત્ર પહેલી જ વાર મારે ખેડવાનું આવે છે. આથી અત્યારે તો પહેલા તબક્કા તરીકે હું ‘વિવેચનપ્રધાન લખાણ રમૂ ન કરતાં મોટે ભાગે માહિતીપ્રધાન લખાણ રમૂ કરું છું’, એકે સાથે સાથે આગળ ઉપર ખીજા તબક્કા તરીકે એનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને વિશિષ્ટ મૂલ્યાંકન કરવાની અને ત્રીજા તબક્કાએ પાઠ્ય ભાષા અને સાહિત્યનો સમીક્ષાત્મક અને સર્વાંગીણ ઇતિહાસ લખવા જેવું મહાભારત કામ કરવાની પણ ભાવના રાખું છું.

બીર કુળ—ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સમસ્ત જગતની^૨ ભાષાઓનું વર્ગીકરણ કયું છે અને તેમ કરતાં જે ભાષાઓનું મૂળ એક જથ્થાનું છે તે સર્વને એક કુળની ગણી છે. આ હિસાબે તેમણે ભાષાનાં એકંદર બાર^૩ કુળો નીચે મુજબ ગણ્યાં છે:—

- (૧) ભારત-યુરોપીય, ભારત-જર્મનિક, ઐરોટિક અને આર્ય,
(૨) સેમેટિક, (૩) હેમેટિક, (૪) ટિબેટી-ચીની, (૫) યૂરથ-અલતાઇક, તુરાની અને સીદિયન, (૬) દ્રાવિડ, (૭) મલાયા-પોલીનેશિયન, (૮) બાલ્ટિક, (૯) મધ્ય આફ્રિકા, (૧૦) અમેરિકાની ભાષા,

૧. ગુજરાતી જોડે પ્રાચીન ભાષાઓનો કેટલોક વાર ‘પાઠ્ય’ તરીકે નિર્દેશ કરાયો છે અને કાય છે (જુઓ પૃ. ૯). એ ભાષાઓની અને એ પ્રત્યેકના સાહિત્યની વાત અહીં જતી કાય છે. ૨. જગતની માતૃભાષાઓનાં નામ અને એ બોલનારની સંખ્યા સ્વ. પ્રો. આર્નલ્ડ શ્વેર બાપુલાઈ મુખના લેખસંગ્રહ ૩૫ દિગ્દર્શન (પૃ. ૨૨૫-૨૨૬)માં “ રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી ” એ લેખમાં દર્શાવાયેલાં છે. એવી રીતે એનાં પૃ. ૨૨૬-૨૨૭માં હિન્દુસ્તાનની માતૃભાષાઓનાં નામ અને એ બોલનારની સંખ્યા અપાયેલાં છે. આ લેખ “ વસન્ત ” (૧૦ ૩૦, અં ૧)માં પહેલાં છપ્પેલા હતા. ૩. આ ઉપરથી પશ્ચિમવાચરણ (સુ. ૨૪)માં “ દુવાલસવિદ્યા હોદ માસા ” અર્થાત્ ભાષા બાર પ્રકારની છે એવું સ્મરણ થાય છે.

(૧૧) ઑસ્ટ્રેલિયા અને પ્રચિન્ન મહાસાગરની ભાષા અને (૧૨) શેષ ભાષાઓ.^૧

આ સમગ્ર કુળોમાં પહેલું કુળ અગ્ર સ્થાને છે. આ કુળની ભાષાઓમાં, ઉત્તર ભારતમાં, અફઘાનિસ્તાનમાં, ઇરાનમાં અને લગભગ આખા યુરોપમાં ફેલાયેલી ભાષાઓનો અંતર્ભાવ થાય છે. આ કુળના એ વર્ગો પડાય છે અને તેને 'કેન્ટમ્' અને 'સેન્ટમ્' એ નામથી ઓળખાવાય છે. આ પ્રત્યેકનાં ચાર ચાર ઉપકુળ છે. તેમાંના એકને 'ભારત-ઇરાની' કહેવામાં આવે છે. એની ત્રણ શાખા ગણીવાય છે: (૧) ઇરાની, (૨) પૈશાચી અને હદ અને (૩) ભારતીય.

પ્રસ્તુત વિષયને આ ત્રણે શાખા સાથે ઓછોવતો સંબંધ છે.^૨

પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ—પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષમાં કેટલી અને કઇ કઈ ભાષાઓ હતી તેનો અંતિમ ઉત્તર અપાય તેવાં સાંધનો જથ્થાતાં નથી. આથી પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ તરીકે તામિલ વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓનો તેમજ સંસ્કૃત અને પાઘ્ય એટલી જ ભાષાઓનો નિર્દેશ કરવો બસ થશે. એ પૈકી દ્રાવિડ ભાષાઓને અહીં સ્થાન નથી.

સ્થૂલ સ્વરૂપ—સંસ્કૃત ભાષા એટલે કવિવર કાલિદાસ જેવાની રઘુવંશ જેવી કૃતિઓ જે ભાષામાં રચાયેલી છે તે ભાષા 'એમ આ ભાષાનું' સામાન્ય સ્વરૂપ સૂચવી શકાય. વિશેષમાં ઋગ્વેદ વગેરેની ભાષાને પણ એક રીતે સંસ્કૃત ગણી શકાય. સામાન્ય રીતે ચારે વેદોની ભાષાને 'વૈદિક ભાષા' કહેવામાં આવે છે, જોકે એ બધાની ભાષાઓમાં થોડો-બહો ફેર છે. ખુદ ઋગ્વેદનાં જ બધાં મંડળોની ભાષા એકસરખી પ્રાચીન નથી, કારણ કે પહેલું અને દસમું મંડળ બીજાં બધાં કરતાં અર્વાચીન છે. જે ભાષામાં ઋગ્વેદ અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે એ ભાષા

૧-૨. બુઆ પીરેન્ડ્ર વર્માના હિન્દી પુસ્તક નામે હિન્દી ભાષા ઔર લિપિ ઉપરથી જયશંકર ઉ. પાઠક લખેલ લેખ "જગતની ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું સ્થાન." આ લેખ તેમ જ જગતની ભાષાઓનું વંશરક્ષ "પુર્વિકાપ્રકાશ" (૧ ૮૩, અંક ૨, પૃ. ૨૦૬-૨૧૧)માં છપાયેલાં છે.

ઓછામાં ઓછી ઇ. સ. પૂર્વે જે હજાર વર્ષ જેટલી તો પ્રાચીન છે જ. એના કરતાં જે કાંઈ પ્રાચીન ભાષા હશે તેનું સ્વરૂપ આપણે જાણતા નથી. વેદને ‘હંસ’ કહેવામાં આવે છે. એ ઉપરથી વેદિક ભાષા ‘હાન્સ’ પણ કહેવાય છે. સમયના વહેવા સાથે વેદિક ભાષા ધીરે ધીરે પરિમાર્જિત થતી ગઈ. એનાં સર્વ રૂપાન્તરો તો આપણને ઉપલબ્ધ નથી, પણ જે કેટલાંક સ્થૂલ રૂપાન્તરો-પરિવર્તનો એનાં જણાય છે તે અનુક્રમે બ્રાહ્મણોની ભાષા, ચારકના નિરુક્તોની ભાષા, ઉપનિષદોની ભાષા, અને ઇ. સ. પૂર્વે એકાદ સૈકાથી તો એકાદ નહિ થયેલા પાણ્ડિનિએ રચેલા અષ્ટાધ્યાયી દ્વારા નિર્માણ થયેલી ભાષા એ છે. હેત્તુ પ્રકારની ભાષાને ‘લૌકિક સંસ્કૃત’ કહે છે, અને સામાન્ય જનતા એને જ ‘સંસ્કૃત’ કહે છે. આ લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનું મૂળ વેદિક ભાષા હોવાથી એ વેદિક ભાષાને ‘વેદિક સંસ્કૃત’ તરીકે ઓળખાવાય છે. પાણ્ડિનિએ લૌકિક સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ રચ્યું ત્યાર પછી એ વ્યાકરણમાં કશું પરિવર્તન થયું નથી. વેદિક ભાષાનું લૌકિક સંસ્કૃત તરીકે રૂપાન્તર થવામાં દોઢેક હજાર વર્ષો તો જરૂર વીત્યા હશે. ‘સંસ્કૃત’ એનું નામ વાસ્ત્વિકરે રચેલા રામાયણ (સુન્દર કાંડ, સર્ગ ૩૦, શ્લોક ૧૭૨)માં ઓસૌથી પ્રથમ જોવાય છે. પાણ્ડિનિએ ‘સંસ્કૃત’ ભાષાને ‘લોકભાષા’ કહી છે અને પતંજલિએ એને ‘શિષ્ટ ભાષા’ કહી છે.

નામકરણ—જે ભાષા વિષે અહીં હું વિચાર કરવા છાજું છું એને કયા વિદ્વાને ‘પ્રાકૃત’ કે ‘પાછલ’ તરીકે પ્રથમ ઓળખાવી એ કહેવાનું

૧. આની ભાષાને ચારકે ‘ભાષા’ કહી છે. જુઓ નિરુક્તોનો લગભગ પ્રારંભિક ભાગ (પૃ. ૨૦): “इवेति भाषायां चान्वय्यायं च”.

૨ “वाचं जोदाहरिष्वाभि मानुषीमिह संस्कृताम्”

૩. A Bibliography of the Rāmāyaṇa (પૃ. ૬૬)માં પ્રા. એન. એ. મોરેએ કહ્યું છે: “Other places, in which the language is called as Saṅskṛit, have been collected by Muir, OST, II, p. 159.”

સાધન જણાવું નથી. સંસ્કૃતજોએ પોતાની સંસ્કૃત કૃતિમાં એને ‘ પ્રાકૃત ’ તરીકે ઓળખાવી છે,^૧ અને સામાન્ય જનતાનો મોટો ભાગ અભારે એને એ જ નામથી ઓળખે છે. પ્રાકૃતજોએ તેમ જ સંસ્કૃતજોએ પોતાની પાઘ્ય કૃતિમાં આ પાઘ્ય ભાષાના સ્વરૂપને અનુકૂળ અને સાથે સાથે એ સ્વરૂપનું હોતક એવું એનું ‘ પાઘ્ય ’ નામ નિર્દેશ્યું છે અને મેં પણ અહીં એમ જ કહ્યું છે.^૨ ‘ સઘ્ય ’ કે ‘ સઘ્વત ’ એ જેમ સંસ્કૃત સઘ્વતું પાઘ્ય રૂપાન્તર છે^૩ તેમ ‘ પ્રાકૃત ’ એ પાઘ્યનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર છે; બાકી એનું વાસ્તવિક-વૈજ્ઞાનિક-સમુચિત નામ તો ‘ પાઘ્ય ’ છે. આને લખને તો હું આ ભાષાનો અહીં આ નામથી બળદાર કરું છું.

ન્યામાંતર—પાઘ્ય માટે પાઘ્ય, પાઘિય, પાઘિડ, પાઘિય, પાઘડ, પાગત, પાગય, પાયય, પાયડ અને પાયય એવાં અન્ય નામો છે. આ પૈકી ‘ પાગત ’ શબ્દ ઠાણ (ઠા. ૭; સુ. ૫૫૩)માં, ‘ પાગય ’ ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રમણિકૃત વિસેસાવસ્સયભાસ (ગા. ૧૪૬૬)ની હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૬૩૨)માં, ‘ પાઘિય ’ ધરણશેખરકૃત કૃષ્ણમંજરી (જવ. ૧, શ્લો. ૮)માં અને ‘ પાયય ’ શબ્દ પદ્માપતિરાજકૃત ગઢિડ-વહુ (ગા ૯૨)માં વપરાયેલો છે. એવી રીતે અહમમહી (સં. અર્ધ-માગધી) મટે ૬ ‘ આર્ધ ’ એવો પ્રયોગ ઈસહહેમચન્દ્ર (અં ૮)ની સ્વોપસ વૃતિ વગેરેમાં કરાયેલો છે.

૧. જુઓ કારવનું નાટ્યશાસ્ત્ર (અ. ૧૭, શ્લો. ૧). ૨. એક ભાષાનાં વિશેષનામોનો બીજી ભાષામાં અવતાર કેવી રીતે થાય છે એ હકીકત મેં “ ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ ”ના વા. ૨૫-૭-૪૩ના અંકમાં “ વિશેષનામોનો અવતાર ” એ લેખ દ્વારા વિચારી છે. ૩. જુઓ ઠાણ (ઠા. ૭; સુ. ૫૫૩), અણુઓગદાર (સુ. ૧૨૭), શૂદ્રકૃત મૃત્તિકાટિકા (અં. ૩) અને જયવલ્લભકૃત વલ્લભજીવ (ગા. ૭). ૪ આનો સમય લગભગ ઇ. સ. ૬૦૦નો છે. એઓ રાજા મહેન્દ્રપાલ (ઇ. સ. ૬૧૬) અને યુવરાજ મહીપાલના રાજ્યકુલ થાય છે. ૫. એઓ ઇ. સ. ના આઠમા સદ્ધામાં થયા છે. ૬. ‘ આર્ધ ’ પ્રાકૃત ની સમજૂતી મટિ જુઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત અને અ. એચરદાસ ઇચરાજ હોશી દ્વારા રચિત પ્રાકૃત વ્યાકરણની પ્રસ્તાવના. ૭ આના કર્તા ‘ કલિકાલસર્વજ્ઞ ’

અર્થ—પાઠ્ય એટલે શું એ એક કૃત પ્રશ્ન છે, કેમકે એના સ્વરૂપને નિર્ધારણવાની વિવિધ દૃષ્ટિ અનુસાર એના અર્થ કરાય છે. તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે:—

(૧) અકૃત્રિમ યાને સ્વાભાવિક ભાષા તે 'પાઠ્ય' અને વ્યાકરણ વગેરે દ્વારા સંસ્કારિત ભાષા તે 'સંસ્કૃત'.

(૨) સામાન્ય જનતાની—પ્રાકૃત જનોની ભાષા તે 'પાઠ્ય' અને ખાસ કરીને શિષ્ટ વર્ગની ભાષા તે 'સંસ્કૃત'.

(૩) સંસ્કૃતરૂપ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષા તે 'પાઠ્ય'.

હેમચન્દ્રસૂરિ (વિ. સં. ૧૧૪૫-૧૨૨૬) છે. એમણે ગુર્જરાને 'અસ્થિત' નો મંત્ર આપ્યો હતો. સ્વ. પ્રા. આનંદરાંક કુવે "ગુર્જરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય" નામના લેખમાં આ સૂરિને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબ કથન કર્યું છે:—

"સંસ્કૃત જેવા અન્યો ગુર્જરાતીમાં રચીને પ્રિમાનન્દે જેમ ગુર્જરાતી ભાષા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રાચાર્યે જૈન શાસ્ત્રોમાં પ્રાણીજીવો જેવા ભાષા અને સાહિત્યના અન્યોની જે ખોટ જાણાતી હતી તે પૂરી કરવા સંસ્કૃતપ્રાસન, કાવ્યાનુપ્રાસન વગેરે રચ્યાં છે. એ અન્યો એ કે અનુકરણની અભિલાષામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જૈન અન્યોમાં તે યોગ્ય રીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે."

આ લેખ ઉલ્લેખ (પૃ. ૧૬)માં છપાયો તે પૂર્વે "સસન્ત" (વ. ૮, અં. ૧૦)માં વિ. સં. ૧૬૬૫માં છપાયો હતો.

૧. આ ક્ષિત્તતા પ્રમાણે પાઠ્ય અને સંસ્કૃત વચ્ચેનાં જે વિવિધ સમપણાં યોગ્ય શક્ય તેમ છે તેનો નિર્દેશ મેં "વાણીવિનોદ" (પૃ. ૭૬)માં કર્યો છે અને એ લેખ "The Sarvajanian" (અં. ૩૬, ઑક્ટોબર, ૧૯૩૬)માં છપાયો છે. ૨. શ્રીપ્રાકૃત વિજ્ઞાનપાઠશાળાના પ્રાસંગિક (પૃ. ૧૩)માં આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

"આનો અર્થ એ લેવાનો નથી કે—વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર રહિત પ્રાણીઓનો હરકોઈ વચનવ્યાપાર તે પ્રાકૃત જહેવાબ; પરંતુ પ્રાકૃત ભાષાના ચપ્પો સંસ્કાર આપ્યા સિવાય આબાહ્યોપાલથી બાંધી શકાય છે, તેમ સમજવાનું છે."

૩. જુઓ ડૉ. એસ. એમ. કાનેની Prakrit Languages and their contribution to Indian Culture નામની કૃતિ (પૃ. ૧).

(૪) ઋગ્વેદના સમયની જે ભાષામાંથી ઋગ્વેદની ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે 'પાષ્ટ્ય'.

(૫) ઋગ્વેદના પ્રણયન-સમય કરતાં પૂર્વેના સમયની જે ભાષામાંથી ઋગ્વેદની ભાષા ઉદ્ભવી તે પાષ્ટ્ય.

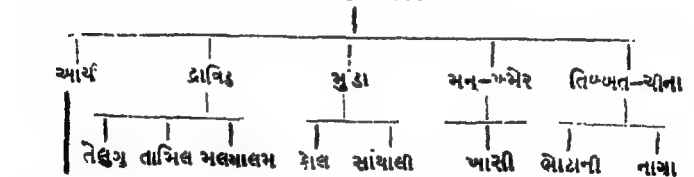
(૬) અતિશય પ્રાચીન કાળમાંના આપણા આ દેશમાંના નિવાસીઓની જે વ્યવહારની ભાષા હતી-જે કથ્યરે ભાષા હતી તે 'પાષ્ટ્ય'.

(૭) ઋગ્વેદકાલીન સંસ્કૃતિ પંજબમાં ઉદ્ભવી તે સમયે મગધમાં બોલાતી ભાષા તે 'પાષ્ટ્ય'.

(૮) ઋગ્વેદથી માંડીને તે અષ્ટાધ્યાયીના રચના-સમય સુધી એક જ ભત્તરે જે ભાષાપ્રવાહ ઉત્તર ભારતમાં ચાલુ હતો એ ભાષા-

૧. આ અર્થ મઠિ ગુપ્તો શ્રી, કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીએ રચેલ આપણા કવિઓ (ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૪) અને પ્રભાતચન્દ્ર ચક્રવર્તીની કૃતિ નામે " The Linguistic Speculations of the Hindus " (p. 294). ૨. પાષ્ટ્યસદૃશમહાભૂષુવના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧)માં ભારતવર્ષની આધુનિક વ્યવહારની ભાષાઓનાં-કથ્ય ભાષાઓના ભેદ અને ઉપભેદો દર્શાવાયા છે:—

ભારતીય કથ્ય ભાષા

બંગાલી આંધ્રિયા બિહારી હિન્દી રાજસ્થાની ગુજરાતી પંજબી સિન્ધી કાશ્મીરી જે ભાષા આર્ય નથી તે 'અનાર્ય' ગણાય છે. આહી ગણવાયેલી અનાર્ય ભાષાઓ ભેદે હિન્દના દક્ષિણ, ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં બોલાય છે છતાં જે ભાષાઓ સાથે હિન્દી વગેરેની વંશજત એકતા જણાતી નથી કે જે એકતા ફારસી, અંગ્રેજી, જર્મન વગેરે પણ જે એક પ્રકારની આર્ય ભાષા છે તેની સાથે જણાય છે. ૩. આવી ભાષાપ્રવાહ હોવાની સાબિતી એ છે કે ઋગ્વેદની સંકલનાના

પ્રવાહનું કથ્ય સ્વરૂપ તે ‘પાદ્ય’ અને સાહિત્યિક સ્વરૂપ તે ‘સંસ્કૃત.’^૧

સમયથી માંડીને તે અષ્ટાધ્યાયીના પ્રણયન-સમય સુધીના કાળના મંથે મળે છે. લઘુલગ્ન પાણિનિના સમયમાં એ પૂર્વેના કથ્ય સ્વરૂપનું સાહિત્યરૂપે વિરિણ રૂપાંતર થયેલું બોવાય છે. એ રૂપાંતરની ભાષા તે ‘પાદ્ય’ છે અને તે સમયની સંસ્કૃત ભાષાથી એમાં અનેક પ્રકારની ભિન્નતા છે.

૧. આ ઉપરાંત પાદ્યના અર્થ નીચે પ્રમાણે પણ કરાય છે:—

(અ) જે ભાષામાં પ્રમણ લગવાનું મહાવીર અને મહર્ષિ બુદ્ધે લોકોને ઉપદેશ આપ્યો તે ‘પાદ્ય’.

(આ) જે ભાષાના મૌલિક સાહિત્ય ઉપરથી રામાયણ વગેરે અનેક મંથે સંસ્કૃતમાં રચાયા તે ‘પાદ્ય’. જુઓ ડૉ. હર્મન ચાકોળીને “War das Epos und die profane Litteratur Indiens ursprünglich in Prakrit abgefasst” (શું વીરકાવ્ય અને મૌલિક લૌકિક ભારતીય સાહિત્ય પ્રાકૃતમાં રચાયેલાં હતાં?) નામનો લેખ. આ લેખ ZDMG (Vol. XLV-III, pp. 407-417)માં ઇ. સ. ૧૮૯૪માં છપાયો છે.

(ઇ) જે ભાષાઓ આજે ઉત્તર હિન્દમાં કેટલાક સૈકાઓથી બોલાય છે તે ‘પાદ્ય’.

(ઈ) આ પુસ્તક જે ભાષામાં મેં લખ્યું છે તે ભાષા ‘ગુજરાતી’ છે, પરંતુ આ ભાષા માટે ‘ગુજરાતી’ એવું નામ તો સૌથી પ્રથમ ત્રિમાનદે (ઈ. સ. ૧૬૩૫-૧૭૩૩) હરિમરકન્ધ (સોળમો અધ્યાય, કડવું ૫૪) નામની પોતાની કૃતિમાં એક સ્થળે લખ્યું છે; પ્રાયઃ ખીલે બધે તો ત્રિમાનદે પણ ‘પ્રાકૃત’ નામનો વ્યવહાર કર્યો છે. ઉપર્યુક્ત સ્થળે નીચે ગુજરાતી પંક્તિ છે:—

“હદે ઉપની માહરે અભિલાખા બાંધુ નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા”.

અનેક વિદ્વાનોએ પોતાની ગુજરાતી કૃતિઓને ‘પ્રાકૃત’ તરીકે ઓળખાવી છે. જેમકે વિ. સં. ૧૫૧૨માં પદ્મનાભે રચેલા કાન્હડકદે પ્રખ્યાતને પ્રથમ પદ્યમાં અને અખાએ પોતાની કવિતાને. વિશેષમાં ગુણરત્નસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં ઈડરમાં જે હિચારત્નસંકુચ રચ્યો છે તેના પ્રારંભમાં બાલાવબોધ માટે દર્શાવાયેલા વિવક્તિ-વિચાર-ઉક્તિ-પ્રકારનો ‘પ્રાકૃત ભાષા’ તરીકે નિર્દેશ છે. આ ઉપરાંત નરસિંહ મહેતાએ સુરતસંજ્ઞા કાવ્યને અપભ્રંશ ગિરામાં રચાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્રાકૃતની વ્યાખ્યા—“પ્રાકૃત” શબ્દની વ્યાખ્યા અને વ્યુત્પત્તિ વિષે કેટલાક વેપાકરણોએ અને કેટલાક અલંકારશાસ્ત્રીઓએ પ્રાચીન સમયમાં વિચાર કર્યો છે. ‘કલિકાલસર્વજ’ હેમચન્દ્રસૂરિ જણાવે છે:—

“પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ । તત્ર મવં તત આયતં વા પ્રાકૃતમ્”^૧

“પ્રાકૃત” શબ્દ ‘પ્રકૃતિ’ ઉપરથી બન્યો છે, અને પ્રકૃતિનો અર્થ ‘સંસ્કૃત’ છે એટલે એમાં ઉત્પન્ન થયેલ કે એમાંથી આવેલ તે ‘પ્રાકૃત’ છે. આ મતલબના અન્ય કેટલાક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે:—

“પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતં, તત્ર મવં પ્રાકૃતમુચ્યતે” —પ્રાકૃતસર્વસ્વ

“પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતં તત્ર મવત્વાત્ પ્રાકૃતં સ્મૃતમ્” —પ્રાકૃતચન્દ્રિકા

“પ્રકૃતેઃ સંસ્કૃતાયાસ્તુ વિકૃતિઃ પ્રાકૃતી મતા” —૫૬લાપાચન્દ્રિકા

“પ્રાકૃતસ્ય મુ સર્વસેવ સંસ્કૃતં યોનિઃ” —પ્રાકૃતસંજ્ઞવની

પાઠ્યના વેપાકરણોએ પ્રકૃતિનો અર્થ ‘સંસ્કૃત’ કરી એની જે ઉપર મુજબ વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરી છે એમાં (૧) અપ્રમાણિકતા, (૨) અગ્રાપકતા અને (૩) કાષાતરની સાથે અસંગતતા એમ ત્રણ દોષો રહેલા છે. આ સંબંધમાં કોઈ એમ પ્રશ્ન પૂછે કે શું હેમચન્દ્રસૂરિએ પણ આવી ભૂલ કરી છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એમ કેટલાકનું માનવું છે, પણ હું આથી ભિન્ન મત ધરાવું છું. કાવ્યાનુશાસન- (શ્લોક. ૧) મત ૨ “અકૃત્રિમસ્વાદુપદા...જૈની વાચમુપાસ્મહે” ની સ્વોપજ

૧. જુઓ સિંહ હેમ (અ. ૮, પા. ૧, સ્. ૧) ની સ્વોપજ વૃત્તિ. આ ‘પ્રકાશિકા’ નામની સ્વોપજ લઘુ વૃત્તિ ઉપર ઉત્પત્તિવાદ અભિપ્રાયે હેમ પ્રાકૃતવૃત્તિ હુંદિકા યાને વ્યુત્પત્તિવાદ રચેલ છે. નરેન્દ્રચન્દ્રસૂરિએ આકાશ અધ્યાય ઉપર પ્રાકૃતપ્રભેદ નામની વૃત્તિ રચી છે. જુઓ P L C I O (૫. ૩૦). ૨. સરખાવો સિદ્ધસેન દિવાકરે રચેલ દ્વાવિંશદ્વાવિંશિકા (૧-૧૮) ની નિમ્નલિખિત પત્રિ:—

“અકૃત્રિમસ્વાદુપદૈર્જનં મિતેન્દ્ર ! સાઘાદિવ પાસિ માષિતૈઃ”

ટીકામાં 'હેમચન્દ્રસિંચે ૨' અકૃત્રિમ 'નો ૨૫૯ અર્થ' નીચે મુજબ કરી આવી ગેરસમજ થતી અટકાવી છે:—

“અકૃત્રિમાણિ-અસંસ્કૃતાનિ, જત એવ સ્વાદુનિ મન્દચિવામણિ પેશ્ન-કાનિ પદાનિ યસ્યામિતિ વિગ્રહ:”

સિં. હેન્ની સ્વોપચ વૃત્તિમાં પ્રાકૃતની પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે એ જાતનું જે કથન કરાયેલું છે તે સિદ્ધાન્તના નિરૂપણરૂપ નથી, પરંતુ એ તો એ વ્યાકરણની રચના-શૈલીને આભારી છે. એટલે કે જેમ અન્ય પાઠ્ય ભાષાના વૈયાકરણોએ સંસ્કૃતના વ્યાકરણ દ્વારા પાઠ્યનું વ્યાકરણ શિખવવાની પદ્ધતિ અપનાવ કરી હતી તેમ તેમણે પણ આ પદ્ધતિ સ્વીકારતાં પ્રકૃતિ તરીકે-મૂળ તરીકે સંસ્કૃતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે કાવ્યાલોકાર (૨, ૧૨)માં નીચે મુજબના પદમાં સંસ્કૃતની ૪૫હેલાં પ્રાકૃતનો નિર્દેશ કર્યો છે:—

“પ્રાકૃતસંસ્કૃતમાગધપિશાનમાષાશ્ચ શૌરસની ચ ।

વષ્ટોડજ મૂરિમેદો દેશવિશેષાદપત્રંશઃ ॥ ”

૧. આ સૂત્રિએ સ્વયંબ્રુવણિ યાને દેસીસદસ'શબ્દમાં અનાદિ પ્રવૃત્ત પ્રાકૃતવિશેષને 'દેસી' (સં. દેશ) તરીકે ઓળખાવી છે. ૨. સૂચનકનિર્મલુતિ (જા. ૧૯)ની યુક્તિ (પત્ર ૧૭)માં પાઠ્ય ભાષાને સ્વાભાવિક અને સંસ્કૃતને કૃત્રિમ ગણી છે. પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે:—

“ઝીવસ્સ સામાવિગુણેર્હિ તિ પાગતમાસાપ્, સ સમાવગુણઃ, વૈકૃતસ્તુ સંસ્કૃતમાષા, આગન્તુક હત્યર્થઃ ”.

૩. પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગિતા (પૃ. ૧૩)માં પં. ભાલચન્દ્ર ગાંધીએ કહ્યું છે કે “સંસ્કૃતિ પરથી પ્રાકૃત શબ્દોનું અનુસરન કરવાનું હોવાથી-સંસ્કૃત પરથી પ્રાકૃત શિખવવાનું હોવાથી તેવું સૂચન છે. તેનો આશય એ હોઈ શકે કે-સંસ્કૃતમાં અમુક અમુક પ્રકારનો ફેરફાર કરવાથી-સંસ્કૃત જેવી લેવાથી પ્રાકૃતનો પ્રકાર જોઈ શકાય ”. આ આશયને મળતું કથન અલંકારમાં છે જે આગળ ઉપર મેં નોંધ્યું છે. ૪. ના. શા. (અ. ૧૭, સ્લો. ૩૦)માં પણ પ્રથમ પ્રાકૃત અને પછી સંસ્કૃતનો નિર્દેશ છે.

ઈ. સ. ની અગિયારથી સદીમાં થઈ મળેલા નામિ સાધુએ આની વ્યાખ્યા કરતાં ‘ પ્રકૃતિ એ જ પ્રાકૃત ’ એમ કહેવા ઉપરાંત સાથે સાથે અન્ય વ્યુત્પત્તિઓ પણ નીચે મુજબ નિર્દેશી છે:—

“ પ્રાકૃતેતિ । સકલજગજ્જન્તાં વ્યાકરણાદિભિરનાદિતસંસ્કારઃ સદ્ગો વચનવ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ, તત્ર મવં સૈવ વા પ્રાકૃતમ્ । ‘ આરિસવયને સિદ્ધં દેવાળં ’ અદ્વમાગહા વાળી ’ इत्यादिवचनाद् वा प्राक्-पूर्वं कृतं प्राक्कृतं तालमहिलादिमुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते । मेघनिर्मुक्कजल-मिवैकस्वरूपं तदेव विभेदानाप्नोति । अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि । पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात् संस्कृतमुच्यते । ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે સકળ જગતનાં પ્રાણીઓના વ્યાકરણ વગેરેના સંસ્કાર પાનાના સ્વાભાવિક વચનવ્યાપાર તે ‘ પ્રકૃતિ ’^૨ છે. એ ‘ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલ તે ‘ પ્રાકૃત ’ અથવા તો એ પ્રકૃતિ જ તે ‘ પ્રાકૃત ’; અથવા આવી વચનમાં સિદ્ધ દેવાની ભાષા ‘ અદ્વમાગહી ’ છે ઇત્યાદિ વચન ઉપરથી ‘ પ્રાક્ ’ એટલે ‘ પહેલાં ’ અને ‘ કૃત ’ એટલે ‘ કરાયેલ ’ અર્થાત્ પૂર્વે કરેલું હોય તે ‘ પ્રાકૃત ’ એમ સમજવાનું છે. આ અદ્વમાગહી ભાષા બાળ, ક્ષી વગેરેને સુબોધ છે અને એ સમસ્ત ભાષાનું મૂળ છે અને એ જ ‘ પ્રાકૃત ’ છે. આ ‘ પ્રાકૃત ’ વાણીમાંથી

૧. આને બદલે ‘ અદ્વમાગહ ’ અને ‘ અદ્વમાગહી ’ એવાં પણ નામો મેવાય છે. ૨. આ સંબંધમાં P L C I C (p. ૩)માં કહ્યું છે કે બે વધારે વ્યાપક વ્યાખ્યા સ્વીકારાય તો પ્રકૃતિને અંગેની આપણી ભાવના (concept) પ્રાચીન તેમજ પશ્ચિમ જેવા બીજા વૈચારિકોના પ્રયત્નથી અંકાયેલા સીમાઓથી સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તૃત બને છે અને આ વૈચારિકોએ છાંડી દીધેલી અનેક બાબતો અને ભાષાઓનો એમાં સમાવેશ કરવાને આપણને સમર્થ બનાવે છે. ૩ ‘ પ્રકૃતિ ’ શબ્દનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ નેલુબંશ (સ. ૪, સ્થા. ૧૨) અત “ રાજા પ્રકૃતિરજનાત્ ” માંના ‘ પ્રકૃતિ ’ ના પ્રયોગનું સ્મરણ કરાવે છે.

પડતા જળની માફક પહેલાં એક રૂપવાળું હોવા છતાં દેશના ભેદને લઈને તેમ જ સંસ્કાર કરવાથી ભિન્નતાને પામી સંસ્કૃત વગેરે અવાંતર વિભેદોને પામે છે. અર્થાત્ આ અલ્પમાત્રીરૂપ પાઠ્યમાંથી સંસ્કૃત તેમજ માગધી (સં. માગધી), પેસાર્ધ (સં. પૈસાર્ધ) વગેરે ભિન્નભિન્ન પાઠ્ય ભાષા ઉદ્ભવી છે. આથી તો શાસ્ત્રકાર કુદરે પ્રથમ પ્રાકૃતનો નિર્દેશ કરી ત્યાર બાદ સંસ્કૃત વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે. પાશ્ચિમિ વગેરેનાં બ્યાકરણોમાં સૂચવાયેલા નિયમ અનુસાર પાઠ્ય ભાષા સંસ્કાર પામતાં ‘સંસ્કૃત’ બને છે.

લોખંદૃત ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ના બીજા પ્રકરણના પ્રારંભમાં ‘ભતિ’ નામના શબ્દાલંકારનો ઉલ્લેખ છે. એમાં સંસ્કૃત, ‘પ્રાકૃત’ ઇત્યાદિ ભાષાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ પ્રસંગે ‘પ્રાકૃત’ સમભવતી વેળા આજડે એની જે રચાખ્યા આપી છે તે નમિ સાધુએ આપેલી

૧. આ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં લાટી, અવન્તિકા અને માગધી એમ ૨ ત્રણ રીતિઓ ગણવાઈ છે તેનો આ પૂર્વે કોઈએ ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી, કેમકે કાવ્યાદર્શમાં વૈદર્ભી અને ગૌડી એ બેનો અને આઠમા સૈકાના અંતમાં થઈ ગયેલા વામનકૃત કાવ્યાલંકારવૃત્તિમાં વૈદર્ભી, પાંચાલી અને ગૌડી એમ ત્રણનો ઉલ્લેખ છે.

૨. “સંસ્કૃતાદિર્વાગ્ જાતિઃ । જાતિનામા શબ્દાલંકાર ઉચ્યતે ક્ષિતિ સમ્બન્ધઃ । સા ચ પાણિન્યાદ્યષ્ટવ્યાકરણોદિતશબ્દલક્ષણેન સંસ્કારાત્ સંસ્કૃતા પ્રોચ્યતે । ‘આદિ’શબ્દાત્ પ્રાકૃત-શૌરસેન-માગધ-પિશાન્વા-ડપ્રપ્રંશવાર્ષો પરિપ્રદઃ । તત્ર સકલબાલગોપાલાજ્ઞનાદૃદયસંવાદી નિશ્ચિલજગજ્જન્તૂનાં શબ્દ-શાસ્ત્રીકૃતવિશેષસંસ્કારઃ સહજો વચનવ્યાપારઃ સમસ્તેતરભાષાવિશેષાણાં મૂલ-કારણત્વાત્ પ્રકૃતિરિવ પ્રકૃતિઃ । તત્ર મવા સૈષ વા પ્રકૃતિઃ ।... સા પુન-ર્મેધનિર્મુક્તજલપરમ્પરેવૈકરુપાડપિ તત્તદેશાદિવિશેષાત્ સંસ્કારકરણાન્ન ભેદાન્તરા-નાપ્રોતિ । અતઃ ક્યમેવ શૌરસેનદેશવાસ્તવ્યજનતાકિંચિદ્વાપાદિતવિશેષલક્ષણ-ભાષા શૌરસેની મળ્યતે । ”

ઉપયુક્ત વ્યાખ્યાને પૂરેપૂરી મળતી આવે છે, અને એમાં સાબિતક સામ્ય પણ છે.^૧

પાઘય શબ્દની સાધુતા અને પ્રામાણિકતા—સંસ્કૃત શબ્દ જ સાધુ છે અને પાઘય શબ્દ અસાધુ છે અને એથી એ પ્રમાણભૂત નથી એ મતની આલોચના અઠલકંકુત સ્વીકૃત્ય (પરિં ૬, કાં ૬૫)ની વ્યાયકુચ્છચન્દ્ર નામની ટીકામાં કરતી વેળા એના ટીકાકાર પ્રભાચન્દ્ર-સરિએ સિદ્ધ કર્યું છે કે જે શબ્દ સત્ત્વ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે તે 'સાધુ' છે અને જે ન કરે તે 'અસાધુ' છે. વિશેષમાં તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે જેમ સંસ્કૃત શબ્દ સંસ્કૃત વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરાય છે તેમ પાઘય શબ્દ પાઘય વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરાય છે. આ ઉપરાંત આ પ્રસંગે તેમણે “ પ્રકૃતેર્યથં પ્રાકૃતમ્ ” એ વ્યુત્પત્તિનું નિરસન કરી “ પ્રકૃતિરેવ પ્રાકૃતમ્ ” એવી વ્યુત્પત્તિ પૃ. ૭૬૪માં સૂચવી છે કે જેનો નિર્દેશ નમિ સાધુએ પણ કરેલો છે.

પાઘય ભાષાની ઉત્પત્તિ—આ સંબંધમાં રવિવિધ મતો છે.

૧. ઉપયુક્ત અવતરણ તેમજ એનો ભાવાર્થ “ભારતીય વિદ્યા”(વ. ૩, અં. ૧)માં “ આજડે કરેલી ‘ પ્રાકૃત ભાષા ’ની વ્યાખ્યા ” એ લેખ (પૃ. ૨૩૨)માં છે. ૨. લૌકિક પાણિનીય સંસ્કૃતમાંથી પાઘય ભાષા ઉદ્ભવી છે એવો મત પાઘયના કેટલાક વૈયાકરણોએ રજૂ કર્યો છે. ૩. બળી અલંકારશાસ્ત્રોના કેટલાક ટીકાકારોએ પણ તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોમાં રહેલા ‘ તત્ ’ શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃત સાથે બોધીને આવેા મત દર્શાવ્યો છે. બુચ્છો લાગુભટ્ટાચાર્ય (૨-૨)ની ટીકા તેમજ સ્વચ્છાદર્શી (૧, ૩૩)ની પ્રેમચન્દ્ર તર્કવાગીસાહુત ટીકા.

કોઇ કોઈ આધુનિક વિદ્વાનો પાઘયની ઉત્પત્તિ વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી થઇ એમ માને છે. હામલા તરીકે મી. ચતુરભાર્ષિ પંટેલે જૂની ગુજરાતી ભાષા (પૃ. ૩)માં આ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને એના સમર્થનાર્થે એમણે પૃ. ૩-૫માં વૈદિક ભાષા અને પાઘય ભાષા વચ્ચે રહેલી કેટલીક સમાનતા નોંધી છે. પાણિની-પ્રકાશના પ્રવેશક (પૃ. ૩૪-૩૬)માં પણ એના લેખક નામે વિદ્યુશેખર બક્ષાચાર્યે આ મત દર્શાવ્યો છે.

આ પૈકી પહેલો મત તો વનૂદ વિનાનો છે, કેમકે પાઘય ભાષાની જનની

તેમાં પં. હરજોવિન્દસત્તુ' કહેવું એ છે કે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા જેમાંથી ઉદ્ભવેલી છે તે જ ભાષામાંથી પાઠ્ય ભાષા ઉત્પન્ન થઈ છે. એમણે આ મત બે ભાષા વચ્ચે રહેલા સામ્ય જોઈને દર્શાવ્યો છે.^૧

લૌકિક સંસ્કૃત માનવમાં ધણા દોષો છે. એ ઉપરાંત 'દેશ્ય' શબ્દોની ઉત્પત્તિ આ સંસ્કૃતમાંથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી એ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે પાઠ્ય એ સંસ્કૃતનું કેવળ ભ્રષ્ટ રૂપ છે, પણ આ મત બહુભરેલો આલમ પડ્યો છે એમ ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકારે કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના પુસ્તક *A grammar of the Prakrit language based mainly on Vararuchi's Prākṛitaparakāśa* (પૃ. ૧)માં કહ્યું છે.

પાઠ્ય ભાષા પહેલી કે સંસ્કૃત એ સંબંધમાં સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદીકૃત સિદ્ધાન્તસારમાં બહાપોહ છે.

પ્રાકૃતભાષોપદેશિકાના પરિચય (પૃ. ૧)માં બેચરદાસે નીચે મુજબ કથન કર્યું છે:—

“વૈદિક (વેદોની મૂળ) ભાષાનું અને પ્રાકૃત ભાષાનું મૂળ બંધારણ ધણું મળતું આવે છે. તે બેમાં મોટો ભેદ ઉચ્ચારણનો છે. અને એ બેદને કારણે તે બન્નેને જુદી જુદી ભાષા સમજવામાં આવી છે—ગણવામાં આવી છે.”

કેટલાક બ્યંબનો સ્વાભાવિક રીતે જલદી બોલતાં એક બીજામાં મળી જાય છે. અથવા રૂપાંતર પામે છે કે ધસાઈ જઈ સ્વરાવરોથી બને છે. આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણનું પરિવર્તન વૈદિક સંસ્કૃતમાં તેમજ પાઠ્યમાં થે છે. ઉપર્યુક્ત પરિચય- (પૃ. ૭)માં ઉચ્ચારણભેદ થવાનાં ચૌદ કારણો ગણવાયાં છે:—

(૧) બોલનારના શરીર ઉપર થતી ભૌગોલિક અસર, (૨) ઉચ્ચારણ-સ્થાનોમાં થતા ફેરફાર, (૩) સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણને માટે બેધતા શારીરિક બળનો હાસ, (૪) લખનારાઓની બેદરકારી, (૫) પરંપરાને જ માન્ય રાખવાનો આગ્રહ, (૬) ખીજ પ્રજાનો સહવાસ, (૭) ધર્મક્રાંતિ, (૮) રાજસત્તા, (૯) ભાષાસંબંધી આદર્શનો ઘટાડો, (૧૦) પઠિતોનો ઉન્માદ, (૧૧) હ્રા મારેલા શબ્દો ઉપરથી નવા શબ્દોની કલ્પના, (૧૨) વાંચનારાઓનો ભ્રમ, (૧૩) લખેલું તેવું જ વાંચવું, અને (૧૪) અનુવાદ કરવામાં અસાધ્યતા.

૧. જુઓ પાં ૨૦ સં ૦ મંનો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૧).

વિદ્યુરોપર ભટ્ટાચાર્યે પાલીપ્રકાશ(પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૬)માં એવો એક મત દર્શાવ્યો છે કે આર્ય અને અનાર્ય ભાષાઓના નિકટ સંસર્ગ-માંથી ઉદ્ભવેલી-વિકસેલી ભાષા તે પાઇય ભાષાનું આદિમ સ્વરૂપ છે.

આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે ઋગ્વેદના પ્રણેતાઓએ અને એને ધાર્મિક અન્ય માનનારાઓએ (જે પંજાબમાં હતા કે અન્ય દેશમાંથી પંજાબમાં આવ્યા હશે) ધીરે ધીરે પૂર્વ તરફ છેક મગધ સુધી અને દક્ષિણમાં વિન્ધ્યાચળ સુધી પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું હશે. એ વિજેતાઓની ભાષા જીતાયેલી પ્રજાઓની એક કે અનેક ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી. એ સંપર્કમાંથી જીતાયેલી પ્રજાની ભાષાએ નવું રૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપ તે પાઇય ભાષાનો એક પ્રકાર છે,

પાઇય ભાષામાંથી સંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ—આપણે પૃ. ૧૦માં જોઇ ગયા તેમ સિદ્ધસેન દિવાકરે અને હેમચન્દ્રસૂરિએ જિનવાણીને ‘અકૃત્રિમ’ કહી છે એટલે એમની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષા ‘કૃત્રિમ’ છે, કારણ કે પાઇય ભાષા સાધારણ જનતાની માતૃભાષા હોવાથી અકૃત્રિમ બાને સ્વાભાવિક છે, જ્યારે સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણના વિવિધ સંસ્કારરૂપ બનાવટથી પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્રિમ છે. આમ સંસ્કૃત ભાષા પાઇયમાંથી ઉદ્ભવી છે. આ કેવળ જૈન વિદ્વાનોનો જ મત છે એમ નથી પણ કેટલાક અજૈન મંથકારોએ પણ આવો અભિપ્રાય ઉઘાડ્યો છે. ઉદાહરણ્યાર્થે દેવદત્તો જે ઉલ્લેખ ટાંક્યો છે તે અત્રે વિચારી શકાય. વળી ગઉડવલ્લના નિમ્નસિખિત પદ્યમાં આ વાત છે:—

“સયલાઓ હમં વાયા વિસંતિ एत्तो व नेन्ति वायाओ ।

“एन्ति समुद्ं विय नेन्ति सायराओ विय जलाइं ॥ ૧૩ ॥”

આ ઉપરાંત ઇ. સ.ની દસમી સદીમાં થઈ ગયેલા ‘વાયાવરીય’ રાજશેખરે આ મત આલેરામાયણમાં નીચે મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે:—

૧. આ (પાઇય) ભાષામાં સર્વ ભાષાઓ પ્રવેશ પામે છે અને એમાંથી સર્વ ભાષાઓ નીકળે છે. પાણીઓ સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને સમુદ્રમાંથી જ (બાળ્ય રૂપે) બહાર નીકળી જાય છે.

✓ યદ્ય યોનિઃ કિલ સંસ્કૃતસ્ય સુદૃશાં વિદ્વાસુ યન્મોદતે

યત્ર ધ્રોત્રપચાવતારિણિ કટુર્માષાક્ષરાણાં રસઃ ।

ગયં ચૂર્ણપદં પદં રતિપતેસ્તત્ પ્રાકૃતં યદ્વચ—

સ્તૌભૂલટાઠ્ઠિસ્તિત્ત્વિ ! પદ્ય નુદતી દદેર્નિમેષવ્રતમ્ ॥^૧

આ ઉપરથી એ વાત તો સુસ્પષ્ટ થાય છે કે આ પ્રાચીન ભાષાઓના મતે પાઠ્ય ભાષા સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી નથી.

પાઠ્યના પ્રકારો—આપણા કવિઓના ઉપોદ્ધાતમાં ભાષાના ઉદ્ભવનો વિચાર કરાયો છે. એમાં રવિરાજની ભાષાના એ પ્રકારે અને એ દરેકના ઉપપ્રકારો (એકંદરે અગિયાર) મળ્યાવાયા છે. આમાં ‘આય’ ભાષાનો એક ઉપપ્રકાર તરીકે ઉલ્લેખ છે.

ઉદ્ભવ આય

ગાથા—અવેરતા

(ઇરાનિયન)^૫

પૈશાચ્ય

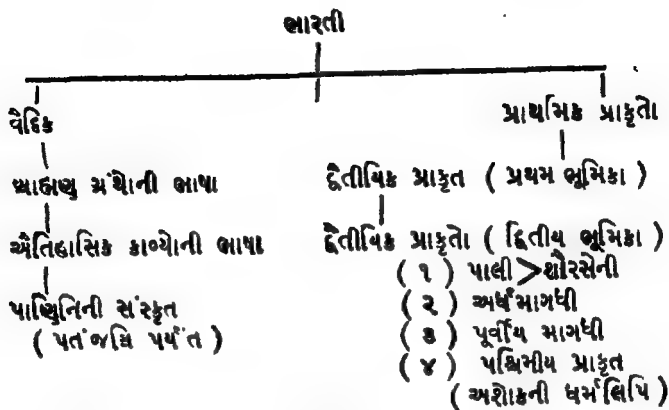
(ડાંડરિક)

ભારતીય

(વૈદિક)

^૬ભારતીના પ્રકારાદિ નીચે પ્રમાણે છે:—

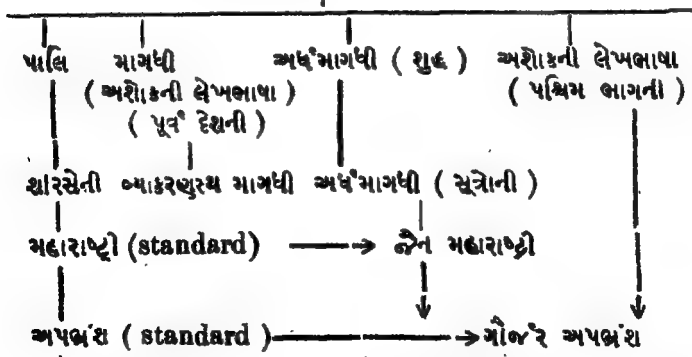
૧. જે ખરેખર સંસ્કૃતનું લેખનિસ્થાન છે, જે સુદર નેત્રવાળી (સીઓ)ની છબીને આનંદ પમાડે છે, જે કર્ણપથે અવતરતાં-સંભળાતાં (અન્ય) ભાષાના અક્ષરોનો રસ કડવો લાગે છે, અને જેનું ચૂર્ણ પદ્મવાણું મધ કામદેવના પદ જેવું છે એ પ્રાકૃત વચન જેમનું છે તે (ભરુચ, વડોદરા વગેરે શહેરવાળા) લાટ (દેશના) લોકોને હે મનોહર અંબવાળી (સુદેરી) ! દક્ષિના નિમેષવ્રતને દૂર કરતી (અથાત્ આંખના પલકારા કર્યા વિના) ઇં. ૨. જુઓ પૃ. ૨૩. ૩. એલન, પૃ. ૨૪. ૪. સુનીતિકુમાર ‘ચેક્ષુ’ Indo-Aryan and Hindi એ પુસ્તક અમદાવાદથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં બહાર પડ્યું છે. ૫. કેનેના વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો Some problems of Historical Linguistics in Indo-Aryanના નામથી મુંબઈ વિદ્યાપીઠે ઇ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. ૬. કૌસમત લખાણ મૂળ લેખનું છે. ૭. જુઓ આનંદ કવોને ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૨૪).

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોનું વિભાગીકરણ નીચે મુજબ છે:—

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો—પ્રથમ ભૂમિકા

૨દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો—દ્વિતીય ભૂમિકા

૧. એન. પૃ. ૨૮. ૨. આક ૬૦ (હરોદ્ધાત અને પરિશિષ્ટો) માં ધ. સ. ૧૪૪૬ના દ્વિતીય મુદ્રણમાં પરિશિષ્ટ ૧માં પૃ. ૩૨-૩૩માં દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની ' અર્ધમાગધી ' અપાઈ છે અને પરિશિષ્ટ ૨માં પૃ. ૩૪-૫૩માં ' દ્વિતીયિક મુખ્ય

થર અને કાલમાન—જેમ સંસ્કૃતના વેદિક સંસ્કૃત, 'આદિત્ય-સંસ્કૃત, નિરુક્ત-સંસ્કૃત, પાણિનીય સંસ્કૃત અને બૌદ્ધિક સંસ્કૃત, ગાથા સંસ્કૃત, અને રૈઠેન સંસ્કૃત એમ વિવિધ પ્રકારે ગણાય છે તેમ પાઘવ ભાષાના પણ તેના વિવિધ થર(સં. સ્તર)ની અપેક્ષાએ તેમજ ભૌતિક દૃષ્ટિએ અને અન્ય દૃષ્ટિકોણો અનુસાર પ્રકારે પડાય છે, અને એ દરેક પ્રકારને ' પાઘવ ' એવું સામાન્ય નામ અપાય છે.

વેદિક ભાષાના રંગ જેવા રંગવાળી અને પાણિનીય સંસ્કૃતના સહવાસથી સુવાસિત બનેલી ભાષા પણ એક પ્રકારની પાઘવ ભાષા છે. પાઘવ ભાષાના જે ઘેરણ થર ગણાવાય છે તેમાંના બીજા થરની ભાષા તે આ છે. એનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૬૦૦ સુધીનો ગણાય છે.

પહેલા થરની પાઘવ ભાષાનું—આદિમ પાઘવનું કાલમાન ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધીનું મનાય છે; કેમકે ઉપલબ્ધ થતા મઘવેદનું ભાષાસ્વરૂપ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન છે જ.

પ્રાકૃતો 'નો—(અ) અરોહની ભાષા, (આ) પાલિ અને અર્ધમાલધી, (હ) શૌરસેની—મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત, અને (ઈ) માલધીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અપાયો છે.

૧. જુઓ પૃ. ૫. ૨. Some aspects of Jaina Sanskrit નામના જે લેખ Festschrift Wakernagel (પૃ. ૨૨૦ હત્યાદિ)માં છપાયો છે એ ઉપરથી આવું નામ બ્રહ્મગ્રીહડે પ્રચલિત થયું છે એમ બહુ સકાર છે. વિશેષમાં એના અર્થની મર્યાદા ડૉ. ઉપાધ્યેએ બ્રહ્મગ્રીહડેના અગ્રેષ્ઠ ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૧૦-૧૧૧)માં આંકી છે. ૩. ભાષામાં મર્યાદા અને થતાં પરિવર્તનો અને એના વિકાસને હક્કમાં રાખી એના યુગ પડાય છે, એકે ભાષાનું સ્વરૂપ નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે એટલે એના કયા સ્વરૂપને યુગચિહ્ન ગણવું એ બાબત સર્વાંશે એકાગ્રતા હોવાનો બોલ સંભવ રહે છે. દા. ત. વિચારો યુગરતી ભાષાના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્ધાચીન યુગ સંબંધી નરસિંહરાવે, કે. હ. કુવે અને કે. કા. શાસ્ત્રીએ આંકેલી મર્યાદાઓ.

ગ્રીક ધરની પાષ્ટક ભાષા એટલે ભારતીય 'આધુનિક આર્ય' ભાષાઓ.^૨ એનો સમય ઇ. સ. ૬૦૦થી આજ દિન સુધીનો છે.

ઉપલબ્ધ ઋગ્વેદમાં જે ભાષાનાં દર્શન થાય છે એ ભાષા લોકભાષાનું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સંસ્કારિત કરાયેલું સ્વરૂપ છે, અને એ લોકભાષા અથવા તો એની જનનો તે પહેલા ધરની પાષ્ટક ભાષા છે.

અભારે ગુજરાતની સામાન્ય જનતાની રાજના વ્યવહારની ગુજરાતી ભાષા અને એ જ ગુજરાતના સાક્ષરવર્ગની સાહિત્યિક કૃતિમાં નજરે પડતી ગુજરાતી ભાષા જેમ મૂળે એક હોવા છતાં રંગે કિત્તે જણાય છે તેમ પહેલા ધરની પાષ્ટક ભાષા અને ઋગ્વેદની ભાષા માટે પણ સમજવું ઉચિત જણાય છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ ધરે પૈકી બીજા ધરની પાષ્ટક ભાષા પાંચ સંખ્યાના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૨-૧૩)માં ત્રણ યુગોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે:—

પ્રથમ યુગ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-ઈ. સ. ૧૦૦)

- ૧) હીનયાન બોદ્ધોનાં ત્રિપિટક, મહાવંશ અને ભત્તક વગેરેની પાલિ ભાષા.
- (૨) પૈશાચી અને ચૂનિકાપૈશાચી.
- (૩) જૈન અંગ્રથોની અર્ધભાગધી ભાષા.
- (૪) અંગ્ર પ્રથોથી ભિલ પ્રાચીન સૂત્રોની અને પઉમચરિય વગેરેની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા.

૧. હવે આને 'પ્રાકૃત' નામ આપવું યોગ્ય નથી. ૨. બુદ્ધોએ શ્રેષ્ઠસ્વરૂપ-ભાષાના જ્ઞાનવિમલસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૫૮માં રચેલા ચાર્ત્રિકમાંની નીચેની પંક્તિ:—

“સૈત્થવંદના ભાષ્ય તેહના વાર્તિક પ્રાકૃત ભાષા પ્રતિ લિખુ હઈ.”

શાલિસુરિહૃત વિરાટપર્વની વિ. સં. ૧૬૦૪માં લખાયેલી પ્રતિના પ્રારંભમાં નીચે પ્રમાણેની પંક્તિ છે:—

“આપિ મૂં વચ્ચ વં રસવાણી હું કરઈ નિસિં પ્રાકૃત વાણી.”

ઈ. સ. ૧૬૧૫(?) થી ઈ. સ. ૧૬૭૫(?) માં ચાળામાં લખાયેલા અખાઓ પણ ગુજરાતી ભાષા માટે 'પ્રાકૃત' એવો શબ્દ વાપર્યા છે.

- (૫) અરોહના શિલાલેખોની તેમજ અન્ય પ્રાચીન શિલાલેખોની ભાષા.
 (૬) અમરધોળનાં નાટકની ભાષા.

મધ્ય યુગ (ઇ. સ. ૧૦૦—ઇ. સ. ૫૦૦)

- (૧) જાસનાં નાટકોની અને કાલિદાસ વગેરેનાં નાટકોની શૌરસેની, માગધી અને મહારાષ્ટ્રી ભાષાઓ.
 (૨) સેઉબંધ, બાહ્યાસરસર્પ, વગેરે કાવ્યોની મહારાષ્ટ્રી ભાષા.
 (૩) પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં બેનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ મળે છે તે મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાઓ.
 (૪) દિગંબરીય ગ્રંથોની શૌરસેની અને એના પછીના સમયના સ્વેતાંબર ગ્રંથોની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા.
 (૫) ચંડના વ્યાકરણમાં નિર્દેશાયેલી અને વિક્રમેશ્વરીયમાં વપરાયેલી અપભ્રંશ ભાષા.

શેષ યુગ (ઇ. સ. ૫૦૦—ઇ. સ. ૧૦૦૦)

ભિન્ન ભિન્ન દેશોની પરવર્તી કાળની અપભ્રંશ ભાષાઓ.

પ્રકારો—પહેલા ધરની પાષ્ટક ભાષામાં રચાયેલું સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ નથી, બ્યારે બીજા અને ત્રીજા ધરની પાષ્ટક ભાષાનાં સાહિત્યની વાત ભુટી છે. આથી જો ભાષાને વિશિષ્ટ રીતે ‘ પ્રાકૃત ’ કહેવામાં આવે છે તોના એટલે કે બીજા ધરની પાષ્ટક ભાષાઓના પ્રકારો કુ વિચારીશ.

ના. ૦ શા. ૦ (અ. ૧૭, સ્લો. ૪૮)માં સાત જાતની પાષ્ટક ભાષાનો ઉલ્લેખ છે : (૧) માગધી, (૨) અવન્તિજ, (૩) પ્રાચ્યા, (૪) શૌરસેની, (૫) અર્ધમાગધી, (૬) વાહલીકા, અને (૭) દાક્ષિણાત્યા.

પાષ્ટક ભાષાના ઉપલબ્ધ થતાં વ્યાકરણોમાં વરસચિતો પ્રાકૃતપ્રકારો

૧. માર્કડેયે પ્રાકૃતસર્વસ્વ (પૃ. ૨)માં આને ‘ આવન્તી ’ તરીકે ઓળખાવી છે.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાયો છે. એ વ્યાકરણ (૧૦-૧, ૨; ૧૧-૧; ૧૨, ૩૨)માં (૧) માહારાષ્ટ્રી, (૨) શૌરસેની,^૧ (૩) માગધી અને (૪) ૨ પૈશાચી એમ ચાર નામે અપાયેલાં છે.

છઠ્ઠી સદીમાં થઇ ગયેલા ઇન્ડીના કાવ્યાદર્શ^૨ (૧, ૩૪-૩૫)માં મહારાષ્ટ્રાશ્રયા, શૌરસેની, ગૌડી અને લાટી એ નામે છે.

સિં હે૦ (અ ૮)માં પ્રાકૃતપ્રકાશમાં નિર્દેશાયેલી ચાર ભાષાએ ઉપરાંત 'આષ', ય્યુલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ ત્રણ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ છે એટલે કે એમાં પૈશાતનો ઉલ્લેખ છે. ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરે વૈયાકરણો હિમચન્દ્રસુરિની આ કૃતિને અનુસર્યા છે. આકંપરૂપે પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં નીચે મુજબ પાષ્ટ્ય ભાષાના સોળ ભેદો-ઉપભેદોનો નિર્દેશ કર્યો છે:—

ભાષા—માહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યા, અવન્તી અને માગધી.

વિભાષા—શાકારી, ચાંડાલી, શખરી, આલીરિકા અને ટાક્કી.

૧. અંકૃત પ્રાકૃતસહસ્રણુ (૩, ૩૮)માં આને 'માગધિકા' તરીકે ઓળખાવી છે. ૨. પ્રાકૃતસહસ્રણુ (૩, ૩૮)માં આનો 'પૈશાચિકા' તરીકે નિર્દેશ છે. ૩. જુઓ સિં હે૦ (૮-૧-૩) ૪. એજન (૮-૪-૨૬). ૫. પશુલાભાગરણુ (સુ. ૨૪)માં સત્ય ભાષા વિષે ઉલ્લેખ કરતી વેળા ભાષાના બાર પ્રકારનો નિર્દેશ કરાયો છે. આની અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૧૧૮ અ)માં એ મતલબનું સ્પષ્ટીકરણ છે કે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ, પૈશાચ, શૌરસેની અને દેશોની બિજાનાં લઘુને અનેક ભેદવાળા અપભ્રંશ એમ છ ભાષાઓ છે. આને અંગે નીચે મુજબનું અવતરણ અપાયું છે:—

“ પ્રાકૃત-સંસ્કૃતમાષા માગધ-પૈશાચ-શૌરસેની ચ ।

વષ્ટોઽન્ન મૂરિમેદો દેસવિષોષાદ્વપ્રવ્રજઃ ॥ ”

આ છ ભાષાઓના ગદ્ય અને પદ્ય એમ બન્ને ભેદો ગણતાં ભાષાના બાર પ્રકાર પડે છે. આ બન્ને ભેદોનું સૂચન શું વિવક્ષણુ નથી? શું ગદ્યની અને પદ્યની ભાષામાં અમુક અમુક તફાવત હોય છે એને ઉદ્દેશીને આપું કથન કરાય ?

અપભ્રંશ—નામર, વાચક અને ઉપનામર.

પૈશાચી—કેકય, સૌરસેન અને પાંચાલ.

પ્રાકૃતલંકેશરમાં મિત્રાધિમામધીનો ઉલ્લેખ છે.

ના. ૦ શા. ૦ (અ. ૧૭, શ્લો. ૪૬; કાવ્યમાલા, દ્વિતીય સંસ્કરણ)માં શકાર, આબીર, અંકાળ, શબર, દ્રમિલ અને આન્ધ્રમાં જન્મેલ અને વનચરની ભાષાને 'ત્રિભાષા' કહી છે.^૧

રૂપપ્રકારો—પાષ્ટકના અંશરથ-સાહિત્યિક ભાષા અને અસૌકની

૧. આ ઉપરાંત અનેક નવની પાષ્ટક ભાષાનાં નામો સંગીત, નાટ્ય અને અલંકારને લગતાં સાહિત્યમાંથી તેમજ નાટકોની સંસ્કૃત ટીકાઓમાંથી આપણને મળે છે. દા. ત. ભરતે રચેલા ગણાતા ગીતાલંકાર નામના સંગીતના ગ્રન્થના '૧૬મા 'ભાષાલક્ષણ' નામના અધ્યાયમાં ૪૨ ભાષાનો ઉલ્લેખ છે, જેકે એમાં લગભગ ત્રીસનાં જ નામ લેવાય છે. વિશેષમાં આમાં આ દરેક ભાષાના લક્ષણના ઉદાહરણરૂપે એકેક પદ છે. આ સમસ્ત અધ્યાય ડૉ. ફ્રેન્ચે "Names of Prakrit Languages" નામના પોતાના લેખના અંતમાં પરિશિષ્ટ રૂપે આપેલ છે, અને આ લેખમાં એમણે ૨૬ ભાષાઓ વિષે કયાં કયાં ઉલ્લેખ છે તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લીધી છે.

નાટકને અંગે એક ઉદાહરણ રજૂ કરીશ. વિવિધ પાષ્ટક ભાષાના અંકારરૂપ મૃચ્છકટિકની પૃથ્વીધરજીત ટીકામાં સૌરસેની અને મામધી એ સુપ્રસિદ્ધ પાષ્ટક ભાષાઓ ઉપરાંત અવન્તિલ (આવન્તી), પ્રાચ્યા, સાકરી, ચાણકી અને ઠક્ક (ઠક્કી)નો નિર્દેશ છે.

અલંકારશાસ્ત્રને અંગે વિચારીશું તો સરસ્વતીકંઠાભરણની આજ્ઞાકૃત ટીકામાં અને સાહિત્યદર્શણમાં પાષ્ટક ભાષાનાં નામ છે.

૨. પાષ્ટક ભાષાના જે વિવિધ ઉપપ્રકારો અહીં ગણાવાયા છે તેમાં પરસ્પર બહુ જ ઓછી ભિન્નતા છે એટલે કે એને તો એનું ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ જેવાં ભાષા ન કહેવાં 'ઓલી' કહેવી વધારે ઉચિત સ્થાનમાં છે. માળવા, કોંકણ, પ્રમા, સવારા અને નાગપુરના મરાઠી ભાષાવાળીઓની મરાઠી ભાષામાં નેટલે એક છે તેના કરતાં પણ કેટલાક ઉપપ્રકારોમાં તો ઓછા ભેદ છે. આ સંબંધમાં બીજું ઉદાહરણ ગુજરાતી ભાષાનું આપી શકાય. સુસ્તી ગુજરાતી, ચરોતરી ગુજરાતી,

ધર્મશાની-શિલાબેપોની જાણા એમ બે પ્રકારે પઠી શકે છે. મરહટ્ટીનો એક ઉપપ્રકાર તે 'પાઇય મરહટ્ટી' (સં. પ્રાચીન માહારાષ્ટ્રી) છે. એમાં બહુ થોડા અક્ષરોનો લોપ થયેલો જોવાય છે. અંતે જે પાઇય મરહટ્ટીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે જઇય અઢમાગહીમાં અને જઇય મરહટ્ટીમાં જોવાય છે. મરહટ્ટીના એક ઉપપ્રકાર તરીકે જઇય મરહટ્ટીનો ઉલ્લેખ કરાય છે અને આ ભાષા જૈન માગ્યોની નિજગુતિ, ભાસ જગેરમાં વપરાયેલી છે. આ ભાષાનું 'જઇય મરહટ્ટી' એવું નામ 'આધુનિક વિદ્વાનોએ કહ્યું' છે, અને તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ, નાટકોમાં વપરાયેલી 'મરહટ્ટી' થી આ કેટલીક આગતમાં ભિન્ન છે એ દર્શાવવાનો છે. જ૦ મ૦ ઉપર જ૦ અ૦ માંની વિશેષ અસર જોવાય છે. આ અસર જેમ જેમ ઓછી થતી ગઇ તેમ તેમ આ જ૦ મ૦ નાટકોમાં વપરાયેલી મરહટ્ટીની વધારે ને વધારે સમીપ આવતી ગઇ. કેટલાક વિદ્વાનો મરહટ્ટીને સમસ્ત પાઇય ભાષાઓના સ્તંભરૂપ ગણે છે તો કેટલાક સોરસેણીનો આ પ્રકારે નિર્દેશ કરે છે. મરહટ્ટીને સંસ્કૃતમાં શક્ષિણાલા, આવન્તી અને વાહ્લીકા પશ્ચ કહી છે, જોકે છેલ્લો બેથી આ થોડેક અંશે ભિન્ન છે.

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ અ૦ માંનો એક ઉપપ્રકાર તે 'જ૦ અ૦ માં' છે. નાટકોમાં જે અ૦ માં વપરાયેલી છે અને જે માગહીને મળતી આવે છે તેમાં અને આ જ૦ અ૦ મ૦માં અંતર છે. વળી જ૦ અ૦ માં એ મરહટ્ટી કરતાં પ્રાચીન તેમજ એના પાયારૂપ છે.

નાટકોમાં નામિકા અને એની સખીઓ જ્યારે મઘમાં બોલે છે ત્યારે તેઓ સોરસેણી(સં. સોરસેની)નો ઉપયોગ કરે છે. ઇ. સ.ના પહેલા સૈકામાં-ઇ. સ. ૭૮માં વિદ્યમાન અને સુવર્ણક્ષીના પુત્ર તરીકે

ક્રિષ્નાવાહી ગુજરાતી અને એ જાધી ગુજરાતી ભાષાઓમાં જેટલા તફાવત છે તેનાથી ઓછા તફાવત કેટલાક ઉપપ્રકારોમાં છે.

૧. સુઅમ્યમ્બિકાની પ્રતાપના(૫. ૨૧-૨૨)માં ડૉ. ચાકાબીએ "જૈન માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત" એ નામકરણ વિષે ભૂલપોષ્ટ કર્યો છે.

સુપ્રસિદ્ધ અશ્વમેધે રચેલા શાસ્ત્રિયગ્રંથનું નામના નાટકમાં વપરાયેલી સોરસેણી 'પાદ્ય સોરસેણી' ગણાય છે, બ્યારે જ્ઞાસ, શૂદ્રક અને કાલિદાસનાં નાટકોમાંની સોરસેણી બાપા એથી અર્વાચીન ગણાય છે. દિગંબરના પંચરથિકાચ, કવચમહા વગેરે ગ્રંથોની બાપા 'જઠણ સોરસેણી' કહેવાય છે અને એમાં જૉ જૉ માંનો પાસ જોવાય છે.

ના. ૧૦ (અ. ૧૭, શ્લો. ૪૮)માં જે 'પ્રાચ્યા'નો ઉલ્લેખ છે એને જે માકંદરૂપે વર્ણવેલી 'પ્રાચ્યા બાપા' મણીએ તો આ સોરસેણીથી બાપા જ બિન ગણાય. વિદ્યુકની બાપા પ્રાચ્યા છે. સોરસેણી બાપા બીજી બધી પાદ્ય બાપાઓ કરતાં સંસ્કૃતની વધારે નિકટ છે.

માગહીના ઉપગ્રહો તરીકે શાકરી, ચાંડલી, અને ઢક્કી કે ઢક્કી એ બાપાઓનો નિર્દેશ કરાય છે.

પેસાઈના કૅકેય (સં. કૅકેય), સોરસેણ (સં. સૌરસેન) અને પંચાલ (સં. પંચાલ) એમ ત્રણ ઉપગ્રહો ગણાવાય છે.

ચૂલિયા (સં. ચૂલિકા) પેસાઈ એ પેસાઈનો એક પ્રકારનો વિકાસ ગણાય છે, અને એની સ્વતંત્ર મળુના હુમય-દ્રસરિએ અને લક્ષ્મીધરે કરી છે.

જેને સામાન્ય રીતે 'અપભ્રંશ' (પા. અવબ્રંસ) તરીકે ઓળખાવાય છે, જેને વિદ્યાપતિકૃત કીર્તિલતામાં 'અવહટ્ટા' (સં. અપભ્રષ્ટા) કહી છે અને જેને અબ્દુર રહુમાને^૨ 'સનેહયશસ્ય' (શ્લો. ૦

૧. સુરતસંગ્રામ (૭૨, ૨)માં ગુજરાતી બાપાને માટે આ રાખ્તો પ્રયોગ થયો છે. ૨. જુઓ ડૉ. કનેનો લેખ "A Muslim Contribution to Apabhraṃsa's Literature". આ લેખ "Karnatak Historical Review" (Vol. IV)માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ૩. આ સનેહયશસ્ય કૃતિ સહેશવરજીએ નામથી સિંધી જૈન મંથનાલા તરફથી સંપાદિત થયેલી આખ્યા સહિત ડ. સ. ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત થઈ છે. અન્યમાં પણ સનેહયશસ્ય એ અલગ પ્રારંભમાં અંગ્રેજી વ્યાકરણ વગેરેના બહુપાઠવાળી પ્રસ્તાવના છે.

૬)માં 'અવહટ્ટવ' (સં. અપભ્રંશ) કહી છે એ અવહટ્ટ (સં. અપભ્રંશ)ના અનેક પ્રકારો છે. પ્રાકૃતસર્વસ્વ (પૃ. ૨)માં એના ૨૭ પ્રકારો ગણવાયા છે. ૧એ પૈકી હું અહીં તો વ્રાત્ત, નાગર, ગોળર અને લાટ એ ચારનો ઉલ્લેખ કરું છું. વ્રાત્તમાંથી સિન્ધી ભાષા ઉદ્ભવી છે.

શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ "ગોળર અને નાગર અપભ્રંશ" નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

વર્ગીકરણ—વિવિધ પ્રકારની પાઘ્ય ભાષાઓને અને વિભાષાઓને તેના નામના ઉત્પત્તિકારણને ઉદ્દેશીને ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી શકાય. જેમકે ધણીખરી ભાષાઓનાં નામ ભૌગોલિક વિભાગને અનુસરે છે. આવાં નામો રજૂ કરતી વેળા પાંચ મંડળના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૫)માં જોડાપોઢ કરાયેલો છે. એનો સાર નીચે મુજબ છે:—

નાંચ મંડળમાં ગણવાયેલી સાતે ભાષાઓ, અહીં પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નિર્દેશેલી પૈશાચિકા અને માગધિકા, કાવ્યાદર્શમાં ઉલ્લેખાયેલી ચારે ભાષાઓ, હેમચન્દ્ર વગેરેએ ગણાવેલ માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચિક, પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં પ્રાકૃતચન્દ્રિકાનાં જે કેટલાંક પદો ઉદ્ભૂત કરાયાં છે તેમાં સૂચવાયેલી મહારાષ્ટ્રી, આવન્તી, શૌરસેની, અર્ધ-માગધી, વાહલીકી, માગધી, પ્રાચ્યા અને દક્ષિણાત્યા એ આઠ ભાષાઓ, છ વિભાષા પૈકી દ્રાવિડ અને આદ્રજ એ બે વિભાષા, અગિયાર પિશાય-ભાષાઓમાંથી કાંચીદેશીય, પાંડ્ય, પાંચાલ, ગૌડ, નાગધ, વ્રાત્ત, દક્ષિણાત્યા, શૌરસેન, કેકય અને દ્રાવિડ એ દશ પિશાય-ભાષાઓ અને સત્તાવીસ અપભ્રંશોમાંથી વ્રાત્ત, લાટ, વૈદલ, બર્ગર, આવન્ત્ય, પાંચાલ, ટાક્ક, માલવ, કેકય, ગૌડ, ઉડ્ડ, હેલ, પાંચ, કૌન્તલ, સિંહલ, કાલિંગ, પ્રાચ્ય,

૧. આ પૈકી ૨૩ અપભ્રંશોનાં નામ પૃ. ૨૬-૨૭માં અપાયેલાં છે. ૨. આ લેખ "શ્રી કાળીસ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ ગ્રંથ" (પૃ. ૫૬-૮૦)માં છપાયો છે. ૩. શૌરસેન દેશનું મુખ્ય નગર મથુરા ગણાતું. મુખ્યપણે આ મથુરા અને એના આસપાસના પ્રદેશમાં એક વેળા બોલાતી ભાષા તે "શૌરસેણી". આ પ્રદેશમાં એક કાળે પ્રવર્તતી આદિમ પાઘ્ય ભાષામાંથી આ ભાષા ઉદ્ભવી છે.

કાર્યોટ, કાંચ, દ્રાવિક, ગોળ^૨, આબીર અને મધ્યદેશીય એ તેવીસ અપભ્રંશો એ જિન જિન દેશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.^૧

‘પેસાઈ ભાષા’ એ નામ એ બોલનાર ‘પિશાચ’ ભતિ ઉપરથી પડેલું છે એમ કેટલાક માને છે અને આ ભતિના મૂળ વતન તરીકે ઉત્તર-પશ્ચિમના પંજાબના પ્રાંત પ્રદેશનો અથવા અફઘાનિસ્તાનના પૂર્વ પ્રાન્ત-ભાગનો નિર્દેશ કરે છે.

‘અવહટ્ઠ’ એ નામ એ ભાષામાં વપરાયેલાં પરંતુ ચાલુ શિષ્ટ વ્યાકરણથી સિદ્ધ નહિ થનારાં એવાં શબ્દો અને રૂપો ઉપરથી ચોખ્ખાં છે એટલે કે આ નામ વર્ણનાત્મક છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે.

PLCIC (પૃ. ૯-૧૦)માં મધ્યકાલીન ભારતીય આર્ય ભાષાત્મક સાહિત્યના સાત વર્ગો સચવાતી વેળા (૧) ધાર્મિક, (૨) સાહિત્યિક, (૩) નાટકીય, (૪) વૈયાકરણોએ નિર્દેશિત, (૫) બૃહટ્ભારતીય (extra-Indian) અને (૬) શિલાલેખ સંબંધી એમ છ ભતના ‘પ્રાકૃત’નો નિર્દેશ કરાયો છે.

નાટકો અને પાષ્ટ્ય ભાષા—પ્રાચીન સમયના ઉત્તર હિંદનાં નાટકો સંસ્કૃત અને પાષ્ટ્ય એમ બે ભાષામાં રચાયેલાં છે. એ બધાં ચે નાટકો આજે ઉપલબ્ધ નથી, પણ ઓછામાં ઓછાં દોઢસો નાટકો મળે છે.^૨ આ બધાંમાં શારિપુત્રપ્રકરણ નામનું નાટક સૌથી પ્રાચીન છે. આ નાટકનું પૂરું નામ ‘શારદ્વતીપુત્રપ્રકરણ’ છે. બીજાં બે અજ્ઞાતકર્તાકૃત (અધ્યધેષ ?)નાં નાટકોમાંના એકમાં બુદ્ધિ, કીર્તિ અને કૃતિ

૧. જુઓ પદ્મભાષાચન્દ્રિકા. ૨. જુઓ A Bibliography of the Sanskrit Drama (pp. 24-97) by Montgomery Schuyler. ૩. આના અંકોની સંખ્યા નબની છે. આ નાટક ‘પૂર્ણ મહત્ત્વ’ નથી, પણ આનંદની વાત છે કે એની કથાનના સમયની બાહી લિપિમાં લખાયેલી બે હાથપોથી મળી છે (જુઓ P L C I C નું પૃ. ૨૮) તેમાં ઉપયુક્ત બિના છે એટલું નહિ પણ બીજાં બે નાટકોનો ખંડિત ભાગ પણ છે. એનો સામાન્ય દેખાવ વગેરે ભેદો એ પણ અધ્યયનની કૃતિઓ દેખાનો વિશેષ સંભવ છે.

જેવાં રૂપકાદ્યમાં પાત્રોના પાઠ અને સંવાદ છે. ભુક્તિ વગેરે તથા પાત્રો સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે.

બીજા નાટકની હકીકત રૂપક કરતાં વધારે મનોરંજક છે. તેમાં અગધનતી ગણિકા, રંગમુદ્રાના નામનો વિવિધરૂપ, રાજપુત ધનંજય, સોમદત્ત, શારિપુત્ર, મૌહ્યગત્યાયન અને એક ઠાંસી એમ સાત પાત્રો છે.

આ નાટકો રૂપક અને ગણિકા-નાટક તરીકે ઓળખાય છે. પાત્રોની ભાષામાં મિતતા હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત આ નાટકોમાં પણ ચરિતાથ^૧ થતો જોવાય છે.

અમરધોષના પછી પરંતુ ઇ. સ. ૩૫૦ કરતાં તો પહેલાં થઈ ગયેલા જ્ઞાસે રચેલાં મનાતાં તેર નાટકો અને શૂદ્રકકૃત મૃચ્છકટિક પ્રાચીન નાટકોમાં અમર યથા બોલે છે. કાલિદાસ, કાવ્યભૂતિ વગેરેએ પણ નાટકો રચ્યાં છે, પણ તે આટલાં પ્રાચીન નથી. કેટલાક કાલિદાસને શૂદ્રકના પુરોગામી તરીકે ઓળખાવે છે, પણ મારું માનવું એથી ભુદ્ધ^૨ છે. જ્ઞાસે રચેલા ફૂલવાક્ય નામના નાટકમાં સ્ત્રીપાત્રની પેઠે પાંચમી બાધાનો પણ અભાવ છે. એવી રીતે કરપૂરમંજરી નામના સદૃશમાં સંસ્કૃતનો અભાવ છે. આવા અપવાદો બાદ કરતાં પ્રાયેક નાટકમાં સંસ્કૃત તેમજ પાંચમી એમ બે ભાષા બોલનારો રથાન અપાયેલું છે. ઇ. સ. ૧૪૦૦ની આસપાસ થઈ

૧. આ હકીકત ચર્યાપાલકૃત મૌહ્યગત્યાયન નાટકનું, કૃષ્ણમિમે રચેલા પ્રમોદચન્દ્રોદયનું અને કવિ કર્ણપૂરે રચેલા ચૈતન્યચન્દ્રોદયનું સ્મરણ કરાવે છે.
૨. આનો અર્થ ‘કુમુદ-મન્ધનો પુત્ર’ એમ થાય. ૩. આને અંગ્રેજોએ એક અન્ય રૂપે ભાષામાં હુઝિંગ (Huizinga) દ્વારા ઇ. સ. ૧૮૬૭માં લખાયેલો છે એની નોંધ સ્પષ્ટિયર્થ (પૃ. ૪૨૬)માં લેવાયેલી છે. આ ગ્રન્થનું અંગ્રેજી નામ The Vidushaka in the Indian Theatre છે. ૪. આ સદૃશમાં સદૃશનું લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયું છે:—

“ સદૃશં પ્રાકૃતાલોપપાદ્યં સ્વાદપ્રવેશકમ્ ।

ન ચ વિષ્કમ્મોડ્યન્નત્ર પ્રચુરચાક્રુતો રસઃ ॥ ”

ચલેલા વિદ્યાપતિએ પોતે રચેલાં સંસ્કૃત-પાઠ્ય નાટકોમાં ‘ઝેમિલી’ ભાષામાં પણ આપ્યા છે.

સંસ્કૃત નામકરણ—આપણે નાટકોનાં નામ સંસ્કૃતમાં રજૂ કરતાં જોઈએ છીએ, પણ એથી કંઈ એ સમસ્ત નાટકો એ જ ભાષામાં છે એમ નથી. સંસ્કૃતમાં નામ હોવાનું કારણ તો એ છે કે પ્રાચીન સૂત્રધાર નાટકનો નિર્દેશ કરે છે અને એ પાત્ર મુખ્યત્વે સંસ્કૃત બોલે છે. ‘મુખ્યત્વે’ કહેવાનું કારણ એ છે કે ચારુદત્તમાં સૂત્રધાર પાઠ્ય બોલે છે અને મુન્યકકટિકમાં સૂત્રધાર સંસ્કૃતમાં થોડુંક બોલ્યા પછી પાઠ્યમાં—સોરસેણીમાં બોલે છે.

નાટકોમાં સંસ્કૃત તેમ જ પાઠ્ય એ બંને ભાષાને રચાન છે. તેમ છતાં આજે કેટલાંક વર્ષો થયાં એ નાટકોનો ‘સંસ્કૃત નાટક’ તરીકે કેટલાંક ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, અને આજે પણ કેટલાંક તેમ કરે છે. આથી આમ કરવું તે ન્યાય છે કે નહિ તે આપણે વિચારીશું. આને અંગે ત્રણ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે:—

- (૧) ‘સંસ્કૃત નાટક’ એવો ઉપયોગ ક્યારથી મળી આવે છે ?
- (૨) આ ઉપયોગ કરનારનો તેમ કરવામાં શો ઉદ્દેશ રહેલો હતો ?
- (૩) આ ઉપયોગનો પ્રચાર કવી રીતે થયો ?

‘સંસ્કૃત નાટક’ એ નામ ઓગણીસમી સદીની પ્રસાદી છે અને એ

૧. કેટલાંક નાટકના ગુજરાતી અનુવાદમાં ડા. વ. કે. હ. કુવના અનુવાદોમાં તે તે નાટકનું નામ ગુજરાતીમાં રજૂ કરાયેલું છે. સંસ્કૃત અને પાઠ્ય ભાષાનું બંધારણ વિચારતાં બંને ભાષાની સમાન સંપત્તિરૂપે નાટકનું નામ થોડું સ્થાય તેમ છે. ૨. ભાસનાં નાટકોમાં નાટકનું નામ સૂચવનાર પાઠનો અભાવ છે. ૩. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખામાં એના ક્ષેત્ર પ્રા. મંકડે આવી પ્રયોગ કર્યો છે. જુઓ પૃ. ૧, ૧૦૪ હસાદિ. P L O I O (p. 1) માં ‘Sanskrit plays’ એવો ઉદ્દેશ્ય છે. ડા. ડી.વે. પેતાના ગ્રન્થનું નામ “The Sanskrit Drama” રાખ્યું છે.

નામ સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રબોધકાળના ગ્રેસ બળના ઉત્સાહને આધારી છે. એનો પ્રયોગ ચાલુ કરનારાનો મોટો ભાગ પાદ્ય સાહિત્યથી બહુ જ થોડો પરિચિત હતો અને તેમનો સંસ્કૃત તરફ અતિશય પક્ષપાત હતો અને તે પણ એટલો બધો કે કાંઠારોમાં હાથપોથીઓની તપાસ કરતાં પાદ્ય કૃતિઓ જડી આવતી તો તેની ઉપેક્ષા કરવા સુધીની તેઓ મનોદશા સેવતા હતા.

નાટકનું નામ સંસ્કૃત છે વાર્તા એને 'સંસ્કૃત નાટક' કહેવું એવી દલીલ તો થઈ શકે તેમ નથી પણ નાટકનો નાયક સંસ્કૃત બોલે છે માટે એને 'સંસ્કૃત નાટક' કહેવું એ દલીલમાં તો કાંઈક વજુદ છે, કેમકે એમ માનનાર કહી શકે તેમ છે કે ધરમાં-કુટુંબમાં-સંસ્થામાં પણ મુખ્ય વ્યક્તિના નામથી એ ધર-કુટુંબ-સંસ્થા-ઓળખાવાય છે, પરંતુ અહીં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જેમ નાયક સંસ્કૃત ભાષામાં બોલે છે તેમ નાયિકા અને એ બેનો પુત્ર પણ પાદ્યમાં બોલે છે તો નાયક કરતાં નાયિકા કિતરે જ છે એવો નિયમ જ્યાં સુધી સિદ્ધ ન કરી શકાય અને કેટલાંક નાટકનાં નામમાં પણ નાયકને બદલે કેવળ નાયિકાનું નામ જોવાય છે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવાનું જુલાય નહિ ત્યાં સુધી તો એવો પ્રયોગ ઉચિત ન ગણાય. વિશેષમાં આવો પ્રયોગ અનબિજ જોનારે ભમનું કારણ થઈ પડે તેમ છે, કેમકે તેઓ તો નાટક સર્વથા સંસ્કૃતમાં હશે એમ માનવા આથી પ્રેરાય.

નાટકની કેટલીક મુદ્રિત આવૃત્તિઓમાં કેટલોક વખત અ્યાં પાદ્યને 'સ્થાને તેની જાયા રજૂ કરાય છે અને મૂળ પાદ્ય લખાણને છાયાનું' સ્થાન અપાય છે એ પણ ઠીક નથી. પછી બલેને બચાવ કાં ન કરાય કે સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા માટે આમ કરાય છે?

હાલમાં કેટલોક વખત અ્યા પાદ્ય સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ થવા માંડ્યો છે એ સારી વાત છે. એનું મહત્ત્વ ધીરે ધીરે પણ સચોટ

૧. સ્થાનબદ્ધી પાદ્યનું અકારણ મહત્ત્વ ધરે છે કે નહિ એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

રીતે સમજાવું જાય છે એ પણ આનંદનો વિષય છે, પણ મને લગ્ય રહે છે કે જો સંસ્કૃતનો આનાદર કરવા જેટલી હદે પાષ્ટ્ય સાહિત્યનો કાંઈ વિદ્વાનને નાદ લાગશે તો તે નાટકને ‘પાષ્ટ્ય નાટક’ કહેવા લલચાશે અને પાષ્ટ્યનો પ્રભાવ વિસ્તરતાં અન્ય જનો પણ તેમ કરવા પ્રેરશે. અલગત, આ પ્રયોગની વાસ્તવિકતા માટે તેઓ એમ કહી શકશે કે દરેક નાટકમાં સંસ્કૃતભાષી પાત્રોની સંખ્યા કરતાં પાષ્ટ્યમાં બોલનારની સંખ્યા વિશેષ છે અને બીજું, ઉપલબ્ધ નાટકો જોતાં તેમાં સંસ્કૃત કરતાં પાષ્ટ્યનો હિસ્સો વધારે છે એટલે અધિકતાની દૃષ્ટિએ એ કથન બાજબી છે; પણ તેમને પણ મારું તો એ નમ્ર સૂચન છે કે આવું વલણ લેવું અનુચિત છે. નાટક એ સંસ્કૃત અને પાષ્ટ્યની સહિયારી મિલકત છે અને એનો ઉપભોગ કરનારા સંસ્કૃતજ્ઞો અને પ્રાકૃતજ્ઞો બંને છે તો એ મિલકતનું નામ ‘દ્વૈભાષિક નાટક’ કે ‘પ્રાચીન ભારતીય નાટક’ જેવું રખાય તો કેમ? આને બદલે ‘આમિષક’ એવો પ્રયોગ જે શામાયલુ (૬૨, ૧, ૨૭)માં થયેલો છે અને જેનો અર્થ ‘ટીકાકારે ‘મિત્ર ભાષામાં રચાયેલ’ એમ કરેલો છે તે શબ્દ વપરાય ખરે ?

પાત્રોની ભાષા—ના. શા. (અ. ૧૭, શ્લો. ૫૧-૫૮)માં ક્યા પાત્રે કય ભાષા બોલવી તે સંબંધી નીચે મુજબ નિર્દેશ છે:—

પાત્ર	ભાષા	પાત્ર	ભાષા
નોકર રાજપુત શરિયો	અર્ધમાગધી	ખસ, શકાર, ઘોષક અને એવા બીજા	ખસના દેશની ભાષા(ખાસી)
ધૂત	અવન્તિજા	પુલ્કસ	ચાંડાલી
હાથી, ઘોડાં, બકરાં, ઊંટ વગેરે ઘોષ	આબીર કે	કિતવ (સૂતકાર) નામરિક (નગરેરક્ષક) સુભટ	હાલિયાલા
સ્થાનમાં વસનાર	શાખરી		

પાત્ર	ભાષા	પાત્ર	ભાષા
વનચર	દ્રામડી	ઉદીચ્ય	વાહલીક
રાગનું અંતરપુર	માઝઘી	અંગારકાર	શકાર ભાષા અને કંઈક અંશે વાનોકસી
સુરંચ ખોદનાર		શિકારી	
ખાતર પાડનાર		કાકયન્ત્રાપણી	
અશ્વરક્ષક		નાયિકા,	શરસેની
આપતિઅસ્ત નાયક		એનો સખી?	
વિષદૂક વગેરે	પ્રાચ્યા		

આસે પોતે નાટ્યશાસ્ત્રનો કોઈ અન્ય રચ્યો હતો એમ મનાય છે. ૨ પથ્ય એવો અન્ય ન્યાં સુધી મળે નહિ ત્યાં સુધી આ સંબંધમાં કંઈ વિશેષ કહી શકાય તેમ નથી. ના. ૦ જા. ૦ પછીની કેટલીક કૃતિમાં પાત્રોની ભાષા વિષે જોડાપોઢ છે અને કેટલીક વાર એમાં વિસંવાદ પથ્ય જોવાય છે. આની ઝીણવટમાં અહીં ન ઉતરતાં એટલું જ નોંધીશ કે ભાવ-પ્રકાશન પ્રમાણે વ્યાસકૃત આરુદ્ધતામાં આરુદ્ધતાની પત્નીએ સંસ્કૃત

૧. સાહિત્યકર્ષણ (૩, ૧૮-૭૩ અને ૮૬)માં ભત્રાત્રીની સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ છે. ૨. અભિજ્ઞાનસાકુન્તલ ઉપરની રાધવબદ્ધકૃત દીકામાંના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી આસ નામના નાટ્યશાસ્ત્રી થઈ ગયાનું અનુમાન સં. ના. વિ ૩. (પૃ. ૧૫)માં હોવાનું છે:—

“ માટેનાપિ આશીર્નમસ્ત્રિયાવસ્તુ હત્યાદાવેવાશીર્નિવદ્ધા ”

૩. આસનાં નાટકોની સંસ્કૃત ભાષા એકે પાણિનિના વ્યાકરણને મોટા ભાગે અનુસરે છે, છતાં પ્રસંગોપાત્ત અનેક સ્થળે એમાં આ વ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારા પ્રયોગો જોવાય છે. હાજલા તરીકે અનિયમિત સંધિ, પરસ્પૃષ્ટને બદલે આત્મનેપદનો પ્રયોગ અને એથી વિપરીત, ક્રિયાપદના સાદા અને પ્રેરક પ્રયોગોનો ગોટાળો તેમજ અનિયમિત સમાસો. આ વિશિષ્ટતાઓ શાને આભારી છે? આના મને બે ઉત્તરો સ્ફુરે છે.

(૧) પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપરાંત અન્ય વૈયાકરણનો આસ ઉપર પ્રભાવ

ભાષા બોલતી જોઈતી હતી, કેમકે એ કુલજ છે; છતાં એ પાઠ્ય ભાષા બોલાતી આલેખાઈ છે.

મુચ્છકટિકામાં એકંદરે ૩૦ પાત્રો છે. એમાં ચારુદત (નાયક), વિટ, આયંક અને બ્રાહ્મણ ચોર શર્વિણ સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે; બાકીનાં પાત્રો પાઠ્ય બોલે છે. પાઠ્ય બોલનારનો નિર્દેશ પૃથ્વીધર મુચ્છકટિકાની વિવૃત્તિના પ્રારંભમાં નીચે મુજબ કર્યો છે:—

પાત્રો	ભાષા
વીરક (નગરરક્ષક) અન્દનક (નગરરક્ષક) સરથાનક (શકાર)=રાષ્ટ્રિય=પાલકનો સાળો— શકારી આહાન્ત અને ગોહ (બે અંડાળ)— ચાણકી માયુર (સભિક, જુગારખાનાનો સંચાલક)— ૬૯ દુર્દુરક (જુગારી) મૈત્રેય (વિદ્વષક)	અવન્તિજા ૨(૨) અપભ્રંશ(૫) પ્રાચ્ય (૧)

(૨) પાઠ્ય ભાષાની કાયા.

ભાષાવિકાસિનિચ(અ. ૧)માં “હુદુ મવં જનાદિ”માં મળાદિ ૩૫ છે અને અંતરેય બ્રાહ્મણ (અ. ૩૩)માં “ચરાતિ ચરતો મગઃ ” પદ્ધિયત્ત ચરાતિ ૩૫ છે તો શું એ પાઠ્યને આભારી છે ?

૧. આમાં લગભગ શરૂઆતમાં કેટલીક ભાષાઓનાં લક્ષણો છે:—

“ શૌરસૈન્યવન્તિજા પ્રાચ્યા ઇતાસુ દન્યસકારતા । તત્રાવન્તિજા રેફવતી લોકોક્તિવહુલા । પ્રાચ્યા સ્વાર્થિકકકારપ્રાયા । માગધી તાલવ્યશકારવતી । શકારી-વાળ્હાલ્યોસ્તાલવ્યશકારતા રેફસ્ય ચ લકારતા । વકારપ્રાયા ઢલ્લવિભાષા । સંસ્કૃતપ્રાયત્વે દન્યતાલવ્યસશકારદ્વયયુક્તા ચ ।

અપાર્યમક્રમં વ્યર્થ પુનરુક્તં હતોપમમ્ । લોકન્યાયચિરુક્તં ચ સકારવચનં વિદુઃ ॥”

૨ આ પાત્રોની સૂચના સૂચવે છે.

પાત્રો	ભાષા
સંવાહક (બિહુ મનાર)	માગધી (૬)
સ્થાવરક (ચકારનો નોકર)	
કુંભીચક (વસંતસેનાનો નોકર)	
વર્ધમાન (આરુહતનો નોકર)	
બિહુ	શૌરસેની (૧૧)
રાહસેન (આરુહતનો પુત્ર)	
સુતધાર, નટી, રઘનિકા (આરુહતની દાસી), મદનિકા (દાસી),	
વસંતસેના, વસંતસેનાની માતા, ચેટી, કર્ણપૂરક (નોકર),	
આરુહતની બ્રાહ્મણી (પત્ની), શોધનક (ન્યાયમંદિરનો નોકર),	
શકિયો.	

વસંતસેનાની દાસી હનધારિણી, વસંતસેનાના નોકર અંધુલ, વસંતસેનાના સાથી વિટ અને કાયસ્થની ભાષા વિષે સૂચન નથી !

પાઘ્યનો ઉપહાસ !—પાઘ્ય ભાષા એ નીચ પાત્રોની ભાષા છે એમ કહી એનો કેટલાક ઉપહાસ કરે છે. આ સંબંધમાં હું એટલું જ કહીશ કે જે ભાષામાં આર્ય સંસ્કૃતિના અદ્વિતીય પ્રતિનિધિરૂપ મહાવીર અને યુદ્ધ કલાણુકારી ઉપદેશ આપ્યો છે, જેને એકસરખી રીતે મંદ જનો તેમજ મેધાવી સમજી શકે એવી યોગ્યતા ધારણ કરી છે અને જેનો ઉપયોગ એક સમયે અસંસ્કારી ચંકાળ અને બ્રાહ્મણ તેમજ રંક અને રાય પણુ કરતા હતા, અને જેના સાચી અભ્યાસ વિના આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અશક્ય નહિ તો અપૂર્ણ તો રહેશે જ તે આ પાઘ્ય ભાષા છે.

વૈદિક અને પાઘ્ય ભાષાઓ—વૈદિક ભાષામાં અને પાઘ્યમાં ઉચ્ચારણના કેટલાંક પરિવર્તનો સમાન છે. આ આપણે પૃ. ૧૫માં જોઈ ગયા. પાઘ્યનો આવવાચક પ્રત્યય તળ વૈદિક ભાષામાંનાં ત્વન સાથે

૧. હવે પછી પ્રસિદ્ધ મનાશ માત્રા નિગ્રહ નામે “સંસ્કૃત શબ્દોનાં સમીક્ષણ અને સંસ્કૃત શબ્દોનાં પાઘ્ય રૂપાન્તર” માં મેં લૌકિક સંસ્કૃતવું ખીળ કરની પાઘ્ય ભાષામાં કેવી રીતે રૂપાન્તર થઈ શકે તે વિચાર્યું છે. પાઘ્યનું લૌકિક સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર તો નાટકો વગેરેમાં અપાતી હાયાથી બહાર છે.

સરખાવાય. એવી રીતે સંબંધક ભૂતકૃદંતનો તાજ પ્રત્યય વૈદિક ભાષાના ત્વાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પાઠ્યમાં અમે ૩૫ વૈદિક ભાષામાં બધી વિસ્તૃતિઓ માટે વપરાતા 'અસ્તે' સાથે સરખાવાય. પાઠ્યમાં સંબોધનનાં બહુવચનનાં ૩૫૦ જેવાં કે પ્રુસાહો, જનાહો? વૈદિક ભાષાના અકારાન્ત નરજાતિનાં નામ માટે પ્રથમા બહુવચનનાં વૈકલ્પિક ૩૫ શ્લોકાઃ, જનાઃ ઇત્યાદિ રમરણ કરાવે છે. પાઠ્યમાં ધાતુનું સંબંધક ભૂતકૃદંતનું ૩૫ બનાવતી વેળા એ ઉપસર્ગ સહિત છે કે નહિ તે જોવાનું રહેતું નથી. આવી હકીકત વૈદિક ભાષામાં પણ જોવાય છે, કેમકે ત્યાં ધાતુ અને ઉપસર્ગ સળેડે નહિ રહેતાં વચમાં ખીજા કેટલાયે શબ્દોને સ્થાન મળેલું જોવાય છે. આકારાંત તૃતીયાના બહુવચનનો પ્રત્યય પાઠ્ય અને વૈદિક ભાષામાં જે છે તે એક ખીજાની નિકટ છે. ણિઃ=ઈદિ. પેસાર્ધ અને ૪ પાશ્વિ ભાષામાં જેમ ક્ છે તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ છે. સ્વરજાતિને પાઠ્યમાં તેમજ વૈદિક ભાષામાં સ્થાન છે. ચતુર્થાને બહુલે છદ્ધી પવિસ્તૃતિ અને દ્વિવચનને બહુલે કેટલીક વાર બહુવચનનો પ્રયોગ એ પણ આ બે ભાષામાં સમાન ૩૫૦ જોવાય છે. વિશેષમાં કેટલાંક ૩૫૦ની બહુલતાને પણ બંનેમાં સ્થાન છે. જાને બહુલે ૩, સંયુક્ત બંજન પૈકી એકનો લોપ થતાં હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ બને છે એ, સંયુક્ત વર્ણના પૂર્વ સ્વરની હ્રસ્વતા, ૬ ને બહુલે ૬, ૬ ને બહુલે ૬ ઇત્યાદિ 'માનતો પણ સામ્યને અંગે નોંધવી ધટે. ૭

૧. જુઓ નિકલ્લ. ૨ જુ. ૩૦ લા. (પૃ. ૪)માં આ નોંધ છે. ૩ એક વખતે પ્રત્યય લાગેલા ૩૫માં કાળાન્તરે લાગેલા પ્રત્યયનો અર્થ સૂચવવાનું બજાવતું રહેવાં કે એ ભૂલાઈ જતાં ફરીથી પ્રત્યય લગાડાય તેવા આ ધાટ જણાય છે. ૪ ઇ. સ. ૧૮૪૮-૪૯ના ફર્થુસન કોલેજના JOURNALમાં આની નોંધ છે. તે પ્રમાણે ડૉ. આપટે 'અર્ધમાધી' અને પાશ્વિને અંગે એક લેખ લખ્યો છે. ૫ "ચતુર્થ્યે વહુલં ઉન્દસિ"—આદ્યાધ્યાયી (૨, ૩, ૬૨). ૬ જુઓ પા. સ. મ.નો ઉપોદ્યાય (પૃ. ૧૨) તેમજ જુ. ૩૦ લા. (પૃ. ૩-૫). ૭ ૪. એચ.જી.સે આ વિષય જુજરાતી ભાષાની ઉલ્લેખિતિ (પૃ. ૫૧-૭૪)માં વિસ્તારથી ચર્ચ્યાં છે.

ધાર્મિક (સાહિત્યની) ભાષાઓ—જેમ વેદાની અને ખાસ કરીને ઋગ્વેદની ભાષાને સામાન્ય રીતે ‘વૈદિક સંસ્કૃત’ અથવા ‘આપ’ સંસ્કૃત’ તરીકે ઓળખાવાય છે તેમ જૈનોના આગમોની ભાષા ‘અદ્ધમાગહી’ અને ‘આરિસ પાઘય’ કહેવાય છે. મહાવીર-સ્વામીએ આ ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો છે. મહર્ષિ બુદ્ધે પણ સંસ્કૃતમાં ઉપદેશ ન આપતાં ‘માગહી’ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ ભાષાનું નામ આગળ જતાં ૨ ‘પાલિ’ પડ્યું છે. એ નામ પહેલાં તિપિટક માટે યોગ્ય હતું. આમ બૌદ્ધ ધાર્મિક ગ્રંથોની ભાષા ‘પાલિ’ છે.

ગીર્વાણુ ગિરા—સામાન્ય જનતાને મતે સંસ્કૃત ભાષા ‘ગીર્વાણુ ગિરા’ ગણાય છે. અંબાં ભાષામાં દેવો બોલે છે એમ વિચાર પાડ્યું (સ. ૫, ઉ. ૪; સુ. ૧૬૧)માં ઉલ્લેખ છે. એટલે જૈનોની દૃષ્ટિએ અદ્ધમાગહી એ ગીર્વાણુ ગિરા છે. ભાસકૃત કણ્ઠભાર નાટક કે જેમાં ૪ સ્ત્રીપાત્ર નથી તેમાં બ્રાહ્મણરૂપે આવેલો ઇન્દ્ર પાઘય બોલે છે.

ભાષાર્પ—શ્યામાચાર્યે પણ્ડુવણ્ણા (પૃ ૧)માં આર્પના નવ

૧ પાસ્ટીઓનું ધાર્મિક સાહિત્ય જે ‘અવેસ્તા’ ભાષામાં રચાયું છે તેનું આર્પ સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર રાખ્યું છે. જુઓ Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes (Vol. III, Orientalia, Part II)માં છપાયેલ ડૉ. આઈ. જે. એચ. તારાપોરવાલાનો લેખ “ A Sanskrit Version of Yasna IX ” (પૃ. ૩૭-૬૦). વિંધુરોખર ભટ્ટાચાર્યનો લેખ “ A Sanskrit Version of Some Avestic Verses ” વસન્ત-રજત-મહોત્સવક્રમારક-ગ્રંથ (પૃ. ૮૬-૮૫)માં છપાયો છે. ૨ શબ્દ અને વાક્યરચનાની ભાષામાં પાલિ અને અંબાં વચ્ચે ધણું સામ્ય છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ પાલિ અંબાં કરતાં અર્વાચીન છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે. ૩ “ દેવાણં અદ્ધમાગદ્દાઃ માસાઃ માસંતિ । વિ ય ણં અદ્ધમાગહી માસા માસિજમાણી વિસિસ્સહ । ” અર્થાત્ દેવો અંબાં બોલે છે અને એ ભાષા બોલતી જતી વિરોધતાને પામે છે. ૪ પંચરાષ્ટ્રમાં વાસ્તવિક રીતે કાંઈ સ્ત્રી-પાત્ર નથી; ફક્ત અર્જુન બૃહત્તવાનો ભાગ ભજવે છે.

મકાર સૂચવતી બેળા ‘ભાષાય’ તે કાણુ?’ એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપ્યો છે:—

“ માસારિયા જે જં^૧ જલ્દમાગહાણ માસાણ માસેતિ તત્થ વિ ય જં^૨ જલ્લ
બંસીલિલો પવસહ ”—પદ ૫૬અ (આગમોદય સમિતિ)

અર્થાત્ જેઓ ‘અં માં’ બાષા બોલે છે અને જ્યાં બ્રાહ્મી લિપિ પ્રવર્તે છે તેઓ ‘ભાષાય’ છે.

જેન મંતવ્ય મુજબ તીર્થ^૩ કરો, દેવો અને ભાષાર્યોની ભાષા અં માં છે.

આર્ષ^૪ ભાષા—જેમ રચાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી (૨, ૪, ૫૮)માં વેદની ભાષાને ‘આર્ષ’ કહી છે તેમ ગુજરાતના પાણિનિ હિમચન્દ્રસૂત્રિએ અં માંને ‘આર્ષ’ કહી છે.

લોકસાહિત્યની ભાષા—લોકસાહિત્યની વાનગી પાછપમાં ગૂંથાયેલી મળે છે. ભાસકૃત પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નાટક પ્રાચીન હિન્દમાં પ્રચાર ભોગવતાં સુરાગીતોના રસિક અવશેષનું અને એ રીતે એક લોકગીતના ખંડનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. એને લગતું પદ નીચે મુજબ છે:—

“ ધળ્લા સુરાહિ મલા ધળ્લા સુરાહિ બળુલિલા ।

ધળ્લા સુરાહિ જ્ઠાલા ધળ્લા સુરાહિ સંભવિલા ॥ ”

સુરાઈ મત્ત બનેલાઓ ધન્ય છે—એમને શાખાશી થટે છે, સુરાઈ ખરડાયેલાઓને શાખાશી થટે છે, સુરા વડે ભીંજાયેલાને શાખાશી થટે છે, અને સુરા વડે સન્માન પામેલાને શાખાશી થટે છે.

વિકર્માર્વારીય (અ. ૪)માં પુરુરવા રાજ્ય મત્ત અવસ્થામાં ‘અવહટ્ટ’ ભાષામાં બોલે છે એ પણ લોકસાહિત્યની વાનગીરૂપ હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. કાશિપયયિહ ઉકે^૫ ઉદ્ભોતનસૂત્રિએ ઉકલ્લય આલોમાં પાછપ ભાષાને લોકજ્ઞતાંતોના મહાસાગરરૂપ કહી છે.^૬

૧ બૃહત્કથાકોશ (૫૧, ૧૦; પૃ. ૭૪)માં અર્ધમાગધયા લાગી એવો પ્રયોગ છે. ૨ અ. શમચન્દ્ર બલવંત આયવલેનો લેખ “પાણિનિકાલીન સમ્પ્રદાય-સ્થિતિનું ચિત્ર લઠ ૨૦ મં ૨મા (પૃ. ૭૧-૮૦)માં કથાયો છે ૩ આ શક સંવત્ ૭૦૦માં એક દિવસ એણે હતો ત્યારે પૂર્ણ કરાઈ હતી. ૪ જુઓ પૃ. ૫૧.

૧અદ્ધમાગધીની રચના—અંગ્રાની બાખ્યા લગભગ ૯. સની ચોથી-પાંચમી સદી સુધી તે કાષ્ઠએ આપેલી હોય એમ જણાવું નથી. એ દિશામાં સૌથી પ્રથમ પ્રકાશ પાડનાર જિનદાસગણિ મહત્તર છે. એમનો સમય મોડામાં મોડો છે. સ નો સાતમો સંક્રા છે. એમણે વિદેસ-નિસીહ્યુલ્લિખમાં “મગદ્ધવિસયમાસાનિવદં અદ્ધમાગદં અદ્ધારસદેસીમાસા-નિયયં વા અદ્ધમાગદં” એ દ્વારા અંગ્રા માંગનાં બે લક્ષણો આપ્યાં છે : (૧) અડધા મગધની ભાષા તે ‘અંગ્રા માંગ્રા’ અને (૨) ૧૮ દેશી ભાષાના મિશ્રણરૂપ તે ‘અંગ્રા માંગ્રા’. ખીજું લક્ષણ પણ સમુક્તિક જણાય છે; કેમકે મહાવીરસ્વામીના શિષ્યોમાં છુદ્ધના શિષ્યોની પેઠે અનેક દેશનાં અને અનેક વર્ગનાં અને વર્ણનાં સ્ત્રીપુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. આમ મગધના, મિથિલાના, કોશલના એમ વિવિધ સ્થળના અને રાજકુળના, ગ્રામીણના, શહેર, છેક શ્વદ્ધ જાતિના મનુષ્યો મહાવીરસ્વામીના ઉપદેશને સાંભળનારા, શ્રીલનારા ને હૃદયમાં ઉતારનારા હતા એટલે એ સર્વ મનુષ્યોને સહેલાઈથી સમજાય એવી ભાષામાં જૈન ધાર્મિક મૌલિક ગ્રંથો રચાયા તે સમુચિત છે.

અભયદેવસૂરિએ વિચારુદ્ધ (સ. ૫, ઉ. ૪; સુ. ૧૬૧)ની ટીકા (પત્ર ૨૨૧અ-આ)માં કહ્યું છે કે થોડેક અંશે માગધ(ધી)ના લક્ષણવાળી અને થોડેક અંશે પ્રાકૃત ભાષાના લક્ષણવાળી ભાષા તે ‘માગધીથી અડધી’ એ વ્યુત્પત્તિ મુજબ ‘અર્ધમાગધી’ છે.^૩ આ સૂરિએ સુમવાયની ટીકા (પત્ર ૬૨અ)માં એમ કહ્યું છે કે પ્રાકૃત વગેરે ૭ પ્રકારની ભાષાઓમાં જે માગધી નામની ભાષા ‘ર’ને બદલે ‘લ’ અને ‘સ’ને

૧ અને અંગ્રે The Imperial Gazetteer of India (Vol. II, p. 261)માં નીચે મુજબનો વિવેચણ ઉલ્લેખ છે:—

“One of the most important, the best preserved and the most copious of all the Prakrit dialects.”

૨ આ તેમજ અંગ્રામાં નામ, સ્વરૂપ, સરળતા, ફર્જમતા અને વિશેષતા એ બાબતો અહીંના (સુતરના) સાપ્તાહિક “પ્રવાય” ના ૨૩-૬-૩૬ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ યથેલા મારા લેખ નામે “અદ્ધમાગધી ભાષાની આછી રૂપરેખા”-માં મેં વિચારી છે. ૩ જુઓ પૃ. ૩૬, દિ. ૧-૩.

રમાને 'લ' એવા લક્ષણવાળી છે તે સ્થાને પોતાનાં તમામ લક્ષણોથી મુક્ત ન હોય ત્યારે એ 'અર્ધ'માત્રથી' કહેવાય છે.^૧ એવાવધાનથી ટીકા(પૃ. ૭૮આ)માં આ સૂત્રિએ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે 'ર.' અને 'સ'ને બદલે અનુક્રમે 'લ' અને 'શ'ને સ્થાન આપવાનું જે માત્રથી ભાષાનું લક્ષણ છે તેથી પરિપૂર્ણ અને પ્રાકૃત ભાષાનાં લક્ષણની ગહ-લતાવાળી ભાષા તે 'અર્ધ'માત્રથી' છે.^૨ આમ આ સૂત્રિના મતે જે ભાષામાં 'માત્રથી'નાં ઘોડાંક લક્ષણો હોય અને બીજાં બધાં અન્ય 'પ્રાકૃત'નાં હોય તે 'અર્ધ'માત્રથી' છે.^૩ પં. બેચરડાસે ૪૫૦ ભા. ૭૦ (પૃ. ૧૧૪)માં નીચે મુજબ પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે:—

"આર્ધપ્રાકૃતમાં બૌદ્ધ પિટકોની માત્રથીને મળતું રૂપ તે છે અને વદુપસંત 'ત' મુતિ વગેરેની બીજી કેટલીક વિલક્ષણતા થ છે એથી અર્ધાત આર્ધપ્રાકૃતમાં એક તો બૌદ્ધમાત્રથીને મળતો પ્રવાહ તથા બીજો કોઈ તેનાથી વિલક્ષણ લાગતો પ્રવાહ—એમ બે પ્રવાહો મળેલા હોય તેનું નામ 'અર્ધ'માત્રથી' કહેવાયું હોય તે ના ન કહેવાય."

આ. ૬૦ (પૃ. ૨૭)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :—

"ભાષાના સ્વરૂપને જ લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે તો 'પાલિ' > અર્ધ'માત્રથી < માત્રથી' એટલે કે પાલિનાં લક્ષણો અને માત્રથીનાં લક્ષણોના સમન્વયથી થયેલી ભાષા તે અર્ધ'માત્રથી છે."

દિગંબર આચાર્ય કુન્દકુન્દે કંઠેષુપાદુક રચ્યું છે. એની ૩૫મી—૭૫મી આશાની ટીકામાં મુતસાગરસૂત્રિએ "અર્ધ'માત્રધિકા ભાષા"નું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ્યું છે:—

૧-૩ આને અંગનાં અવતરણો ઇત્યાદિ મઠે લુઓ મારો અંથેલ નિબંધ નામે Addhamāgadhī (Ardhamāgadhī) Grammar (reconstructed from the Jaina Canon). આ નિબંધમાં જે અલ્પ-ચિરિસૂત્રિએ નંદીની ટીકા(પૃ. ૮૪ અ)માં 'અર્ધ'માત્રથી'ને અંગે કરેલો નિર્દેશ મોંઘ્યો છે. ૪ આનાં પૃ. ૧૦૬-૧૨૦માં 'અર્ધ'માત્રથી'નો પરિચય, 'અર્ધ'માત્રથી'નો અર્થ-વિચાર, 'અર્ધ'માત્રથી'માં 'ત' મુતિ તેમજ 'અર્ધ'માત્રથી' અને જૈન પરંપરા એ બાબતો અનુક્રમે વિચારાઈ છે.

“ અર્થ મયવદ્માયવા મયવદેસમાષાત્મકમ્, અર્થે ચ સર્વમાષાત્મકમ્ ।
કચમેવ દેવોપનીતત્ત્વમિતિ ચેત્ મગવદેવસચિષણે તથાપરિણામતયા માષયા
સંસ્કૃતમાષયા પ્રવર્તેતે । ”

અર્થાત્ ભગવાનની ભાષાનો અડધો ભાગ ‘મગધ’ દેશની ભાષાવાળો છે
અને અડધો સર્વે ભાષાવાળો છે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં આ દેવો વડે
કહેવાયેલ છે એમ કેમ કહેવાય એવો કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે તો મગધદેવના સાનિ-
ધ્યમાં તે પ્રકારના પરિણામ રૂપે સંસ્કાર પામેલી ભાષારૂપે પ્રવર્તે છે.

અહમમામહી ભાષાનાં લાક્ષણિક ‘અ’ યા—અં માં ભાષાનું
કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચાયું હશે એમ લાગે છે, જોકે આગળે તે એવું
એક પાઠ્યમાં ‘રચેલું’ મળતું નથી. સિંહ હેં (અ. ૮) માં ‘આર્ષ’
એવી સજ્ઞા દ્વારા એનાં લાક્ષણિક અંગે દર્શાવાયાં છે. શ્રીપ્રાકૃત-
વિજ્ઞાનપાઠશાલામાં એના કર્તા કસ્તૂરવિજયગણિય (હવે સૂરિ) એ
‘આર્ષ’ ની છૂટીછવાઈ નોંધ લીધી છે.^૨

જેન આગમેને અંગે નિબળતિ, ભાસ, યુષિષ્ય અને સંસ્કૃત ટીકાઓ
રચાઈ છે. આ વિવિધ પ્રકારના વિવરણાત્મક સાહિત્યમાં અમુક રૂપો અને
વાક્યપ્રયોગોને અંગેના વિવેચનમાં કેટલીક વાર ‘આર્ષ’ શબ્દ વપરાયો
છે. ઉદાહરણાર્થે ઉત્તરેભૂચણુની ‘વાદિવેતાસ’ શાન્તિસૂરિકૃત ઉપાધ્ય
ટીકા યાને શિષ્યહિતાને તેમજ શીલાંકસૂરિએ રચેલી ધસૂયમડની ટીકાનો
નિર્દેશ કરવો બસ યશે.

૧ આ વિષય અંગ્રેજીમાં પ્રો. એમ. વી. પટવર્ધને “ The Darśanika-
likasūtras A Study ” (પૃ. ૬૩-૭૬) માં અર્થો છે. ૨ આ નોંધો
પ્રથમ આવૃત્તિનાં નીચે મુજબના પૃષ્ઠાંક ઉપર છે:—

૫ (ડિ.), ૧૨, ૨૮, ૩૫, ૫૧-૫૪, ૮૦, ૮૧, ૮૬-૮૬, ૧૦૬, ૧૧૦,
૧૨૧, ૧૨૩ (ડિ.), ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૮-૧૫૦, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૫,
૧૮૮, ૧૯૬, ૨૪૩ અને ૨૪૬ (ડિ.).

૩ ભુઓ ૫૪૬૩આ, ૭૮અ, ૧૮૧અ ઇલાદિ. ૪ ભુઓ ૫૪૧૬આ, ૨૮ અ હેં

અદ્ભુતમાગહીની પ્રાચીનતા—‘અદ્ભુતમાગહી’ એ નામ જૈન આગમોમાં તેમજ વિમલસૂરિકૃત પદ્ધિઅરિય (ઉ. ૨, શ્લો. ૩૪)માં મળે છે તો આના સંસ્કૃત સગીકરણરૂપ ‘અર્ધમાગધી’ નામ નાં શાં (અ. ૧૭, શ્લો. ૪૮)માં મળે છે. આ ઉપરથી આ નામની ભાષાની પ્રાચીનતા વિષે અનુમાન થઈ શકે છે.

PLCIC (પૂ. ૧૮)માં કહ્યું છે કે અસંધોષનાં નાટકોના ઉપલબ્ધ થયેલા અંશોમાં એક પ્રકારની બોલી જોવાય છે. એ ધ. સ.ના બીજા સૈકામાં વપરાતી “અર્ધમાગધી”નું પ્રાચીન સ્વરૂપ (phase) છે, અને એ જૈન આગમોનાં ભાષા કરતાં વધારે પ્રાચીન છે.

સોરસેણી વગેરેની વિશિષ્ટતા—સિં ૬૦ (અ. ૮, પા. ૪, સ્ત. ૨૬૦-૨૮૬)માં મરહટ્ટીના અનુસંધાનમાં સોરસેણીનાં લક્ષણો દર્શાવાયાં છે. તેમાં અનાદિ અને અસંયુક્ત ‘ત’નું ‘દ’ તરીકે અને ‘થ’નું ‘ધ’ તરીકે પરિવર્તન ખાસ નોંધપાત્ર છે. કહુઅ અને ગહુઅ જેવાં સંબંધક જૂતકૃદંતનાં રૂપ અને એવ અબ્યમનું ચ્યેષ તરીકેનું રૂપાંતર પણ સોરસેણીનાં લાક્ષણિક અંગ છે. આ ઉપરાંત હજે, હીમાળહે અને હીહી એ પ્રયોગ પણ આ ભાષાની વિશિષ્ટતાનાં ઉદાહરણરૂપ છે.

સ્ત. ૨૮૭-૩૮૨ માગહીનાં લક્ષણો પૂરાં પાડે છે. ‘ર’નું ‘લ’ તરીકે, અને ‘ષ’ અને ‘સ’નું ‘શ’ તરીકે અને પ્રારંભિક ‘જ’નું ‘ઘ’ તરીકે પરિવર્તન થવા ઉપરાંત દ નો તેમજ છનો સ્ત અને સ્થ તેમજ ધનો સ્ત થાય છે. વળી ન્ય, ણ્ય, જ અને જ એ વ્વ રૂપે પરિણમે છે, અને અનાદિ છ નો ક્ષ થાય છે.

૧ આ ઉપરથી મરહટ્ટી એ સોરસેણી કરતાં પ્રાચીન છે એમ ન મનાવ; નહિ તો સોરસેણીના અનુસંધાનમાં અપાયેલા માગહીનાં લક્ષણો અને માગહીના અનુસંધાનમાં અપાયેલાં પેસાઈનાં લક્ષણો એતાં એ ભાષાઓ વિષે પણ આટું જ અનુમાન કેમ ન કરાય? આ તો આકરણને અંગેની અનુકૂળતાને આધારી છે, નહિ કે ઐતિહાસિક હકીકત કે કંમ છે. ૨ ગિહારી ભાષા સ્પષ્ટપ્રધાન છે અને ડિંબલ હાસપ્રધાન વાણી ગણાય છે. બુઓ આરણ્યો અને આરણ્યી શાકિત્ય (પૂ. ૪૪).

સુ. ૩૦૩-૩૨૪માં પેસાઈનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. એમાં 'હ' નો 'ત' અને 'લ' નો 'ળ' થાય છે. વળી દ્વય ના 'ય' નો 'પ' થાય છે.

સુ. ૩૨૫-૩૨૮ ચૂલિયા પેસાઈનાં લક્ષણો પૂરાં પાડે છે. બ, બ્, ડ, ડ્ અને જ એ અનુક્રમે ક, ચ, ટ, ત અને પ રૂપે પરિણમે છે. બાકીની ક્ષણીખરી બાબતમાં એ પેસાઈને મળતી આવે છે, કેમકે પેસાઈ એની પીઠિકારૂ છે.

ભાષા અને પ્રાકૃતત્વ—જે કોઈ ભાષા મૂળ કે ઉત્તર સ્વરૂપે જીવતી રહે છે તેનું કારણ તે એના વ્યવહારના સ્વરૂપથી બહુ અલગ ન પડી જવાની અનુલેખતા (flexibility) ની શક્તિને લીધે છે. વ્યવહારી ભાષામાં જે જીવંતતા અને પરિવર્તનશીલતા છે તેને આપણે ભાષાનું પ્રાકૃતત્વ કહીશું. સામાન્ય માણસની વૃત્તિ અને અનુવૃત્તિને અનુરૂપ રહેવાનું વલણ વાણીમાત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલું છે. અસંસ્કારી જનતાનો અને શિષ્ટ જનતાનો પણ સરળતા તરફ ઝોક હોય છે, કેમકે શક્તિનો ઓછામાં ઓછો વ્યય કરી કાર્ય સિદ્ધ કરવું એ તો અનુભવનું સર્વસાધારણ લક્ષણ જ છે. ઉચ્ચારણની કઠોરતા કે કંઠશ નિયમિતતા કે પ્રયોગનું પોલાદી ચોક્કસ સામાન્ય જનતાને આંખમાં કણ્ઠીની જેમ ખટકે છે તેથી તેમનું વલણ ઉચ્ચારણમાં સરળતા ભાવવા માટે અને પ્રયોગાદિના ચોક્કસને ઢીલું બનાવવા તરફ રહે છે. વળી તેઓ અને જનતાનાં રૂપો યોજે છે—પછી ભલેને તે એક વખતના નક્કી કરેલ નિયમોથી વિપરીત પણ કેમ ન હોય ? રૂપોની વ્યાપકતા અને એથ કરીને ઉદ્ભવતી નિયમોની શિથિલતા એ બે પણ પ્રાકૃતત્વનાં અંગો છે.

પાઠ્યનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ—સંસ્કૃત ભાષાનો પાઠ્ય ભાષા તો શું પણ તામિલ વગેરે ભાષાઓ ઉપર પણ પ્રભાવ પડ્યો છે એ સંકળતાં જોઈતું આશ્ચર્ય ન થાય તેટલું બરડે એથી અધિક આશ્ચર્ય પાઠ્યનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે એ જાણતાં અનુભવીઓને થાય છે અને આમ ચકિત થનારામાં કેટલાક તો સંસ્કૃતનો પણ છે, પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? શું વિગિજ સંસ્કૃતિઓ પણ પરસ્પર

સમાગમમાં આવતાં જોણેવતે અંશે એકબીજાને પોતાના રંગે રમતી નથી ? તો પછી મૂળે એક જ માતાની પુત્રીઓ જેવી-એક જ શિક્ષણની એ બાજુઓ જેવી પાઠ્ય અને સંસ્કૃત ભાષાઓ પરસ્પર પ્રભાવ પાડતી જણાય એમાં શી નવાઈ ? કેટલાંયે પાઠ્ય શબ્દો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આપોઆપ દાખલ થઈ ગયા છે, અને કેટલાકને ઇરાદાપૂર્વક સંસ્કૃતને સ્વાંત્ર સળવી તેમને આ સાહિત્યમાં સ્થાન અપાયું છે. માયહીમાં ‘સ’ નો ‘શ’ વપરાય છે. આ અસર ઋગ્વેદ અને નિરુક્તમાં વપરાયેલ ‘શાળો’ એ અર્થવાચક સ્વાલ શબ્દ ઉપર થઇ છે અને તેમ થતાં ભૌતિક સંસ્કૃતમાં સ્વાલ અને ક્વાલ એમ બંને શબ્દો વ્યવહારમાં વિહરે છે. એવા બીજા ઉદાહરણ તરીકે ‘સપ્ત’ વાચક સૂર્ય અને સૂર્ય શબ્દનો નિર્દેશ થઈ શકે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવા અનેક શબ્દો છે કે જેનાં બે જાતનાં ઉચ્ચારણનું કારણ પાઠ્યની વ્યાપક રચનાનું પરિણામ છે. જેમકે કાશી-કાસી, અશ્રુ-અસુ, શકંરા-સકંરા, દાસી-દસી, શમ્વી-સમ્વી, મપી-મસી, ચાપ-ચાસ, સામ્બરી-સામ્બરી પ્રત્યાદિ પં. એચરદાસ આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉમેરે છે:—

૧ વિદેશી શબ્દો પણ આ રીતે અપનાવાયા છે. વિચારો કીમાર, કુરજા, મસીતિ (અ. મસીદ), કુરજાણ (અ. સુલતાન), મુદ્ગલ (અ. મોગલ) વગેરે. ૨ વિપુલેશ્વર બ્રહ્મચાર્યે લખેલા લેખનો અનુવાદ “સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન” એ નામથી “પ્રસ્થાન (પુ. ૧૮, અં. ૫, પૃ. ૪૨૫-૪૩૩)માં વિ. સં. ૧૯૬૦માં પ્રકાશિત થયેલો છે. અનુસ્મૃતિમાં જે પાઠ્ય શબ્દો સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં વપરાયા છે તે હકીકત “સુદ્ધિપ્રકાશ” (વ. ૮૭, અં. ૪, પૃ. ૩૬૫-૩૬૬)માં ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી. હરિવંશજી બુ. ભાષાશાસ્ત્રી લેખ નામે “સંસ્કૃત પર પ્રાકૃત અસર અને મનુસ્મૃતિ” માં દર્શાવાઈ છે. ૩ જુલો પં. એચરદાસનાં “પ્રબંધ” ના ૩૧-૩-૪૦ના અંકમાં છપાયેલા લેખ નામે “પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રતિ વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓનું દુર્લભ.” આ લેખમાં એક સ્થળે તેમણે કહ્યું છે કે “એટલી જાહેન જેમ નાની જાહેનને પોતાના અર્ધ-કરો આપી શોધાવે છે, તેમ પ્રાકૃત ભાષાએ પોતાનાં મૂક આશ્ચર્યોમાં નાની જાહેન સંસ્કૃતને અંકનમુક્ત કરી છે.”

“પાલો(લિ) ભાષાના કેટલાક શબ્દોમાં ‘લ’ નું ‘ટ’ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે. એની અસરને લીધે ‘વિકૃત’ નું ‘વિકટ’ ઉચ્ચારણ થયું છે અને એ રીતે આવેલા ‘વિકટ’ શબ્દ ઋગ્વેદ સુધી પહોંચ્યો છે.

‘રાયણ’ના ઝાઠના અર્થના સૂચક ‘પિયાલ’ અને ‘પ્રિયાલ’ શબ્દ છે. એમ ‘ર’ નો લોપ થવાની પદ્ધતિ પ્રાકૃતમાં જ છે. કોશકારોએ બેઉને સંસ્કૃત શબ્દો તરીકે નોંધ્યા છે.”

અતિસંસ્કૃતીકરણ ઇત્યાદિ—બૃહત્કથાકોશમાં અતિસંસ્કૃતીકરણ (hyper-Sanskritization) ના ઉદાહરણ મળે છે. જેમકે ફાલ્ગુયને બદલે પ્રાચુક (૭, ૯૫; પૂ. ૧૧), પુલ્હિન્દને બદલે પુલ્હિન્દ (૭૫, ૯૫; પૂ. ૧૮૪), અને ઝમદગ્નિને બદલે યમદગ્નિ (૧૨૨, ૪; પૂ. ૨૬૫). વિશેષમાં આ બૃહત્કથાકોશમાં પાઠ્યમાંથી પુનર્વિધાન (back-formation) તરીકે ઓળખાવતા શબ્દો પણ મળે છે. દા. ત. મારતે વાસ્યે (૬, ૧; પૂ. ૭), આર્જિકા (૭, ૪૩; પૂ. ૯), આવિતઃ (૨૮, ૨૨; પૂ. ૪૬), અને રથ્યં (૫૬, ૪૧૧; પૂ. ૧૦૦). આનાં અનુરૂપ પાઠ્ય રૂપો અનુક્રમે મારહે વાસે, અલ્ગિયા, સાવિઓ અને રથ્હં છે.

પાઠ્ય ભાષાના ‘દેસિય’ શબ્દો—સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ પાઠ્ય ભાષાના શબ્દોના (૧) તત્સમ, (૨) તદ્ભવ અને (૩) દેશ્ય (પા. દેસિય યાને દેસી) એમ ત્રણ વર્ગો પાડ્યા છે. ‘તત્સમ’ થી લૌકિક સંસ્કૃત સાથેની સમાનતા સામાન્ય રીતે સમજાય છે, પણ જો વૈદિક ઋગ્વેદમાં જળવાયેલા શબ્દો સાથે ઉચ્ચારણ અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાન ભાવ રાખનાર એવો ‘તત્સમ’ નો અર્થ કરાય તો તે વધારે સમુચિત ગણાશે. એવી રીતે ‘તદ્ભવ’ થી વૈદિક શબ્દોના ઉચ્ચારણથી કંઈક ભુદા ઉચ્ચારણવાળા પરંતુ અક્ષરયોજના અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાન ભાવ સેવનાર તે ‘તદ્ભવ’ એમ કહેવું વધારે ન્યાય્ય ગણાશે. પાદલિપ્તસંસ્કૃત ચરંભવર્ધકહામાં કારોકાર ‘દેશ્ય’ શબ્દો હતા એમ આપણે તદંગલોચના કિપરથી ભણી શકીએ છીએ. એ ‘દેશ્ય’ શબ્દોનો ધીરે ધીરે હ્રાસ અને અનાદર થતો ગયો એમ માનવાને સમજાવ આધાર છે. જેમકે એક તો

તરંગવર્ધકહા તરફના લોકોના અનાદરનું કારણ એ ‘દેશ્ય’ શબ્દોની પ્રચુરતા હતી. ખીન્ને આધાર તે મહેશ્વરચરિત્ર નાણ્યપંચમીકહા વાને પંચમીમહુરપમાંના નિમ્નલિખિત પદનો પ્રારંભિક ભાગ છે:—

“ ગૃહત્થવેસિરહિયં સુલલિયવજેહિં વિરહ્યં રમ્યં ।

પાહ્યકલ્પં લોણ કલ્પસ્ય ન હિયં સુહૃદ્વેદ ? ॥ ”

વજ્રજાલજા(કવવજ્રજા)માંના નીચે મુજબના પદનું પહેલું ચરણ પથુ આ વાતનું સમર્થન કરે છે:—

“ દેસિયસદ્ધલોકે મહુરંક્લરહંદસંઠિયં લલિયં ।

ફુલ્લિયવજાપાહ્યકલ્પં પાહ્યકલ્પં પદેયવ્યં ॥ ૨૮ ॥ ”

સમરાધ્યચરિયમાં એના કર્તા હરિભદ્રસૂરિએ ‘દેશ્ય’ શબ્દો વાપર્યા છે. આગમોમાં પથુ અનેક ‘દેશ્ય’ શબ્દો નજરે પડે છે.

વામને તો કાવ્યાલંકારસૂત્ર(૫-૧-૧૩)માં જે ‘દેશી’ પદ અભિ-
શય વપરાયું હોય તેને સંસ્કૃત કાવ્યમાં રથાન ખુશીથી અપાય એમ કહ્યું છે.

પ્રમદાઓની પ્રિય ભાષા—વજ્રજાલજા(કવવજ્રજા, શ્લો. ૨૬)-
માં યુવતિઓને પ્રિય એવી ભાષા તરીકે પાઠ્યનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં રાજશીખરકૃત આલરામાયણ (૧, ૧૧૧; ૫. ૪૯)માંનું એક વર્ણન પથુ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

લાટોની લાડીલી ભાષા—આલરામાયણનું ઉપરનું વર્ણન વાળું પણ લાટોનો પાઠ્ય ભાષા તરફનો પક્ષપાત સૂચવે છે. વિશેષમાં આ જ કવિએ કાવ્યમીમાંના (અ. ૭)માં કહ્યું છે કે લલિત કવન કરવામાં સૌન્દર્ય મુદ્રાવાળી જીભ વડે લાટ દેશના લોક જે સંસ્કૃતના દેશી છે તેઓ લટકાળી પાઠ્ય ભાષા બોલે છે.^૧

૧ “ પઠન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિયઃ ।

ચિહ્નયા લલિતોસ્ત્રપલ્લવલૌન્દર્યમુદ્રયા ॥ ”-૫. ૩૪

પાઘ્યની કામળતા—સંસ્કૃતની કઠોરતા અને પાઘ્યની કામળતા વિશે કૃષ્ણમંજરીમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“ પદ્મો સક્કમ્બંધો પાદમ્બંધો વિ દોહ સુદમારો ।
પુરિસાળં મહિકાળં ચેતિયમિદંતરં તેતિયમિમાળં ॥ ”

અર્થાત્ સંસ્કૃતનો બંધ એટલે કે સંસ્કૃતમાંની રચના કઠોર છે, જ્યારે પાઘ્ય બંધ સુકામળ છે. મરદોમાં અને મહિલાઓમાં જેટલું અંતર છે તેટલું આ બે બંધોમાં છે. વળતે પાઘ્યની કામળતા સારી રીતે જાહેર કરે છે. એને લગતો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે:—

“ પાદ્યકવ્યુક્તિવે પદિવચનં સક્ષ્મ જો વેદ ।
સો કુસુમસત્વરં પત્તરેણ અનુહો વિજાસેદ ॥ ”

અર્થાત્ પાઘ્ય કાવ્ય બોલાતું હોય ત્યારે જે સંસ્કૃતમાં હિતર આપે તે મૂખ (જન), (કામળ) કુસુમોની શર્યાનો પત્થર વડે (છુંદીને) નાચ કરે છે.

અઉકલહ(ગા. ૬૨)માં પણ પાઘ્યની કામળતા વર્ણવાઈ છે અને અલ્પ સાથે નવીન અર્થના દર્શનની પાઘ્યમાં વિપુલતા છે એમ પણ નિર્દેશાયું છે. પ્રસ્તુત ગાથા નીચે મુજબ છે:—

“ જયમત્સ્યદંસળં સંનિવેસસિચિરાઓ વંચરિદ્ધીઓ ।
અવિરલમિજમો આમુવજંધમિહ જવર પચંમંમિ ॥ ૬૨ ॥ ”

પાઘ્યની મધુરતા, ગીતક્ષમતા, લક્ષિતતા અને લવણિયા-મહાસરસાઈના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે જેઓ અમૃતસમાન પાઘ્ય કાવ્ય અનુતાપું અને સાંભળતાપું જાણતા નથી અને કામના તત્ત્વની ચિંતા કરે છે તેઓ કેમ લાજતા નથી? આ ઉપરથી પાઘ્યની મધુરતા અને રસ-મયતાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. પ્રાકૃતપ્રકાશની રૂતિ નામે પ્રાકૃત-મંજરીના પ્રારંભ(શ્લો. ૫)માં એના કર્તા કાલાયન કહે છે કે અહો એ પ્રાકૃત મનોહર છે, પ્રિયાના વલનચન્દ્રની જેમ મુદ્દર છે અને એમાં અમૃતના રસ વડે પરિપૂર્ણ એવી સજ્જિતો છે. ઉપમિતિભાવપ્રપંચાકથા (શ્લો. ૫૨,

પૃ. ૧૦૭)માં એના પ્રણેતા સિદ્ધર્ષિએ પાઠ્યને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે આ ભાષા બાળકને અથવા બાળાએને (અને એક રીતે બંનેને) શુદ્ધબોધ કરાવનારી છે અને કણને મનોહર અથવા કોમળ છે. નાટકોમાં નાયિકા પાઠ્ય બોલે છે. એ ગદ્ય સોરસેણીમાં અને પદ્ય મરહટ્ટીમાં બોલે છે એ પણ પાઠ્યની ગ્રીતક્ષમતા સિદ્ધ કરે છે અને એ દ્વારા એની રસમયતા પૂરવાર કરે છે.

પાઠ્યનું લાક્ષણિક અને માધુર્ય વચ્ચેના સંબંધ (પ્રો. ૨૯)માં વર્ણવવામાં છે. વિશેષમાં મહોદયજી (મા. ૬૫)માં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે સંસ્કૃત વચનોનું લાક્ષણિક પાઠ્ય ભાષાની હાયાથી ખીલે છે, અને સંસ્કૃત સંસ્કાર જેવી લેવાથી પાઠ્યનો પ્રભાવ પ્રકટ થાય છે. આ રહ્યું એ પણ:

“હસ્મિન્નહ લાયર્ણ પયયચ્છાવાદ સક્કયવચાનં ।

સક્કયસક્કારકરિસર્ણેણ પયયસ્થ વિ પમાવો ॥”

પાઠ્યની સરલતા અને સુબોધતા—પાઠ્ય ભાષાની સરલતા જન્મજંદર છે. એની એક સામિતી તે અંગ્રેજી છઠ્ઠા પોરણના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ સંસ્કૃત ભાષા છોડીને “અર્ધમાગધી” ભાષા લેવાની મનોવૃત્તિ સેવે છે તે છે. નાણુપંચમીકહામાં કહ્યું છે કે મંદ મતિવાળા મનુષ્યો સંસ્કૃત કાવ્યનો અર્થ નજીક નથી. એથી સર્વ જનોને સામાન્ય જનતાને પણ સુબોધ એવું આ પાઠ્ય કાવ્ય રચ્યું છે. આ જ સૂરિએ કહ્યું છે કે પદોપકારપરાયણ પુરુષે આ લોકમાં એ ભાષા બોલવી કે જે બાળક, બાળા વગેરે સૌ કોઈ સમજી શકે. આમ કહી એમણે પાઠ્યની સુબોધતા દર્શાવી છે.^૨

૧ “સંસ્કૃત ભાષા સહેલી કે અર્ધમાગધી” એ નામનો મારો લેખ અહીંના સપ્તાહિક નામે ગ્રા. મિ. ૦ તથા ગ્રા. ૬૦ના તા. ૨૬-૭-૪૨ના અંકમાં છપાયેલો છે.
૨ આગમચરણમંજુષા (પૃ. ૧૦૮૭)માં તેમજ શિલાંક ૨૭૩માં અપાયેલ અંકરેષમાં નીચે મુજબ દર્શાવેલ છે—

“લક્ષ્યપાદો ગુરુણો દિમાણ દસા તુ દેવિકા માસા ।

સમજાણ પાગર્યં તુ ચીમાસાદ લગ્નિચરં ॥ ૪૦ મા. ૮૩ ॥ ૧૧૫૯ ॥

વ્યાપકતા—સંસ્કૃત ભાષા બોલનાર અને તેનો વ્યવહાર કરનાર તો સાક્ષરવર્ગ છે, જ્યારે પાઠ્યનો ઉપયોગ કરનાર તો આ વર્ગ ઉપરાંત અક્ષરવર્ગ પણ છે. એમાં અશિક્ષિત બાળકો, યોપાળો અને સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ પાઠ્ય ભાષા મંદ્યુદિવાળા જનોથી માંડીને તે છેક મેધાવીઓના ઉપયોગમાં આવતી હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં વધારે વ્યાપક છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉત્તર ભારતમાં પણ *lingua franca*નું માનવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચકી નથી, જ્યારે 'અપભ્રંશ' તરીકે ઓળખાવાતી (એક પ્રકારની પાઠ્ય) ભાષાએ ૧પણ આ સ્થાન કેટલાંયે સેકા સુધી દીપાવ્યું છે. સરસ્વતીકંઠાભરણુ(૨૧૫)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે આઠયરાજના રાજ્યમાં પાઠ્ય બોલનાર કોણ નહતું ?

ઉપયોગિતા—પાઠ્ય ભાષાનો અભ્યાસ સંસ્કૃત કરતાં સુગમ છે એટલે પરીક્ષા પસાર કરવામાં એથી વિશેષ અનુકૂળતા રહે છે એવી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની અને વાલીઓની મનોવૃત્તિની નોંધ લેવા આ કું લખતો નથી, પણ એના અભ્યાસથી જે સ્થાયી લાભો છે તે હું અહીં સૂચરૂપે ફક્ત મથાઉં છું:—

(૧) ભારતીય સંસ્કૃતિની અને પ્રાચીન ઇતિહાસની સર્વાંગીણ સમજૂતી માટે ઉપયોગિતા.

તત્થ વિ સદિયચયનં સદિયા ચેવ જવરિ જાણંતિ ।

સન્વેસુડુગહદ્ધા હતરં ચીવાલ્લુદ્ધાદી ॥ ૧૧૬૦ ॥

દિદંતો સિખવલ્લીણિવાળકરણેણ હોતિ કાયવ્વો ।

એકેણ ક્કતો અગઢો જાવિ સસોવાળ વિતિગ્ગેણ ॥ ૪૦ ॥ ૮૪ ॥ ૧૧૬૧ ॥

તતિણ તલાગં તૂ તત્થડગઢે કેચ્ચચિયમાદીહિં ।

તીરતિ ઉવમોતું જે વિતિચં દુપદાણ અમિગમ્મં ॥ ૪૦ ॥ ૮૫ ॥ ૧૧૬૨ ॥

દુપદચ્ચપ્પદમાદી સન્વેસિ તલાગ હોતિ અમિગમ્મં ।

ઇય સન્વડુગહદ્ધં સુત્તં ગદ્ધિતં ગણહરેહિં ॥ ૪૦ ॥ ૮૬ ॥ ૧૧૬૩ ॥ ”

૧ અંશા અને મરહૂં ભાષાને આંતરપ્રાંતીય ભાષા તરીકે સ્થાન મળ્યું હતું એમ જણાય છે.

(૨) પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્રોમાંનાં પાઠ્ય પદોની સમજ માટેની ઉપયોગિતા.

(૩) પ્રાચીન સમયની સામાજિક પરિસ્થિતિ સમજવામાં સહાયકતા.

(૪) લોકસાહિત્ય માટેની ઉપયોગિતા.

(૫) ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે આદિ પેઢીની ભાષાઓનાં તુલનાત્મક અભ્યાસની અનુકૂળતા.

(૬) ગુજરાતી ઇત્યાદિ ભાષાઓના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના મોધ અને એના ઐતિહાસિક ક્રમવિકાસના જ્ઞાનનું પ્રબળ સાધન.

(૭) ઉપનિષદ વગેરે વૈદિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નોંધાયેલા આધ્યાત્મિક વિચારોની સરખામણીની સુવર્ણતા અને એ સરખામણી દ્વારા સર્વધર્મ-સમભાવની ફળવાવી જોઈતી અનુપમ ભાવનાની સિદ્ધિ.

પેસાર્થ બોલીઓની ઉપયોગિતા સંબંધી એક લેખ "ભા. વિ. ૦" (વ. ૨, અ. ૪)માં છે.

૧ અદ્વિમાગહીના અભ્યાસથી લાભ—અ. ૦ માંનો અભ્યાસ કરવા જતાં મરહટ્ટોનો અભ્યાસ થઈ જ નય છે. વિશેષમાં અ. ૦ માંનો અભ્યાસ થવાથી રાવહટ્ટ, સોરસેણી અને માગહી એ પાઠ્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ સુગમ બને છે. આ ઉપરાંત અ. ૦ માંનો અભ્યાસ પાલિમાં રચાયેલા સાહિત્યમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે છે અને તેમ થતાં એને જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મેનાં તુલનાત્મક અભ્યાસ સુગમ થાય છે.

૧ આ ભાષાનો અને મરહટ્ટોનો અભ્યાસ કરવા માટે ક્યાં ક્યાં સાધનો છે તે મેં "સર્વજનિકન" (ક્રમાંક ૪૧)માં છપાયેલ મારા લેખ નામે "અદ્વિ-માગહી ભાષાના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો"માં સૂચવ્યાં છે. ૨ "અપભ્રંશ"ના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો વિષે મેં ગુ. મિ. ગુ. ૬ ના તા. ૨૬-૮-૪૫ના અંકમાં છપાયેલ મારા લેખ "અપભ્રંશના અભ્યાસીઓને"માં વિચાર કર્યા છે. આના તા. ૨૬-૮-૪૫ના અંકમાં "સિદ્ધહેમચન્દ્રમાંનાં 'અપભ્રંશ' સંબંધી સૂત્રો અને એની સ્વોપપ્ત વૃત્તિના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો" એ નામનો મારો લેખ છપાયેલો છે.

પાઠ્યલુ સન્માન—કાવ્યમીમાંસા (૫. ૫૦)માં નીચે મુજબની મતલબનાં જે ચણુ કથનો છે તે ઉપરથી પાઠ્ય ભાષાને રાજ્યો તરફથી કેવું સન્માન મળતું તેનો ખ્યાલ આવે છે:—

(૧) સંભળાય છે કે ‘કુન્તલ’ દેશમાં સાતવાહન નામે રાજા હતો. એણે અંત:પુરમાં પાઠ્ય ભાષાત્મક નિયમ પ્રવર્તાવ્યો હતો.

(૨) સંભળાય છે કે ‘સુરસેન’ દેશમાં કુવિન્દ નામે રાજા હતો. એણે અંત:પુરમાં કઠોર સંયોગવાળા અક્ષરોને છાડીને ભાષા બોલવાનો નિયમ પ્રવર્તાવ્યો હતો.

(૩) સંભળાય છે કે ‘મગધ’ દેશમાં શિશુનાગ નામે રાજા હતો. એણે ઉચ્ચાર કરવામાં કષ્ટદાયક એવા ટ, ઠ, ડ, ઢ, ટી, ધ, ઢ અને ક્ષ એ આઠ વર્ણોને દૂર કરી ભાષા બોલવાનો નિયમ પોતાના અંત:પુરમાં પ્રવર્તાવ્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત કાવ્યમીમાંસા (૫. ૧૪)માં એવો નિર્દેશ છે કે કવિ-રાજા કવિઓની પરીક્ષા માટે સજા કરે ત્યારે પાઠ્ય કવિઓને પૂર્વ તરફ આસન આપે.

પાઠ્ય ભાષાનાં ગુણગાન—પાઠ્ય ભાષાની પ્રશસ્તિ ગાવી એ સોના ઉપર ઢોળ ચઢાવવા જેવું ગણાય, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિના વચાચ દર્શન કરાવવાની તમન્ના પ્રશસ્તિનું કારણ બને ત્યારે શું ? શંભુરહુસ્થ જેવી અન્યેન કૃતિમાં પાઠ્ય ભાષાનું સ્થાન સંસ્કૃતના જેટલું ઉચ્ચ બતાવાયું છે એટલું જ નહિ, પણ પાઠ્ય વચન ભગવાનને સંસ્કૃત કરતાં વધારે વહાલું છે, કેમકે પ્રોઢ કથન કરતાં બાળકોની મધુર ભાષા મનોરંજક છે એ નિર્દેશદ્વારા એની એકતા દર્શાવાઈ છે.^૧ બૃહસ્પતિના પુત્રે જે લીલાવટકંઠા રમી છે તેમાં એક આપત્રે પાઠ્યનાં પ્રુક્ષણ વખાણ કર્યાં છે. કુવલયમ્બલામાં પાઠ્યનો નીચે મુજબ પરિચય આપી એની પ્રશંસાની મુવાસ ફેલાવાઈ છે:—

૧ બુઓ આર્ષતદર્શનદીપિકા (૫. ૧૩૪-૧૩૫)માં અપાયેલાં શંભુ-રહુસ્થનાં બારમાશી બોગણીસમા સુધીનાં પદો અને એનું ભાષાંતર.

(૨) એમ. શાહિદુદ્દાનો લેખ: Magadhī Prakrit and Bengali (IHQ, 1925).

(૩) જે. બ્લોક (Block) નો લેખ: Aśoka et la Māgadhī (BSOS, VI, 2).

(૪) એ. એનરજી શામીનો (અપૂર્ણ) લેખ: The Evolution of Magadhī (Oxford, 1922).

પૈસાઈ—(૧) શ્રીયસ'નનો લેખ: Rajasekhara on the home of Paisāci (JRAS, 1921).

(૨) શ્રીયસ'નનો લેખ: Pais'aci and Cūlika-Pais'aci (IA, 1923)

(૩) ડૉ. કેનોનો લેખ: Home of Paisāci (ZDMG, 1910).

(૪) ડૉ. ઉપાધ્યેનો લેખ: Paisāci Language and literature (ABORI, 1940)

વિભાષા—(૧) શ્રીયસ'નનો લેખ: The Prakrit Vibhāṣas (JRAS, 1918)

(૨) એમ. એ. મેહેન્ડેલ (Mehendale) નો લેખ: Takki or Dhakki (BDCRI, 1940)

આ ઉપરાંત ડૉ. કંતેના કેટલાક લેખો વિચારવા જેવા છે:

(૧) A new Approach to the Study of Middle and Modern Indo-Aryan (Bharatiya Vidyā, 1940).

(૨) New Lines of Investigation in Indian Linguistics (ABORI, 1940).

(૩) ઇ. સ. ૧૯૪૧ના Wilson Philological Lecturesનો સારાંશ નામે Some Problems of Historical Linguistics in Indo-Aryan (Bharatiya Vidyā, 1941).

(૪) Materials for a Dhatupāṭha of Indo-Aryan (Indian Culture, 1938-39).

વિશેષમાં વિન્ડહેમ પ્રિન્ટ્સ (Printz)નો Bhasa નામનો જમ'ન' લેખ અને પી. વી. રામાનુજસ્વામીનો લેખ The Prakrit in Kundamaṅgaલ પૃથ્વિ જેવા ઘટે. પ્રાકૃતપ્રકાશ ઉપર મુખ્યત્વે આધાર રાખવું. હિનેશચન્દ્ર સરકારનું A Grammar of the Prakrit Language નામનું પુસ્તક કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત થયું છે તે પણ જોવું ઘટે.

ખાંડ ૨ : પાઘ્ય સાહિત્ય

વિહંગાવલોકન—ઋગ્વેદના પ્રણયનસમયની કે એ પૂર્વેની પાઘ્ય ભાષામાં—પ્રાથમિક થરની પાઘ્ય ભાષામાં મૂંઝાયેલો કેઈ અંશ, અંશાંશ, શિશ્વલેખ કે સિક્કો આજે મોજુદ હોય એમ જણાતું નથી. જોનો પૈકી ઋવેતાંબર જોનોના અને યૌદ્ધો પૈકી થેરાવાદી યૌદ્ધોના જે મૂળ ધાર્મિક અંશે આજે વિદ્યમાન છે તેની ભાષા અનુક્રમે 'અદ્ભાગલી' અને 'પાલિ' છે એટલે કે એકરૂપે વિચારતાં એ 'પાઘ્ય' છે. એવી રીતે મોટે ભાગે અશોકની મનાતી અને ઇ. સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી જેટલી પ્રાચીન ગણાતી ધર્મલિપિઓની ભાષા પણ 'પાઘ્ય' છે. વળી 'સંસ્કૃત નાટકો' તરીકે ઓળખાવાતાં લગભગ બધાં જ નાટકો પાઘ્ય અને સંસ્કૃત એમ બે ભાષામાં રચાયેલાં હોવાથી અને તેમાં પણ પ્રાયઃ એ દરેક નાટકનો મોટો ભાગ પાઘ્યમાં રચાયેલો છે એ ઉપરથી પાઘ્ય સાહિત્યની વિશાળતા વિશે ખ્યાલ આવી શકશે.

૧. Journal of Sri Venkateshwar Oriental Institute (Vol. IV, Nos. 1-2)માં આનો પી. વી. રામાનુજસ્વામીએ કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ છપાયો છે.

મર્યાદા—‘પાલિ’ ભાષા જે વસ્તુતઃ પાઠ્ય છે તેમાં મૂંઝાયેલા સાહિત્ય વિષે થોડુંકણું પણ લખાણ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે^૧ એટલે અહીં તો હું એ સાહિત્ય જતું કરું છું. ‘અવલક’ એ પણ એક રીતે ‘પાઠ્ય’ ભાષા ગણાય છે. એ ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્ય વિષે આમળ ઉપર લેહાપોહ કરીશ. ત્રીજા ચરની પાઠ્ય ભાષાઓમાં સળંગેલા સાહિત્યનો વિચાર અહીં અસ્થાને છે. આમ અહીં પાઠ્ય સાહિત્યની મર્યાદા છે.

સાહિત્યનાં અંગ—સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો છે. જેમકે વ્યાકરણ, કૌશલ, છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ભૂગોળ, શિલ્પ, શિલાલેખ ઇત્યાદિ. આમાંનું કયું અંગ પાઠ્ય ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલું સમૃદ્ધ છે તે આપણે ક્રમશઃ વિચારીશું.

વ્યાકરણ

પાઠ્ય વ્યાકરણની ભાષા—જેમ પાલિ ભાષાનું વ્યાકરણ પાલિમાં મળે છે તેમ એ સિવાયની પાઠ્ય ભાષાઓ પૈકી એકેનું વ્યાકરણ તે તે ભાષામાં મળતું નથી, પરંતુ અં મં અને ખાસ કરીને મરહૂનીના

૧ જુઓ પૃ. ૨, પ્રો. મોરિસ વિન્ટર્નિસક્રૂત Geschichte der Indischen Litteratur, એનો મિસીસ કોહન અને કોહન (Kohn) દ્વારા રચાયેલો અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ નામે A History of Indian Literature (Vol. II, pp. 1-226), તેમજ બી. સી. હોલ્ટ A History of Pali Literature (Vols. I, II). PLIC (પૃ. ૧૨-૧૩)માં પાલિ સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે. ૨ કચ્છાપણે (કાલ્યાણને) પાલિનું વ્યાકરણ પાલિમાં જ રચ્યું છે. એ લોકમાં લખાયેલું લાગે છે. આજથી પ્રાયઃ ૭૫૦ વર્ષ પહેલાં મોગલેશને વ્યાકરણ રચ્યું છે. આનાં સૂત્ર હિન્દી અર્થે ઇત્યાદિ સહિત ‘પાલિ-મહાવ્યાકરણ’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. એના પાંચમા ખંડમાં પાલિનાં વ્યાકરણો વિષે લેહાપોહ છે. પાલિ સિવાયની પાઠ્ય ભાષાઓનાં ઉપલબ્ધ વ્યાકરણો તો સંસ્કૃતમાં છે.

બાકરણને ક્રમતાં વિવિધ અવતરણો ઉપલબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી એ પ્રત્યેક ભાષામાં એનું એકાદેક બાકરણ તો જરૂર રચાયું હશે એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય છે. પાઠ્ય ભાષાને અંગે અનેક સંસ્કૃત બાકરણો રચાયાં છે અને એની ટૂંકી નોંધ “અદ્ભાગલી ભાષાના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો” એ લેખમાં (પૃ. ૪૬) મેં લીધી છે. વળી એ પાઠ્ય બાકરણો જે સંસ્કૃત બાકરણોને અવલંબીને રચાયાં છે. પ્રાકૃત-પ્રકાશ પત્ર એ ભાતવું બાકરણ છે. એના ઉપર રામપાણિવાદે સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે અને યસેઉબધ, ગાહાસતસર્થ, કપૂરમંજરી, બાહરામાયણ, કંસવહ અને ઉસાનિરુદ્ધમાંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

૧ આ માટે જુઓ “The Sarvajānikan” (ક્રમાંક ૪૩)માં હપાયેલો મારો લેખ નામે “Grammatical Topics in Pāṇya”, આ અવતરણોમાં કૃષ્ણ (૧)ના ભાસ (ગા. ૮૭, પૃ. ૮૯)એ “અ-ચ-કારો હ તિ ય હીકારાઈ (અકારણા) યોમવા હંતિ” એ પૂર્વાર્ધ હું જમેરું છું. આ તમામ અવતરણો મેં Am. Grammarમાં આપ્યાં છે. ૨ પાઠ્યને અંગે નરયન્દ્રસૂરિએ પ્રાકૃતપ્રબોધ નામનું બાકરણ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. શુભસાગર-સૂરિએ યશસ્વિત્તલકની દીકામાં એક સ્થળે પોતાને માટે “પ્રાકૃતભાષાકરણાચનેક-શાસ્ત્રરચનાચતુના” એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. વિશેષમાં હ પાહુડની દીકામાં એમણે પાઠ્ય બાકરણનાં સૂત્રો સંસ્કૃતમાં આપ્યાં છે (જુઓ પૃ. ૨૫, અન્તમાં). આ ઉપરથી એમણે કોઈ પાઠ્ય બાકરણ રચ્યું હોય એમ સિદ્ધ થાય છે, પણ હજી સુધી કોઈ સ્થળેથી આ બાકરણ મળ્યું નથી. ડૉ. દિનેશચન્દ્રે GPL (પૃ. ૩૪)માં પાઠ્યનાં સંસ્કૃત બાકરણોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે. પાઠ્ય બાકરણોના ઇતિહાસ માટેનો પ્રથમનીય પ્રયત્ન તે Nitti-Doloiની પેરિસથી ઇ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ નામે Les Grammaires Prākritis છે. ૩ The Adyar Library Series No. 54 તરીકે આ ઇ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એનું સંપાદન ડૉ. સી. કુન્ડન શર્મા અને ડૉ. રામચન્દ્ર શર્માએ કર્યું છે. ૪-૫ આ બેમાંથી અનેક ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

અંગ્રેજી લેખો—પાઠ્યના બાકરજી સાથે નિમ્નલિખિત લેખો ગ્રાહ્ય સંબંધ ધરાવે છે:

ઉચ્ચાર—ગ્રીયસન: The Pronunciation of Prakrit Palatals (JARS, 1913).

સ્વરવિદ્યા—ઉપાધ્યે: Orthographical explanation of certain Prakrit forms.

શબ્દવિજ્ઞાન—બ્લૅક: Some problems of Indo-Aryan Philology (BSOS, 1913).

રૂપરચના—ગ્રે: Observations on middle Indian Morphology (BSOS, 1936).

વાક્યરચના—ધાટગે: Instrumental and Locative in Ardhamagadhi (IHQ, 1937).

„-„, Repetition in Prakrit Syntax (NIA, 1939).

„-„, Concord in Prakrit Syntax¹ (ABORS, 1940).

વિશેષમાં બ્લૅકના લેખ નામે L ' Indo-Aryen (Paris, 1934)માં ધણી ધણી બાબતો વિચારાયેલી છે.

કે. રા. ર.

પાઠ્ય ભાષામાં કેટલાયે કોશ રચાયા હશે પણ આજે તો કવિ જનપાલે પોતાની સૌથી નાની બેન સુન્દરી માટે વિ. સં. ૧૦૨૬માં રચેલી પાઠ્યલક્ષ્મીનામમાલા અને ' કલિકાલસર્વજ' હેમચન્દ્રસુરિએ રચેલી રથજીવલિ નામનો દેસીસદસગઠ (દેશીનામમાલા) એ બે જ

૧ આ વિષય Introduction to Ardhamagadhiના ત્રીજા ભાગમાં પ્રશ્ન આ લેખકે ગણ્યો છે. ૨ ગ્રેગ્ગસ્ટાને પાલિમાં અભિધાનપદ્ધતિષિકા નામનો કોશ રચ્યો છે અને એ વિ. સં. ૧૯૮૦માં ચલસત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

કાશી મળે છે, જોકે આ 'રથણાવલિ' ઉપરથી આપણને નીચે મુજબના બીજા સાતેક 'દેશી' કારો વિષે સૂચન મળે છે:—

(૧) અભિમાનચિહ્ન—એમણે સૂત્રરૂપે કાશ રચ્યો હતો અને એના ઉપર ઉદ્ભવેલી ટીકા રચી હતી, પરંતુ એ બેમાંથી એક કૃતિ હજી સુધી તો ઉપલબ્ધ થઈ નથી. મલયગિરિસરિએ નંદી ઉપર જે ટીકા રચી છે તેમાં અભિમાનચિહ્નનો અને એની કૃતિમાંની નીચે મુજબની પંક્તિનો ઉલ્લેખ છે:—

“ પચિહત્વસુદ્ધ(દુ)માયં બહિરે(મ)દ્યં ચ જાણ આઠજ્ઞો ”.

કુવલયમાલામાં અભિમાનાંક, પરાક્રમાંક અને સાહસાંકનો ઉલ્લેખ છે. એ પૈકી પ્રથમને 'અભિમાનચિહ્ન' સાથે કશી સંબંધ છે ?

(૨) ગોપાલ—એમણે પદ્યાત્મક કાશ રચ્યો હતો અને 'દેશ્ય' શબ્દોના અર્થો સંસ્કૃતમાં આપ્યા હતા. આ કાશનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી.

(૩) દેવરાજ—એમણે પણ ગોપાલની પેઠે પદ્યાત્મક કાશની રચના કરી હતી, પરંતુ 'દેશ્ય' શબ્દોના અર્થો સંસ્કૃતમાં નહિ આપતાં પાછમમાં આપ્યા હતા. આમ આ વાત રથણાવલિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

(૪) દ્રોણ—એમણે 'દેશ્ય' શબ્દો પાછમ ભાષામાં સમજાવ્યા હતા એટલું જ આપણે અત્યારે તો એમના કાશ વિષે જાણીએ છીએ.

૧ આ શબ્દ આઠમા વર્ગના અતિમ પદમાં વપરાયો છે. એની રચનાપદ્ય ટીકામાં આના સંસ્કૃત સમીકરણ તરીકે 'રત્નાવલી' નો ઉલ્લેખ છે. ૨ પુષ્પદન્તે તિસદ્ધિમહાપુરિસચુચ્ચાલકાર વાને મહાપુરાણ (ઇ. સ. ૯૫૬-૯૬૫), નાથકુમારચરિય, અને જગદ્ગુરુચરિય રચ્યા ઉપરાંત “ અભિ-માનમેક ” નામનો જે ગ્રંથ રચ્યો છે એમ કહેવાય છે તેને શું આ સાથે કંઈ સંબંધ છે ? ૩ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬આ.

(૫) પાદસિમેસુરિ—એમણે રચેલા કાશ વિષે આપણે કંઈ ખાસ જાણતા નથી.

(૬) રીલાંક—એમના કાશ વિષે પણ આપણે કશું ખાસ કહી શકીએ તેમ જણાતું નથી. શું આ રીલાંકને વ્યાયાસના રીલાકારથી અલિન મણી શકાય ખરા ?

(૭) ધનપાલ—રચણાવલિમાં જે ધનપાલના પાંચ ઉલ્લેખો જોવાય છે તે પાંચયલ્લંછીનામમાલામાં નજર પડતા નથી. એથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે આ ધનપાલ આ નામમાલાના કર્તાથી ભિન્ન હોવા ધટે. જે આ મત સ્વીકાર્યું હોય તો આ સાતમા દેશીકારનો રચેલો કાશ પણ આપણે ગુમાવ્યો છે એમ માનવું જોઈએ.

રાહુલક—રચણાવલિમાં રાહુલકનો નિદેશ છે એટલું જ નહિ પણ હેમચન્દ્રસુરિએ એમને પ્રામાણિક ગણ્યા છે એટલે જે એમણે કાષ્ઠ 'દેશ્ય' શબ્દોનો કાશ કદાચ નહિ રચ્યો હશે તો પણ એઓ પાંચ માધ્યામાં તો પારંગત હશે એમ લાગે છે.

પિરોલ—ત્રિવિક્રમના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાંના 'દેશ્ય' શબ્દો પિરોલે એકત્રિત કર્યા છે.^૧

પાંચયલ્લંછીનામમાલા—આ કાશ પલાતક કૃતિ છે. આમાં ૬૬૮ શબ્દોના પર્યાયો અપાયેલા છે. એમાં કેવળ 'દેશ્ય' શબ્દો જ નથી, પણ પાંચ પણ છે. આ સમગ્ર કૃતિની રચના ૪૦ મંત્રમાં થયેલી છે.

રચણાવલિ યાને કેસીસદસંગહ—આ ૪૦મંત્રમાં રચાયેલા

૧ જુઓ P I Sમાં છપાયેલ ડૉ. ધાટજોનો લેખ. ૨ ખીહુલરે એમનથી ઇ. સ. ૧૮૭૬માં સંપાદિત કરેલી આ નામમાલાના અંતમાં એ જર્મન વિદ્વાને પાંચય શબ્દોનાં સંસ્કૃત અને જર્મન અર્થો આપ્યા છે. ૩ પિરોલે ઇ. સ. ૧૮૮૦માં આ સંપાદિત કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૩૧માં બેનરજીએ અને ઇ. સ. ૧૯૩૮માં રામાનુજસ્વામીએ એ સંપાદિત કરી છે. ડૉ. ગુ. સલા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૭માં આનો છઠ્ઠા વર્ગના ૫૦ શ્લોકો જેટલો વિભાગ સ્વોપલ દીક્ષા તેમજ મૂળ અને આ દીક્ષાના ગુજરાતીમાં પં. બેવરહાસે કરેલા અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત છપાયો છે. 'દેશી' શબ્દો અને એના સં. અર્થો માટે જુઓ પૃ. ૬૦.

અને સ્વેચ્છા સંસ્કૃત ટીકાથી અસંસ્કૃત કાલ વિષે મેં " અભિધાનસૂત્રે
શ્રીહેમચન્દ્રસૂત્રિ એટલે " એ શ્લોકમાં સ્વયં કહ્યું છે.

એમ અભિધાનસૂત્રના અર્થ એ સર્વસાધારણ અર્થ હોવાથી
એમાં જોન પારિભાષિક શબ્દો ક્યાંએ જ મળે છે તેમ આ રચણાવલિમાં
પણ કેટલાક 'દેશી' શબ્દો ન લેવાયા હોય તો નવાઈ નહિ.
તરંગલોલા જોતાં જણાય છે કે પાછવ શબ્દો ઠંકાઈ જાય એટલા બધા
કે 'દેશી' શબ્દો હતા. ૪

મલયગિરિસૂત્રિએ રાચપુસેણુધનજ વગેરે આગમોની ટીકામાં નામ-
માલા-દેશીનામમાલામાંથી કેટલાંક અવતરણો આપ્યાં છે, પણ એ
પાછવલ્લખીનામમાલા કે રચણાવલિમાં મળતાં નથી.

અભિધાનરાજેન્દ્ર—વિજયરાજેન્દ્રસૂત્રિએ તૈયાર કરેલો મહાકાવ્ય
કાશ નામે અભિધાનરાજેન્દ્ર ઇ. સ. ૧૯૧૩થી ૧૯૨૫ના ગાળામાં
સાત વિભાગમાં રતલામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આમાં પાછવ શબ્દો
સંસ્કૃતમાં અર્થ આપાયેલા છે. વિશેષમાં એમાં પાછવ શબ્દના મૂળનો પણ
નિર્દેશ અને એને અંગે અવતરણો રજૂ કરાયેલાં છે.

પાછવસદ્મહુજ્જવ—સ્વ. પં. હરગોવિન્દદાસે આ કાશ રચ્યો છે
અને તેને ઇ. સ. ૧૯૨૩થી ૧૯૨૮ સુધીમાં કલકત્તાથી ચાર ભાગમાં
પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાં પાછવ શબ્દનો હિન્દીમાં અર્થ આપવા ઉપરાંત
એનાં મૂળનો ઉલ્લેખ છે. ચોથા ભાગના પ્રારંભમાં ઉપોદ્ધાત છે. એમાં

૧ આ શ્લોક " શ્રીકૃષ્ણસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક " (વ. ૩, અં. ૪,
પૃ. ૫૬૧-૬૦૪)માં આપાયેલો છે. ૨ BSS (No. XVII) તરીકે અપ્રચલ
બીજી આવૃત્તિમાં પ્રથમ પરિચિત્ત તરીકે અન્યથા 'દેશ્ય' તરીકે નિર્દેશાયેલો
પણ હેમચન્દ્રસૂત્રિએ તદ્દભવ ગણેલા શબ્દોની સૂચિ છે. ૩ રચણાવલિ
(શ્લોક. ૪)માં 'દેશી' એટલે શું ? તે સમજાવતાં કહ્યું છે કે 'દેશી' થી
ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં પ્રસિદ્ધ શબ્દોના સંગ્રહ પણ રાકે નહિ કેમકે એ અનર્થ છે.
આથી તો અહીં અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલા વિશેષ પ્રકારની પાછવ ભાષાને
'દેશી' કહી છે. જુઓ પૃ. ૪૪-૪૫.

પાઈય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ, એનું ૨૧૩૫, સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એનો પ્રભાવ ઇત્યાદિ બાબતો વિષે બિહાપોઠ છે.

Ardhamāgadhī Dictionary—આગમોમાં આવતા શબ્દોનો સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી એમ ચાર ચાર ભાષામાં આપાયેલા અર્થવાળો આ કોશ પાંચ વિભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૨૩થી ૧૯૩૨ના આઠામાં મુબંઇથી બહાર પડેલો છે. એના પ્રણેતા તરીકે રત્નચન્દ્રનું નામ અપાયેલું છે. આ કોશમાં કેટલાંક ચિત્રો પણ છે.

The Student's English-Pāiya Dictionary—કેવળ વિદ્યાર્થીઓને અનુલક્ષીને મેં રચેલી આ કૃતિમાં અંગ્રેજી ભાષાના લગભગ ૫,૦૦૦ શબ્દો માટે વીસેક હજાર પાઈય શબ્દ અપાયેલા છે. આ જાતના કોશ તરીકે અભારે તો આ એકલીજ કૃતિ છે.

અદ્યપરિચિત-સૈદ્ધાન્તિક-શબ્દકોશ—આગમોદ્ધારક જ્ઞેનાચાર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિજીએ આગમિક સાહિત્યમાં જે અદ્યપરિચિત શબ્દો જણાયા તે જુદા તારણો અને બન્યું ત્યાં સુધી એના વિવરણકારે આપેલા અર્થને રજૂ કરી આ કોશની સંકલના કરી છે. આ કોશમાં અં ૦ માં અને ખાસ કરીને 'દેશી પ્રાકૃત'ના શબ્દો છે. આ જો જુદા તરવાવા હોત અથવા તો આ કોશ છપાવાતી વેળા એને માટે કોઈ ચિહ્ન રખાયું હોત તો એના અભ્યાસીને સુગમતા થાત.

આ કોશના અંતમાં પરિશિષ્ટ તરીકે રચણાવલ્લિમાંના 'દેશી' શબ્દો અકારાદિ ક્રમે અપાયા છે અને સાથે સાથે આની સ્વોપદ દીકામાં એને માટે અપાયેલ સંસ્કૃત અર્થને સ્થાન અપાયું છે. આ પરિશિષ્ટનું નામ 'દેશનામસંગ્રહાકારાદિ' ચોળાયું છે. આ પરિશિષ્ટપૂર્વકનો કોશ અભારે જાણ્ય છે.

કરપૂરમંજરી ઇત્યાદિમાંના 'દેશ' શબ્દો—ડૉ. સ્ટેન કેનેડા દ્વારા સંપાદિત કરપૂરમંજરીની આશ્વત્થિ (૫. ૨૦૧)માં લગભગ ૬૦ 'દેશ' શબ્દો નોંધાયેલા છે. સમસાધ્યઅરિય(ભવ ૧, ૨ અને ૬)ની

એમ. સી. મોદી દ્વારા સંપાદિત આશ્રિતમાં અંતમાં જે શબ્દકોશ છે તેમાં 'દેશ' શબ્દોનો 'D' તરીકે નિર્દેશ છે. એવી રીતે આ મોદીએ અંતમહદસા અને અભ્યુત્થાનવાદવાદસાની આશ્રિતના અંતમાં પણ આ જે આગમોમાંના 'દેશ' શબ્દો નોંધ્યા છે. પશ્ચિમચરિત્ર તેમજ કહ્વારચરિત્રોમાંની સ્વોપજ રૂપિત કથાઓમાં અનેક 'દેશ' શબ્દો છે.

લેખ—ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યનો Observations on Hemacandra's Desīnamamālā (ABORI, VIII) અને ડૉ. ઉપાધ્યેનો Kanarese Words in Deśi Lexicons (ABORI, XII) એ લેખો શબ્દકોશના અભ્યાસીને જેવા જેવા છે.

છ' ૬

જયકીર્તિકૃત છંદોડનુશાસનના અંતિમ પદ^૧ ઉપરથી એ બહુ શકાય છે કે એમની પૂર્વે થઇ ગયેલા માંડવ્ય, પિંગલ, જનામય, સેતવ, પૂજ્યપાદ અને જયદેવે છંદઃશાસ્ત્ર રચ્યાં હતાં. આ પૈકી કોઈ એક પિંગલનું છંદઃશાસ્ત્ર પાછવમાં રચાયેલું છે અને જયદેવનું છંદઃશાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં રચાયેલું છે. આ બંને મળે છે, પરંતુ માંડવ્ય, જનામય, સેતવ અને પૂજ્યપાદનાં છંદઃશાસ્ત્ર આજે ઉપલબ્ધ છે કે કેમ તે બહુ બાકી રહે છે. રઘુદિસાગરચરિત્રો કોઈ છંદઃશાસ્ત્ર રચ્યું છે,^૨ પણ એની

૧ આ પદ જેસલમેરભાણુભારીય ગ્રન્થસૂચી (પૃ. ૩૦)માં નીચે મુજબ નોંધાયેલું છે:—

“ માઢવ્ય-પિંગલ-જનામય-સેતવાચ્ય—

શ્રીપૂજ્યપાદ-જયદેવગુણાદિકાનામ્ ।

છન્દાસિ વીક્ષ્ય વિવિધાન્યપિ સત્પ્રયોગાત્

છન્દોડનુશાસનમિદં જયકીર્તિનોત્તમ્ ॥ ”

૨ આ વર્ધમાનસુરિના ચિન્મય અને બિનેશ્વરસુરિના સહોદર તેમજ સહીષ્ (ગુરુભાઈ) છે. ૩ બુ. ૫. ૬૭-૬૮.

જાણ વિશે ખબર નથી. નંદિયડુંકૃત ગાહ્યાલક્ષ્યાણુ, અગ્નિયડુંકૃત
કર્મિકાણુ, વિરહાંકે રચેલ કહસિદ્ધ અને રત્નશેખરસરિએ રચેલો
કંઠકોશ મરહૂંની બાપામાં છે. આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ અહીં વિચારીશું.

ગાહ્યાલક્ષ્યાણુ—આ ગ્રંથના પ્રથમ પદમાં જ આ નામ અને એના
કર્તા નંદિયડુંકૃત (સં. ઉન્નિતાલ્પ ને કટલાકને મતે નંદિતાર્થ) આપેલું
છે. સૌથી પ્રાચીન પાઘ્ય છંદ તરીકે જે ‘ગાહ્યા’ (ગાથા) છંદનો
નિર્દેશ કરાય છે તેના સ્વરૂપ ઉપર આ ગ્રંથ મોટે ભાગે ‘ગાથા’ છંદમાં
રચાયેલાં એવાં ૯૬ પદો દ્વારા પ્રકાશ પાડે છે. એમાંનાં લગભગ ૪૬
પદો ઉદાહરણરૂપે અપાયેલાં છે, જ્યારે બાકીનાં પદો ગાથાના વિવિધ
પ્રકારો અને ખીજા છંદોનાં લક્ષણો રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથના ૩૧મા
પદમાં ‘અવહટું’નો તિરસ્કાર કરાયેલો છે એ ઉપરથી એમ ભાગે
છે કે આ ગ્રંથમાં જે ‘અપભ્રંશ’ સાહિત્યમાં વપરાતાં છંદોનાં લક્ષણો
અને એનાં ઉદાહરણો છે તે મૂળ ગ્રંથકારનાં નહિ હશે. આને લગતાં
પદો બાદ કરતાં મૂળ કૃતિ લગભગ ૭૫ પદ પૂરતી રહે છે. આ
તત્કાલ પદો પદ્ય નંદિયડુંકૃત પોતે જ રચ્યાં હોય એમ જણાતું નથી,
કેમકે એનું નીચે મુજબનું ચોથું પદ નજીવા પાઠભેદપૂર્ક નાં શાં
(અ. ૨૭)માં નજર પડે છે:—

“ एओक्का(का)रपराई अंकारपरं च पाइए नतिथ ।

वसवा(गा)स(र)मग्गयाणि च कचवग्गतवग्गनिहणाई ॥ ४ ॥ ”

વિશેષમાં ગાહ્યાલક્ષ્યાણુ ઉપર રત્નચન્દ્રે જે ટીકા રચી છે તેમાં
તેમણે સૂચવ્યું છે કે ૫૭ મું પદ રોહિણીચરિત્રમાંથી, ૫૯મું અને

૧ આના ઉપર બાકે મુકલના પુત્ર હર્ષદે વિરતિ રચી છે. જુઓ જે.
બા. મ. સુ. (પૃ. ૬૧). ૨ આ નામ બાહ્યાલક્ષ્યાણુનાં ૩૧મા તેમજ
૬૩મા પદમાં છે. કંપૂરમંજરી (જવ, ૧, પૃ. ૧૯)માં હરિકટું, નંદિહટું,
ચેટ્ટિય અને હાલ એમ ચાર મહાકવિઓનાં નામ છે. ૩ આ નામ સાથે
સરખાવો પેસાઈ બાપામાં વડકકક (સં. જુહાપા) રચનાસ શુભ્રદયનું નામ.

અને ૧૦મું પુષ્પદન્તચરિત્રમાંથી અને ૧૧મું પદ ગાથાસહસ્ર-
સતપથાસકારમાંથી લેવાયેલાં છે. આ ટીકામાં—૨૧મા અને ૩૦મા
પદની ટીકામાં સ્વયમ્ભૂત્વ-દસૂનો ઉલ્લેખ છે.

નંદિયટું ક્યારે થયા તેની તેમજ એમની કાષ્ઠ બીજ કાષ્ઠ કૃતિ છે
કે નહિ તેની ખબર નથી, પરંતુ તેઓ જૈન હતા એ વાત તો ગાહ્યા-
સકપથાસકારથી સ્પષ્ટ રીતે તારવી શકાય છે, કેમકે તેમણે મંગલાચરણરૂપે
નેમિનાથને વંદન કર્યું છે. વળી ૧૧૫મા પદમાં મુનિપતિ વીરની,
૧૮મામાં અને ૯૬મામાં સ્થાન્તિનાથની, ૭૦મામાં અને ૭૧મામાં
પ્રાચીનાથની, ૫૭મામાં ‘બાહી’ લિપિની, ૬૭મામાં જૈન ધર્મની,
૨૧, ૨૨ અને ૨૫ એ ક્રમાંકવાળાં પદોમાં જિનવચનની, ૨૪મામાં
જિનશાસનની અને ૩૭મામાં જિનની સ્તુતિ કરી છે. વિશેષમાં ૧૨મા
પદમાં ‘મેરુ’ શિખર ઉપર ૩૨ ધન્દ્રોએ વીરનો જન્મભિષેક કર્યાનો
એમણે નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરથી એઓ શ્વેતાંબર હતા એમ લાગે છે.

અહીંના જૈનાનન્દ પુસ્તકાલયમાં ગાહ્યાસકપથાસકની બે કાથપોથી છે.
એના ક્રમાંક અનુક્રમે ૧૮૮ અને ૧૬૫૨ છે. એમાં ૧૮૮ક્રમાંકવાળી
પોથી આઠ પાનાની ત્રિપાટી છે. એમાં વચમાં મૂળ છે અને ઉપર નીચે
રત્નચન્દ્રકૃત ટીકા છે. આ ટીકાના અંતમાંની પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

“નંદિતાવ્યસ્ય ચ્ચંદ્રચટ્ટીકા કૃતિઃ શ્રીદેવાચાર્યસ્ય શિષ્યેણાષ્ટોતરશત-
પ્રકરણકર્તુર્મેઢાકવેઃ પંચિતરત્નચંદ્રેણેતિ ॥”

માંઢવ્યપુરગચ્છીચદેવાનંદમુનેર્ગિરા ।

ટીકેર્થ રત્નચંદ્રેણ નંદિતાવ્યસ્ય નિર્મિતા ॥”

મૂળમાં ૯૩ પદો છે. આ કાથપોથી બહુ પ્રાચીન જણાતી નથી.
કદાચ સો વર્ષ જેટલી જ પ્રાચીન હશે.

૧ આ પદ કંઈક પાઠલેખપૂર્વક સૂચવેલની યુલિય (૫૪ ૩૦૪)માં
અવતરણરૂપે અપાયું છે. જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૨)માં “સૂત્ર વિષે
પરામર્થ” નામનો માર્ગ જે લેખ કપાયો છે તેમાં આ પદ એ મંગલાચરણ
વરીકે આપી એનો મુજબની અનુવાદ આપ્યો છે.

૧૬૫૨ કંઠાવાળી પોથી પ્રાચીન છે. એમાં પદ્યને લગતાં ઉદાહરણ છે. પહેલા પત્રમાં ચારે બાજુ ટિપ્પણ છે. છેલા પત્રના અંતમાં “ હિત નંદિયવૃંદ સમાપ્ત: ” એવો ઉલ્લેખ છે.

છંદોડનુશાસનની સ્વોપદા વૃત્તિ(પત્ર ૨૭મા)માં કંઠક પાઠભેદ સાથે ગાહ્યાલક્ષણોની ૪૦ મી, ૪૧મી અને ૪૨ મી ગાથા જોવાય છે.

ગાહ્યાલક્ષણોનું સંપાદન પ્રો. એચ. ડી. વેલનકરે કર્યું છે અને એ કૃતિ ભા. પ્રા. સં. મં.ના ત્રૈમાસિક (પુ. ૧૪, પૃ. ૧-૩૮)માં છપાયેલી છે.

કવિદ્રુપણુ—છંદોને લગતા પાદ્યમાં પદ્યમાં રચાયેલા અને છંદ પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરાયેલા એવા આ મંથના કર્તાનું નામ જણવામાં નથી. વિશેષમાં એના ઉપર જે સંસ્કૃત ટીકા છે તેના કર્તાના નામ વિષે પણ આપણે અચૂત છીએ, પરંતુ એ મૂળ મંથકાર તેમજ ટીકાકાર જોન હતા એ આ કૃતિઓ જોવાથી જણી શકાય છે. વિશેષમાં એ બંને હેમચન્દ્રસૂરિ કવિદ્રુપણુના પદ્ય પરિચિત હતા એ જોઈ શકાય છે.

કવિદ્રુપણુમાં એના કર્તાએ જિનચન્દ્રસૂરિ, હેમચન્દ્રસૂરિ, સૂર-પ્રભસૂરિ અને તિલકસૂરિ અને હર્ષદેવ(રતનાવલીના કર્તા)ની કૃતિઓમાંથી અવતરણ આપેલાં છે. એની ટીકામાં છંદકંઠલો નામના પાદ્ય મંથનો ઉલ્લેખ છે. વળી સૂર, રેપિંગલ અને ત્રિલોચનદાસ એ ત્રણની સંસ્કૃત કૃતિઓમાંથી અને સ્વયંભૂ, પાદલિપ્તસૂરિ અને અનોરથ એ ત્રણની પાદ્ય કૃતિઓમાંથી અવતરણો આપાયેલાં છે. વિશેષમાં ટીકામાં રતનસૂરિ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ધર્મસૂરિ અને કુમારપાલનો નિર્દેશ છે, જ્યારે મૂળમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, સુમુદ્રસૂરિ, લીમદેવ, તિલકસૂરિ, શાકંભરીરાજ, ચશોધોષસૂરિ અને સૂરપ્રભસૂરિનો નિર્દેશ છે.

૧ આનાં પહેલાં બે પ્રકરણો કેવળ પાદ્ય સાધના અભ્યાસીઓને રસપ્રદ છે.

૨ “ જયદેવ-વિગલ્લા સકયંમિ કુ ચિય જઈ સામિચ્છંતિ ।

મંદવ્ય-મરહ-કાસવ-લોચવપમુદા ન દચ્છંતિ ॥ ”

કવિદરપણમાં ૬૯ ઉદાહરણો અપાયેલાં છે. એમાંનાં ઘણાંખરાં અંધકારનાં પોતાનાં જનાવેલાં હોય એમ લાગે છે, જ્યારે ટીકાકારે લચ્ચલ પદ ઉદાહરણો અન્યકર્તૃક અપેલાં છે. મૂળ કૃતિનો ઉદ્દેશ સર્વાંગીણતા કે શાસ્ત્રીયતા નથી, પરંતુ લોકપ્રિય જનવાદ્યતા કવિઓને માર્ગ દર્શાવવા પૂરતો છે. આથી તો આ કૃતિમાં છઠ્ઠાડનુશાસનની જેમ તમામ પાઘપ છંદોનું નિરૂપણ નથી.

અભિયસંતિથય ઉપર જિનપ્રભસૂરિએ જે ટીકા રચી છે તેના અંતમાં પોતે કવિદર્પણ (પા. કવિદરપણ)નો ઉપયોગ કર્યાનું સૂચવ્યું છે. આ ઉપરથી તેમજ પ્રસ્તુત કવિદરપણનો કંઈક અંશ આ ટીકામાં ઉપલબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી આ અને કવિદરપણને એક માનવા પ્રો. વેલનકર પ્રેરાયા છે, પરંતુ મારું માનવું એ છે કે આ અને કવિદરપણ ભિન્ન છે અને જે સમાનતા જોવાય છે તે તો કાષ્ઠ ત્રીજા અંધમાંથી બંનેએ કરેલા ઉતારાને આભારી હોવી જોઈએ; નહિ તો અનેક છંદોનાં જે લક્ષણો જિનપ્રભસૂરિએ આપ્યાં છે તે શું સ્વતંત્ર રચના છે અને તેમ છતાં પોતાની કૃતિ કવિદર્પણને આભારી છે એમ તેઓ કહે છે એમ માનવું કે

કવિદરપણ ભાં. પ્રા. સં. મં. ના ત્રૈમાસિક (પુ. ૧૬, પૃ. ૪૪-૮૬; પુ. ૧૭, પૃ. ૩૭-૬૦ અને ૧૭૭-૧૮૪)માં અપાયેલ છે અને એ પ્રો. વેલનકરને હાથે સંપાદિત થયેલ છે.

છંદકંઠલી—આ પણ એક પાઘપ કૃતિ છે અને એમાં અણાતકર્તૃક કવિદરપણની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરાયેલો છે એમ પ્રો. વેલનકર સૂચવે છે. આ કૃતિ અપ્રસિદ્ધ હોય એમ જણાય છે. કવિદરપણમાં માત્રાની જુદી જુદી જાતો સમજાવતી વેળા એ કવિદરપણની ટીકામાં આ છંદકંઠલીમાંથી એનાં લક્ષણો અપાયેલાં છે.

સયંભૂછંદ—આ પણ એક પાઘપ કૃતિ છે અને એની એક અપૂર્ણ હાથ-પોથી વડોદરા ગ્રામ્ય મંદિરમાં છે. આ કૃતિનું સંપાદન પ્રો. વેલનકરને હાથે થયું છે અને એ કૃતિ J B B R A Sમાં ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ

થયેલી છે. અસાર સુધીમાં આ કૃતિમાંનાં નવ અવતરણો આ જ કૃતિના કર્તા કવયંત્રીના પૌર્ણમ્યશિષ્યમાંથી મળી આવ્યાં છે.^૧ જેમકે સુયંભૂષક (૮-૩૧)=પૌર્ણમ્યશિષ્ય (૩૧-૧). સુયંભૂષકમાંથી કેટલાંક જાણનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો પાઠ્યેદપૂર્વક કે એમ ને એમ છન્દોડુશાસનમાં જોવાય છે. કદાચ બંને કૃતિયું મૂળ કેટલીક માળતરમાં એક જ હશે. આ સંબંધમાં પ્રો. જ્ઞાયાણીએ જા. વિ. (Vol. VIII, Nos. 8-10, pp. 202-210)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ નામે Srayambhu and Hemaandrasમાં વિસ્તારથી ઊદાપોદ કર્યો છે.

કંઠસિદ્ધ—આ પદ્યાર્થક પાઘણ કૃતિને રકવિસિદ્ધ, કૃતસિદ્ધ, છંદોવિચિતિ અને ઉવિત્તભાષસમુચ્ચય (અં. વૃત્તભતિષમુચ્ચય) એમ વિવિધ નામોથી ઓળખાવાય છે. આના કર્તાનું નામ ‘૪વિરહ-લાંછન’ થાને ‘વિરહાંક’ છે. એમણે સદ્ભાવલાંછન, મધહરતી અને અવલેપચિહ્ન ચિંબંજીને નમસ્કાર કર્યા છે.^૫ એઓ ક્યારે થવા તે જાણવામાં નથી એટલે તો કાવ્યાદર્શમાં જે છંદોવિચિતિને ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસ્તુત અંથ છે કે જાન તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. સિં. હે. (૮, ૩, ૧૩૪)ની રવોપત વૃત્તિમાં રજ્જરાઈથી શરૂ થયું પદ્યાર્થ કંઠસિદ્ધ (૧-૧૩)માં પૂર્વાધિ રૂપે જોવાય છે. સિં. હે. (૮, ૨, ૪૦)ની રવોપત વૃત્તિમાં જે વિદ્વદ્વનિરુવિજ્ઞ એવું જે ઉદાહરણ અપાયું છે તે કંઠસિદ્ધ (૨-૮)માંથી લેવાયું હશે, કેમકે એના પૂર્વાધિમાં આ શબ્દપ્રયોગ છે.

આ અંથમાં માત્રાવૃત્ત તેમજ વર્ણવૃત્ત વિશે ઊદાપોદ છે અને એ જ નિયમોમાં વિભક્ત છે. આના આવ ત્રણ પદ્યો જે. જા. અં. સ. (પૃ. ૩૦)માં અપાયેલાં છે અને આ સંપૂર્ણ અંથ એ કટકે છપાયેલો છે. પહેલા ત્યાર નિયમો પૂરતો વિભાગ JBBRAS (Vol. 5)માં અને બાકીના નિયમો પૂરતો વિભાગ તેમજ પ્રસ્તાવના અને દિગ્વિષય(અંગ્રેજી)

^૧ જુઓ પ્રો. એચ. સી. જ્ઞાયાણીનો જા. વિ. (૪. સ. ૧૯૧૫, નવેમ્બર-ડિસેમ્બર)ના અંક (પૃ. ૨૫૮)માં છપાયેલો લેખ. ૨-૩ જુઓ આ કૃતિની અન્તિમ ગુપ્તિકા. ૪ જુઓ બીજું પદ્ય. ૫ જુઓ પ્રથમ પદ્ય.

આ સામયિક (Vol. 8, Nos. 1-2, pp. 1-28)માં અપાયેલો છે. પાંચમો નિયમ (જેમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાતાં જોનાં લક્ષણો અપાયેલાં છે) તે સંસ્કૃતમાં છે; બાકીના બધા પાઠ્યમાં છે. એમાં 'મૃગાક્ષી' એવું સંબોધન છે.

છઠ્ઠા નિયમ (શ્લો. ૫૨-૫૩)માં ૪ આંગળ=૧ રામ, ૩ રામ=૧ વિતરિત, ૨ વિતરિત=૧ હામ, ૪ હામ=૧ ધનુર્ધર, ૨૦૦૦ ધનુર્ધર=૧ કેશ અને ૮ કેશ=૧ યોજન એમ કોણક અપાયેલું છે. એમાં 'રામ' અને 'ધનુર્ધર' એ શબ્દ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

કંઈસિકુંના ઉપર જાટ ચક્રપાલના પુત્ર ગોપાલે વૃત્તિ રચી છે અને એ વૃત્તિમાં એમણે કાત્યાયન, જૈરત, કંબલ અને અમ્યતર(૧)નું રમરણ કર્યું છે.

છંદકોશ—વિક્રમના ૫૬૨મા સૈકામાં થઈ ગયેલા રત્નશીખરસુરિની આ પાઠ્ય કૃતિ છે. એમાં ૭૪ ગાથા છે. એના ઉપર એમના સંતાનીય ચંદ્રકાંતિસુરિએ સત્તરમા સૈકામાં ટીકા રચી છે. આ પાઠ્ય કૃતિ Z D M G (Vol. 75, p. 97 ff.)માં શુદ્ધિગે ઇ. સ. ૧૯૨૨માં અપાવી હતી. પ્રો. વેલ્કનકરે અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સાથે એ સંપાદિત કરી છે અને એ JUBમાં ઇ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ કૃતિ પાઠ્ય-ઈપિંગલને ધણી મળતી આવી છે. આમાંના પાઠ્ય જોદો પૈકી કેટલાંક સુપ્રસિદ્ધ છે અને એમાં એ જોદોના લક્ષણો-ગણનાત્રાદિ અપાયાં છે.^૧ આ કૃતિમાં એ પાઠ્ય જંદશાસ્ત્રીનાં નામ છે: (૧) અમલુ (અમલુન) અને (૨) ગુલુ (ગોસલ).

રઘુદિસાગરસૂરિકૃત જંદશાસ્ત્ર—ગુણવન્દગણિએ વિ.સં. ૧૧૩૬-માં પૂર્ણ કરેલ મહાવીરચરિત્રની પ્રચલિતમાં કહ્યું છે કે રઘુદિસાગરસુરિએ ઉત્તમ વ્યાકરણ અને જંદશાસ્ત્ર રચ્યાં છે. એમણે વિ. સં. ૧૦૮૦માં પંચમન્થી નામનું સ્વોપરા સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચ્યું છે અને એ તો મળે છે, પરંતુ એમણે રચેલું જંદશાસ્ત્ર હજી સુધી તો મળી આવ્યું નથી.

વર્ધમાનસુરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં રચેલી મનોરમાકહાની પ્રચલિત ઉપરથી જણાય છે કે જિનેશ્વરસુરિએ તેમજ એમના ભાઈ શુદ્ધિસાગર-સુરિએ વ્યાકરણ, છન્દ, નિઘંટુ, કાવ્ય, નાટક, કથા, ગ્રંથ ઇત્યાદિ રચ્યાં છે. એમણે રચેલાં કાવ્ય, નાટક અને ગ્રંથ વિષે આપણે અભારે તો અજાત છીએ.

પાઠ્ય-પિંગલ—‘પ્રાકૃત-પિંગલ’ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ પદ્યાત્મક કૃતિને માટે હું આ પાઠ્ય નામ યોજું છું. આ કૃતિમાં મુનિ, આચાર્ય અને નામ તરીકેના ઉલ્લેખપૂર્વક પિંગલનો નિર્દેશ છે. એ ઉપરથી આ કૃતિના નામમાં પિંગલનો ઉલ્લેખ થતો આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ કૃતિમાં મેવાડના રજપુત રાજા હુમીરનો અનેક વાર નિર્દેશ છે. વળી એમાં સુલતાણ (પૃ ૧૮૦), ખુરસાણક (પૃ. ૨૪૬), ઓલ્લા (પૃ. ૨૪૬), સાદિ (પૃ. ૨૬૨), તુલક (પૃ. ૨૬૨) અને હિંદૂ (પૃ. ૨૬૨) એ શબ્દ વપરાયેલા છે. આ ઉપરથી એનો રચનાસમય હુમયન્દ્ર કરતાં પાછળનો હોવાનું અનુમાનાય છે. કરપૂરમજરીમાંથી કેટલાંક પદ્ય ઉદ્ધૃત કરાયેલાં છે. આ કૃતિ વિશ્વનાથ પંચાનને રચેલી પિંગલટીકા, વંશી-ધરકૃત પિંગલપ્રકાશ, કૃષ્ણીય વિવરણ નામની ટીકા અને યાદવેન્દ્રકૃત પિંગલતત્ત્વ-પ્રકાશિકા એમ ચાર વૃત્તિઓ સહિત ચ દ્રમેહન ઘાષે ઇ. સ. ૧૯૦૦થી ૧૯૦૨ના ગાળામાં સંપાદિત કરી છે. એમના મત પ્રમાણે આ કૃતિ કોઈ એક જ કર્તાની નથી, પણ લિખ લિખ ગ્રંથ-કારોની રચના ઉપરથી તૈયાર કરાયેલા સંગ્રહરૂપ છે. એના સમર્થનમાં એમનું કહેવું એ છે કે જો એક જ ગ્રંથકારની આ કૃતિ હોત તો જુદા જુદા છંદો માટે એક જ નામ તેમજ એક જ છંદ માટે જુદાં જુદાં નામ તેમણે આપ્યાં ન હોત. આ મતવ્ય મને વિચારણીય જણાય છે.

ઇ. સ.ના ૧૬મા સૈકાના અંતમાં અથવા તો ૧૭માના પ્રારંભમાં આ પાઠ્ય-પિંગલ ઉપર વૃત્તિઓ રચાયેલી જોવાય છે. આ કૃતિમાં અવલદનો પુષ્કળ ઉપયોગ થયેલો જોવાય છે, જ્યારે પાઠ્ય-મરહટ્ટોનો ઓછો ઉપયોગ જોવાય છે.

આઠ અધ્યાયમાં વિકસા કરાયેલ અને સ્વરૂપ એવા જે છંદ:શાસ્ત્ર નામક ગ્રંથ જ્યદેવે ત્રિ. સં. ૧૧૯૦ પૂર્વે રચ્યો છે અને જેના ઉપર હુણ્ટ વિવરણ રચ્યું છે તે ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે. એવી રીતે જ્યદીર્ઘકૃત છંદોઽનુશાસન કે જે માંડવ્ય, પિંગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ અને જ્યદેવનાં છંદ સંગ્રહી કૃતિઓ જોઈને તૈયાર કરાયેલો છે તે પણ સંસ્કૃત કૃતિ છે.

છંદોને લગતી આ વિવિધ કૃતિઓ છંદ:શાસ્ત્રના જ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે એમ નથી, પરંતુ એમાં જે પાઘ્ય અવતરણો છે તે તેમજ ના. ૦ શા. ૦ (અ. ૩૨)માંના કેટલાક છંદનાં પાઘ્ય ઉદાહરણો પૂર્વગામી પાઘ્ય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ સાધનની ગરજ સારે તેમ છે.

છંદાનુ વૈબંધ્ય—પાઘ્ય સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ એમ બંને પ્રકારના છંદોની વિવિધતા છે. આ હકીકત આપણે બાષાદીઠ વિચારીશું. પાલિ સાહિત્યમાંના અનિભ્રાત્વીન સુત્તનિષાતમાં અનુક્રુણ, ઇન્દ્રવંશા, ત્રિપુણ અને વૈનાલીય છંદો તેમજ એ છંદોની જાતજાતની સંસ્કૃતિઓ નજરે પડે છે. વળી ધર્મપદ તે: આપું ચે અનુક્રુણ અને ઉપજાતિમાં છે. આમ અક્ષરમેળ છંદોનો પ્રાચીન અને પ્રચુર પ્રયોગ પાઘ્ય સાહિત્યગત પાલિ પિટકોમાં જોવાય છે. એમાં ‘આર્યા’ છંદોનો

૧ બત્રીસમા અધ્યાયનાં આ પદ્યાત્મક પાઘ્ય ઉદાહરણોનો બાષાદક્ષિએ મનમોહન ઘોષે અભ્યાસ કર્યો છે. જુઓ I H Q (Vol VIII; 1932)માં હપાયેલો એમનો લેખ નામે “Prākṛta verses of the Bharata-Nāṭya-Śāstra”. ઘોષના મત મુજબ આ પદ્યોની બાષા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી મોટા સમયની નથી. આ હકીકત સં. ના. વિ. ૩. (પૃ. ૩)માં મોંઘાયેલી છે. વિશેષમાં આ પુસ્તક (પૃ. ૧૦૩-૧૦૪)માં ક્રુવાના પાંચ વિભાગો વિષે હકીકત છે. તેત્રીસમા અધ્યાયમાં ક્રુવાનાં ઉદાહરણો છે અને એ તમામ પાઘ્યમાં છે. વિક્રમોર્વાસીયના ગ્રાંથો અંકમાં ઘણી ક્રુવાઓ છે. બીજાં નાટકોમાં ખાસ ક્રુવાઓ મળતી નથી.

પ્રયોગ ભાષાએ જ નોવાય છે. અદમાવહી સાહિત્યની વાત એવાં લિખ છે. એને મુખ્ય હંદ 'આર્ધા-માયા' છે. આધાર અને સૂચકમાં ચાર જ હંદો પ્રયોગ છે: અનુબુદ્ધ, ત્રિબુદ્ધ, વૈતાલીય અને ગ્રાધાનુબુદ્ધી સંસૃષ્ટિ. એ સૌમાં અધિક પ્રમાણ અનુબુદ્ધનું છે. સૂચકમાં 'માયા' અનુબુદ્ધ 'સામુદાય' (સામુદાય) હંદમાં છે એમ એની નિબલુતિ- (મા. ૧૩૯)માં કહ્યું છે. શ્રીલાંકસુરિ આની ટીકામાં કહે છે કે "સામુદાયે છન્દસા વા નિવદ્યા સા ગાયેત્યુચ્ચતે, તથેદં છન્દઃ અતિવદં વ ચલોકે ગાયેતિ તત્ પિન્દતૈઃ પ્રોક્તમ્." "

નાયાધર્મકહા (મા. ૯)માં જે રત્નદ્વીપની દેવીનો વિશ્વાપ છે તે પદ્માત્મક છે અને એના હંદ વિષે અભયદેવસુરિએ કંઈ પ્રકાશ પાડ્યો નથી અને હું પણ પાડી શકતો નથી.

પદ્મહાવાગરણમાં 'વેદ' હંદનો અનેક વાર ઉપયોગ થયેલો છે. આ હકીકત ડૉ. અમરપચન્દ્ર સેને "A critical Introduction to the Panbhavagaranāgim, the Tenth Anga of the Jaina Canon" માં પછી સારી રીતે દર્શાવી છે એમ કહેવાય છે, પણ આ કૃતિ મારા જોવામાં આવી નથી.

જો ૩૦માં રચાયેલા પદ્મચરિત્રમાં માત્રામેળ હંદો તો છે જ પણ સાથે સાથે અનેક પ્રકારના અક્ષરમેળ હંદો પણ જોવાય છે.^૧ જેમકે

૧ સૂચકનિબલુતિ (મા. ૨૩)ની ટીકામાં શ્રીલાંકસુરિએ આના લક્ષણ મટિ જે નીચે મુજબનું 'પદ્મ આપ્યું' છે તે કથા હંદશાસ્ત્રનું છે:—

"સસદ્ધ તરુ વિસમે જ સે હયા તાળ છદ્ધ જહજલયા ।

ગાહાણ પચ્છદે મેઓ છદ્ધો તિ દક્કલો ॥"

આનો અર્થ એ છે કે સાત 'તરુ' એટલે ચાર ચાર માત્રાના સાત ગણ અને આઠમો ગુરુ એટલે બે માત્રાનો ગણ. તેમાં વિષમ ગણોમાં જગણ ન બેધમે. છટ્ટી ગણ 'જુદ' એટલે ચાર લઘુ માત્રાવાળો ગણવા જગણ બેધમે. ગણના પાછલા અર્ધ ભાગમાં છટ્ટી ગણ એક માત્રાનો બેધમે. આ સંબંધમાં જૈનાનંદ પુસ્તક-લખી સિદ્ધાન્તવિષયમહાપર્યાયની હાથપોથી (ક્રમાંક ૨૪૬)માં રપટીકણ છે, પણ પાઠ અશુદ્ધ છે. ૨ જુઓ પૃ. ૮૮.

ध-द्रवणा, ध-द्रवसा, छिपन्नति, छिपे-द्रवणा, तोटक, दोषक, द्रुतविशङ्कित,
मन्दाकान्ता, भगिनी, रुमिरा, वंशस्थविष, वसन्ततिथक, सरस, आर्द्र-
विकीकृत काने सञ्चरा.

વિદ્યાસખાં દુબેલા જમાનાનું આબેકુળ ચિત્ર રજૂ કરનારા અને સાથે સાથે પ્રેમ, કુશીનતા, ઉદારતા ઇત્યાદિનો ચચાશ ખ્યાલ આપનારા શ્રુતચક્રિકાના પાઠ્ય વિજ્ઞાનમાં તેમજ 'કૃષ્ણમંદીર'માં આમાંનાં યક્ષાં વૃત્તો વપરાયાં છે. વળી નંદિયેણે રચેલ જે અજિયસંતિથય છંદોમાં રચાયેલું છે તેમાં અનેક અક્ષરમેળ છંદો છે. પાઠ્યપિંગલમાં જે પાઠ્યમાં ઉદાહરણો છે તેનો અને બીજી પાઠ્ય કૃતિઓનો વિચાર કરતાં એ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે અક્ષરમેળ છંદોનો ધબ્બરો કંઈ સંસ્કૃત સાહિત્યે જ લીધો નથી; પાઠ્ય કાવ્ય-સાહિત્યમાં પણ એ છંદોનો પ્રુષ્ઠળ પ્રયોગ નજરે પડે છે અને તે પણ એટલો અધી કે એના નામ-નિર્દેશ કરવા જતાં પણ થોડાંક પાનાં તો જરૂર લગાય.

અત્યારે જેટલું અવલોકન સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવ્યું છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે એ સાહિત્યમાં માત્રામેળ જોવાનો કિસ્સો અક્ષરમેળ જોવા કરતાં વધારે છે. અક્ષરમેળ જોવા પેટી ચામર, ભુજંગમયાત, મંદર, સોમરાજિ અને સુગવણી એ પાંચ વૃત્તો ભાવિસયત્તકામાં વપરાયાં છે.

પાઠ્યપિંગલના ' વર્ણવૃત્ત 'ના નામે ઝોળખાવાતા બીજા પરિચ્છેદમાં ૧૦૫ વર્ણવૃત્તોનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો છે. એ ઉદાહરણોમાં અવલઢની છાંટવાળાં ઉદાહરણો બાદ કરીએ અને સર્વથા અવલઢમાં જ રચાયેલાં ઉદાહરણો વિચારીએ તો તેમાં ઉપજ્ઞતિ, દોષક, પ્રમાણિકા, વસન્તતિલકા અને સુવાસ એ વૃત્તો વપરાયેલાં જોવાય છે.

પરમપથયાસમાંનો મોટો જાગ-૩૪૫ પલોમાંથી ૩૩૭ પલો દોઢામાં
 છે; પાંચ પલો ગાથામાં, એક (અ. ૨, શ્લો. ૨૧૩) અમરામાં, એક
 (અ. ૨, શ્લો. ૨૧૪) માલિનીમાં અને એક (અ. ૨, શ્લો. ૧૭૪)
 ચતુષ્પાદિકામાં છે. જુઓ ઉપાધ્યેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૫).

સિં. હેન્ (અ. ૮, પા. ૪)ની સ્વોપદ્ય કૃતિમાં જે અવલોકનું ઉદાહરણો મોટે ભાગે દોહામાં છે તેમાં ૪૨૨માં સત્ત્વું દસમું ઉદાહરણ અનુબુદ્ધમાં છે.

‘સાંડેર’ અમ્મના મુખતિસરિના શિષ્ય શાન્તિસરિએ ઇ. સ. ૧૫૦૦ની આસપાસમાં દાનનું માહાત્મ્ય એ વિષય ઉપર પાઠ્ય, અવલોક અને ગુજરાતી એમ ત્રણ ભાષાઓમાં ૧૪૭ કડીનો સાગરદત્તરાસ રચ્યો છે એમાં અક્ષરમેળનાં ઉદાહરણ મળે છે.

પદ્ધતિયા હંદોનો પ્રચાર ચતુર્મુખને આભારી હોય એમ કેટલાક માને છે.

જેમ અનુબુદ્ધને સંસ્કૃત કૃતિમાં અને ગાથાને પાઠ્યમાં અગ્રિમ સ્થાન મળ્યું છે તેમ દોહાને અવલોક સાહિત્યમાં મળ્યું છે. આ દોહાદિ છંદોનું બળ, ગેયતા દ્વયાદિ સ્વ. મેઘાણી જેવાને મુખે સોરઠી દોહા સાંભળનારને સુપરિચિત છે. ‘અપભ્રંશ’ છંદોનો મોટે ભાગ તાલ-ગેય છે.

અલંકાર

અલંકારદર્પણ—અલંકાર વિષે અણ્ણઓગદારના રચનાસમયનો પૂર્વે કોઈ ગ્રંથ રચાયો હશે એમ આ અણ્ણઓગદારમાં જે ૧૧૫ રસ વગેરેનો ઊહાપોહ જોવાય છે તે ઉપરથી તેમજ સરપાહુડમાં અગિયાર અલંકાર હોવાના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ ક્ષિત થાય છે, પણ એવો કોઈ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી. ૩ પછીના સમયનો વિ. સં. ૧૧૬૧ પૂર્વે રચાયેલો અલંકારદર્પણ નામનો પાઠ્ય ગ્રંથ મળે છે. એની એક હાથપોથી જેસલમેરમાં છે. આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપે શ્રુતદેવીની સ્તુતિ કરાયેલી છે એટલે આ ગ્રંથના કર્તા

૧ આને અંગે મેં “અણ્ણઓગદારમાં અને એનાં વિવરણોમાં નવ રસોનું નિરૂપણ” એ નામનો એક લેખ લખ્યો છે અને હજી સુધી એના બેજ અંશ “માનસી” (વ. ૧૨, અં. ૧, પૃ. ૬૨-૧૦૦ અને વ. ૧૩, અં. ૧, પૃ. ૩૩-૪૦)માં છપાયા છે, જોકે સંપૂર્ણ લેખ આખ્યાને ચારેક વર્ષ થયાં છે. ૨ જુઓ આમમોનું દિવદર્શન (પૃ. ૨૧૫). ૩ સંઘરકિમતે (સંઘરક્ષિતે) અલંકારને અંગે મુખોધાલકાર નામની કૃતિ પાલિમાં રચી છે.

હોય એમ જણાય છે, પરંતુ એમનું નામ જાણવામાં નથી. આ અંથ જોકે નાનો છે, છતાં પ્રાચીન છે એટલે એ સત્વર પ્રસિદ્ધ થવો થયે. એનાં ચાર પદો જેઠાં ભાંઠાં ગ્રં. સ. (પૃ. ૨૪)માં અપાયેલાં છે.

જોસેફ ટી. શિપ્લે દ્વારા સંપાદિત Encyclopedia of Literature (Vol. I, p. 490 ff)માં ડૉ. ઉપાધ્યેએ હરિનો કાવ્યશાસ્ત્ર (poetics) સંબંધી ગ્રન્થ મળતો નથી એમ કહ્યું છે.

કાવ્યપ્રકાશ જેવાં અલંકારશાસ્ત્રોમાં સમાસોક્તિ અલંકારનાં ઉદાહરણ બજેર પાઘ્યમાં અપાયેલાં છે એ પાઘ્ય સાહિત્યનું ગૌરવ સિદ્ધ કરે છે. ‘વાચક’ ગચ્છના અમરચન્દ્રસૂરિકૃત અલંકારપ્રભોધમાં પાઘ્ય ઉદાહરણ છે.

સુત(સુત) બીજા દોષથી મુક્ત હોવું જોઈએ એ વાત વિચારતી વેળા “ હવિ ” અલંકારથી એ મુક્ત હોવાનું હરિભદ્રસૂરિએ આપરસ્પદની શ્રુતિ(પત્ર ૩૭૫)માં કહ્યું છે ૧ તો આ અલંકાર કયો ?

૨ના ટ ક

પાંચ સદૃશ્ય—કાવ્યોમાં નાટક રમ્ય ગણાય છે એટલે આપણે પણ અહીં કાવ્યોના વિચારનો પ્રારંભ નાટકથી જ કરીશું. ૪ કેવળ પાઘ્ય ભાષામાં પરચાયેલી અને નાટકના એક પ્રકાર નામે સદૃશ્ય (સં. સદૃક) તરીકે ઓળખાવાતી કેટલીક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે: (૧)

૧ “ સુત વિષે પરામર્થ ” નામનો મારો લેખ જે. સ. ગ્રં. (વ. ૧૩, અં. ૨)માં છપાયો છે તેનાં પૃ. ૫૫ અને ૫૭ નોવાં. ૨ બાર રૂપકોનું વિવેચન પૂરું પાડતો રામચન્દ્રસૂરિકૃત નાટ્યદર્પણ નામનો જે ગ્રન્થ આ. પૌ. ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં સૂચવાયેલાં પાત્રીસ નાટકો મળતાં નથી. ૩ આના લક્ષણ માટે જુઓ પૃ. ૨૮. ૪ ઇ. સ. ૧૨૮૦ પછી રચાયેલાં હલુમખાટકમાં એના કર્તા રૂપકપણે કહે છે કે વિષ્ણુના ભક્તો આગળ સંસ્કૃત ભાષા જ શોભે, નહિ કે ‘ પ્રાકૃત ’. ૫ દ્વિભાસિક નાટકમાં પ્રવેશકમાં કેવળ પાઘ્ય ભાષા બોલનાર પાત્ર હોય છે, જ્યારે વિષ્ણુભક્તમાં કેવળ સંસ્કૃતભાષી કે સંસ્કૃતભાષી અને પાઘ્યભાષી પાત્ર હોય છે.

કરપૂરમંજરી, (૨) વિલાસવતી, (૩) ચંદ્રલેખા, (૪) આનંદ-સુન્દરી, અને (૫) સિંધારમંજરી.

કરપૂરમંજરી—ઇ. સ. ૬૦૦ની આસપાસ ચંદ્ર ગયેલા અને કેટલાકને મતે 'ચારણ' ગણાતા રજાજીવનની આ કૃતિ છે. ચાર જનનિકાંતરમાં વિકાસ કરાયેલી આ કૃતિ સ્વલ્પવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે. વર્ણી ભારતીય નાટકોના ઇતિહાસના અન્વેષકને તેમજ પ્રાચ્ય તત્ત્વ અને લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને એ પુષ્કળ સાધન પૂર્ણ પાડે છે. વામન શિવરામ આપ્ટેએ ઇ. સ. ૧૮૮૬માં "Rajasekhara: his life and writings" નામનો જે ૫૪ પૃથ્થનો લેખ લખ્યો છે તેમાં (પૃ. ૪૫માં) એમણે કહેવતો-લોકાક્રિતઓ-સૂત્રો આપ્યાં છે. ડૉ. સ્ટેન કેનોએ પોતે સંપાદિત કરેલી કરપૂરમંજરીની ઉપાવૃત્તિ- (પૃ. ૨૦૫-૨૦૬)માં એનો નિદેશ કર્યો છે. પૃ. ૧૩માં "હત્યે કંકણં કિં દયેણં" એ કહેવત છે. આ "હાથકંઠયુને આરસીની શી જરૂર?" એ ગુજરાતી કહેવતનું સમરણ કરાવે છે.

સદેકો માટે આદર્શરૂપ ગણાતી અને ભારતીય સુખાંત કૃતિ- (comedy) માં એક ગણાતી કૃતિમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પામેલી આ કરપૂરમંજરીમાં હિંદોલ્લસ્યકથાનો ઉલ્લેખ છે. આના જવન ૪ના નવમા પછ પછી 'વટસાવિત્રી-મહોદસ'નું વર્ણન છે. વિશેષમાં ના. શા. (અં

૧ જુઓ ચાં ચાં સાં (પૃ. ૨૨). ૨ એમણે વિદ્યસાહસ-ભાનિકા નામની પોતાની કૃતિ-નાટિકા (૧) માં "વરં તક્ષાલોવણદા તિલારી ન સ્ત્રજ વિહંતરિદા મોરી" એવી કહેવત આપી છે. આનો અર્થ એ છે કે આજે તેવર મળે તો સારું, નહિ કે કાલે મળનારી દેલ. ભાત્સ્યાયનના કામ-સુત્ર (પૃ. ૧૯) માં "વરમય કપોતઃ શ્વો મયૂરાત્" (એટલે કે આજે કબૂતર મળે તો તે આવતી કાલે મળનારા મોર કરતાં સારું એવું) ઉલ્લેખ મળે છે. વિદ્યસાહસભાનિકા નાટિકામાં શુભાંગવશીને કંડુક (દડો) રમતી આવેખાયેલી છે. ૩ Harvard Oriental Seriesમાં આ એકા અન્વ ટરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૨૧)માંનાં શ્લો. ૧૩૬ મત પ્રતિશીર્ષીયું અને શ્લો. ૧૩૭ મત પ્રતિશીર્ષીયું
સ્મરણ કરાવનાર અને ડૉ. કેનો દ્વારા 'maxor' તરીકે સ્થાપનાયેલ
'પરિચીસન શબ્દ આ સદ્ગતિમાં એક તો આ મહોદસવના વચ્ચેનાં તેમજ
જવન ૧ના ચોથા પદ તેમજ વીસમા પદ પછી પણ વપરાયેલો છે.

છંદની દૃષ્ટિએ પણ આ કૃતિ ઉપયોગી છે, કેમકે એમાંનાં ૧૪૪
૨પદોમાં જાતજાતનાં છંદો છે. તેમાં વળી વસંતતિલકા ૨૩ વાર,
શાર્દૂલવિકીરિત ૨૪ વાર અને સમ્બરા ૧૧ વાર વપરાયેલો છે.

ડૉ. કેનોએ સ્વચ્છ-કોશ આપ્યો છે તેમાં એમણે પાંચમ મહો
સંસ્કૃત શબ્દો અને અંગ્રેજી અર્થ આપ્યા છે. વિશેષમાં આ આદ્યક્ષિપ્ત
અંતમાં એવું અંગ્રેજીમાં સદિષ્ટપણુ આપાન્તર છે અને તે ચાલુ ૨૬૬વેલ
લેખને તૈયાર કરેલું છે. કપૂરમંજરીની નવી આવૃત્તિ એમ. એમ. ચૈત્ર
દ્વારા અંપાદિત કરાયેલી છે અને એ ઇ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.
કપૂરમંજરીનાં ૪૫૭રાત્રી, હિન્દી અને મરાઠી આપાન્તર થયેલાં છે. ૫
જયસુંદરે રૂપચંદ્રકુંવરસસ (પૃ. ૨૨)માં આ કૃતિને 'સાટક' તરીકે
નિર્દેશી છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

“ નાટક શકુંતલા સુમુરારિ, 'સાટક' કપૂરમંજરી દ્વારિ. ”

વિલાસવતી—ભવિષ્યરાકહાની ડૉ. શુભેકત પ્રસ્તાવના (૫.

૧ પદ્ધતિવાચરણ (૧, ૨, ૫૩ ૩૦)માં પરિચીસન શબ્દ વપરાયેલો છે.
એનો અર્થ ખા. સ. મ. (પૃ. ૬૪૭)માં “સિરકે પ્રતિરૂપ સિર, વિસાત આદિસ
જનાવા હુઆ સિર ” એવો કરાયો છે. ૨ સમય ૪૦ પદો પાંચમ છંદમાં
છે. ત્રીજી જવનિકાંતરનાં ૨૬ મા અને ૩૦ મા પદોનાં છંદનાં નામે બધામાં
બાકી રહે છે. ૩ 'દેશ' શબ્દોની સૂચિ મળે તો પૃ. ૬૦. ૪ કલપવૃક્ષ
ભાઈચંદ્ર રાવળે મુજરાતી આપાન્તર કર્યું છે અને એ ઇ. સ. ૧૯૨૧માં
જાનકાલ અમરશી મહોદાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. હિન્દી આપાન્તર કવિ હરિમન્દરે
કર્યું છે અને તે ઇ. સ. ૧૮૮૩માં છપાયેલું છે. એવી રીતે જાનકાલ
ઈસ્લમપુરકરે સ્વેચ્છ મરાઠી આપાન્તર ઇ. સ. ૧૮૯૦માં છપાયેલું છે. ૫ આ કૃતિ
ઉપર સંસ્કૃત શીકા પણ છે.

૬૯)માં આનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ સંબંધમાં કશી વિશેષ માહિતી ત્યાં અપાયેલી નથી, સિવાય કે આ સદ્ગ્રંથમાંથી આકાંડે પ્રાકૃતસર્વસ્વ (૫-૧૩૧)માં હટ્ટી વિકર્તિતનો અતુર્યો તરીકે ઉપયોગ ગતાવતી વેળા નીચે મુજબનું એમાંથી અવતરણ આપી એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“ પાળાશ ગજો મમરો લગ્નમહ દુક્લં મહંદેસુ ।

સુદામ રજ ફિર હોઈ રળ્ળો । इति मम विलासवतीसदृके ”

આમ આ ઉલ્લેખ ચંદલેહા સદ્ગ્રંથની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૪૪)માં અપાયેલો છે. વિલાસવતીની કાઈ હાથપોથી હજી સુધી મળી આવી નથી. એ મળે તો આ સદ્ગ્રંથના સ્વરૂપ ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પડે.

ચંદલેહા—આ રૂઢાસે રચેલું^૧ સદ્ગ્રંથ છે. એની રચાપનામાં કર્તાએ પોતાનો દ્રૂંક પરિચય આપ્યો છે. એ ઉપરથી આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે રૂઢાસ ‘ પારાશર ’ વંશના છે કે જે વંશના માણસો શાહશોના ભક્ત, સુવિખ્યાત અને સાહિત્યવિષયક કૃતિઓ રચનાર હતા. રૂઢાસ, એ રૂઢ અને શ્રીકંઠના શિષ્ય થાય છે. ઇ. સ. ૧૫૮૫ની કૃતિ નામે નારાયણીયના ઉપર ભક્તપ્રિયા નામની ટીકાના રચનારનું નામ રૂઢ છે. તેઓ આ રૂઢથી અભિન્ન હોય એમ બનવાજોગ છે. સોરિ-ચંદ્રાંત નામની પાંચમ કૃતિના કર્તા શ્રીકંઠે રૂઢને આ કૃતિમાં પોતાના સહાધ્યાયી તરીકે ઓળખાવ્યા છે. એ ઉપરથી પ્રસ્તુત શ્રીકંઠને આ શ્રીકંઠ એક હોવાની કલ્પના કરાય છે. કાલિકટના ઝામેરિન રૂઢાસ, રૂઢ અને શ્રીકંઠના આશ્રયદાતા હતા. ચંદલેહામાં જે માનવેદના લક્ષણ વર્ણન છે તે રૂઢાસના સમકાલીન ઝામેરીન હોય એમ જણાય છે. એ ઝામેરીન તે માનવેદ બીજા હોય એમ મનાય છે. એઓ ઇ. સ. ૧૬૫૮માં માદીએ બેઠા અને એમણે ચાર વર્ષ ગાળ્ય કહ્યું. આ આધારે રૂઢાસનો સમય ઇ. સ. ૧૬૬૦ની આસપાસનો ગણાય છે.

૧ જાનતીય વિદ્યાશવન વરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૫ના અંતમાં આ સદ્ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષા, અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના હાથગ્રંથ સહિત હપાયેલ છે અને એનું સંપાદન ડૉ. ઉપાધ્યેના હાથે થયું છે. એમાં આ સદ્ગ્રંથનો અંગ્રેજીમાં સાર અપાયો છે.

અંદલેહાનો પ્રારંભ સ્થાપનાથી થાય છે. તથા દસ્યો બાદ પ્રથમ ચવનિકાંતર આવે છે. એમાં પાંચ દસ્યો છે. એવી રીતે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ચવનિકાંતરમાં ચાર, એ અને પાંચ દસ્યો અનુક્રમે છે. આ સદૃશમાં વિષુવોત્સવની ઉજવણી વર્ણવાયેલી છે.

અંગના રાજા અંદ્રવમનને અંદ્રલેખા નામની ખૂબસુરત પુત્રી હતી. આ પુત્રીનો માતા અને માનવેદની રાણી એ બંને બેનો થાય. અંદ્રલેખાના શરીર ઉપરનાં ચિહ્નો જોઈ એને પરચુનાર અકર્ત્તા થશે એવી આગાહી કરાઈ હતી.

એક વેળા વસંત ઋતુમાં રાજા સિંધુનાથે માનવેદને ‘ચિંતામણિ’ રત્ન ભેટ મોકલાવ્યું. એ રત્નનો પ્રભાવ એવો હતો કે એનાથી જેની અભિલાષા કરાય તે પૂર્ણ થાય. માનવેદને અકર્ત્તા બનવાની હોંસ હતી.

‘ચિંતામણિ’ રત્ન દેવતા વડે અધિષ્ઠિત હતું. એ જાણીને વિદ્યુત્કે પૃથ્વી ઉપરની સુંદરમાં સુંદર કન્યાને પોતાની અને રાજાની પાસે હાજર કરવા એ દેવતાને વિનંતિ કરી. એ ઉપરથી અંપાના બાજમાં રચતી અંદ્રલેખા એકાએક માનવેદના મહેલમાં આવી. એ કાણ છે તે એના અધિષ્ઠાયક દેવતા સિવાય કોઈને ખબર ન હતી. એનું સૌંદર્ય જોઈ બધાં અચંબો પામ્યાં. રાણીએ એનું સ્વાગત કર્યું. માનવેદ રાજા તો એને જોઈને કામાતુર થઈ ગયો. એક વેળા સંગીતના જલસામાં રાજા એને મળ્યો અને બીજી વાર કદલીગૃહમાં મળ્યો. રાણીને આગળ ઉપર જાણ થતાં એણે અંદ્રલેખા પર પકડેરા રખાવ્યો.

અંદ્રલેખાનો ભાઈ અંદ્રકેતુ વિષુવોત્સવને પ્રસંગે માનવેદને લાં આબોહારે તેણે રાણીને અંદ્રલેખા ગુમ થયાના સમાચાર કહ્યા. રાણીએ રાજાને તપાસ કરવા કહ્યું. રાજાએ હાજર રહેલા તમામ રાજાને પૂછ્યું : તમારામાંથી કોઈએ અંદ્રલેખાનું હરણ કર્યું છે? સૌએ સોગમપૂર્વક નહીં પાડી એટલે રાજાએ ‘ચિંતામણિ’ રત્નના દેવતાને અંદ્રલેખા હાજર કરવા પ્રાર્થના કરી. તેણે તેમ કર્યું અને રાણીને કહ્યું કે માનવેદ સાથે

એનાં લગ્ન કરવા બાબત સંમતિ આપ. રાણીએ હા પાડી અને રાજના અનોરથ ફર્યા.

આ થાંદલોહી સદ્દયની એક હાથપોથી મદાસમાં છે અને એમાં એની હાથ છે. બીજી એક હાથપોથી ત્રાવણકોરના રાજના પુસ્તકાલયમાં છે.

આનંદમુદરી—આ સદ્દયના કર્તાનું નામ હનસ્વામ છે. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૦માં થયો હતો ને એમનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૭૫૦માં થયું હતું. ૨૯ વર્ષની વયે એઓ તાંજોરના રાજા તુકોજી (ઇ. સ. ૧૭૨૯-૧૭૪૫)ના પ્રધાન બન્યા હતા. એમણે ૬૪ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં, ૨૦ પાઠ્યમાં અને ૨૫ 'દેશી' ભાષામાં રચ્યા હતા. એઓ પોતાને 'સ્વભાષાકવિ' તરીકે ઓળખાવતા હતા. એમણે આ આનંદમુદરી ઉપરાંત વૈકુંઠચરિત નામનો અને એક નામ વિનાનો એમ બે સદ્દય રચ્યા છે એમ કેટલાક માને છે. આ આનંદમુદરીનો સારાંશ થાંદલોહીની પ્રસ્તાવના (પૃ ૪૨-૫૨)માં અપાયેલો છે.

સિંઘારમંજરી—ભક્તીધરના પુત્ર વિશ્વેશ્વરે આ સદ્દય ઇ. સ.ના ૧૮મા સદ્દયમાં રચેલો છે. એનો સાર ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૪-૪૭)માં અપાયેલો છે. આમાં પચ્ચ ચાર ચવનિકાંતર છે અને બધાં જ ધાત્રો પાઠ્ય બોલે છે.

૧ ઉપલબ્ધ નાટકોને ઉદ્દેશીને મારે બે જાણ કહેવાની છે:—

(૧) આ નાટકોનાં સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણો ભાગ્યે જ જોવાય છે. પાઠ્યના નહિ જેવા અભ્યાસીઓને હાથે એનાં સંપાદન થયાં હોય એમ લાગે છે, અથવા તો સંપાદક પાઠ્યના કદાચ વિશિષ્ટ અભ્યાસી હશે તો તેઓ સંસ્કૃત તરફ વિશેષ પક્ષપાત સેવી પાઠ્યની જૂથા કરનારા

૧ સં. ના. વિ. ૩. (પૃ. ૩૭)માં એવા નિદેશ છે કે હિંમ્મશવિજયના અવ પ્રમાણે 'થાંદલોહીવિજયપ્રકરણ' નામે એક નાટક પણ તેમણે (કલિકાલ-સર્ગિક હેમચન્દ્રસુત્રિએ) લખ્યું છે તેમ 'કબ્યાનુસાસન' નામે અલંકાર ઉપર પણ તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું છે. ' એના એક ભાગમાં નાટકનું વિવેચન છે. "

કેવળ એવા બાસ થાય છે. એક તો બાવાં સંસ્કરણો છે અને તેમાં અધૂરામાં પૂરું, હમણાં હમણાં તો કેટલાક સંપાદકો નાટકમાં આવતાં પાઠ્ય ભાગની યાયા મૂળમાં રખૂ કરે છે, અને એ મૂળ લખાણને દિપ્તિ મળે તેવાં ગોણુ સ્થાન આપે છે. આ ખરેખર વિચારણીય છે.

(૨) ભાસના નાટકોનું પાઠ્યની દૃષ્ટિએ જે કંઈ અવલોકન થયું છે તેટલું પણ અન્ય નાટકોનું ભાગ્યે જ થયેલું જોવાય છે. આથી નાટકોનું પાઠ્યની દૃષ્ટિએ જે મૂલ્યાંકન થયું છે તે થયું નથી અને એથી તો કાલિદાસ જેવા કવિઓનું પણ પાઠ્ય ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ પૂરેપૂરું વિચારાયું નથી. આ પ્રકારની સ્થિતિ સત્વર સુધારો માગે છે અને એ દિશામાં સક્રિયતા શીઘ્ર સધાય તે માટે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓએ નાટકોની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિઓ સંસ્કૃત અને પાઠ્ય એ ઉભય ભાષાના નિષ્ણાતો પાસે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવી છે.

આવૃત્તિઓની આલોચના—૧ મુચ્છકરિક નાટકમાં જાત-જાતની પાઠ્ય ભાષા વપરાયેલી છે એટલે એના અભ્યાસી માટે આવું ખીણું એકે નાટક નથી. એથી તો આ કૃતિની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિની વિશેષ આવશ્યકતા છે એમ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર જણાશે, જોકે B S Sમાં ઇ. સ. ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી અને ગ્રાંડબોલો દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિ પાઠ્યની દૃષ્ટિએ ઠીક છે. પાઠ્યના અભ્યાસીને હાંડોર-કર દ્વારા સંપાદિત માલતીમાધવની ખીણ આવૃત્તિ (ઇ. સ. ૧૯૦૫), તેલંગ દ્વારા સંપાદિત મુદ્રારાક્ષસની ત્રીજી આવૃત્તિ (ઇ. સ. ૧૯૦૦), કેપ્પેલર (Cappeller) દ્વારા સંપાદિત રતનાવલીની ખીણ આવૃત્તિ, લીડર્સ (Lidders) દ્વારા સંપાદિત અમ્બીષનાં નાટકોના અંશો (ઇ. સ. ૧૯૧૧) ઇલાદિ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. પ્રો. કેવલર અને

૧ આ નાટકમાં જાહેરની પત્ની મૂતા અને ગણિદા વસન્તરેના મીસની કુંવાળના અને વીરાંજના નામે Hetairaeon સ્મરણ કરાયે છે. ૨ એમણે એમ પ્રતિપાદન થયું છે કે આ ત્રુટક નાટકો માગધી, અર્ધમાગધી અને શૌરસેન્દ્રના પ્રાચીન રૂપો રખૂ કરે છે.

પ્રો. સુરુ દ્વારા સંપાદિત રતનાવલીમાં અને પ્રો. સુરુ દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૨૮માં સંપાદિત પ્રિયદર્શિકામાં પાઠ્ય ભાગ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છપાયેલો છે. મોહપરાજય અને નલવિલાસની અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૧૮ અને ઇ. સ. ૧૯૨૬ની આવૃત્તિઓ પશ્ચ રસપ્રદ છે, કેમકે એમાં સિંહેને અનુસરીને પાઠ્ય ભાષા યોગ્યેલી છે.

નાટકોમાં જે વિવિધ પ્રકારની પાઠ્ય ભાષા વપરાય છે તેનું શું કારણ હત્યાદિ હકીકત સિદ્ધાન્ત લેવિએ Le Theatre Indien (પેરિસ, ઇ. સ. ૧૮૯૦)માં અને કીથે Sanskrit Drama^૧ (ઓક્સફર્ડ, ઇ. સ. ૧૯૨૪)માં સારી રીતે વિચારી છે.

યુક્તિપ્રબોધ નાટક—૧૮મા સૈકામાં થઇ ગયેલા રમેશવિજય મહોપાધ્યાયે પચ્ચીસ ગાથામાં આ પાઠ્ય કૃતિ રચી છે.^૨ એમાં યુક્તિ-પૂર્વક વ્યર્થ સમજાવવા આપના પ્રયાસ કરાયો છે. એ રીતે ‘યુક્તિ-પ્રબોધ’ એવું એનું સંસ્કૃત નામ સાર્થક છે. નવીન દિગંબરાએ—ખાસ કરીને બનારસીદાસે જે વિચિત્ર નાટક આ સંસારરૂપ રંગભૂમિ ઉપર બજાવ્યું તેના આગ્રેહ્ય મિતાર અહીં અપાયો છે. આ દૃષ્ટિએ આ નાટક છે, નહિ કે નાટકના સુપ્રસિદ્ધ અર્થમાં. આમાં બનારસીદાસના મતનું ખંડન છે. આથી તો પહેલી ગાથામાં વાણીરસીયમયલેય એમ આનું નામ સૂચવાયું છે. આ મતભેદ વિ. સં. ૧૬૮૦માં ઉદ્ભવ્યો. એમ ૧૮મી ગાથામાં કહ્યું છે. ૧૨મી ગાથામાં માત્ર વિવિધ ગાથા, દોહા વગેરેમાં બનારસીદાસે વાણીરસીવિલાસ રચ્યાની વાત છે. આ કૃતિનો પરિચય જી. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૪)માં અપાયો છે. એમાં

૧ આમાં મહત્વનાં અનેક નાટકોની પાઠ્યની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટતા સંક્ષેપમાં-રજૂ કરાયેલી છે. ૨ એમનો પરિચય એ “મક્કામર-કલ્યાણમન્દિર-નમિકળ-સ્તોત્રત્રયમ”ની ભારી સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૨૩-૨૮)માં આપ્યો છે. ૩ આના ઉપર સંસ્કૃતમાં ૪૩૦૦ શ્લોક લેવડી સ્વોપપ્ત વૃત્તિ છે. એ મૂળ તેમજ સંસ્કૃત ભાષા સહિત જ. કે. શ્વેતામ્બર સંસ્થા (રતલામ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૮માં છપાઇ છે.

નાન્દી, સૂતપાર, નેપથ્ય, રંજાચાર, પૂર્વરંગ, નટી, નટ, અભિનય ઇત્યાદિ સહજે અમુક અમુક ગાથાઓની હકીકતને અંગે વૃત્તિમાં વપરાયા છે. પહેલી આઠ ગાથામાં પૂર્વરંગ અપાયો છે.

કથા, ચરિત્ર ઇત્યાદિ

જેન સાહિત્ય એમાં આવતી જાતજાતની કથાઓ, રસિક કહાણીઓ, અદ્ભૂત કિસ્સાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ, હસ્પિત ^૧આખ્યાયિકાઓ ઇત્યાદિ વડે સુપ્રસિદ્ધ છે, અને આ જાતનું સાહિત્ય રચવા માટે જેન મન્થકારોએ પશુ ખૂબ નામના મેળવી છે. જેન વાક્યમયના આ સમગ્ર વિભાગને ‘ધર્મ’કથાનુયોગ’ તરીકે ઓળખાવાય છે, અને નાયાધર્મકહા એ એનો બેનમૂન નમૂનો છે.

જીવનને કિત્તવ અને ચારિત્ર્યશાળી બનાવવાની નૈતિક પ્રેરણા આપનારી તેમજ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની વિવિધ હકીકતો પૂરી પાડનારી આ કથાઓ પૈકી અહીં તો કેવળ ઉપાધ્ય આપામાં

^૧ વાસવદત્તા, કાદંબરી, નલચરિત, હરકુમારચરિત ઇત્યાદિ અજૈન કૃતિઓ ‘આખ્યાયિકા’ ગણાય છે. આવી આખ્યાયિકામાં લોકપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિના જીવનની વિશિષ્ટ ઘટનાને કેન્દ્રમાં રાખી કથાવસ્તુની સંકલના કરાય છે. આના વિસ્તારમાં નાથકાદિના પૂર્વજવ અને અર્વાંતર જાવનાં વર્ણનોનો ફાળો હોય છે. આ શૃંગાર ઇત્યાદિ વિવિધ રસોથી વિભૂષિત હોય છે. આ પ્રકારની કથાઓની રાહી પૌરાણિક શૈલીથી ભિન્ન હોય છે. આખ્યાયિકાની પદ્ધતિએ રચાયેલી અને અને ઉપજ્ઞાન એવી જૈન કથા તે સમસામુદાયકહા, કુવલયમાલા ઇત્યાદિ છે. ર સ્વચ્છન્દ આખ્યાયિકા કલ્યાણ કત્તાની ભાવનાવાળા નિર્મલોચી ચોતાની પ્રલિખાના પ્રભાવે કથાસુદરીને (કુવલયમાલાના પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેમ) નવગાની જેમ અલંકારોથી વિભૂષિત, સુજન, લલિત પદોવાળી, મૃદુ અને મંદુલ જલ્લાસવાળી બનાવી સદૃશ્યના મનને આનંદ આપવનો માર્ગ રચીકાર્યો છે. ૩ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સાહિત્યમાં કાવ્યનો નાયક સાધારણ બેલિની વ્યક્તિ હોઈ શકે છે એ વાત સંસ્કૃત સાહિત્યથી ભિન્ન તરી આવે છે (જુઓ પ્રેમી-અભિનવજન-મન્થનું પૃ. ૪૬૪). ‘અપભ્રંશ’ કૃતિઓમાં ધાર્મિક વાતવસ્તુ

ગૂંથાયેલી કથા વગેરેનો જ વિચાર પ્રસ્તુત છે. એની સરખાત જૈન આગમોમાં મળી આવતી કથાઓના નિર્દેશથી કરીશું, પણ તેમ કરવા પૂર્વે હું મથેલી કેટલીક કથાઓની નોંધ લઇશું.

કથાત્મક કૃતિઓનો નાશ અને તેની ભાષા—ઇ. સ.ના પાંચમા સૈકા કરતાં તો પ્રાચીન એવા આગમ નામે અણ્ણઓગદાર (સુ. ૧૩૦)માં નિર્દેશાયેલી અને ' સાતવાહન ' વંશી રાજા હાલની વિકૃત-સભાના એક પ્રતિકૃતિ કવિ પાદ્મિમસુરિએ જ૦ મંમાં રચેલી ' તરંગવર્ષ ' આજે અનુપલબ્ધ છે. સહ્યાગમે એનો સારાંશ તરંગલોભામાં જળવાઇ રહ્યો છે. આ આખ્યાયિકાની પદ્ધતિએ રચાયેલી તરંગવર્ષ ઉપરાંત આપણે રતનવાહુકુટકકહા અને ઝમગહસેણા એ બે કૃતિઓ પણ શુભાવી છે. આ અને કૃતિનો તેમજ ' તરંગવર્ષ ' નો તે પમલયવર્ષનો ઉલ્લેખ વિસેસનિસીહયુદ્ધિજીમાં છે.

' કલિકલસર્વત ' હેમચન્દ્રસુરિના શુરુ દેવચન્દ્રે સંતિનાહચરિયમાં સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણુક અને ભદ્રગાહુએ રચેલી જે ' વસુદેવ-

જમાવવાની વાત બાહ્ય પર રાખીએ તો એ સિવાયની અન્ય પરિસ્થિતિઓનું વર્ણન અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે કરાયું છે. જૈન સાહિત્યે ભાવ-ધારા, વિષય, છન્દ, શૈલી હયાદિ અનેક પ્રકારનું સાહિત્યિક ઉપકરણ હિન્દી સાહિત્યને આપ્યું છે (જુઓ પ્રે. અ. ગ્રં. પૃ. ૪૬૬).

૧ આનો ઉલ્લેખ વિસેસાન (ગા. ૧૫૦૮)માં તેમજ દસવેયાલિયયુદ્ધિજી (પત્ર ૧૦૬)માં છે. ૨-૪ પહેલી કથાનો ભૌતિક કથા વરીકે અને બીજી બેનો લોહોત્તર કથા વરીકે વિસેસનિસીહયુદ્ધિજીમાં નિર્દેશ છે. વસુદેવહિજીમાં જે નસ્વાકુલકુટકકહાનો ઉલ્લેખ છે તે થું આ જ કૃતિ છે ? ૫ આનો ઉલ્લેખ અણ્ણઓગદાર (સુ. ૧૩૦)માં છે. ૬ થું ' વંદિત ' ની રચનામાં આ કૃતિનો કંઈ ઉપયોગ થયો હશે ખરો ? કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સંદેહ નામની ટીકા રચનારા અભિધ્યનન્દ્રે પોતાની સંસ્કૃત કૃતિ નામે શાન્તિનાથચરિત્રના પ્રારંભમાં ભદ્ર-ગાહુની રૂઢિ કવતાં એમને સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણુક વસુદેવજીવનના અર્થાત્ વસુદેવચરિત્રના કવતાં વરીકે નિર્દેશ્યા છે, વાચક સંબંધસે પૃ. ૨માં પદમાણુ-ઓગમનાં વસુદેવચરિત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ ભદ્રગાહુની આ નામની કૃતિ વિશે એમણે કંઈ કંઈ નથી.

અરિય નામની કૃતિનો નિર્દેશ કર્યો છે અને 'નરમયાસુન્દરીની કથાના અંતમાં જે ભદ્રબાહુદત હરિપિતૃહિંડીનો ઉલ્લેખ છે તે બંને એક છે કે કેમ? વળી આ ભદ્રબાહુ તે કાણ છે એ પણ પ્રશ્ન છે. તેમ છતાં આ બંને કૃતિઓને અભિન માનીએ અને ભદ્રબાહુને 'ચતુર્દશપૂર્વધર' માની લઈએ તો તેમની આ કૃતિ આજે મળતી નથી એમ કહેવું પડે. વંહિંડીમાં પ્રિયગ્રુસુન્દરી-લંબક અને કેતુમતી-લંબકમાં તેમજ ખીજા પણ કેટલાક લંબકોમાં અનેક રથને કાંઈ સળંગે હાંદ બહુ થઈ જવાથી તેના અર્થો છૂટા પડતાં જેવાં વાક્યો અને તેવાં વાક્યો-પદ્યગંધી વાક્યો નજરે પડે છે. આ ઉપરથી વંહિંડીની પૂર્વે કાંઈ પદ્યાત્મક વસ્તુદેવચરિય હશે એમ લાગે છે અને એ તે સમયના લોકોને કંઈરથ હશે. એ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

ધર્મકીર્તિ (ઇ. સ. ૬૫૦)નો અને એમના પ્રમાણ-વિનિશ્ચયનો ઉલ્લેખ કરતી 'ગંધકરતી' સિદ્ધસેનગણિની તત્ત્વાર્થસૂત્રની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા (ભા. ૧, પૃ. ૩૮૦)માં અન્ધુમતી-આખ્યાયિકાનો નિર્દેશ છે. આ આખ્યાયિકા આજે મળતી નથી. જે એ પાદ્ય કૃતિ હોય તો આપણે આ પાદ્ય કથાત્મક કૃતિ ગુમાવી છે.

કુવલયમાલામાં જે ઝહુરિવંસચરિયનો અને યમુલોચણાકંહાનો નિર્દેશ છે એ વિષે તેમજ અષ્ટાધ્યાયી (૪, ૩, ૮૭) ઉપરના

૧ અષ્ટાધ્યાયિક નર્મદાસુન્દરીકથાના અંતમાં આ કથા ભદ્રબાહુદત હરિપિતૃહિંડીમાંથી એટલે કે વંહિંડીમાંથી હર્ષત ક્યાનું લખ્યું છે. દેવચન્દ્ર-સુરિએ મૂકાશુદ્ધિ ઉપરની ટીકામાં નરમયાસુન્દરીકથા આપી છે અને એ હરિ-જાણ્યમુદ્ધિની અર્થાત્ વંહિંડીને આધારે રચાતું હતું છે. નવાઈની વાત એ છે કે આજે ઉપલબ્ધ થયેલ વંહિંડીના એકે અંકમાં 'નરમયાસુન્દરીકથા' નથી. શું પ્રથમ ખંડના ૧૬ અને ૨૦ એ કમાંલાળા બે લંબકો નાશ પામ્યા મનાય છે તેમાં આ કથા હશે? ૨ જુઓ પ્રિયંકરવૃષકથાની મારી સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૨). ૩ આના કર્ણ વિમલસુરિ છે. એમનું રસેશ્વ પદ્યમચરિય આજે મેળવેલ છે. જુઓ પૃ. ૮૫-૮૬. ૪ જુઓ પૃ. ૧૦૨.

પ્રતિજ્ઞાકૃત મહાકાવ્યમાં નિર્દેશાયેલી વાસવદત્ત, સુમનોત્તર, ઉર્વશી અને લૌભરથી એ ચાર આખ્યાયિકાઓ વિષે આપણે અધારમાં છીએ એટલે એની કાષા વિષે શું કહેવાય ?

૪. સના પંદરમા સૈકાના ધર્મસુરિએ - હું સસંદેસની પાષ્ટકમાં રચના કરી હતી તે આજે ઉપલબ્ધ નથી. ? ત્રિશંપમાં એમણે રચેલું 'કંસવધ' નાટક પણ હુત મયુ' હોય એમ લાગે છે.

“ જૈન યુગ ” (પૃ. ૧, અ. ૩, પૃ. ૮૭) માં મુનિ (૬વે પં.) કથાણુવિનયજી “ આપણાં પ્રાભુતો ” નામના લેખમાં કહે છે:—

‘ જોષિઠનિધુન્નિ, સિદ્ધિવિનિશ્ચય આદિ સમ્મતિ-તર્કની કાઠિના દાર્શનિક મતો, તથા સુણાદયની નરવાહનદત્તકથા (બૃહત્કથા) અને આણુ-લટની કાઠંબરીને ઠકર મારનારી તરંગવતી, મલયવતી, મઅધસેના, ચટકચરિત, અશોકવતી વિગેરે ઉચ્ચ કાઠિની જૈન બૃહત્કથાઓ આજે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. આ કેટલા દુઃખનો વિષય છે ? ’

આ ઉલ્લેખમાં નિર્દેશાયેલી મલયવતી, અશોકવતી અને ચટક-ચરિત જે પાષ્ટકમાં રચાયેલાં હોય તો તેટલું પાષ્ટક કથાત્મક સાહિત્ય નાશ પામેલું ગણાય.

આગમોમાં કથા—જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા આગમોમાં નાયાધર્મકહ્યા નામનું છઠું અંગ અંબાંમાં રચાયેલી કથાઓનો અમૂલ્ય ભંડાર છે. એ કથાઓ તેમજ ઉવાસગદસા નામના સાતમા અંગમાંની પણ અંબાંમાં રચાયેલી કથાઓ ટૂંકી વાર્તાઓના ઉદ્ભવ અને વિકાસ સમજવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. અગ્નિપારમા અંગરૂપ ગણાતા વિવાગસુયમાં કથાઓ છે. ઉત્તરજયજીમાં તેમજ નંદી (ચા. ૧૩-૧૫, ૧૭, ૧૮, ૭૦ ને ૭૨-૭૪) માં કેટલીક રેકથાઓનું સૂચન છે.

૧ જુઓ કંસવધની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૬). ૨ આ કથાઓનું સંતુલન Kalipada Mitra (કલિપદ મિત્રે) Some tales of Ancient Israel, their Originals and Parallels નામના લેખમાં મળ્યું છે. આ લેખ IHQ (Vol. XIX, Nos. ૩-4) માં છપાયેલો છે.

પ્રતિભવચરિત્ર—જે ભાષાને આધુનિક વિદ્વાનો ૪૦૦ મંત્રુ નામ આપે છે તેમાં વિવિધ પ્રકારનું કથાસાહિત્ય મળે છે, જેને 'કેટલું' એ અત્યાર અઘણ નામ પામ્યું છે. આ વિશાળ સાહિત્યમાં પ્રાચીન મહા-પુરુષોનાં ચરિત્રો, અર્થઐતિહાસિક પ્રબંધો, રાજ-મહારાજઓની વાર્તાઓ, લોકપ્રિય અદ્ભુત કથાઓનો ઉત્પાદિ નજર પડે છે. આ બધામાં રામાયણ અને મહાભારત જેવા વીરસાત્તમ્ય મહાકાવ્યો (epic) નું સ્થાન કરાવનારું અને પુરાણોની પદ્ધતિએ રચાયેલું અને પ્રણેતાએ 'પુરાણ' તરીકે નિર્દેશિતું પ્રતિભવચરિત્ર પાને જણાવ્યું છે. ઉપલબ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અગ્રિમ સ્થાન મેળવે છે. આને સક્ષરો "oldest available Jain epic" તરીકે ઓળખાવે છે. એના કર્તાનું નામ વિમલસૂરિ છે. એઓ 'નાઇલ' (નાગિલ) વંશના આચાર્ય રાહુના શિષ્ય વિજયના શિષ્ય થાય છે. રામાયણના કર્તા પદ્માભિક્ષિએ

૧ આની રૂપરેખા ડૉ. એ. એમ. ધાર્મણે "Narrative literature in Jain Māhārāṣṭrī" નામના લેખમાં આલેખી છે. જુઓ ABORI (Vol. XVI, pts. I-II, pp. 26-43). ૨ જુઓ પહેલા ઉદેસનું નીચે મુજબનું કવચ પદ્ય:—

“ ઠિદ-વંસસમુપ્પત્તી પત્થાળ-રણે સ્વકુસુમ્પત્તી ।

નિગ્ધાવમલેયમવા સત્ત પુરાણેડત્થ અહિગારા ॥ ૩૨ ॥ ”

પંખ ૧૧૮, સ્તો. ૧૧૧માં પણ 'પુરાણ' એવો ઉલ્લેખ છે.

૩ આ નામ પહેલા ઉદેસના પાંચમા તેમજ આઠમા પદ્યમાં છે. ૪ આ નામ અંતિમ પંખ (સ્તો. ૧૧૮)માં છે અને એમાં જાણીતા સૂત્રીચરિત્રોનો ઉલ્લેખ છે. એ ઉલ્લેખ અંશતઃપ્રત્યક્ષ છે કે વિષયસૂચક ૧ પદ્માભિક્ષિના રામાયણનું અંગ્રેજીમાં અથવા ભાષાંતર જે પાઠોનો ઉદ્ભવ અને આરંભનું તથ્ય છે. ઇ. સ. ૧૮૦૧માં થયું હતું. આ રામાયણના ચોક્કસ જાણનાં સંદર્ભમાં થયેલું ભાષાંતર ઇ. સ. ૧૮૧૬માં ઓગસ્ટસ નિલ્સન દ્વારા સૌન્દર્ય અસિદ્ધ થયું છે. રામાયણનું ઇતિહાસિક ભાષામાં ભાષાંતર ૧૯૪૭ સંવત્સરમાં રાહુના આચાર્ય નીચે થયું હતું. રામાયણ તેમજ મહાભારતનું રસિયત્વી ભાષામાં ભાષાંતર થયેલું છે. જુઓ “મુજાતી” જો. તા. ૧૯૪૭-૪૮નો અંક.

સાચું રામચરિત્ર આપ્યું નથી એવો આ પડિમચરિત્ર (ઉ. ૨, શ્લો. ૧૧૬)માં ઉલ્લેખ છે.

વાસ્તિકિના ૧ શ્રમાયજ્ઞ કરતાં આ કૃતિ ઇટલીક આત્મોમાં જુદી પડે છે. જેમકે (૧) આ કૃતિ પ્રમાણે રાવણનો વધ લક્ષ્મણે કર્યો હતો. (૨) વાનર એ વિલાપરની એક જાત છે અને એ નામ એમની ધજા ઉપરનાં ચિહ્નોને આભારી છે. (૩) આમાં સુવર્ણમૃગની હકીકત આવતી નથી. ૨

આ લક્ષભગ ૯,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક કૃતિને ૧૧૮ વિભાગોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે. એ પદ્યનું અર્થાત્ રામનું ચરિત્ર પૂરું પાડે છે, અને તેનું કારણ રામાયજ્ઞની કથા તરફ લોકોની પ્રીતિ હોય એમ જણાય છે. ઉ. ૧, શ્લો. ૩૨માં ૪ સૂચનાયા મુજબ અહીં સાત અધિકારો છે: (૧) રિચિતિ, (૨) વંશની ઉત્પત્તિ, (૩) પ્રસ્થાન, (૪) યુદ્ધ, (૫) લવ અને કુશની ઉત્પત્તિ, (૬) નિર્વાણ અને (૭) અનેક ભવો.

આ પડિમચરિત્રમાં ઉ. ૩, શ્લો. ૪૮-૫૬ માં પચ્ચાદ કુલકરોનો (નહિ કે સાત, દસ કે પંદરનો) અધિકાર છે. ઉ. ૧૭, શ્લો. ૧૦૭ માં હનુમાનની જન્મતિથિ તરીકે ચૈત્ર વદ આઠમનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં એ સમયે રાહુ અને કેતુ સિવાયના કયા ગ્રહ કયા સ્થાનમાં હતા તેનો ઉલ્લેખ શ્લો. ૧૦૮-૯માં છે. એના આધારે હનુમાનની જન્મકુંડલી આપી શકાય તેમ છે, અને મેં એ મારા એક લેખમાં આપી છે. ત્રિ. શ. પુ. ચ. (પ. ૭, સ. ૩, શ્લો. ૨૦૬-૨૦૮)માં પણ હનુમાનની

૧ આ રામાયજ્ઞથી રઘુવંશમાંનું પણ રામનું ચરિત્ર જુદું પડે છે. ૨ ખોદોએ પણ રામાયજ્ઞ રચ્યું છે અને એ સંબંધી પોતાની માન્યતા પાલિમાં રચાયેલા ઉપરચલતકમાં દર્શાવી છે. D. L. Narasimhaacharyaના "The Jaina Rāmāyaṇas" નામનો લેખ I H Q (Vol. XV, No. ૬, pp. 581-585)માં છપાયો છે. ૩. ૧ તેમજ ૩-૩૫ વિભાગોને 'કહેસ(અ)', ખીન્દને સસુદેસ અને બાકીનાને 'પંચ' કહેવ છે. ૪ જુઓ પૃ. ૮૫. ૫ આની નોંધ પ્રમોચરત્નમંજુષા(પૃ. ૧૩૩આ)માં લેવાય છે. ત્યાં રામચરિત્ર એનું નામ અપાયું છે. ૬ આનું નામ " ઇટલીક કુંડલીઓ " એમ રખાયું છે.

જન્મકુંડલીને લક્ષી હકીકત છે, પણ તેમાં અને આમાં કેટલીક ભિન્નતા છે. ઉ. રના ૨૬મા પલ્લમાં કહ્યું છે કે (ચોવીસમા) જિનેશ્વર અંગ્રહા પડે લીલામાત્રમાં 'મેરુ'ને કંપાઓ' તેથી દેવાએ એમનું નામ 'મહાવીર' પાડ્યું. શવણે 'અષ્ટાપદ' ઉપાખ્યાની વાત ઉ. ૬, સ્લો. ૬૬માં છે. ૨ ઉ. ૪૮માં 'કેટિશિલાનું' વણુંન છે અને લક્ષ્મણે એ ઉપાખ્યાની હકીકત છે. ઉ. રના ૩૪મા પલ્લમાં અંભાળે અને ૩૬મા પલ્લમાં આઠ મહાપ્રતિકાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. ઉ. ૨૯નાં ૨૧-૨૮ કમંક-વાળાં પલ્લોમાં ઘડપણનું મનોરમ-આલંકારિક વણુંન છે. ઉ. ૩૨નાં ૬૩માથી ૬૫મા સુધીનાં પલ્લોમાં જિનપૂજનું ફળ દર્શાવાયું છે, અને ૭૨માથી ૮૪મા સુધીનાં પલ્લોમાં કુસુમપૂજન વગેરે જાતજાતની પૂજા અને તેનાં ફળ દર્શાવાયાં છે. ૪૮૬-૬૨ પલ્લોમાં જિનપૂજનો વિચાર કરવાથી તે જિનરત્નિ કરવા સુધીનાં ફળ તરીકે 'પચતુથ', પણ ઇત્યાદિનો નિદેશ છે.

આઠમો ઉદ્દેસ સૌથી લાંબો છે અને એમાં ૨૮૬ પલ્લો છે, અષ્ટા સાતમો ઉદ્દેસ સૌથી નાનો છે અને એમાં નવ પલ્લો છે.

૧ 'મેરુ' કંપાઓની હકીકત મહાનિસીલ (અ. ૩)માં છે. ૨ આની અસૌકિક ઘટનાઓ અજૈન સાહિત્યમાં પણ જોવાય છે. જેમકે વાલ્મિકિનું રામાયણનું ગુણકાંડમાં કહ્યું છે કે હતુચાન 'કેલાસ' પર્વતનું શિખર ઉપાડી યુદ્ધભૂમિ પર લક્ષ્મણે પ્રાયશ્ચ કર્યું પડ્યા હતા ત્યાં એ લાગ્યા. આના ઉત્તર કાંડમાં એ ઉલ્લેખ છે કે શવણે સમગ્ર દ્વિમાલ્યને હાથમાં ધરી રાખ્યો અને મહાદેવે અંગ્રહા પડે એને ઇનાંચો. હરિવંશ વગેરે પુરાણોમાં 'ગોવર્ધન' પર્વતને સાત દિવસ સુધી કૃષ્ણે લાપટી રાખ્યાની વાત છે. ૩. આના ૨૬૩પદિ મટિ જુઓ મારો ઉપાનાર લેખ "કેટિશિલા: બળની પરીક્ષા અને તીર્થ". ૪. આ ચાર પલ્લો ઉપદેશરત્નાકરના અપર વટ (અંશ ૮, પૃ. ૧૮૬-૭)માં ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. ૫. ૧૬૦માં પલ્લોઅરિથમાંથી બે પલ્લો અપાયાં છે. ૬ આની સમજણ મટિ જુઓ "જૈન"ના ત્રી. ૨૦-૮-૪૬ના "પચ્ચપચાંક" (પુ. ૪૭, અ. ૩૨-૩૩)માં ઉપાયેલા મારો લેખ નામે "અમણ, અણતરુ, અંજલ, અંજ, અંજમ ઇત્યાદિ."

૧ આ કૃતિમાં અતેક 'દેશ' શબ્દો નજરે પડે છે. ઉ. પ્રક, મ્લો. ૭૬ની દરેક પંક્તિમાં એવાસી વ્યક્તરનો દંડક છે. આ-ઉદેશ્યના ૧૦૭-૧૧૭ પદો રચનામરમાં છે. ૨૮માં ઉદેશ્યમાં ૩૪૯માં પદમાં જિનેશ્વરની રચયજી ઇલાદિ અન્નેન દેવોનાં નામ દ્વારા સ્તુતિ કરાયેલી છે. ઉ. ૨૮માં મ્લો. ૪૭-૫૦માં ગેવ પદો છે. ૯૮માં ઉદેશ્યના ૬૭માં પદમાં અંધ (અંધ, દેશનું) નામ છે. ૪ વિદેશમાં આ કૃતિમાં પ્રચલિત પાઠ્ય વ્યક્તરજીની દૃષ્ટિએ વિશ્લેષણ એવાં રૂપો છે. એવિ પ્રત્યયવાળા અંધાંધક જૂતકુદતો, તુતીયા એકવચનનો જો પ્રત્યયને બદલે જો પ્રત્યય, કવચનો ઉપયોગ, નારીજાતિનાં સાતમીના એકવચનમાં સેજાદિ જેવાં રૂપ અને વિભક્તિ વગરનાં રૂપો એ અવલોકની અસર દર્શાવે છે.

ઉ. ૧, મ્લો. ૧૯માં પત્રિકાકને લાકડાના કાનવાળો કહ્યો છે. ૧

આ કૃતિનો રચનાસમય વીરસંવત્ ૫૪૦ (ઇ. સ. ૪) છે એવો એના અતિમ ભાગમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આથી સામાન્ય રીતે

૧. દેવગુપ્તસૂરિએ નવપદ્યપદ્યરજીની સ્વોપજ્ઞ દત્તિ(પત્ર ૨૪આ)માં જે પદ્યચરિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ પદ્યચરિત હોય એમ લાગે છે.

૨ અન્ય કદો માટે જુઓ ૫. ૭૧.

૩ "સુદં સયંમૂ મયવં વડમ્મુહો પિયામહો વિષ્ણુ જિજ્ઞો તિલોયજો ।

અર્ણતલોકલામલદેહધારિણો સયંપવુહો વરધમ્મદેસજો ॥૪૮॥"

૪. પદ્યલાવાચરજી (૩, ૧)માં 'અન્ન' દેશનો નિવાસી એ અર્થમાં 'અંધ' શબ્દ છે. આજીવજીની હારિભદ્રીય દીકા(પત્ર ૫૮૧અ)માં અન્ન દેશની સ્ત્રી માટે 'અન્ની' શબ્દ છે. વલ્લભાર(દિ. ૨૮ અ)માં અન્ન વગેરે દેશના વતનીને એકપ્રાય કહ્યા છે. ૫ કાજી (સુ. ૨૬૬) ઉપરની અભયદેવ-સૂરિદત્ત દત્તિ (પત્ર ૨૦૩અ)માં હાસ્યના ચાર પ્રકારનું વિવેચન કરતી વેળા 'પાસિત્તિ દિદ્વા વિદ્વક્ષાદિવેષ્ટાં વજ્રુવા' એવો ઉલ્લેખ છે. મૂળમાં એકને જોડીને, બેકેને, સાંભળીને અને સંભારીને એમ ચાર કારણથી હાસ્યના ચાર પ્રકાર ગણાવાયા છે. ૬ સરખાવો સચિત્સૂત્ર પદ્યચરિત (૧, ૨૮).

વિચારતાં ઇ. સ. ૪મી અને ૩ી. હેરમાન યાકોબી પ્રમાણે મહાવીર-સ્વામીના નિર્વાણનો સમય ૬૦ વર્ષ મોડો મણકતાં ઇ. સ. ૬૪ની આ કૃતિ છે. આમાં ઓક અસર જોવાય છે અને ભારતવર્ષ ઉપરની ઓક અસર ઇ. સ.ના ખ્રીષ્ઠ-સંક્રાંતિ પૂર્વેની નથી એમ માની આમાં ગાદિણી અને સરહ જેવા છંદો વપરાયેલાં છે (જુઓ "જૈનયુગ" પુ. ૧, અં. ૫) એ ઉપરથી સ્વ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ તો એને છેક સાતમા સંક્રાંતિ કૃતિ માને છે, પણ એ હકીકત માનવા જેવી નથી.

આવા પ્રાચીન અને મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો નથી એ નવાઇ જેવું છે. એના પહેલા આર ઉદેસનો. ૨૭મા અને ૨૮માનો તેમજ ૩૭મા, ૩૪મા અને ૩૫મા ઉદેસનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ સહિત બહાર પડ્યો છે.

વસુદેવચરિત(ય) યાને વસુદેવહિંદી—આ મુખ્યત્વે ગણાત્મક અને સમાસપ્રચુર કૃતિ છે. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિસેસજીવર્ણ (ગા. ૩૧ ને ૩૩)માં આ કૃતિને વસુદેવચરિત તરીકે નિર્દેશી છે અને તે સમુચિત છે, કેમકે રમૂજ ગ્રંથકર્તા સંપ્રદાયગણિએ એનો વસુદેવ-ચરિત તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. યજ્ઞજીવણા (પૃ. ૨૦, સુત ૨૬૩)ની સંસ્કૃત ટીકા ૪ (પત્ર ૪૦૩અ)માં તેમજ નંદી(સુ. ૨૦)ની ટીકા

૧. આનું સંપાદન ડૉ. યાકોબીએ કર્યું છે અને એ જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા (જાવનગર) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૪માં છપાયેલ છે. આમાંથી ધ્યાનમાં રાખવા લાયક પદો, 'દેશ્ય' શબ્દો અને કથાનો આગમોક્ષારકે જુદાં તારણો છે, પણ એ છપાયાં નથી. ૨. જુઓ પ્રથમ ખંડ (પૃ. ૧-૨) અને મધ્યમ ખંડગત વિવિધ ઉલ્લેખો. ૩. હૃદય, લલહાર ઇત્યાદિના જાસના કર્તા સંપ્રદાય ક્ષમાશ્રમણ આ સંપ્રદાયગણિથી વિન્ન અને કંઈક અંશે અર્વાચીન છે એમ બૃહત્કથાસૂત્ર (ગા. ૬)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦-૨૩)માં કહ્યું છે. ૪. વિરેચમાં નામક્રમરોમ્ભંથી નીકળી તરત જ 'ઐતિહ્ય' શ્લોકમાં આ જ અવસ્થાપિણીમાં ગો-પીસમા તીર્થ'કર થયા તરીકેનો ઉલ્લેખ વળદિંદીમાં છે એવો અલોક એમણે અહીં નોંધ્યો છે.

૧(પત્ર ૧૧૭આ)માં મહાવગિરિસૂરિએ આ કૃતિનો વસુદેવચરિતના નામથી નિર્દેશ કર્યો છે અને ૬૨૫(ભા. ૧)ના ભાસ(આ. ૨૫૬૪)ની સંસ્કૃત ટીકા(પૃ. ૭૨૨)માં ક્ષેમકૃતિએ પણ એમ જ કહ્યું છે. ૨

આ કૃતિનું વિશેષતઃ પ્રચલિત નામ વસુદેવહિંદી છે, કેમકે આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ આવદસયન્યુલ્લેખ (ભા. ૧, પૃ. ૧૬૦ ને ૧૬૪; ભા. ૨, પૃ. ૩૨૪)માં, આવદસયની હારિકાદ્રીય ટીકા ૮(પત્ર ૧૪૬ અ)માં, પવયજ્ઞસાદુદ્ધારની સિદ્ધસેનસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૨૬૦ આ)માં, ધસદ્ગુહિલુકિચ્ચની સ્વોપદા દત્તિ ૫(ભા. ૧, પત્ર ૨૩૫)માં, કમ્બર્જી-દીપિકા(પત્ર ૧૬૫અ)માં, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત સંધ્યાદારણાસની જ્ઞાન-કીર્તિકૃત દત્તિમાં, સિદ્ધાન્તાગમસ્તવ (સ્તો. ૪૨)માં, હીરમ્મમાં અને સેનમ્મમાં એમ અનેક કૃતિઓમાં જોવાય છે અને જ્ઞાન

૧ અહીં, સંધ્યાસગ્નિએ વસુદેવચરિતમાં કહ્યું છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક એમાંથી એક અવતરણ આપાયું છે. ૨ “ વસુદેવચરિત-ચેટકકથાદયઃ ” એના અહીં ઉલ્લેખ છે. ૩ અહીં વંહિંડીમાંથી એક અવતરણ આપાયું છે. ૪ આના કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિ છે. એઓ વિ. સં. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. ૫ અહીં જ્ઞાનમ્મનું સવિસ્તર ઉદાહરણ વંહિંડીમાંથી લેવાતું કહ્યું છે. ૬ રાનરીખસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં આ કૃતિ રચી છે. એ વહિષ્ણુ-મુક્તની સંસ્કૃત દત્તિ છે. ૭ વિ. સં. ૧૩૫૭માં સ્વર્ગ સંચરેલા પ્રબળ મન્ન-શાસ્ત્રી જ્ઞાનધાવસૂરિ(પૂર્વે જ્ઞાનકીર્તિ)એ આ કૃતિ રચી છે. એમણે વંહિંડીમાંથી નીચેની બાબતોના સમાધાનાર્થે વંહિંડીમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે:—

(૧) રાત્રે ચૈત્રે જર્ઠ શકાબ (પત્ર ૮૭) અને (૨) ત્રણ શાશ્વત માત્રાઓ છે (પત્ર ૧૭૪).

આ ઉપરાંત પત્ર ૬,૫૧, ૫૨, ૬૩, ૬૪, ૮૫ અને ૧૦૩માં પણ અવતરણ છે.

૮ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયગ્નિએ આ સૂરિને એમના શિષ્ય તરફથી પૂજાયેલા પ્રભો અને આ સૂરિ તરફથી આપાયેલા ઉત્તરો એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી છે. એનું બીજું નામ મ્મોક્ષરસુચ્ચય છે. એના પત્ર ૧૬અ અને ૩૮આમાં વંહિંડીમાંથી એકેક અવતરણ છે. ૯ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શ્રુતવિજયે વિ. સં. ૧૬૫૭થી ૧૬૭૧ના આગામાં વિજયસેનસૂરિને પ્રથમ પૂછી ઉત્તરો મેળવી તેને એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી. એમાં પત્ર ૧૮અ, ૩૪આ, ૪૫આ, ૪૬આ, ૫૫આ અને ૧૦૪આમાં વંહિંડીનો સાક્ષીપે નિર્દેશ છે.

જનતા સામાન્ય રીતે એને આ જ નામથી ઓળખે છે, અને એથી તે
મેં પણ એનો આ નામે નિર્દેશ કર્યો છે.

આ કૃતિ અનામિક માને આમમળાલ ઉપસમ્પન્ન ગણાય છે—સાહિ-
ત્યમાં પ્રાચીનતમ ગણાય છે. વાચક 'સંઘદાસે આરંભેલી આ કૃતિ
રધર્મસેનગણિએ પૂર્ણ કરેલી છે. આમાં નાયક વસુદેવના—સર્વથા
યુધ્ધમાલી કૃષ્ણના પિતાના પરિભ્રમણની—પ્રવાસની હકીકત હોવાથી આ
કૃતિને 'હિંડી' એ નામ જોડાયું હોય એમ જણાય છે. એમાં 'હરિવંશ'ની
પુષ્કળ પ્રસંસા છે, જ્યારે પાંડવોને અને કૌરવોને ગોચુ સ્થાન અપાયેલું
છે. આ કૃતિને સો ૩ લાંબક 'માં' રિભક્ત કરાયેલી છે અને એનું
પ્રમાણ ૨૮,૦૦૦ શ્લોક જેટલું સૂચવાય છે. સમગ્ર અંથના બે ખંડો પડ્યા
છે. પહેલા ખંડમાં ૨૯ લાંબક છે અને એ ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક
છે, જ્યારે બીજા (મધ્યમ) ખંડમાં ૭૧ લાંબક છે અને એ ૧૭,૦૦૦
શ્લોકપ્રમાણુક છે. આજે જે પ્રથમ ખંડ મળે છે તે ૧૦,૪૦૦ શ્લોક
જેવડો છે. એ વચમાં તેમજ અંતમાં ખંડિત જણાય છે. આ પ્રથમ
ખંડના કર્તા સંઘદાસમણિ વાચક છે, જ્યારે બીજા ખંડના કર્તા રધર્મસેન
ગણિ છે. આ બ્રાહ્મણોના પુરાણોની પદ્ધતિએ રચાયેલા અંથનો પ્રથમ
ખંડ બે અંશમાં જૈન આત્માનંદ સભાએ અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૩૦ અને
૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એના પ્રથમ અંશમાં સાત લાંબક અને
બાકીનામાં આઠમાથી અઠ્ઠાવીસમા સુધીના એટલે કે ૨૧ લાંબક છે. છેલ્લો
લાંબક 'દેવકીલાંબક' છે. જે કન્યા સાથે વસુદેવનાં લગ્ન થયાં તે કન્યાના

૧-૨ વંદિતીના મધ્યમ ખંડના પ્રારંભમાં રધર્મસેનગણિએ સામાવિ-
ચયા (સ્થામાવિજયા)—લાંબકથી માંડીને રોહિણી-લાંબક સુધીના ૨૯ લાંબકો
સંઘદાસ વાચકે રૂપ્યા છે એમ કહ્યું છે. ૩ અગ્નિપુરાણમાં કથાના લક્ષણને
અંગેના વિશિષ્ટિત પદમાં આ સ્પષ્ટ વપરાયો છે:—

“ પરિચ્છેદો ન વત્ર ત્યાદ્ ન ત્યાદ્ વા લમ્મકઃ કચિત્ ।

સા 'કથા' નામ તદ્યમર્મે નિવન્ધનીયાન્તુબ્ધીમ્ ॥ ”

નામને સૂચવનારું નામ તે તે લંકાકને અપાયું છે. અને તે વચાર્થ છે, કેમકે 'લભ્' ધાતુ ઉપરથી બનેલા લંકાકનો અર્થ લાભ વાને પ્રાપ્તિ છે.

અંધકારે પ્રસ્તુત અંધના પ્રારંભ (પૃ. ૧)માં મુખ્ય છ અધિકારો સૂચવ્યા છે. જેમકે કહુપતિ (કથોત્પત્તિ), પેઢિયા (પોઢિયા), મુઠ (મુખ), પડિમુઠ (પ્રતિમુખ), સરીર (શરીર) અને ઉવસંહાર (ઉપસંહાર). પહેલા ત્રણ અધિકારમાં કથાનો પ્રસ્તાવ છે. 'કહુપતિ' પૂરી થતાં 'ધર્મિભક્ષ્યરિચ' વાને ધર્મિભક્ષિંડી શરૂ થાય છે અને શૃંગારકથાના અપરિણામી એ ધર્મકથા પૂર્ણ થતાં 'પેઢિયા' શરૂ થાય છે. આ પ્રમાણે જોકે આ અંધમાં ધર્મિભક્ષિંડી અને વસુદેવહિંડી એમ બે હિંડીઓનું વર્ણન છે તેમ છતાં આ અંધ વસુદેવહિંડી તરીકે ઓળખાવાય છે, કેમકે વસુદેવહિંડીવાળો વિભાગ ધર્મિભક્ષિંડી કરતાં થણો મોટો છે. વસુદેવના ગૃહત્યાગ પછી એમનાં વર્ષો સુધીના પરિભ્રમણ દરમિયાન એમણે અનેક માનવ અને વિષાધર કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં અને વિવિધ તેમજ વિલક્ષણ અનુભવો મેળવ્યા એ વૃત્તાન્ત અહીં છે.

પ્રતિમુખમાં વસુદેવ પોતાની કથાનો-પરિભ્રમણનો વૃત્તાન્ત પોતાના પૈત્ર પ્રહુમ્નની વિશ્વપ્રિ ઉપરથી કહે છે. આમ જોકે અહીં આત્મકથાનાં મંડાણ મંડાય છે છતાં એનો વાસ્તવિક વિસ્તાર 'શરીર' નામના અધિકારથી શરૂ થાય છે અને લંકાકની સંખ્યા પણ અહીંથી જ ગણાવવી શરૂ થાય છે. ઉપલબ્ધ પ્રથમ ખંડમાં જે ૨૮ લંકાક વાને કથાપરિચ્છેદ છે તેમાંથી ૧૬માં અને ૨૦માં એ બે લંકાક મળતા નથી. આ નષ્ટ થયેલા બે લંકાકમાંથી એકનું નામ પ્રિયદર્શના-લંકાક હોવું જોઈએ. ૨૮મો લંકાક અપૂર્ણ છે. આ લંકાક સ્વતંત્ર લંકાક છે કે ઉપસંહારનો પ્રારંભિક ભાગ છે તેનો નિષ્કર્ષ કરવો બાકી રહે છે. ૧૯, ૬૬૫ અને

૧ ધર્મિભક્ષ્ય અને આલકયા તરીકે આમાં અગડત્તનું ચરિત્ર આલેખાયું છે. આ ચરિત્રને અંગે મેં "ધર્મિભક્ષના અને અગડત્તના ચરિત્રની સામગ્રી" નામનો લેખ લખ્યો છે અને એ જ. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૧૧, પૃ. ૩૧૫-૩૨૦)માં છપાવેલું છે.

૨૪મા એ ત્રણે લંકામાં વસુદેવને જન્મે પત્નીએની પ્રાપ્તિ થવાનું વર્ણન છે, જ્યારે ૧૩મો અને ૧૫મો એ બે લંકાક વસુદેવની એક જ પત્ની નામે વેગવતીને ઉદ્દેશીને છે.

મધ્યમ ખંડ—આ મધ્યમ ખંડ અપ્રસિદ્ધ છે. એની રચના ધર્મસેનગણિએ કરી છે. મધ્યમ ખંડમાં નરવાહનકવની કથાનો ઉલ્લેખ છે. વળી લોકિક કામકથામાં લોકોને રસ લેતા જોઇ તેમને સન્માર્જે વાળવા આ મધ્યમ ખંડ યોગ્ય છે એટલે વંહિંદીની રચનાનું કમેવર બૃહલકથાની જેમ સૃજારકથાનું બનેલું છે ખડું, પણ એમાં ધર્મે-પદેશરૂપ પ્રાણનો સંચાર કરાયો છે. એમાં ૧૭૧ લંકાક છે. એમાં પ્રથમ ખંડના ૨૬ ઉમેરતાં લંકાકની સંખ્યા સોની થાય છે. વળી વસુદેવ સો વર્ષ સુધી પરિભ્રમણ કરી રસો કન્યાને પરણ્યા હતા એમ આ મધ્યમ ખંડમાં ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રથમ ખંડમાં તો સો વર્ષના પરિભ્રમણની જ વાત છે, સો કન્યા સાથેનાં લગ્નની વાત નથી.

આ બીજા ખંડને ‘મધ્યમ’ ખંડ કહેવાનું કારણ એ છે કે એ કંઈ પ્રથમ ખંડના અનુસંધાનમાં યોગ્ય નથી, પરંતુ પ્રથમ ખંડના ૧૮મા લંકાક નામે ‘ત્રિવંશુસુન્દરીલંકાક’ના અનુસંધાનમાં છે. આમ બીજા ખંડની કથાનો સંદર્ભ પ્રથમ ખંડના અંતિમ ભાગ સાથે નહિ, િન્તુ મધ્ય ભાગ સાથે જોડાયેલો હોવાથી એને ‘મધ્યમ ખંડ’ કહેવો ઉચિત જણાય છે. પ્રથમ ખંડના અંતમાં ઉપસંહાર હતો એટલે એની સાથે કોઈ લંકાક જોડાય તેમ ન હતું તેથી આમ વચલા લંકાક સાથે જોડાયું કરાયું એમ અનુમનાય છે.

૧ વિસ્તારના લગથી વાચક સંપ્રદાસે આ ૭૧ લંકાક ડાહી રીતે હતા એમ ધર્મસેનગણિનું કહેવું છે. ૨ દિશંબર કવિએ પૈઠી ગુપ્તકવનકૃત મહા-પુરાણમાં, જિનસેનકૃત હરિવંશપુરાણમાં અને ગુણકવનકૃત ઉત્તરપુરાણમાં તેમજ શ્વેતાંબરીવ ત્રિં ૪૦ પુ. વગમાં અને હર્ષકવરો વિ. સં. ૧૫૫૭માં બુની ગુજરાતીમાં રચેલી વસુદેવચરિતચોપાઈમાં તો ‘સોની’ સંખ્યાનો નિર્દેશ નથી અને વિરોપમાં નામોમાં પણ સંજ્ઞા છે.

વિક્રમની પાંચમી-છઠ્ઠી સદીના આ મહાકાવ્ય ગ્રન્થમાં અનેક લોક-કથાઓ, ધર્મકથાઓ, ધર્માત્માઓનાં-સંતોનાં-ધર્મપ્રવર્તકોનાં ચરિત્રો અને વાદસ્થળોને રચાવે આપણું છે.

જાતજાતનાં વસ્ત્રો, વિવિધ દેશો સાથેનો વેપાર, ઇન્દ્ર-મહોત્સવ વગેરે ઉત્સવો, તરકર સાથે સંબંધ ધરાવતી વિગતો, વિનોદનાં સાધનો, લોકવાર્તાઓ તેમજ સત્ત્વવિદ્યા અને યુદ્ધવિદ્યાને લગતા ઉદ્દેશો એમ વિવિધ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક માહિતી વઢિંડીમાંથી મળે છે. આ પ્રૌઢ અને પ્રાચીન ગ્રન્થમાંના મધ્યવેદના-લંબકમાંની આરુદ્ધ-કથામાં સિદ્ધરસ અને રસકૃપ વિષે તેમજ સુવર્ણ ખનાવવાની વિધિ વિષે વર્ણન છે સિદ્ધરસને અગ્નિ આના કરતાં કાર્ધ પ્રાચીન જોઈ ઉદ્દેશ્ય હોય તો તે જાણવામાં નથી.

વઢિંડી પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ ગણાતો હોવાથી અનેક મુનિવરોએ પોતપોતાની કૃતિમાં એમાંથી અવતરણુ આપ્યાં છે. આની એક સંપૂર્ણ સ્થિતિ મૂળના પૃષ્ઠો સહિત છપાવવી ઘટે. આશા છે કે આ કાર્ય આના સંપાદકમહોદય કરશે. અભારે તો અહીં એ દિશાસૂચનરૂપે સંક્ષિપ્ત નોંધ પૃ ૬૦માં લીધી છે.

લોકોને વસુદેવનું ચરિત્ર સાંભળવાનો શોખ જાણતાં રચાયેલી આ કૃતિમાં અણારિયવેદ (અનાયવેદ), અત્યસત્ય (અર્થશાસ્ત્ર), અમૃતવ્ય (અથર્વવેદ), આચરિયવેદ (આર્યવેદ), ધર્મમલ્લચરિય, પોરાગમ (પાકશાસ્ત્ર), ભગવતગીતા (ભગવદ્ગીતા), વસુદેવચરિય (વસુ-

૧ ચપલ દેશમાં જઈં જડતાં ચત્રો ખનાવવાની કળા શીખી લાવનાર કોકાસની અહીં કથા છે. એના રૂપાંતરાદિ માટે જુઓ મારો લેખ “ શિલ્પસિદ્ધ કોકાસની કથાની આલોચના ”. આ લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૬, પૃ. ૨૦૧-૨૦૮)માં છપાયો છે. ૨ આના વિસ્તૃત જિહાપોહ માટે જુઓ વઢિંડીનો ઉપોદ્ધાવ (પૃ. ૩૦-૩૬). ૩ “ સિદ્ધરસ અને રસકૃપ ” નામના મારો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૬, અં. ૭, પૃ. ૧૨૪-૧૨૭)માં છપાયો છે.

હેવાચરિત્ર), સંતિચરિત્ર (કાંતિચરિત્ર) અને સાવયજ્ઞસુતિ (આવકપ્રગ્નપિ) એ ત્રણેનો નિર્દેશ છે.

પ્રો. પીટર્સનના હસ્તલિખિત પ્રતિબોને અંગેના ત્રીજા હેવાલ- (પૃ. ૧૬૮)માં જે અવતરણ વંહિંડીમાંથી અપાયેલું છે તે ઉપરથી એ સમયમાં નરવાહલુહતકથા પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે.

સોમદેવકૃત કથાસરિત્સાગર અને દ્વિમેન્દ્રકૃત બૃહત્કથામંજરીની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા સાથે વંહિંડીના વિષયો વિચારતાં એમ લાગે છે કે વડ્ડકલ્હા અને વંહિંડી વચ્ચે પાત્રોનાં નામો અને પ્રસંગોના નિરૂપણ પરત્વે અસાધારણ સમાનતા છે.

જર્મન સાક્ષર આલ્સડોર્ફે “ The Vasudevahindī, a specimen of Arohaic Jaina Mahārasātri ” નામનો લેખ લખ્યો છે.^૧ વળી આ જર્મન સાક્ષરે “ Eine neue version der verlorenen Brhatkatha des Guṇadhyā ” નામના નિર્મલમાં વંહિંડીના પ્રથમ ખંડને આધારે એનું બૃહત્કથા સાથે સંતુલન કર્યું છે. આ પૂર્વે ફ્રેન્ચ સાક્ષર લોમોતેએ Essay sur Guṇadhyā et la Brhatkatha નામના પુસ્તકમાં આ વિષય સરસ રીતે અર્થ્યો છે. ડૉ. આલ્સડોર્ફના કથન મુજબ “ જોનો પાસે પ્રાચીન, વિસ્તૃત અને અન્ય એ રૂપાંતરોથી-૪કાશ્મીરી અને ૫નેપાલીથી સ્વતંત્ર એવું ‘ બૃહત્કથા ’નું રૂપાંતર છે. ” આ રૂપાંતર તે વંહિંડી છે. એ ઉપલબ્ધ સાહિત્યની અપેક્ષાએ સૌથી પ્રાચીન રૂપાંતર (version)

૧ આ લેખ B S O Sમાં ઇ. સ. ૧૯૩૬માં છપાયો છે. ૨ આ લેખ ૧૯મી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ સમક્ષ ૧૯૦૬ થાયે હતો. એનો ગુજરાતી સારાંશ વંહિંડીના અનુવાદના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૬-૧૩)માં અપાયો છે. ૩ આ પુસ્તક ઇ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. ૪ કાશ્મીરી રૂપાંતર તે કથા-સરિત્સાગર અને બૃહત્કથામંજરી છે. આ રૂપાંતરોમાં વડ્ડકલ્હાનો એક મોટો અંશ સચવાયો નથી તેમજ એક મોટો અંશ નવો ઉપલબ્ધ થયો છે એમ ડૉ. આલ્સડોર્ફે કહે છે. ૫ નેપાલી રૂપાંતર તે બૃહત્કથામંજરીમાં છે.

છે. વંદિંડી અને જુધરનામીકૃત જુદાંજુદાં લોકસંમૂહ વચ્ચે ધણાં કથાપ્રસંગોનું સામ્ય જોવાય છે.

વંદિંડીની ૧ભાષા સરળ, પ્રાસાદિક, રૂઢ અને ધરમથુ છે. એમાં સ્વાભાવિક નિસર્ગતા છે. એના ધણાખરા સંવાદો ખરેખરી વાતચીતની જ ભાષામાં યોગ્યેલા છે. આ મુખ્યત્વે ગદ્યાત્મક ગ્રંથમાં વચ્ચે વચ્ચે પદો છે. પ્રિયંજુસુન્દરી અને કેતુમતી એ નામના એ લંકાકેામાં અનેક પદો એકસાથે જોવાય છે. વંદિંડીની ભાષાની ચર્ચા ડૉ. આર્થરસેડોર્ફે Bulletin of the School of Oriental Studies (Vol. III)માં કરી છે અને એની વિશિષ્ટ સહાયથી આ વિષય વંદિંડીના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૫-૩૦)માં આલેખાયો છે.

આમ પ્રાચીન પાષ્ટક ગદ્યાત્મક લખાણની વિશાળતા, રચના-પદ્ધતિની વિશેષતા, વ્યાકરણવિષયક વિલક્ષણતા, પાષ્ટક ભાષાની આકર્ષક આર્ષતા, લોકવાર્તા, સમાજ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટેની ઉપયોગિતા ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની મહત્તાથી વિભૂષિત વંદિંડી ઉપર ઊંડતી નજર કરી હવે આપણે આગળ વધીએ તે પૂર્વે આ ગ્રંથનો મુખ્યમ ખંડ પ્રસિદ્ધ થાય અને પ્રથમ ખંડની જેમ એનું પણ રજુ બાણાંતર સત્વર પ્રસિદ્ધ થાય એ ઇચ્છીશું.

૩ સમરાધ્યયનરિય—જેને અંગ્રેજીમાં romance કહે છે

૧ અંશ ૧, પૃ. ૨૮માં મેન્હેઈમ એવા પ્રયોગ છે. આમ આ કૃતિમાં ‘અપભ્રંશ’ ભાષાનો ઉપયોગ કરાયો છે. ૨ પ્રા. સ્કોટ્ટસરએ તૈયાર કરેલું આ ભાષાન્તર એને અંગ્રેજી એમણે લખેલા વિદ્વતાપૂર્ણ અને વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત સહિત ઓળખાતા આત્માનંદ સભા (ભાવનગર) તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. ૩ આની વિ. સં. ૧૨૯૯માં લખાયેલી એક તૂટાડપત્રીય પ્રતિ ખંજાતમાં છે. રતનપ્રસન્નસૂરિએ ખંજાતમાં આ વર્ષે સં. ૨૦ હપર ચાર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. જુઓ પીટર્સન (IIA, p. 124). કામાદેવ્યાણે અને સુપતિવર્ધને વિ. સં. ૧૮૭૪માં મૂળના અનુવાદરૂપે સંસ્કૃત ટિપ્પણી રચી છે. મધુનસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૪માં આ મૂળનો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ આપ્યો છે. એનું નામ સમરાધ્યયન-સંક્ષેપ છે. સિદ્ધસેનસૂરિએ સંવ્યંભાંથી વિભાસવર્ધકેા કૃત્ત કરી છે.

તે સંબંધી સામગ્રી પૂરી પાડનારી અનેક કથાઓ આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયથી રચાતી આવી છે એમ આપણે અપ્રાધ્યાયી (૪-૩-૮૭)ના મહાભાષ્ય ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. મહાભાષ્યમાં નિર્દેશાયેલી કથાઓની ભાષા નક્કી થઈ નથી અને કદાચ થઈ નહિ શકે. આથી કરીને મુખ્યત્વે જ. મ.માં અને ક્વચિત્ સોરસેણીમાં રચાયેલી અને ઇ. સ.ના આઠમા સૈકા કરતાં તેા અર્વાચીન નહિ જ એવી તેમજ હેમચન્દ્રકૃત કાવ્યાનુશાસન(પૃ. ૪૬૫)માં ' સકલકથા ' તરીકે નિર્દેશાયેલી, કવિકલાની પ્રભક્ષ પ્રતિમાસખી અને ' પ્રથમ ' રસથી પરિપૂર્ણ એવી હરિભદ્રચરિત્ કૃત ' સુમરાધ્યવ્યવરિયની યાને સુમરાધ્ય-વ્યવકલ્પાની આપણે અહીં નોંધ લઈશું. આનો મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે, અને થોડોક ભાગ વચ્ચે વચ્ચે આવતાં પદ્યોમાં છે. આ સમગ્ર ગ્રંથને નવ ભવોમાં વિભક્ત કરાયેલો છે. એમાં નગર, સરોવર, ઉદ્યાન, ઉચ્ચક્રિયાતન, ઈદ્રીપ, પર્વત ઇલાહિનાં વર્ણનો છે. આ ગ્રંથનું ગદ્ય કેટલી યે વાર આપણને આજુબાટની કાદખરીતું રમરણ કરાવે છે, કેમકે એમાં લાંબા લાંબા સમાસો અને શ્લેષોનો ઉપયોગ જોવાય છે. આના કહાડા ભવમાં ઔપન્યાયમકનાં ઉદાહરણો જોવાય છે કે જેનો ઉપયોગ સૂચગાડ(અ. ૧૫)માં થયેલો છે. હેમચન્દ્રચરિત્ કૃત ઇન્દ્રાનુ-

૧ આ મહત્વપૂર્ણ મૂળ કૃતિ ડૉ. યાકોબી દ્વારા સંપાદિત થઈ ઇ. સ. ૧૯૨૬માં કલકત્તાની ASB તરફથી છપાઈ છે. એના પૃ. ૧૧૨ની પાંક્તિ ૧-૩માં અનેક સુમર્યામય ત્રણ ચરણો છે; ઉત્તર પં. ૫-૬માં છે. શુદ્ધ પદ્ય પં. ૬૧. આ. (પૃ. ૫૮)માં અપાયું છે. સં. ૧૦ સંસ્કૃત ભાષા સાથે જે ભાગમાં બી. એચ. હોસી તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૮ ને ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૨ ઉદ્ધોતનચરિત્ એ આને સુમરમિયકાકલ્પ તરીકે ઓળખાવી છે, અને કર્તાએ જાતે એને સં. ૧૦, તરીકે નિર્દેશી છે અને હેમચન્દ્રચરિત્ના ગુરુ દેવચન્દ્રે એને સુમરાધ્યવ્યવકલ્પ-અખંધ કહેલ છે. ૩ જુઓ ભવ ૬, પૃ. ૩૧-૩૨, શ્રી. મોદીની આવૃત્તિ. ૪ જુઓ ભવ ૬, પૃ. ૪૧. ૫ જુઓ ભવ ૬, પૃ. ૪૩. ૬ જુઓ પૃ. ૨૦-૨૧ અને ૪૩. ૭ સિંહાવધોહન.

સાક્ષાત્તમાં જેને ' પ્રસ્તાર ' તરીકે ઓળખાવેલ છે તેનું એક ઉદાહરણ કંઠાં કાવતું વહુવિહથી કર મતું અને ' સૂંખલા ' વચકથી અલંકૃત પણ પૂરું પાડે છે. વિશેષમાં આ કાવમાં દરબારી તપાસનું દૃશ્ય મનોરંજક રીતે રચ્યું કરાયેલું છે. બીજા કાવના લગભગ અંતમાં રાજપાલિકેક માટે એકત્રિત કરાયેલી માંચલિક વસ્તુઓ ગણવાય છે.^૧ આ કૃતિમાં એક રચને સિદ્ધરસનો નિર્દેશ વાંચ્યાનું સ્પુરે છે. હરિભદ્રસુરિના નામ ઉપર સમરા-કૃત્યચરિત્ર ઉપરાંત કંથાકોશ, કુતકૃખાણુ, સુનિપતિચરિત્ર, ચરો-ધરચરિત્ર અને વીરાંગકથા એ કૃતિઓ નોંધાયેલી છે, પરંતુ તેમાં કુતકૃખાણુ જ મળ્યું છે.

રુકુતકૃખાણુ—આ પાઘય કૃતિનું કંસજીસતરિની સંકલિતકૃત કૃતિમાં ધૂત્પ્રખ્યાનના નામે સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર થયેલું છે. આ મૂળ કૃતિ પદ્માત્મક છે અને એ પાંચ આખ્યાનકામાં વિભક્ત છે. આ પાંચની પદ્યસંખ્યા અનુક્રમે ૬૩, ૭૫, ૯૮, ૬૪ અને ૧૨૫ની છે. આખ્યાનકાનાં નામ આ કથાનકનાં મુખ્ય પાંચ પાત્રો—ધૂતેનાં નામ ઉપરથી ચોળ્યાં છે. મૂલસિરિ (મૂલશી), કંડરીપ (કંડરીક), એલા-સાહ (એલાપાહ), સસ (સસ) અને ખંડવાણા (ખંડપાના) એ પાંચ ધૂત કતાં. ખંડવાણા પોતે સ્ત્રી હોઈ એને પાંચસે સ્ત્રી-ધૂત કતી, જ્યારે બીજા બધા પુરુષ હોઈ તેમને પાંચસે પાંચસે પુરુષ-ધૂત કતા.

એક વેળા આ બધાં ધૂત અને એનાં સાથીઓ ઉલ્લેખીમાં ભેગાં મળ્યાં. એવામાં આઠ દિવસ સુધી વરસાદ પડ્યો અને એમને ખાવાનું જ મળ્યું. આથી કાણુ કોને મિજબાની આપે એનો એઓ વિચાર કરવા લાગ્યાં. મૂલદેવે કહ્યું: આપણા પૈડી દરેક મુખ્ય ધૂતે બીજાને

૧ સ. ૩૦ વિષે વિરોધ હકીકત મટિ જુઓ અ. ૧૦ પ. ૫૦ (અંક ૨) નો મારો અગ્રેષ્ઠ ઉપોદ્ધાત (પ. ૪૬-૫૦). ૨ આ કુતકૃખાણુ સિં. ૦ ને. ૩૦ મા. ૩માં ૪. સ. ૧૯૪૪માં છપાયું છે. એમાં સંકલિતકૃતિનું ' ધૂત્પ્રખ્યાન ' પાઘય કૃતિના રૂપાન્તરરૂપે લોકજાપામાં ગદ્યમાં ધૂત્પ્રખ્યાનકથા અને ઠા. ઉપાધ્યેનો એને અંગેનો સંગીક્ષાત્મક નિબંધ છપાયાં છે.

પોતે સાંભળેલી કે અનુભવેલી વાત કહેવી. એને જૂડી ટેવનારે બધાંને જમાડવાં પણ જે પુરાણ, ભારત (મહાભારત), રામાયણ જેવાં વૈદિક સાંસ્થાને આધારે આનું સમર્થન કરે તેને ખવડાવવું નહિ પડે.

બધાં એકમત થતાં મૂલદેવે આઠ અસંભવિત હકીકતો રખૂ કરી. કંઠરીકે એનું સમર્થન થયું. એવી રીતે કંઠરીકે છ હકીકત અને બાકી બધાંએ દસ દસ હકીકત કહી અને ઉત્તરોત્તર એનું સમર્થન થયું.

ખંડપાના ઉસ્તાદ હતી. એણે મારે મુખ્ય ધૂતોને કહ્યું કે તમે બધા પહેલાં મારા નોકર હતા અને ગુમ થઇ ગયા હતા તે હવે મળ્યા. આમ કહી એણે બધાને બનાવ્યા. એને સૌનો ઉપરી બનાવાઇ. પછી એણે એક શેઠિયા ઉપર પોતાના બાળકનું ખૂન કરવાનો આરોપ મૂકી તેની પાસેથી એક દાગીના પડાવી લીધા અને એ વેચીને બધાને ઉજાણી આપી.

હરિભદ્રસુરિએ સાત સંસ્કૃત પદોના અવતરણવાળા આ આખ્યાનદ્વારા વૈદિકાના ગપાઇકાની ઠેકંડી બિડાવી છે. ભારતીય સાહિત્યમાં આનું સ્થાન ખણું જાયું છે. આ સંખ્યામાં મેં ૨૦ ૪૦ ૫૦ (ખંડ ૨) ની પ્રસ્તાવના- (૫. ૧૨૫-૧૨૭) માં બિડાપોઠ કર્યો છે.

વસુદેવહિંદીકહા—ગુણનિધાનસુરિને ઉદ્દેશીને વંહિંડીના સારાંશ-રૂપ કથા રચાવાનો આ મુદ્રિત કૃતિના અન્તમાં ઉદ્દેશ છે. આ ગદ્યમાં છે. લગભગ અઢીસે શ્લોક જેટલું એનું પ્રમાણ છે. આ મુદ્રિત કૃતિમાં મૂળ વંહિંડી વિષે પ્રસ્તાવનામાં કેટલોક નિદેશ છે. અહીં કાવ્યાનુશાસન અને વિવેકને આધારે એ વાતનો સ્ફોટ કરાયો છે કે ‘બૃહદ્કથા’ એ કોઇ અમુક ગ્રન્થનું નામ નથી, પણ કાવ્યગ્રન્થોની અમુક જાતિનું નામ છે. ત્રિં શબ્દ પુરૂષર્થ (૫૦) પર્વ ૬, સ. ૩) ના અન્તમાં આ સર્મનું નામ ‘વસુદેવહિંડીવણ’ના એમ રખાયું છે.

૧ “મીઠેમન-દ્રાવ્યા” ગ્રન્થાવલી” ગ્રન્થાંક ૪ પરીકે ૪, સ. ૧૬૧૭માં આ કૃતિ “મીવસુદેવહિંડીસાર” એ નામથી છપાઇ છે.

પંચમીવ્યયિય—લા. વિ. (લા. ૨, અ. ૧, પૃ. ૫૬)માં ત્રિશ્રુવન સ્વયંભૂએ આ ચરિત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ કવિ આઠમી-નવમી સદીમાં થઈ ગયાનું મનાય છે. જો આમાં પંચમી-વ્રતનો અધિકાર હોય તો આ વિષયની આ સૌથી જૂની કૃતિ ગણાય અને પૃ. ૧૦૭-૮માં નિર્દેશી મહેશ્વરસંસ્કૃત નાણુપંચમીકહા એના પછીની ગણાય.

કુવલયમાલા—કર્ણાટકના એક દિગંબર આચાર્યે જે કૃતિમાં વત્સરાજનો નિર્દેશ કર્યો છે તે તો શકસંવત્ ૭૦૫ (ઇ. સ. ૭૮૩)ની કૃતિ છે, જ્યારે આ તો 'દક્ષિણચિહ્ન રૂદ્રદ્યોતનસૂત્ર' એ ઇ. સ. ૭૭૬માં હુ દેવીના દર્શનના પ્રભાવે જ્ઞાતિપુર (જલોર)માં રચેલી કુવલયમાલાકહા છે, અને આમાં પણ એ વત્સરાજનો ઉલ્લેખ છે. આ એક અદ્ભુત કથા છે. એ કાઠંબરી કે ત્રિવિક્રમની હમયંતીકથા જેવી છે. એ ચંપૂતા ઢગની છે એનું પરિમાણ આશરે ૧૩૦૦ શ્લોક જેટલું છે. કથાવસ્તુ સંકીર્ણ સ્વરૂપનું છે. એમાં ૪૦ મં. ઉપરાંત પેસાર્ધ અને અવહર્તનો અને સંસ્કૃતનો પણ ફરવિત્ ઉપયોગ

૧ મૂળમાં 'દક્ષિણ-ઉપ' છે. સંસ્કૃત સાપાંતરકર્તાએ આને માટે 'દક્ષિણચિહ્ન' એવું સમીકરણ આપ્યું છે, પણ એને બદલે 'દક્ષિણી' એમ કહેવાના ઇરાદે અન્યકારે પોતાને 'દક્ષિણ-ચિહ્ન' કહા હોય એમ સંભવે છે. ૨ એમના પ્રપિતાનું નામ ઉદ્યોતન છે, અને પિતાનું નામ વડેસર છે. આમ અહીં પ્રપિતા અને પૌત્રનાં નામ એક જ છે તે તે સમયની ક્ષત્રિયોની નામકરણની રીતિનું સૂચન કરે છે. કેટલાક જૈન આચાર્યોની પરંપરામાં પણ આ વાત જોવાય છે. જેમકે નવપ્રથમપથરણના કર્તા દેવગુપ્તસૂરિના 'બ્રહેમ' ગ્રંથમાં દેવગુપ્ત, કષ્ટ, સિદ્ધ અને જિનચન્દ્ર એ નામના લાગલાગટ ચાર આચાર્યો, 'ભાવડ' ગ્રંથમાં ભાવદેવ, વિજયસિંહ, વીર અને જિનદેવ, 'વાયડ' ગ્રંથમાં જિનદત્ત, શસિલ અને જીવદેવ, અને 'પદ્મીવાલ' ગ્રંથમાં શાન્તિ, ચરોદેવ, નન્ન, ઉદ્યોતન, મહેશ્વર, અભયદેવ અને આમદેવ એમ લાગલાગટ સાત સૂરિઓ થયા છે. ૩ ઇ. સ. ૧૬૨૭માં છપાયેલ ૧૦ ૨૦ મં. સ્મા. ૦માં પૃ. ૨૫૬-૨૮૪માં જિનવિજયજનો "કુવલયમાલા" નામનો વિસ્તૃત લેખ છપાયો છે. આનો અંગ્રેજીમાં સારાંશ Bhāṭṭakīya Vidyā (Vol. II, pt. 1, pp. 77-88 અને pt. 2, pp. 211-219)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

કરાયેલો છે. એમાં પાદલિપ્ત, સ્થાનવાહન, પટપણ્ડ, ગુણાલ્પ, વ્યાસ, વાલ્મિકિ, બાણ, વિભવ, રવિસેન, જગદિષ, ઈન્દ્રગુપ્ત, પ્રભાંજન અને હરિભદ્રનો નિર્દેશ છે. અંતમાં ૨૬ પદોની પ્રશસ્તિ છે. એ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ મહત્વની છે. એમાં તોરરાય (પતોર-માણુ ?) અને એની રાજધાની ' ચંદ્રભાગા ' નદીને તીરે રહેલી

૧ ચૈત્યવંદનનાં પાંચમ સૂત્રો ઉપર જિનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૦૬૧માં સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે. એમાં એક સ્થળે એમણે “ અત એવ પ્રવીત્તકાચાર્યેણ તરજ્જવત્યાં દર્શિતમિતિ ” એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમના સમય સુધી તો તરંગવતી મળતી હતી એમ જણાય છે. ખીજું, આ સૂરિએ ‘ પાલિપ ’-નું સંસ્કૃત સમીકરણ ‘ પ્રદીપ ’ યોજી તરંગવતીકારને ‘ પ્રદીપ ’ સૂરિ કહ્યા છે. ૨-૩ આ બંને દિગંબર ગ્રંથકારો છે. રવિસેને સંસ્કૃતમાં પદ્યચરિત રચ્યું છે. એનથી પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથ દિગંબર કથા-સાહિત્યમાં હોય તો તે કયા ?

જગદિષ એ જ ખીજા જિનસેન લગભગ ઇ. સ. ૮૩૮માં રચેલા આદિપુરાણ (૧-૫૦)માં નિર્દેશેલા જઠારાચાર્ય હોય એમ જણાય છે. આ આદિપુરાણની એક હાથપોથીમાં હાંસિયામાં જઠારાચાર્યનું ‘ સિંહનંદિ ’ એવું નામ સૂચવાયેલું છે. જઠારસિંહનંદિ એવું નામ આમુંડરાયે કાનડી ભાષામાં ઇ. સ. ૬૭૮માં રચેલા ત્રિપદિશક્ષાકાપુરુષચરિત્ર ચાને આમુંડરાયપુરાણમાં છે. જગદિષ, જઠારાચાર્ય અને જઠારસિંહનંદિ એ એક જ વ્યક્તિનાં ત્રણ નામ છે એમ સામાન્ય રીતે વિચારતાં જણાય છે અને વરંગમચરિત્ર એ આ વ્યક્તિની કૃતિ મનાય છે. જિનસેન પહેલાએ ઇ. સ. ૭૮૩માં રચેલા હરિવંશપુરાણ (૧-૩૫)માં વરંગમચરિત્રનો ઉલ્લેખ છે. ઇ. સ.ના ૧૧મા સૈકાની આસપાસ થઈ ગયેલા ક્ષવકે અવહટ્ઠ ભાષામાં રચેલા હરિવંશમાં જગદિષ મુનિ અને એની કૃતિ વરંગમચરિત્રનો એક જ પંક્તિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૪ પ્રશસ્તિમાં દેવ-ગુપ્તને મહાકવિ કહ્યા છે. પ્રારંભમાં ન્યાં પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓની પ્રશંસા છે તેમાં દેવગુપ્તને ‘ ગુપ્ત ’ વંશના રાજર્ષિ અને ત્રિપુરુષ-ચરિત્રના કર્તા કહ્યા છે. શું આ બંને વ્યક્તિ એક જ છે ? ૫ આને જિનવિજયજી હુણસમ્રાટ તોરમાણુ તરીકે ઓળખાવે છે. જો એમ કરવું વાસ્તવિક હોય તો એમના જેવા વિદેશી અને વિજયી સમ્રાટના ગુરુ હરિગુપ્ત એક જૈન આચાર્ય હતા એ વાત જૈનોને ઔરવ લેવા જેવી જણાય, કેમકે ગુપ્ત ગ્રમ્યમાં પણ રાજગુરુ થવાનું માન જૈન મુનિઓને મળતું એમ આ ઉપરથી કલિત થાય છે.

‘પાઘવ’ વિશે ઉલ્લેખ છે. આ કથામાં ૧૮ દેહનાં નામ અને તેમાં બોલાતી ભાષાઓનો નિર્દેશ છે. કોષ, માન, માયા લોક અને મોઢ એ કુશુલોનાં કટુ કળનું આમાં વર્ણન છે.

આ કુવલયભાષા (પદ્ય ૩૯)માં મુલોચણાકહાની પ્રશંસા છે અને ૪૦મા પદ્યમાં પ્રભંજનકૃત જસહરચરિયની તારીફ છે. કુવલયભાષાની બે પ્રાચીન કાલપોથી મળે છે: એક ભાં. પ્રા. સં. મં.માં સોળમા સૈકામાં લખાયેલી અને એક જેમલમેરના ભંડારમાં (વિ. સં. ૧૧૩૯માં) લખાયેલી. આ બંનેમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પશ્ચ મહત્વના પાઠભેદો છે. આ વિચારતાં એમાં સ્વયં એના કતાનો જ કાલ હોય એમ લાગે છે.

આ કથાનો અપૂરપ સંક્ષેપ સંસ્કૃતમાં ધરમાનન્દસુરિના શિષ્ય રત્નપ્રભ-સૂરએ આપ્યો છે.

મુલોચણાકહા—કુવલયભાષા (સ્લો. ૩૯)માં નિર્દેશાયેલી આ કૃતિ શું પાઘવમાં રચાયેલી છે અને શું જિનસેને હરિવંશપુરાણ- (સ્લો. ૩૩)માં જે મહસેનકૃત મુલોચનાકથાની પ્રશંસા કરી છે તે આ જ છે ?

જસહરચરિય—આ પ્રભંજનની કૃતિ શું પાઘવમાં છે અને શું આ પ્રભંજન તે વાસવસેનકૃત યશોધરચરિતમાં નિર્દેશાયેલા પ્રભંજન છે ?

ચરિત્પ્રભમહાપુરિસચરિય—જેમને હેમચન્દ્રે ૨૬૩ શલાકાપુરુષ (oolobrities) તરીકે નિર્દેશ્યા છે અને જેમની સંખ્યા, પ્રતિવાસુદેવને પૃથક્ ન મણાવતાં ચોરપનની મણાવાય એ તમામ મદાપુરુષોનાં જીવનને રજૂ કરતી કથા તે ચરિત્પ્રભમહાપુરિસચરિય છે. એના કર્તા શ્રીલા-

૧ જે. આ. સ.એ.ઈ. સ. ૧૯૧૬માં આ બહાર પાડ્યો છે. એની પ્રસ્તાવનામાં મૂળ કૃતિના પ્રારંભિક અને અંતિમ ભાગ રજૂ કરાયા છે. એનું ભાષાંતર જે. ધ. પ્ર. સ.એ. વિ. સં. ૧૯૬૬માં છપાવ્યું છે. ૨ ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવો, ૯ બલદેવો અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો. વશંબચરિત (૨૭, ૩૨)માં શલાકાપુરુષને ‘કારણમાનુષ’ કહેલ છે. ‘શલાકાપુરુષ’ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રશમરતિ અને સંબંધકારિકાની મારી ‘ઉત્પાનિકા’ (પૃ. ૪૫-૪૭).

ચામ' છે. તેઓ નેબુય (સં. નિર્જિત) કુલના માનદેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે અને તેમણે આ ચરિત્ર વિ. સં. ૯૨૫ (ઇ. સ. ૮૬૮)માં રચ્યું છે. આપાર અને સૂચકાદિ ઉપર દીકા રચનાર શીલાકચરિનો સમય પણ આ છે એટલે આ બંને આચાર્યો એક જ હોય એમ જાણે છે, જોકે પં. લાલચન્દ્ર જા. ગાંધીએ જે. ભાં. મં. સ. (પૃ. ૪૪)માં એ બંનેને ભિન્ન ગણ્યા છે અને ડૉ. ઘાટજેએ પણ એ જ એક હોવા વિષે સંકા દર્શાવી છે, પરંતુ બેમાંથી એકે જે એ માટે કારણ રજૂ કરેલ નથી. આ બે આચાર્યોને ભિન્ન ગણીએ તો પણ 'દેશીકાર' તરીકે જે શીલાકનો ઉલ્લેખ છે તેઓ એઓમાંના એક ખરા કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવો બાકી રહે છે.

મહાપુરિસચરિયમાં એના કર્તાએ " વિષ્ણુધાનંદ નામતું એકાદી સંસ્કૃત નાટક ગ્રંથિત કયું છે " એમ ઇતિહાસની કેડી (પૃ. ૫૦, દિપ્તિ)માં ઉલ્લેખ છે.

જીવદેવકૃત પ્રબંધ—તિલકમંજરીના ૨૪મા પલમાં જીવદેવે રચેલા જે પાઠ્ય પ્રબંધની પ્રશંસા છે તે કૃતિને હું આ નામે ઓળખાવું છું, કેમકે એનું વાસ્તવિક નામ જાણવામાં નથી.

જીવજીમુન્દરીકહા—' નાઇલ ' કુલના સમુદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજય-સિંહસૂરિએ જીવજીમુન્દરીકહા (ચરિય) વિ. સં. ૯૭૫માં ૮,૬૧૧ ગાથામાં પાઠ્યમાં રચેલ છે. આ કથા અલૌકિક તત્ત્વોથી પરિપૂર્ણ છે.

કાલયાચરિયકહાજીગ—ઇ. સ.ના દસમા સેકાનું કે લગભગ એ સમયનું ' કાલયાચરિયકહાજીગ (સં. કાલકાચાર્યકથાનક) પણ અત્ર નોંધવા લાયક કૃતિ છે. એમાં જીજ્ઞાસિનીના રાજા ગદ્ગદાસ જે કાલકચરિનાં લઘુ બેન સાધ્વી સરસ્વતીને ઉઠાવી મથો હતો તેને કાલક-સૂરિએ શક ક્ષત્રપની સહાયથી કેવી રીતે પરાસ્ત કર્યો તેની કહીકત છે.

કહાજીગકેસનું વિવરણ—હારિભદ્રોય અષ્ટકપ્રકરણ ઉપર

વિ. સં. ૧૦૮૦માં વૃત્ત રચનારા જિનેશ્વરસૂરિએ ૭૦ મં.માં ૩૦. ગાથામાં રેકહાણુચકોસ રચ્યો છે. આમાં આવ ગાથા મંગલાચરણુ-રૂપ છે. સાર પછીની ૨૪ ગાથામાં આ કોશકાર પોતાના વક્તવ્યના સ્પષ્ટીકરણાર્થે ઉદાહરણુનો-કથાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કથાઓ એમણે આ કૃતિની સ્વોપજ કૃતિમાં ૪ પાછયમાં આપી છે. મૂળ-મુખ્ય કથાઓ ૩૬ છે, અને અવાંતર કથાઓ ચારેક છે. આમ આ વૃત્તિ ચાલીસેક કથાઓના ભંડારરૂપ છે. જિનેશ્વરની પૂગનું ફળ બતાવવા સાત કથા અપાર્થ છે. આઠમી કથા જિનેશ્વરના ગુણોત્ક્રાંતનું ફળ દર્શાવે છે. નવમી કથા સાધુના વૈયાત્રત્યનું ફળ જણાવે છે. એના પછીની ૧૦ મીથી ૨૫ મી સુધીની ૧૬ કથાઓ શ્રમણોને દાન દેવાનું ફળ સમજાવે છે. સાર પછીની ત્રણ કથા જૈન શાસનની ઉન્નતિ કરવાના ફળની ઘોતક છે. બે કથા સાધુઓનાં ખોટાં દૂષણો રખૂ કરનારની શી વલે થાય તે સૂચવે છે. સાધુને કરાતા અપમાનને કેવી રીતે દૂર કરાયું તે હકીકત એક કથામાં છે. વિપરીત જ્ઞાનનું ફળ, ધાર્મિક કાર્યમાં ઉત્સાહ આપવાનું ફળ, અપરિચિત જનને ધર્મદેશના આપવાની નિરર્થકતા અને શુભ દેશનાનું મહત્ત્વ એમ ચાર વિષયો પૈકી એકેક ઉપર એકેક કથા છે.^૧ સાધુને દાન કરવાના ફળના ઉદાહરણરૂપે શાલિભદ્રની કથા છે. એમાં 'રચણુકંબલ (રત્નકંબલ) નો

૧ એમના ગુરુનું નામ વર્ધમાનસૂરિ છે, અને પ્રગુરુનું નામ ઉદ્ધોતનસૂરિ છે. ૨ જુઓ ૩૦મી ગાથા. ૩ આના મંગલાચરણુમાં મૂળ કૃતિને 'કથાકોશ' અને આગળ જતાં 'કથાકોશ' નામનું પ્રકરણુ કહેલ છે. આ વૃત્તિનો શબ્દાર્થ પૂરતો ભાગ સંસ્કૃતમાં છે. ૪ કોશક વાર સંસ્કૃત પદ ઉદ્કૃત કરાયો છે. એક બે જગ્યાએ 'અપજ્ઞ'શ'માં પણ છે. છઠ્ઠી ગાથાની વૃત્તિ (પૃ. ૪૨-૪૩)માં 'જય' ચક્રપદિકા-બંધ 'અપજ્ઞ'શ'માં અપાયેલ છે. ૫ સવૃત્તિક કહ્યા-ણુચકોસ વિ. જૈ. અં.માં 'કથાકોષપ્રકરણુ'ના નામે હાથમાં જ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જિનવિજયજીએ એની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૫-૧૨૩)માં આ કથાઓનો હિન્દીમાં સાર આપ્યો છે. ૬ આની સાહિતી માટે જુઓ જૈ. સં. પ્ર. (વ. ૧૪, અં. ૧૦, પૃ. ૧૭૧-૬)માં છપાયેલો મારો લેખ નામે "રત્નકંબલ (કંબલરત્ન) તે શ્રી ૧". ઉપદેશાતરંગિણી (પત્ર ૨૩)માંના રત્ના પદમાં 'રત્નકંબલ'નો ઉલ્લેખ છે.

ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં એમાં બોજન-સમારંભનું આકર્ષક વર્ણન છે.

આ કથાઓમાં અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો છે એટલે ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ ઉપયોગી છે. વળી આ કથાઓ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અન્વેષકને પણ ઉપયોગી છે.^૧ આ સરતિક મૂળ કૃતિની પ્રથમ પ્રતિબિંપિ કરનાર (લેખક) જિનભદ્રસૂરિના કથન મુજબ આની રચના વિ. સં. ૧૧૦૮માં પૂર્ણ થઇ.^૨

સંવેગરંગસાલા—આ આરાધના-અન્યના કર્તા જિનચન્દ્રસૂરિ છે (દેવભદ્રસૂરિએ આનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો છે). આ કૃતિમાં સંવેગભાવનું પ્રતિપાદન છે, અને એ 'શાન્ત'રસથી વિભૂષિત છે. એ બૃહદ્કાય કેઅન્ય કથાનમક છે. એ વિ. સં. ૧૧૨૫માં પૂર્ણ કરાયો છે. એની અંતર્યક્ષિતમાં જિનચન્દ્રસૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી છે.

લીલાવતીકહા—પંચલિંગી વગેરેના કર્તા જિનેશ્વરસૂરિએ પદ્મીલાવતીકહા રચી છે. એમાં પદ્મસાહિત્ય છે, શ્લેષ છે અને અન્યાન્ય અલંકારોથી એ વિભૂષિત છે. એ કથા કેમળ ભાવવાળી અને પ્રસન્ન વાણીવાળી છે. એ પાંચમમાં હશે એમ લાગે છે. એ મળતી નથી. ૬

૧ ગર્ભરક્ષણ કેમ કરાય એ બાબત પૃ. ૨૭-૨૮માં, ધાતુકકલાના આલીઠ વગેરે પ્રયોગનું વર્ણન પૃ. ૨૪ માં, ગન્ધર્વકળાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પૃ. ૪૦-૪૧માં, ધાતુવાદ અને રસવાદ એ શાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ અને એમાં આવતી વિચિત્રતા સંબંધી હકીકત પૃ. ૧૭૨-૧૭૩માં, નાટ્યકળાનું સ્વરૂપ અને નાં શાબ્દો ઉલ્લેખ પૃ. ૪૫માં અને બારુડશાસ્ત્રમાં કહેલ મંત્રાદિના પ્રયોગની વાત પૃ. ૧૨-૧૩માં છે. વિસ્તાર માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૨૩-૧૨૪). ૨ એબન, પૃ. ૧૧. ૩ આ ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક પદ્યાત્મક કૃતિનો પ્રથમ ભાગ સંસ્કૃત છાયા સાથે " જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીન પુસ્તકાલયાર કુંડ "ના અન્યાંક ૧૩ તરીકે ઇ. સ. ૧૬૨૪માં છપાયો છે. ૪ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧). ૫ જુઓ સુરમુંદરીકહાની પ્રશસ્તિ (શ્લોક. ૨૪૪). ૬ આ અનુપલબ્ધ કથાના સારરૂપે વિ. સં. ૧૩૦૪માં સૂરિ થનારા જિનરત્નસૂરિએ ૧૧ ઉત્સાહમાં સંસ્કૃતમાં પદ્યમાં ૬,૦૦૦ શ્લોક ભેવડી નિર્વાણુ-લીલાવતી-કથા રચી છે.

૧૮૦૦ સ્લોક જેવડી મનાતી આ કથા (આધુનિક અમદાવાદના સ્થાનઃ ઉપર વસાવાયેલા પુરાણા સ્થાન નામે) ' આશાપત્ની 'માં વિ. સં. ૧૦૯૨માં રચાઈ એમ કથાકોષપ્રકરણની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૨)માં ઉલ્લેખ છે. જી. સા. સં. ઇ. (પૃ. ૨૦૮) પ્રમાણે એ વિ. સં. ૧૦૮૨થી ૧૦૯૫ના માળામાં રચાઈ છે. કાવ્યાનુશાસન(અ. ૮, સુ. ૮)ની સ્વોપપત્તિ દીકા (પૃ. ૪૬૩)માં જે દીલાવતીકથાની પ્રશંસા છે તે શું આ જ છે ?

દીલાવઈકહા—ભૂપણ્ડરના પુત્ર કોઠીહલે પણ દીલાવઈકહા રચી છે. એના પ્રારંભનાં ૨૩ પદો જે. ભાં. મં. સુ. (પૃ. ૨૮-૨૯)માં અપાયેલાં છે. ' સિંહલ ' રાજક-યા દીલાવતીનું 'આન્ધ્ર' નૃપતિ શાતવાહન સાથેનું લગ્ન એ આ કૃતિનો વિષય છે. આ કૃતિ સળંગ છે—કોઈ વિભાગોમાં વિભક્ત નથી. આમાં એકંદર ૧૩૩૩ પદો છે. એના એક પદમાં સૂચવાયા મુજબ આ 'દીલાવઈકહાનું' પ્રમાણ ૧,૮૦૦ અનુષ્ટુપ (સ્લોક) જેટલું છે.

મુરમુંડરીકહા—ઉપયુક્ત જિનેશ્વરસૂરિના તેમજ બુદ્ધિસાગરસૂરિના શિષ્ય જિનેશ્વર મુનિ(જિનભદ્રસૂરિ)એ વિ. સં. ૧૦૯૫ (ઇ. સ. ૧૦૩૮)માં ' અફાત્તિ 'માં મુરમુંડરીકહા પદમાં ૨૨,૫૦૦ ગાથારૂપે રચી છે. આ સોળ પરિચ્છેદ (પરિચ્છેદ)માં વિભક્ત છે અને આમાં કાવ્યને અનુરૂપ અનેક વર્ણનો છે. આ પણ romantic કથા છે. આમાં વિદ્યાધરનું લગ્ન એની પ્રિયતમા સાથેના લાંબા વિરહ પછી થયાની વાત આવે છે. એમાં અંતરકથા પણ છે. પોતાની મોટી બેન કંભાણુમતિના આદેશથી ઉપમા, સ્લેષ અને રૂપકથી અલંકૃત આ કથા તૈયાર કરાઈ છે.

આ મુરમુંડરીચરિત્ર (પરિ. ૩, ગાથા ૧૦૩-૧૧૮)માં મયણુ-તેરસીના ઉત્સવની વાત છે. પાંચમા પરિચ્છેદના અંતમાં એ ઉલ્લેખ છે

૧ આ કાલમાં સિં. જી. મં. મા.માં સંસ્કૃત છાયા સહિત છપાય છે. ૨ જુઓ મુરમુંડરીકહા (પરિ. ૧, સ્લોક. ૪૪), ગાથા ડા. પાટએએ ૪,૦૦૦ ગાથા લખી છે તે જ્ઞાન્ત જણાય છે.

કે લગ્ન થાય તે પહેલાં કામદેવની પૂજા કરવી એવો વિશ્વાધરેનો કુલાચાર છે. છટ્ટા પરિચ્છેદમાં કહ્યું છે કે કનકમાળાનાં વચ્ચે પહેરી ચિત્રમતિ એને બદલે પોતે નભોવાહનીને પરણ્યો. આ પ્રસંગ માલતીને બદલે એનું રૂપ ધારણ કરી અકરન્દ તેને પરણે છે, એ માલતીમાધવમાં આવતી બીનાનું સ્મરણ કરાવે છે. તેરમા પરિચ્છેદમાં વહાણ નાશ પામવાનું જે વર્ણન છે તે નાયા૦ (સુમ૦ ૧, અ. ૯)માંના નૌકાનિમજ્જનના વર્ણનનું સ્મરણ તાજું કરે છે.

“ સતી સુરસુંદરી ” એ નામથી આ પાઠ્ય કથા આધુનિક પદ્ધતિએ “ સુશીલ ” દ્વારા “ ગુજરાતી ”માં ઉતારાઈ છે. જૈ૦ આ૦ સ૦ તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૦માં એ છપાઈ છે. અગિયારમી સદીનાં મનોભાવ અને આકાંક્ષાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો આ સુયોગ સાંધી આપે છે. અંતમાં સંસ્કૃતમાં “ સુરસુંદરીનાં સુધાગિંદુ ” તરીકે જે સંસ્કૃત પદ્યો અનુવાદ સહિત અપાયાં છે તે મૂળ કૃતિમાંનાં નથી, જોકે એ બાબતનો ખુલાસો પ્રકાશક તરફથી કે “ સુશીલ ” તરફથી થયો નથી (અને એથી આ વાત મારે નોંધવી પડે છે). અહીં અપાયેલી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧) ઉપરથી જણાય છે કે અજિતસાગરસૂરિએ મૂળનો અનુવાદ તેમજ વિવેચન કરેલ છે, પણ એ મારા જેવામાં આવેલ નથી.

સીયાચરિત્ર—આમાં સતી સીતાનું ચરિત્ર છે. સદ્ગત દલાલનાં કથન મુજબ એ મોટે ભાગે અગિયારમી સદીની અને ૩,૨૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ છે અને એના કર્તા મહસૂરિ છે. અહીંના આણસુર ગચ્છનાં લંડારમાં આની વિ. સં. ૧૬૩૫માં લખાયેલી હાથપોથી છે. એનો અન્યાય ૩૪૪૦ છે. આ ચરિત્ર છપાવવા લાયક છે.

મહીપાલકહા—સુનિયંદ્રના સિખ વીરદેવની આ કૃતિ છે. સદ્ગત દલાલે આની નોંધ લીધી છે.

નાણુપંચમીકહા—ઇ. સ. ૧૦૫૨ની પૂર્વે^૧ સંજ્ઞન છપાવવાના

૧ આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે નેસલમેરમાં એની વિ. સં. ૧૧૦૯માં લખાયેલી થોડી છે.

શિષ્ય મહેશ્વરચરિત્રે ૧૦૦ મંત્રોમાં સરસ અને સુલલિત ગાથાઓમાં આ કથા રચી છે.^૧ એ વેધક ભાવભાગીઓથી ભરપૂર છે. એમાં અનેક સુભાષિતો નજરે પડે છે. આ કૃતિ સંસ્કૃતને બદલે પાંચમમાં કેમ રચી એનો ખુલાસો અન્યકારે કર્યો છે. એવી રીતે અન્તમાં ઐહિક ફળની આકાંક્ષાથી કરાતા નિદાનપૂર્વકના તપનો ઉપદેશ કેવી રીતે મથાથ^૨ ગણ્યા એ બાબતની ચર્ચા ગા. ૪૮૮-૪૯૩માં કરાઈ છે. આ પ્રસ્તુત કૃતિમાં જ્ઞાનપંચમીના જ્યેષ્ઠ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકારે સૂચવાયા છે. જૈન પ્રતિયા પ્રમાણે એ આરાધવા માટે કરાતા વ્રતના મહત્ત્વનો વિધિનું અને વ્રત પૂરું થતાં કરવાના ઉદ્ઘાપન (ઉજ્જમાણું)નું તેમજ જયસેનથી માંડીને ભવિષ્યદત્તને મળેલાં દસ પ્રકારનાં ફળનું આમાં વર્ણન છે. એકંદર રીતે આ રપંચમીપર્વનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે તેથી એનું પંચમીમાહુરપ એવું બીજું નામ પડ્યું છે. એમાં જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવાયો છે. એમા રથજે રથજે સફળ રીતે શ્લેષના ઉપયોગ-પૂર્વક આલેખાયેલાં એકંદર દસ કથાનકો છે. તેનાં જયસેનની કથા તેમજ દસમી ૪ ભવિષ્યદત્તની કથા પણ પાંચમે પાંચમે ગાથામાં

૧ આ હાલમાં સિં ૦ જૈ ૦ ગ્રં ૦ માંના અન્યાંક ૨૫ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ડા. ઝોપાણીએ એ સંપાદિત કરી છે. એમની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં નાણુપંચ-મીકહા અને ભવિષ્યદત્તકહાનો તુલનાત્મક પત્રવિચાર છે અને સુભાષિતોનો નોંધ છે. ૨ ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ પર્વ-દેશનામાં શ્રે “ઉપક્રમ” (પૃ. ૫-૧૭) દ્વારા પર્વને અંગે કેટલીક બાબતો વિચારી છે. એમાંની એક તે પર્વ સંબંધી સાહિત્ય છે. જ્ઞાનપંચમીને અંગેની કથાઓ ઇત્યાદિની અહીં શ્રે નોંધ કરી છે. ૩ આમાં હર્મમુનિની અંતરકથા છે. એ કેવલજ્ઞાની મુનિ ભવ્ય જીવેને પ્રતિજ્ઞા પમાડવા માટે ‘આકાશગામિની’ વિદ્યાના પ્રભાવથી આકાશમાં જીડી એક રથજેથી બીજે રથજે જતા હતા. આમ જે અહીં કેવલીને અંગે વિદ્યાના ઉપયોગની વાત છે તે જૈન રૂઢ મંતવ્ય સાથે કેવી રીતે સંગત ગણ્યા ? ૪ પ્ર. અ. ગ્રં.માં શ્રી. શમસિંહ તેમજ જૈન-સાહિત્ય કી હિન્દી-સાહિત્ય કો દેન નામના લેખમાં કહ્યું છે કે ભવિષ્યદત્તની કથા ભવિષ્યદત્તકહા નામના અન્યનું નિર્માણ થયું તે પહેલાં પ્રચલિત હતી અને લોકપ્રિય પણ રહી હતી.

અપાયેલી છે, જ્યારે આઠીની આઠ કથાઓ પૈકી દરેક સવાસો સવાસો ગાથામાં અપાયેલી છે. આમ કુલ ગાથા ૨,૦૦૦ છે, અને એ ગ્રન્થકારે પહેલેથી પ્રત્યેક અધિકાર માટે નક્કી કરેલી પલતી સંખ્યારૂપ વિલક્ષણ સંકલ્પને આભારી ગણાય છે. ‘અપભ્રંશ’ ભાષામાં જે ભવિષ્યત્કલ્પ (પંચમીકલા) મુદ્રિત છે તે આ છેલ્લી કથાના વિસ્તારરૂપ છે.

૧ પુષ્કરવર્ધકલ્પ—આ ગાથામાં રચાયેલી પાંચ કૃતિ છે. એના કર્તાના શુરુનું નામ સન્ન્યન અને પ્રશુરુનું નામ અભયસૂરિ છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૯૧માં લખાયેલી છે. એના કર્તા પૂ. ૧૮૭માં નિદેશાયેલા મહેશ્વરસૂરિ હોવાનો સંભવ છે.

કલાવલી—આ ભદ્રેશ્વરનો ગલાત્મક કૃતિ છે. એનો મંથામ્ ૨૪,૦૦૦ શ્લોક જેટલો છે. એમાં ૬૩ શલાકાપુરુષ, કાલક, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાત્રમણ, સિદ્ધસેન દિવાકર વગેરેના પ્રમંથો છે. છેલ્લો પ્રમંથ હરિભદ્રસૂરિ ત્રિપે છે. આ દસમા-અગિયારમા સૈકાની કૃતિ ગણાય છે. આમાં ત્રણ બિન બિન કાલકસૂરિ ગણાવાયા છે. ડૉ. યાકોબીએ રમ્યવિરાવલીચરિત યાને પરિશિષ્ટપર્વની પ્રસ્તાવનામાં આ કલાવલીનું આ ચતિ સાથે સંતુલન કયું છે. ‘કલાવલીની જૈનાનન્દ પુસ્તકા-

ભવિષ્યદ્વત્તકથામાંથી પાત્રોનાં નામ કાઢી નાખી અને થોડુંક પરિવર્તન કરી એની જે રત્નસેન-પદ્માવતીની કહાની સાથે તુલના કરાય તો એમાં કોઈ ભેદ પ્રતીત નહિ થાય; પ્રેમ-ચિત્રણ બંનેમાં સમાનરૂપે છે.

૧ આના પ્રારંભમાં અપાયેલા પરિચયમાં અભયસૂરિને શુભશુભ, યુગપ્રધાન, શ્વેતાંબરકલ્પલક્ષ ને તપોલક્ષ્મીસરસ્વતીનિલય કલા છે. ૨ આની એક જ હાથપોથી અત્યાર સુધીમાં કપલબ્ધ થઈ છે અને તે ‘પાટણ’ના ભંડારમાં છે. ડૉ. યાકોબીના મત મુજબ એ હાથપોથીનો લિપિકાળ છેલ્લો અંક (૧ મીઠું) જોડી ગયેલ હોવાથી વિ. સં. ૧૩૯ વંચાય છે, પરંતુ સ્વ. દલાલના મતે એ વિ. સં. ૧૦૬૭ છે. આ કલાવલીના કર્તા ભદ્રેશ્વર કર્ણ (ઇ. સ. ૧૦૬૪-૧૦૮૪)ના રાજ્યમાં થઈ ગયાનું દલાલ માને છે, જ્યારે યાકોબી એવી સંભવિત માન્યતા દર્શાવે છે કે આ ભદ્રેશ્વર વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા છે. આ એમાંથી એમ તે મત સ્વીકારાય તો પણ એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે આ કૃતિ પરિશિષ્ટપર્વ કરતાં તો પ્રાચીન છે જ.

સયની હાથપોથી (ભા. ૨, ક્રમાંક ૧૧૫૯)માં ૧૭૧૨ પત્રમાં નીચે મુજબ પાઠ છે:—

“ મવવિરહસરિણે(જા) સંપત્તિસાદુર્ણ મદુમતવકરનાસરિ પેચ્છતેજ તદ્યાણ સત્તરપારણદ ”

તરંગલોહા—તરંગવર્ધનો કથાક આમાં છે અને એનું પરિમાણ અગભગ ૪૫૦ શ્લોક જેટલું છે. કુલકો, ગુપિતયુગલક અને પટ્ટકુલકોની પ્રચુરતાવાળી અને વિચિત્ર તેમજ વિસ્તારવાળી તરંગવર્ધમાં જે ભારોભાર ‘દેશ’ શબ્દો હતા તેને જતા કરી એના સંક્ષેપરૂપે વીરભટ્ટ કે વીરભદ્ર આચાર્યના શિષ્ય નેમિચન્દ્રમણિએ કે આ મણિના પછી ‘જસ’ નામક શિષ્યે તરંગલોહા રચી છે. એનું જમન ભાષાન્તર ગ્રી. લોહ્યમને ક્યું છે અને એનો ગુજરાતી અનુવાદ નરસિંહભાઈ પટેલે કર્યો છે. આ તરંગલોહામાંથી કેટલાંક પદ્યો શ્રી. જિનવિજયે “કુવલ્યમાલા” નામના અંગ્રેજી લેખમાં ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.^૩ આની પાંચ દાથપોથીઓ ઉપરથી આનું સંપાદન કરતૂરવિજયમણિ (હવે સુરિ)એ વિ. સં. ૨૦૦૦માં ક્યું છે. આની પ્રસ્તાવના મેં લખી છે.

ખેમકુંખાણ્યકોસ—વિનયત્રે આ કોશ રચેલો છે. એનું ખીલું નામ કહ્લાણ્યકોસ છે. એમાં ૧૪૦ ગાથા છે. એના ઉપર સસ્કૃતમાં બાખ્યા છે અને એની જે દાથપોથી વિ. સં. ૧૧૬૬માં લખાયેલી છે તે પાટણના ભંડારમાં છે.

વિલાસવર્ધહા—સાહારણ (સં. સાધારણ) એ પૂર્વ અવસ્થાના

૧ અહીં નીચે મુજબનું અપભ્રંશનું પદ છે:—

“ ધમ્મં કરેહુ મ મૂઠા અચ્છહું, વેવહવીવિત જોવ્વજ પેચ્છહ ।

ધમ્મુ તિ કારણુ કમ્મુ રચ્છહુ, મોવ્વહું તં પુણુ ગુરુણુ પુચ્છહુ ॥”

૨ આ હરીકૃત પાદવિપ્લવરિની ‘દેશિકોચના’ તરીકેની પ્રસિદ્ધિને અનુરૂપ છે.

૩ જુઓ Bhāratiya Vidyā (Vol. II, pt. I, p. 81).

નામથી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેનસુરિએ સં. ૧૦માંથી ઉદ્ભૂત કરીને આ વિ-
લાસવર્ધકિહા વિ. સં. ૧૧૨૬માં રચી છે. એની પ્રશસ્તિનાં ૧૦ પદો
જે. ભા. મં. સુ. (પૃ. ૧૬)માં અપાયેલાં છે. જૈ. સા. સં. ૪.
(પૃ. ૨૧૭)માં આ સાલમાં વિલાસવતી " અપભ્રંશ ભાષામાં ૧૧
સંધિવાળી રચી " એવો ઉલ્લેખ છે. આને જ આ જ નામની અપભ્રંશમાં
૧૧ સંધિવાળી વિલાસવર્ધકિહા સમજી તેમ કર્યું હોય તો તે 'ભાન્ત
છે. ખરી રીતે તો અવહર્ષ ભાષામાં રચાયેલી આ કથા ભિન્ન છે
એમ આનાં આલેખે પદો તેમજ અતિથ ભાગ ઉપયુક્ત સૂચિપત્ર-
(પૃ. ૧૪-૧૫)માં જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. વિશેષમાં આ ખીજી કૃતિને
લખતી પ્રચકારની પ્રશસ્તિ અપૂર્ણ હોવાનું એ સૂચિપત્રમાં સૂચવાયું છે.

અદ્ભુતપ્રાણમણિકોસ—ઉત્તરભૂમિયજી ઉપર વિ. સં. ૧૧૨૬માં
સુખખોષા ટીકા રચનાર દેવેન્દ્રમણિ(નેમિચન્દ્રસુરિ)એ આ રચેલ છે.

વિજયચંદ્રચરિત્ર—અભયદેવસુરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભ મહતરે પોતાના
શિષ્ય વીરદેવની પ્રાર્થનાથી આ વિજયચંદ્રચરિત્ર વિ. સં. ૧૧૨૭માં
રચ્યું છે. એમાં આઠ પ્રકારની પૂજના ફળના વર્ણનરૂપ આઠ કથાઓ છે
અને એ તમામ કથાઓ ૧,૦૬૩ ગાથામાં ગૂંથાયેલી છે. આ કૃતિ
સરળ છે. સદ્ગત કલાલે ચંદ્રપ્રભ મહતરને અમૃતદેવના શિષ્ય મળ્યા છે,
પણ " જોન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા "માં આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે
તે જોતાં આ ઉલ્લેખ ભાન્ત જણાય છે.

મહાવીરચરિત્ર—' નવાંમૃતિકાર ' અભયદેવસુરિના શિષ્ય
પ્રસન્નચન્દ્રસુરિના સેવક અને સુમતિવાચકના શિષ્ય શુભચન્દ્રમણિ(દેવ-
ભદ્રસુરિ)એ ૧૨,૦૨૫ શ્લોકના પૂરવાળું મહાવીરચરિત્ર વિ. સં.

૧ આવો ઉલ્લેખ જે. ભા. મં. સુ. (પૃ. ૪૫)માં હોય એમ જાણે છે
ખરું, પણ એના જ પૃ. ૧૬ ઉપરથી તો એ ભાન્ત સિદ્ધ થાય છે. ૨
જુઓ " પત્તનરૂપ પ્રાચ્ય જૈન લાંકાગારીય ગ્રન્થસૂચી " (ભા. ૧, પૃ. ૪૧૩).
૩ આ દે. ભા. જૈ. પુ. તરફથી વિ. સં. ૧૬૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે, અને એનો
થ. અનુવાદ વિ. સં. ૧૬૬૪માં જૈ. આ. સ.એ છપાવેલો છે.

૧૧૩૯માં રચ્યું છે. આવું મોટું 'મહાવીરસ્વામીનું' ચરિત્ર અન્ય કોઈ કવિએ રચેલું જોવા-જાણવામાં નથી. એમાં આઠ પ્રસ્તાવો છે અને એમાંનો અડધો ભાગ મહાવીરસ્વામીના પૂર્વ જીવનનું વર્ણન રજૂ કરે છે. એમાં જાતજાતનાં છંદોનો ઉપયોગ કરાયો છે. એમાં રાજા, નગર વગેરેનાં જે આબેહૂય વર્ણનો આવે છે તે એની કાવ્ય તરીકેની મનોહરતા સિદ્ધ કરે છે અને સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિઓની કૃતિ સાથે સ્પર્ધારૂપ બને છે. એમાં પચાસેક પદો અવલદ્ધમાં છે. કોઈ વાર સંસ્કૃત અવતરણો છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં જે વિદ્યાધરની કથા છે તે નોંધપાત્ર જણાય છે.

મહાવીરચરિત્ર—આ પાષ્ટક કૃતિ અંબલદેવના શિષ્ય રત્નમિત્ર-દ્રસૂરિએ ૨,૪૮૫ પદોમાં વિ. સં. ૧૧૪૧માં પાટણમાં રચી છે.^૩

કહ્લારથજીકોસ—પ્રસન્નચન્દ્રસૂરિના સેવક ઉપર્યુક્ત ગુણ્ય-દ્રગણિએ કેવલદ્રસૂરિ તરીકે આ કૃતિ ભર્યમાં વિ. સ. ૧૧૫૮માં રચી છે. એનું પ્રમાણ ૧૧,૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે. આની કેવળ એક જ હાથપોથી મળે છે અને એ ખંભાતના બંડારમાં છે. એ જીર્ણશીર્ષ તાડપત્ર પર લખાયેલી છે. મોક્ષ મેળવવા માટે આદર્શ સાધુ બનવું જોઈએ. આ આદર્શ—સાધુતા ઉચ્ચ કોટિના ગૃહસ્થ-જીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે. આથી આદર્શ—ગૃહસ્થ બનવાની જરૂર છે અને એ માટે ૪૪ સામાન્ય ગુણો અને ૧૭ વિશિષ્ટ ગુણો ખીલવવા જોઈએ. આ પચાસ ગુણોને અનુલક્ષીને આ કહ્લારથજીકોસમાં કથાઓ અપાયેલી છે.

ઉસભચરિત્ર—વર્ધમાને વિ. સં. ૧૧૬૦માં આ આદિનાથનું ચરિત્ર રચ્યું છે.

મનોરમાચરિત્ર અને આદિનાથચરિત્ર—'નવાંમૃતિકાર' અભય-

૧ સંલગ્નનાથ સિવાયના તેવીસે તીર્થંકરોનું જોડામાં જોડું એક ચરિત્રાત્મક કાવ્ય તો પાષ્ટકમાં મળેજ છે. ૨ જુઓ પૃ. ૧૧૧. ૩ આ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૦૬માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૪ આ કૃતિ વિદ્વદ્વર્ણ સુનિર્મી પ્રુવ્યવિજયજી દ્વારા સંપાદિત કરાવી જૈ. આ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધી છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર હાલમાં છપાય છે.

દેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં ૧૫,૦૦૦ ગાથાનું મનોરમચરિત્ર અને જયસિંહદેવના રોજમાં વિ. સં. ૧૧૬૦માં ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક આદિનાહુચરિત્ર રચ્યું છે. આ આદિનાહુચરિત્ર પાંચ અવસરમાં (ઘાટગે પ્રમાણે પાંચ પ્રસ્તાવમાં) વિભક્ત છે અને એમાં ઋષભદેવનું જીવન વિસ્તારથી આલેખાયેલું છે. આટલા વિસ્તારથી કાષ્ટએ પહેલા તીર્થકરનું જીવનચરિત્ર લખેલું જાણવાનેવામાં નથી. આ કૃતિમાં કોઈ કોઈ વાર અવલકુ બાધાનો પણ ઉપયોગ કરાયેલો છે.

સંતિનાહુચરિત્ર—‘પૂજ્ય’ તથા ‘ગચ્છના ગુણસેનસૂરિના શિષ્ય અને સુપ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રસૂરિના ગુરુ દેવચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૬૦માં ગ્રન્થપદ્યમય ૧૨,૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક સંતિનાહુચરિત્ર રચ્યું છે. સોળમા તીર્થકરનું આવકું મોટું ચરિત્ર અન્ય કોઈ કવિએ રચેલું સાંભળવામાં કે જોવામાં આવ્યું નથી. આ કૃતિમાં પણ અવલકુનો ક્વચિત્ ઉપયોગ થયેલો છે.

પુહુવીચંદ્રચરિત્ર—નેમિચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય સાંનિસૂરિએ પોતાના વિનેય મુનિચન્દ્રની પ્રાર્થનાથી વીરનિર્વાણથી ૧૬૩૧ વર્ષે એટલે કે વિ. સં. ૧૧૬૧માં પુહુવીચંદ્રચરિત્ર ૭,૫૦૦ શ્લોકમાં રચ્યું છે.

પાસનાહુચરિત્ર—સુમતિ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય દેવજીવસૂરિએ ભરચમાં ૮,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક પાસનાહુચરિત્ર પાંચ પદ્યાવ (પ્રસ્તાવ)માં વિ. સં. ૧૧૬૮માં રચ્યું છે.^૧ એમાં પ્રાર્થનાથના છ ભવો, એમના દસ ગણધરના પૂર્વ ભવનાં વણુનો, અહિંસા, ૧૧ પ્રતિમા ધર્માદિ વિષયોનું નિરૂપણ છે.

૧ “મણિવિજયમણિવર-અંધમાલા”ના દસમા અંધાક તરીકે ઇ. સ. ૧૬૪૭માં આ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ પત્રાકાર અંધમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના અને મૂળ અંધચત્ર કથા અને ઇર્ષદેશના અપાયેલી છે. આ અંધનું ગુજરાતી ભાષાંતર “શ્રીપ્રાર્થનાથ-પ્રજ્વલિત” એ નામથી જી. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આ જ સ્તરે સંવેગરંગસાહીની ૧૭મા, રમણવીરચરિત્ર અને રઠહારચણકોસ રચ્યાં છે. આ ત્રણે કૃતિઓ આપણે નોંધી ગયા.

સિમજ'સનાહચરિત્ર—દેવભદ્રસૂરિએ આ કૃતિ રચી છે. એના આધારે માનતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૨માં સંસ્કૃતમાં તેર સર્ગમાં ધ્યેયાંસનાથચરિત રચ્યું છે. ૧૧મા તીર્થાર ધ્યેયાંસનાથને લગતી આ પાઠ્ય કૃતિ હપાયેલી છે? એના કર્તા શું ઉપયુક્ત દેવભદ્રસૂરિ છે?

પનેમિનાહચરિત્ર—'હલિકાલસર્વજ' હેમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન પરંતુ તેમનાથી મોટા 'મહધારી' હેમચન્દ્રસૂરિએ નેમિનાહચરિત્ર ૬૪,૦૫૦ ગાથામાં વિ. સં. ૧૧૭૦માં રચ્યું છે. આ એમની કૃતિ નામે લખવાવહાની સ્થાપત વૃત્તિમાંનો એક ભાગ છે જે એટલે પ્રો. પીટરને એના કર્તા તરીકે ગુણવલ્લભનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બાન્ત જણાય છે. આ વૃત્તિમાં બીજી પણ અનેક કથાઓ પાઠ્યમાં છે.

જિજ્ઞુયત્તમહારિસિચરિત્ર—'પાડિચય' ગચ્છના નેમિચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય સુમતિગણેએ જિજ્ઞુયત્તમહારિસિચરિત્ર પાતે જિજ્ઞુયત્ત-કૃપાણુ રચ્યું છે. એમાં જિનદત્તસૂરિનું ચરિત્ર અપાયેલું છે. એની એક કાથપોથી જેસલમેરમાં છે, અને તે વિ. સં. ૧૨૪૬માં લખાયેલી છે.

નરમયાસુંદરીકહા—મહેન્દ્રસૂરિએ શીલનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારી નરમયાસુંદરીકહા વિ. સં. ૧૧૭૮માં રચી છે. ૧૦

૧ જુઓ પૃ. ૧૦૫. ૨ જુઓ પૃ. ૧૧૧. ૩ જુઓ પૃ. ૧૧૨. ૪ ક "લખિ-સૂરીશ્વર-જેન-ગચ્છમાલા"ના ૨૪મા મણિ તરીકે આ ચરિત્ર ધ. સં. ૧૬૪૬માં હપાયું છે. એમાં સ. ૮, શ્લો. ૬૦માં (લગ્નના બીતવેળા બીઓ) 'ઉણુ' અપાજ (કરે છે એમ કહ્યું) છે. સ. ૬, શ્લો. ૧૨-૧૬માં સપાવેધનું વર્ણન છે. ૫ દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય સુરાચાર્યે વિ. સં. ૧૦૬૦માં અપભ્રંશ અને નેમિનાથ એમ ઉભયને લગતું દ્વિસંધાનકાવ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. ૬ પહેલી આઠ ગાથા પછીની નવમી ગાથાને પહેલી ગાથા તરીકે મુદ્રિત પુસ્તકમાં દર્શાવાઈ છે. ૭ જુઓ પૃ. ૭-૨૬૮. ૮ આનું આઠ પદ્ય તેમજ અંતનાં ૭ પદો જ. લાં. ગ્રં. સ્ત. (પૃ. ૧૫-૧૬)માં અપાયેલાં છે. ૯ આ સિં. ભૈ. ગ્રં. મા.માં હપાય છે. ૧૦ આ સિં. ભૈ. ગ્રં. મા.માં હપાય છે.

મુણિમુવયસામિચરિય—‘ મલધારી ’ હેમચન્દ્રસુરિના એક શિષ્ય શ્રીચન્દ્ર કે જેઓ પૂર્વાવસ્થામાં મંત્રીપદે આસદ્ હતો તેમણે મુણિ-મુવયસામિચરિય વિ. સં. ૧૧૯૩માં રચ્યું છે. એમાં રામની કથા આવે છે. વીસમા તીર્થ કરને અંગેની આ અગ્રિયાર હજાર ‘લોકપ્રમાણક કૃતિની પ્રશસ્તિ’ (ગા. ૬૮) ખંગાર(રાખેંગાર)નો થોડોક પરિચય કરાવે છે.

મુપાસનાહચરિય—ઉપયુક્ત શ્રીચન્દ્રસુરિના ગુરુભાઈ અને હેમચન્દ્રસુરિના શિષ્ય લક્ષ્મણગણિએ રચેલાં વિ. સં. ૧૧૯૯માં એટલે કે નરેશ્વર કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકના વર્ષમાં ઉપાસનાહચરિય રચ્યું છે. સાતમા તીર્થ કરનું જીવનચરિત્ર એ એનો મુખ્ય વિષય છે. તેમ છતાં જૈન પ્રતોના વર્ણનરૂપે અનેક કથાઓ એમાં અપાયેલી છે. એમાં કવિની પ્રતિમા ઝગડી જોડે છે અને ખાસ કરીને ‘ મેરુ ’ ઉપરના જન્માતિષેકના વર્ણન પૃ. (૪૮-૫૨)માં એમણે કમાલ કરી છે. આમાં પૃ. ૧૧-૧૪માં કંજૂસ શેઠની કથા છે. પૃ. ૨૬૯-૨૭૦માં રાધાવેષનું અને પૃ. ૨૯૩-૪માં વીજ્ઞાનચંદ્રવરનું વર્ણન છે.

કુમારવાસચરિય—જેમ વિદ્યાર્થીઓને અષ્ટાધ્યાયીનો ભોગ કરાવવા માટે જાદુ કવિએ લાદ્યો હતો રચ્યું છે તેમ ‘ કલિકાલ-

૧ આ પ્રશસ્તિની ૬૩મીથી ૭૬મી સુધીની ગાથા પ. જ. લાં. સુ. (લા. ૧, પૃ. ૩૨૦-૧)માં અને આ ગાથાઓ તેમજ એનો અર્થ જૈન સં. પ્ર૦ (વ. ૧૨, અ. ૪, પૃ. ૧૦૬-૧૦૭)માં છપાયેલ છે. ૨ કેટલીક વાર અવતરણરૂપે સંસ્કૃતમાં પદ્યો છે. ૩ “ જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા ”માં પં. હરગોવિન્દદાસની સંસ્કૃત છાયા સાથે ત્રણ ભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૧૮, ૧૯૧૮ ને ૧૯૧૯માં અનુક્રમે છપાયું છે. આનો “ શ્રીમુપાર્શ્વનાથચરિત્ર ” એ નામથી ગુ. અનુવાદ અનિવસાગરગણિએ કર્યો છે. એ જૈ. આ. સ. વરદ્ધી બે ભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે. ૪ ઇ. સ.ના સાતમા સૈકાના ધરસેન ત્રીજાના કાળપરમાં બાપપુત્ર લાદિસદગ્ર નામ છે. ઇ. સ.ના આઠમા-નવમા સૈકામાં બાપપુત્ર ચર્હ ગણા છે એનું આ નામ રમણ કરાવે છે. ૫ લક્ષ્મ નામના એક કાશ્મીરી કવિએ આ લાદિની

કુમતિનાહયરિય પ્રથમ છે અને તેનું પ્રમાણ ૯,૫૦૦ શ્લોક કરતાં વધારે છે. એની મુખ્ય ભાષા જ૦ મ૦ છે. એમાં જૈન સિદ્ધાન્તો સમજાવવા માટે અનેક કથાઓ અપાયેલી છે. એ કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયેલ છે. એના અંતર્માં સંસ્કૃતમાં પ્રશસ્તિ છે. એમાંનાં કેટલાંક પદો આ સૂરિએ રચેલા જિજ્ઞાસુમપડિઓહની પ્રશસ્તિમાં પણ જોવાય છે.

૧ જિજ્ઞાસુમપડિઓહ યાને કુમારપાલપડિઓહ—ઉપપુજા સોમ-પ્રભસૂરિની હેલી ઉપલબ્ધ કૃતિ વિ સં. ૧૨૪૧માં એટલે કે કુમાર-પાલના અવસાન પછી અગ્યાર વર્ષે રચાયેલી છે. એથી જોકે આમાં ઐતિહાસિક હકીકતો થોડી છે તો પણ જે છે તે વિશ્વસનીય છે. આ ૨ અંકકારે એનું નામ પ્રથમ પત્યાવના અંતિમ પદમાં જિજ્ઞા-સુમપડિઓહ સુચયું છે અને એ વાતનું સમર્થન પ્રશસ્તિગત પદ્યો થાય છે, પરંતુ પાંચે પત્યાવોની પુષ્પિકામાં કુમારપાલપ્રતિઓદ એવું નામ જોવાય છે અને એ જ નામ પ્રચલિત બન્યું છે, કારણ કે આ કૃતિનો મુખ્ય વિષય કુમારપાલનો જૈન ધર્મ તરફનો ઝોક રજૂ કરવો એ છે. કુમારપાલે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યાર પછીની એમની દિન-ચર્યા આ કૃતિમાં વર્ણવાયેલી છે. આ કૃતિ મુખ્યત્વે ૪૦૦૦માં રચા-યેલી છે. હેત્રા પત્યાવમાંની કેટલીક કથાઓ સંસ્કૃતમાં છે. વચ્ચેવચ્ચે અવહટ્ટનો પણ ઉપયોગ કરાયેલો છે. આ કૃતિ મુખ્યત્વે ૫૬૫માં છે; ગદ્યમાં બહુ થોડો ભાગ છે. લખાણ સરળ અને સરસ છે. આ કૃતિ લોકોકિતનો-કહેવતોનો ભંડાર છે.

૧ ગા. પૌ. ગ્રં.માં ગ્રં.માં ૧૪ વરીકે આ ઇ. સ. ૧૯૨૦માં છપાયેલ છે. આનું સમીક્ષાત્મક મૂલ્ય સારા થે પુસ્તકમાં જે પુષ્કળ અશુદ્ધિઓ છે તેથી ઘટ્ટ છે એમ ડા. ઘાઠગે PISમાં છપાયેલા એમના લેખ (પૂ. ૧૬૯)માં કહ્યું છે. આ પાઠ્ય પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૩માં છપાયું છે. ૨ અંકકારે હેમચન્દ્રસૂરિના સિખ અહેન્દ્રસૂરિને આ કૃતિ વાંચી બતાવી હતી એટલે એ રીતે એ વિશ્વસનીય બન્યા.

મુકુંદ(દરિ)સહ્યાચરિય—જિનરત્નકોશ(૫. ૪૪૪-૫)માં આ નામની ત્રણ પાઠ્ય કૃતિઓની નોંધ છે. આ પૈકી એકની હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૪૪માં લખાયેલી છે. એ ભાં. પ્રા. સં. મં.માં છે. એનો પ્રારંભ અરિહંતસિદ્ધથી થાય છે. બીજી કૃતિના કર્તા જમચ્યન્દસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ છે. આ પદ્યાર્થક કૃતિ સોળ ઉદ્દેશમાં રિભક્ત છે. એમાં ધનપાલ, સુદર્શના, વિજયકુમાર, શીલવતી, 'અશ્વાતમેષ', ભાતા, ધાત્રી-સુત અને ધાત્રી એમ આઠ અધિકારો છે. એકંદર ૪,૫૦૨ ગાથા છે. આનો પ્રારંભ "વંદિતુ સુવ્યયજિણં સુદરિષણાણ" એમ છે. "નમ્મે અરિહંતાણં" એ શબ્દો સાંભળી 'જાતિરમરણ' જ્ઞાન થાય છે ઇત્યાદિ હકીકત અહીં અપાઈ છે. ઉ. ૧૧ના શ્લો. ૩૩૦-૩૬૭ અર્ધ-સંસ્કૃતમાં છે એટલે કે પ્રત્યેક પદ્યનો પૂર્વાર્ધ સંસ્કૃતમાં અને ઉત્તરાર્ધ જ. મ.માં છે. ઉ. ૧૫ના શ્લો. ૭૪-૭૫ "અપભ્રંશ"માં છે. ૫૪ ૧૩૬અ-આમાં સંસ્કૃતમાં ગદ્યમાં નેમિ જિનની સ્તુતિ છે. ઉ. ૧૦નો શ્લો. ૪૬૬ શાદ્દશ-વિક્રીડિતમાં છે. સમયસુન્દરકૃત ગાથાસહસ્રીના અંતની ૧૧ ગાથા આ કૃતિમાંથી ઉદ્ધૃત કરાઈ છે. ત્રીજી કૃતિ 'મલધારી' મચ્છના દેવપ્રભસૂરિએ ૧,૮૮૭ શ્લોક જેવડી રચી છે.

સિદ્ધસેષાહચરિય—સિદ્ધસેન દિવાકર, પાદભિમસૂરિ, મજ્જવાદી અને અપભ્રંશસૂરિ એ જોન આચાર્યોનાં આમાં ચરિત્ર છે. આની હાથ-પોથી વિ. સં. ૧૨૯૧ જેટલી પ્રાચીન છે અને એ પાઠણના ભંડારમાં છે. એ ઉપરથી આ અગત્યકર્તા કૃતિની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

ચંદ્રરૂપહૃયરિય—આ નામની એ કૃતિઓ સદ્ગત કલ્પે નોંધી છે. તેમાંની એકનો લખધીપસૂરિના શિષ્ય દેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૬૪માં

૧ આનું સંપાદન ઉમંગવિજયગણિએ કર્યું છે અને એ સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના અને વિષયાનુક્રમ સહિત શ્રી. કુલચંદ ખીમચંદ તારકથી "શ્રીઆત્મવલ્લભ ગ્રન્થ-સિરીઝ નં. ૧૦" તરીકે ઇ. સ. ૧૯૧૨માં છપાઈ છે. આનો વિ. સં. ૧૯૬૮માં પં. કેશવવિજયગણિએ કરેલો ગ્રં. હાયાનુવાદ છપાયો છે. ૨ જુઓ પૃ.-૧૧૭.

રમેલી કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે ખીમનો શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હુરિમદ્દની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

મલયસુંદરીકહા—મહાબલ અને મલયસુંદરીના વિયોગાક્ષિપ્ત વચ્ચું કરતી અને પરીની વાર્તાઓ (fairy tales)માં આવતાં તત્ત્વોને રજૂ કરતી એવી એક કૃતિ તે આ મલયસુંદરીકહા છે. એના કર્તા વિષે આપણે અજાત છીએ, પણ હમ્મચન્દ્રે એના ઉપરથી સંસ્કૃતમાં સંક્ષિપ્ત કથા રચી છે એટલે આ કૃતિ ઇ. સ.ના ૧૪મા સૈકા કરતાં તો પ્રાચીન છે એમ ડૉ. ધાટગેએ એમના લેખ (પૃ. ૪૨)માં સૂચવ્યું છે.

આગમિક જયતિલકસૂરિએ પણ મલયસુંદરીકહા જેવી કોઇ પાઠ્ય કૃતિ ઉપરથી^૧ સંસ્કૃતમાં ચાર પ્રસ્તાવમાં મલયસુંદરીચરિત્ર રચ્યું છે.^૨ આ કૃતિ તે જ ઉપયુક્ત કૃતિ છે કે કેમ ?

સંતિનાહચરિય—વિ. સં. ૧૩૨૨માં મુનિદેવે ૪,૮૫૫ શ્લોક જેવડું સંતિનાહચરિય રચ્યું છે. આમાં શાન્તિનાથનું ચરિત્ર છે.

અંજણાસુંદરીચરિય—‘ખરતર’ગચ્છના જિનચન્દ્રસૂરિની શિષ્યા ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરએ વિ. સં. ૧૪૦૬માં આ ચરિત્ર દ્વારા હનુમાનની માતા અંજનાસુંદરીનું જીવનવૃત્ત આલેખ્યું છે.

સંતિનાહચરિય—વિ. સં. ૧૪૧૦માં મુનિભદ્રે આ ૩ સંતિનાહચરિય રચ્યું છે.

સિરિવાલકહા—હૃમતિલકસૂરિના શિષ્ય ૪૨૯૧શોખરસૂરિએ આ રચી છે અને એમના શિષ્ય હેમચન્દ્રે વિ. સં. ૧૪૨૮માં આ લખી છે.^૫ એમાં શ્રીપાદની કથા દ્વારા ૬ સિદ્ધચક્રનો મહિમા વર્ણવાયો છે. આ ૧૩૪૨

૧ જુઓ પ્રથમ પ્રસ્તાવ (શ્લો. ૭, ૬). ૨ આ સંસ્કૃત કૃતિ દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ૩ જુઓ ડૉ. ધાટગેના લેખ (પૃ. ૪૨). ૪ એમના પરિચય માટે જુઓ નવચંદ્રમાહાત્મ્યની મારી “ પ્રવેશિકા ” (પૃ. ૮-૧૧). ૫ આ ક્રિમાકલ્યાણ(૧)કૃત અવચૂર્ણિ તેમજ સંસ્કૃત વિષયાનુક્રમ સહિત દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૩માં છપાઇ છે. ૬ આના સ્વરૂપાદિના નિરૂપણ માટે જુઓ ઉપયુક્ત “ પ્રવેશિકા ” (પૃ. ૧-૫,

પદોની કૃતિમાંનાં પદ્યોખરાં પદો આપાંમાં છે. સુરસુંદરીનાં ભક્તી વિધિ સૂચવનારાં પદો ૧૫૫-૧૫૮ ત્રિપુલ્ભમાં—૧૧ માત્રાવાળા પ્રયેક પાદવાળા છંદમાં છે. મયણાસુંદરીએ કરેલી ઋષભદેવની સ્તુતિ (પદ ૧૭૪-૭) તેમજ પદ ૪૯૨ અને ૫૪૫ પંચગ્રંથિયામાં છે. ૭૩, ૭૬ ૫૧૬, ૫૨૨ અને ૫૨૪ એ ક્રમાંકવાળાં પદો ‘અપભ્રંશ’માં છે. આ કૃતિમાં ‘દેશ્ય’ શબ્દો છે, વિવિધ ઉચ્ચારકારો છે, અને ભતભતનાં વહાણો પદત્યાદિનાં નામ છે. પદ ૬૬૨-૬૭૧માં અદ્ભુત રસ જમાવાયો છે.^૬

વૃદ્ધાચાર્યપ્રમુખધાવણિ—આની એક કાથપોથી પાટણના બંકારમાં છે. એમાં જિનપ્રભસૂરિનો પ્રબંધ છે. આ જ ૦ મંમાં રચાયેલા પ્રબંધોના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

૭૨થણસેહરકહા—જયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જિનકૃષ્ણશિષ્ય કે જેમણે

૨૧ અને ૨૨) તેમજ એના મહિમારૂપ શ્રીપાલચરિત્રોની સૂચિ મટિ જુઓ “શ્રીપાલચરિત્રો” એ નામનો મારો લેખ. આ લેખ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પૃ. ૪૭, અં. ૪)માં છપાયો છે.

૧ જુઓ પૃ. ૭૨. ધનપાલકૃત ભવિષ્યચરકહામાં પંચગ્રંથિયા (શુ. પદ્મરા, હિં. પદ્મદી) અને અલિલ્લા (શુ. અલક) એ બે મુખ્ય છંદ છે. તેમાં ભજનવા પાણીના વહેણના વેગનો અનુભવ પંચગ્રંથિયા કરાવે છે, ન્યારે બેઠા પાણીના વહેણ સરખી શાંત અને સમરસ ગતિનો અનુભવ અલિલ્લા કરાવે છે. વિશેષ મટિ જુઓ પ. એ. આ. (પૃ. ૨૮૭). ૨ જુઓ પદ ૩૮૧-૩૮૫ અને ૩૮૭. ૩ અતિ-શયોકિત (પદ ૪૨, ૪૩), અર્થાન્તરન્વાસ (૭૭), ઉત્પ્રેક્ષા (૩૯-૪૮, ૪૦૧), જપમા (૪૭૫, ૪૯૨), રૂપક (૧૦૩, ૫૩૭-૫૩૯, ૫૪૫-૫૫૩), આજ્ઞસ્તુતિ (૧૧૫, ૧૧૬), શ્લેષ (૩૯, ૪૨, ૪૩, ૧૦૮) અને સ્વભાવોક્તિ (૬૬૨-૬૬૬). ૪ પદ ૩૮૧-૩૮૩માં આચર, ખુરખ, દોણ, બેડિયા, બોહિલ, વેગલ, સદૃશ-પવહણ અને સિદ્ધિ એમ ભતભતનાં વહાણોનો ઉલ્લેખ છે. ૫ ૩૮૪માં પદમાં નાખુદ્ધભાવભ, ૩૮૫માં મરજબ અને ૩૮૭માં દોર, પદ્મર, સિકારિ અને સિદ્ધ એ શબ્દો છે. ૬ રાધાવેષ અને વીણા-સ્વચંદ્રનાં વર્ણનની ઉલ્લેખ મટિ જુઓ પૃ. ૧૧૫. ૭ પ્રે. અ. ગ્રં. (પૃ. ૪૬૪-૪૬૯)માં શ્રી. રામસિંહ તોમરે આ ૭૨થણસેહરકહાની હિન્દી કાવ્ય—પ્રેમાખ્યાનક કાવ્યના આદર્શ ગ્રંથ મણાતા પદ્યવલ સાથે ઉલ્લેખ કરી છે. જાણસીનો રામ એ જ ૭૨થણસેહરકહાનો

વિ. સં. ૧૪૯૭માં વસ્તુપાલચરિત્ર રચ્યું છે તેમણે 'રથણસેહરકહા' વિતોડમાં રચી છે. એ ગદ્ય-રેખામય છે. એનું પૂર ૨૮૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એમાં એક સમસ્યામય અંતરક્ષા છે. તે 'એનું નામ 'કેણુ પરણે?' એનું થોણુ આનો ઇઅનુવાદ આપ્યો છે.

ધસિમંડલપથરણુવિત્તિ—ધર્મધોષે જન્મમંમાં ૨૦૮ કે ૨૧૮ પદોનું સ્તોત્ર નામે ધસિમંડલપથરણુ (સં. ઋષિમંડલ-પ્રકરણ) યાને મહુવિસિકુલય રચ્યું છે. એમાં શધાકાપુરુષો, પ્રત્યેકપુદી વગેરેને નમસ્કાર કરાયેલો છે. આના ઉપર ૪સાતેક વૃત્તિઓ છે. તેમાંની એકની હાથપોથી વિ. સં. ૧૩૮૦ જેટલી પ્રાચીન છે. એક મોટી વૃત્તિ જન્મ મંમાં છે અને એ વૃત્તિમાં ઉપયુક્ત ઋષિઓના જીવનવૃત્તાન્ત અપાયેલા છે. ૫

સિંહાસણુબતીસિધા—દેવસુંદરચરિત્રના શિષ્ય ક્ષેમંકરચરિત્રે વિ. સં. ૧૪૫૦ની આશપાસમાં ગદ્યપદ્યાત્મક સ્વરૂપે જે સંસ્કૃતમાં સિંહાસનદ્વાત્રિશિકા રચી છે તેનું મૂળ 'મરહટ્ટી કૃતિ નામે સિંહાસણુ-

ચત્રનીખર શાળ છે. સિંહલનું વર્ણન, યોગનો ઉલ્લેખ, ઇન્દ્રભલ્લ હત્યાદિ બાબતોનું વર્ણન છે. પદ્યાવલમાં પદ્મિનીના હરણુ માટે અલાહદીનને ઉપરિચિત કરવાની વાત અયસીને નવીન સૂચ છે. રથણસેહરની રાણીનું પણુ હરણુ થાય છે, પરંતુ એ અન્યમાં ઇન્દ્રભલ્લ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે અને એ દ્વાશ ધાર્મિક વાતાવરણ ખડું કરાયું છે.

૧ આ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૬૭૪માં છપાઈ છે. ત્યાર બાદ પં. હર્યાવિંદકાસની સંસ્કૃત છાયા અને પ્રસ્તાવના સહિત જૈ. વિ. સા. શા. તરફથી આ વિ. સં. ૧૬૭૫માં છપાઈ છે. પ્રસ્તાવનામાં આ જન્મ મં કૃતિ ઉપરથી કથાવર્તનમણ્ણિએ સંસ્કૃતમાં મુખ્યતથા મધ્યમાં ચત્રનીખરચરિત્ર રચ્યું છે. ૨ ૧૫૦ પદો છે. ૩ જુઓ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૪, અં. ૮-૯). ૪ જુઓ પૂ. ૧૨૩, ટિ. ૧. ૫ આ વૃત્તિને લગતા મૂળ વગેરે માટે જુઓ પૂ. ૧૩૮.

૬ “ શ્રીચિક્રમાદિત્વનરેશ્વરસ્ય ચરિત્રમેતત્ કવિમિર્નિબદ્ધે : ।

પુરા મહારાષ્ટ્રચરિત્રમાષામયં મહાશયંકરં નરાણામ્ ॥

ક્ષેમકરેણ મુનિના વરગણપથનન્ધેન યુક્તિકૃતસંસ્કૃતવન્ધુરેણ ।

વિદ્યોપકારિચિલ્સદ્ગુણકીર્તિનાડયં ચક્રેડચિરાદશ્વરપન્થિતદર્શયેદુઃ ”

અતીસિદ્ધિ હોવાનું કહેવાય છે. આ કૃતિ મારા જોવામાં આવી નથી.

કુરુમાપુત્રચરિત્ર—હું મનિમલસુરિના શિષ્ય જિનમાણિક્યે કે પછી એમના શિષ્ય રત્નનંતલે સે કુરુમાપુત્રચરિત્ર ૧૯૮ પૃષ્ઠોમાં રચ્યું છે. ૫. હરગોવિંદદાસના સંસ્કરણમાં ૧૮૬ પૃષ્ઠો છે. આ કૃતિમાં આવની શુદ્ધિનો પ્રભાવ વર્ણવાયો છે. ગૃહસ્થદશામાં પણ કેવળજ્ઞાન મેળવનાર અને જલ્પન્ય અવગાહનાવાળા કુર્માપુત્રનું આ ચરિત્ર છે.

જંબૂચરિત—૪ વિગ્રહદયાસુરિના આદેશથી જિનવિજયે લખેલું આ ચરિત્ર છે. એ જૈન આગમોની શૈલીને અનુસરે છે અને એ રીતે એની ખાસ મહત્તા છે.^૫

આ પ્રમાણે કથા, ચરિત્ર, પ્રજાંધ ઇલાદિને લગતી કેટલીક જૈન કૃતિઓ આપણે વિચારી એટલે હવે અજોન કૃતિઓનો વિચાર કરીશું.

૧ આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૬૬ જેટલી પ્રાચીન મળે છે. આનો ઉપયોગ પ્રો. કે. વી. અલ્બચેન્ડરે એમની આવૃત્તિમાં કર્યો છે. આ આવૃત્તિમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં તેમજ અંગ્રેજીમાં પ્રસ્તાવના છે. અંતમાં અધિષ્ઠાની શુભ-વર્ધનજલ્લિપ્ત કૃતિ (ખંડ ૨)માંથી સંસ્કૃતમાં ‘કુર્માપુત્રચરિત્રનામક’ પરિશિષ્ટ તરીકે અપાયું છે. ત્યાર બાદ અંગ્રેજીમાં ટિપ્પણો, પાછમ-અંગ્રેજી સપ્તકોશ અને અંગ્રેજી ભાષાંતર અપાયાં છે. આ મહત્ત્વની આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૩૧માં પ્રો. અલ્બચેન્ડરે જ પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ પૂર્વે આ કૃતિ ૫. હરગોવિંદદાસની સંસ્કૃત હાથા સાથે જૈ. વિ. સા. શા. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૫માં છપાઈ છે. ૨ આ અનંતલે વિ. સં. ૧૫૭૧માં હૃદયનંતરત્નાકરે રચ્યો છે એમ ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિ (પૃ. ૬)માં ઉલ્લેખ છે. ૩ સાતમા પદ પછી દસેક લાટી ગદ્યમાં છે. એવી રીતે ૨૬મા પદ પછી પણ પાંચેક લાટી છે. ૪ જે સૂરિ ‘તપા’ ગ્રંથની ૫૨૫માં ૬૪મી પટ્ટિ વિ. સં. ૧૭૮૫માં સ્થાપિત થયા હતા અને વિ. સં. ૧૮૦૬ સુધી રહ્યા હતા તે જ આ સૂરિ હશે. ૫ નેમિ-વિજ્ઞાન-ગ્રંથમાલામાં ૧૦મા રત્ન તરીકે આ વિ. સં. ૨૦૦૪માં છપાયું છે. ૬ આવી બીજી અનેક કૃતિઓ છે. જેમકે અણ્ણતંત્રિકહા, અદકુમારકહા, અંતરંગકહા, હૃવ્યસુદરીકહા, નરદેવકહા, ૫૩મ-સિરિકહા, પચ્ચેયજુહકહા, ખંભદત્તકહા, મંગલમાલાકહા, મંહજુએગદરીકહા, વચ્ચરાયકહા, વિરસસેણકુમારકહા, ગ્રંથગમુદરીકહા, સહસ્તમહાચારકહા, સિદ્ધ-

પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે એ ફરીથી (બુઓ પૃ. ૧) કહું છું કે કેટલાક માને છે તેમ પાઠ્ય સાહિત્ય એટલે જોનોની જ કૃતિઓ નથી, પણ અજોનોનો પણ એમાં હિસ્સો છે, કેમકે કોઈ પણ ભાષા એ કોઈ અમુક જ સંપ્રદાયની-અમુકની જ જાણે માલિકીની હોય તેમ બન્યું નથી અને બને પણ નહિ. ભાષા તો જે કોઈ એનો ઉપયોગ કરે તેની ગણાય. અલખતા, એ વાત ખરી છે કે બધી જ ભાષાઓ તરફ સરે'નો સરખો આદર ન હોય. જોનોનાં મૂળ શાસ્ત્રો મુખ્યત્વે પાઠ્યમાં રચાયાં એટલે જોન મુનિઓ પાઠ્યમાં કૃતિઓ રચે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી અજોનો એમાં રચે જ નહિ એ માનવું ભૂલભરેલું છે. જેમને પોતાના વિચારો જનતા પાસે મૂકવા છે તેઓ તો જનતાની ભાષામાં કૃતિ રચે. વાદ્દમકના શામાયજુમાં જે પાણિનિના વ્યાકરણના નિયમોથી સિદ્ધ ન થનારાં રૂપો જોવાય છે તે ઉપરથી કેટલાક એવું મૂળ પાઠ્ય કૃતિ હોવાનું સૂચવે છે એ વાત બાબુએ રાખીએ તો પણ રાવણુવહુ વાને સેતુ-બંધ, ગઉકવહુ, દીસાવહકહુ ઇત્યદિ અજોન કૃતિઓ છે અને તે પણ જેવી તેવી નથી.

જેમ કથાના સ્વતંત્ર પ્રથો છે તેમ કથાત્મક સાહિત્ય અન્ય કૃતિ-ઓમાં પણ મૂંઝાયેલું છે. દાખલા તરીકે હરિભદ્રસૂરકૃત સમ્યક્ત્વસમેતિ એ નામથી સુપ્રસિદ્ધ હંસજીસત્તરિની તત્ત્વડોમુદી નામની શ્લોકિમાં

સેષ્ઠદિવાચરકહા, સીલવર્ષકહા, સુસ્તુદ્રીનિવકહા, સુવચકહા, સુસદકહા, સેશ-
સિરિકહા, અને હરિચંદકહા, તેમજ ઈસિદતાચરિય, કવહચરિય (સાદ્દહિયુ-
કિશ્વની સ્વોપક્ષ શ્લોકિમાંથી ઉદ્દૃત), જન્મસામિયરિય, હસસાવગચરિય, દેવકી-
ચરિય, પચેસિચરિય, પચેયબુદ્ધચરિય, પન્નપણ્ણચરિય, મિયાપુત્તચરિય, મુણ્ણિ-
વચચરિય, શાહિણીચરિય, વચરચરિય, વિણ્ણમંથચરિય, સાસિચરિય, સુગ્ગીચરિય,
હરિભલચરિય ઇત્યાદિ. પ્રભાવકથારિત(પૃ. ૧૦૭)માં બેપ્પસદ્દિસૂરિએ તારાચણુ
વચ્ચે બાવન પ્રશ્નો રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. શું આમાંનો કોઈ પ્રશ્ન પાઠ્યમાં હતો ?

એ (વૃત્તિ) ના કર્તા સંધતિલક્ષ્યસૂરિએ ૧૧૧૩ કથાઓ થોડી છે. દેવેન્દ્ર-
સૂરિના સિદ્ધ ધર્મકીર્તિસૂરિદ્વારા સંધાત્વારવિધિમાં ૨૨૧૧૬ કથાઓ છે.

૧ (૧) પુષ્પલોકાકાંડા (શ્લો. ૧-૬૮, પત્ર ૨૪આ-૨૮આ), (૨) રોહ-
ગુત્તાકાંડા (પત્ર ૨૮આ-૩૧આ), (૩) આરુઝાદિયકાંડા (શ્લો. ૧-૩૬, પત્ર
૫૧આ-૫૨આ), (૪) આરામસોહાકાંડા (પત્ર ૫૨આ-૬૩આ), (૫) ધણુવાલકાંડા
(શ્લો. ૧-૨૭૧, પત્ર ૭૫આ-૮૫આ), (૬) વાળકણ્ડુકાંડા (પત્ર ૮૬આ-
૯૦આ), (૭) સુહમધકાંડા (શ્લો. ૧-૧૦૨, પત્ર ૯૬આ-૯૯આ), (૮) બીમ-
કુમારકાંડા (પત્ર ૧૦૦આ-૧૦૭આ), (૯) મલ્લવાયકાંડા (શ્લો. ૧-૮૭, પત્ર
૧૧૭આ-૧૨૨આ), (૧૦) ભદ્રાહુકાંડા (પત્ર ૧૨૦આ-૧૨૪આ), (૧૧) પાપ-
લિતાકાંડા (શ્લો. ૧-૧૮૬, પત્ર ૧૩૨આ-૧૩૯આ), (૧૨) સિદ્ધસેલુદિવાગરકાંડા
(પત્ર ૧૩૯આ-૧૪૬આ), (૧૩) નાગદત્તાકાંડા (શ્લો. ૧-૧૧૮, પત્ર ૧૫૬આ-
૧૬૦આ), (૧૪) કામિણીકાંડા (પત્ર ૧૬૧આ-૧૬૨આ), (૧૫) મેયળાકુણ્ડિકાંડા
(શ્લો. ૧-૧૨૫, પત્ર ૧૭૦આ-૧૭૫આ), (૧૬) દંવદત્તાકાંડા (પત્ર ૧૭૫આ-
૧૭૬આ), (૧૭) પદ્મસેહરકાંડા (શ્લો. ૧-૩૬, પત્ર ૧૮૭આ-૧૮૮આ), (૧૮)
સંધાત્મસૂરકાંડા (પત્ર ૧૮૯ આ-૧૯૩આ), (૧૯) ચંદ્રેલોકાંડા (શ્લો. ૧-૨૨૫,
પત્ર ૨૧૪ આ-૨૨૨આ) અને (૨૦) નરસુંદરકાંડા (પત્ર ૨૨૬આ-૨૩૦આ) ૨
વિનયરાયકાંડા (શ્લો. ૧૧૩), મિયાવર્ધકાંડા (૧૫૧), ભુવલુમ્બીરાયકાંડા,
(૧૬૫), વિનયદેવકાંડા (૫૨), મિગમારણનાયકાંડા (૨૮૮), નમિવિનમિકાંડા
(૧૩૧), દેવનિકાંડા (૧૧૮), સુમધકાંડા (૭૦), ગંધારસાવયકાંડા (૭૯),
પુષ્પલોકાસાવયકાંડા (૩૯), ચંદ્રનરેન્દ્રકથા (સં. + પા.) (૫૨), ધર્મમરુકાંડા
(૭૦), નરવાહલકાંડા (પા. + સં.) (૧૪૫), સિરિદત્તાકાંડા (૬૩), અમિય-
તેયકાંડા (૧૪૩), રથલુસારકાંડા (૧૬૦), સુરિન્દરકાંડા (૭૧), વિનયકુમાર-
કાંડા (૬૩), વિનયકાંડા (૮), બહુદત્તાકાંડા (૩૬૬+૧ સં. શ્લો. ૧૦), સોમ-
સૂરકાંડા (૪૦+૧ સં. શ્લો.), બંધકમુણ્ડિકાંડા (મધ્ય), વિક્રમસેલુકાંડા (૮૨+૧
સં. શ્લો.), ચિત્તાઈસુઅકાંડા (૬૨+૧ સં. શ્લો.), મરીકાંડા (૧૦૬+૧ સં.
શ્લો.), ભાણુસેટ્ટિકાંડા (મધ્ય), ધનુસિટ્ટિકાંડા (૫૧), દંદુરકાંડા (૩૦+૧
સં. શ્લો.), કુશાલકાંડા (૫૬+૧ સં. શ્લો.), ગુણુસાયરકાંડા (૫૦+૧ સં. શ્લો.),
બંધદત્તાકાંડા (૧૩૦+૧ સં. શ્લો.), સુમધકાંડા (૬૦+૧ સં. શ્લો.), ઇસ-
વરાયકાંડા (૩૮+૧ સં. શ્લો.), મહુરાખવમકાંડા (૩૨+૧ સં. શ્લો.), ગુલસેટ્ટિ-
કાંડા (૬૪+૧ સં. શ્લો.), ભાવદત્તાસુદેસાલુકાંડા (૫૦+૧ સં. શ્લો.), નરસુંદરકાંડા

નેમિચન્દ્રસૂરિએ રચેલા અનંતનાથસૂરિમાં આઠ પૂજા પૈકી
દરેક પૂજા સંબંધી એકેક કથા પદ્યમાં રચાયેલી છે.

ઔપદેશિક (didactic) સાહિત્ય

નિબળ્યુત્તિ ઇત્યાદિ—જેન દર્શન પ્રમાણે જ્ઞાનનું મૂલ્ય સ્વતંત્ર
નથી અર્થાત્ ‘ જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાન ’ એ મતભ્ય એને માન્ય નથી. એ
તો જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ અર્થાત્ વૈરાગ્ય છે અને હોવું જોઈએ એવો મત
ધરાવે છે. આને લઈને કેવળ કથાત્મક સાહિત્ય જ નહિ પણ આગમોની
નિબળ્યુત્તિ વગેરે પણ વૈરાગ્યરંજથી વાચકવૃન્દને રંગવા પ્રેરાયેલ છે.

ઉત્તરજ્ઞાપણની યુરિય, આવરુસયની યુરિય, દસવેયાલિયની
હારિમદ્રોય દીકા અને શ્રીપ્રમદૃત ધરમવિહિ પર ઉદયસિંહસૂરિએ વિ.
સં. ૧૨૮૬માં રચેલી ૧૪૮૧માંની કેટલીક કથાઓમાં જીવનને સફળ
બનાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવો રહેપદેશ ઓછેવત્તે અંશે વર્ણી
લેવાયેલો છે. આમ પાઠ્યમાં ઔપદેશિક સાહિત્ય પણ છે (જુઓ

(૮૬+૧ સં. શ્લો.), રામનાગદતકકહા (૫૩+૧ સં. શ્લો.), સસિતિવકહા (૬૪+૨
સં. શ્લો.), વિજયકુમારકહા (સં.+પા.) (૬૭) કંતિસિંરીકહા (૮૭+૧ સં. શ્લો.),
પલાવધકહા (૧૦૩+૧ સં. શ્લો.) અને મેધરહકહા (૧૩૬+૧ સં. શ્લો.).

૧ આ વૃત્તિમાં નીચે મુજબની પદ્યાત્મક કથાઓ પાઠ્યમાં છે:—

ખએસિકહા (પત્ર ૩૫-૧૦૫), ઉદાયણકહા (પત્ર ૧૨૫-૨૩૫),
હામદેવકહા (પત્ર ૨૪૫-૨૬૫), નંદિમલિયારકહા (પત્ર ૩૦૫-૩૬૫),
સંપર્ધકહા (પત્ર ૩૭૫-૫૦૫), વંકયલકહા (પત્ર ૫૧૫-૬૦૫), મૂલદેવકહા
(પત્ર ૬૪૫-૭૩૫), સુભદ્રકહા (પત્ર ૭૪૫-૭૮૫), વિરહકુમારકહા (પત્ર
૭૮૫-૮૬૫), ઇલાસુયકહા (પત્ર ૮૬૫-૮૯૫), યુલસદ્રકહા (પત્ર ૯૧૫-
૧૦૦૫), સુરદતકહા (પત્ર ૧૦૧૫-૧૦૬૫) અને જંબુસામિકહા (પત્ર
૧૦૭૫-૧૫૧૫). આમાં ૧૪૧૦ પદો છે.

૨ આ ઉપરથી અને એક કલ્પના કરવાનું મન થાય છે કે શું સંસ્કૃત
મંથ-સાહિત્યમાં અત્યંત સાદા, લોકપ્રિય અને બ્યવહારપૂર્ણ સાહિત્યના એક
અંગરૂપ પદ્યતત્ત્વ (પીઠ્ઠું અંગ તે હિતોપદેશ) કે જેની રચના કેટલાક
વિદ્વાનોની આત્મતા મુજબ જીવરાતના કોઈ જૈનને હાથે થયેલી છે તે પણ મૂળે
પાઠ્ય ભાષામાં તો નહિ હોય ?

પૃ. ૮૪) અને એને લગતી કૃતિઓનો નિર્દેશ ડૉ. ધાટ્ટેએ “Didactic works in Prakrit” એ લેખમાં કર્યો છે.

ઉવએસમાલા—મહાવીરના સમકાલીન ગણાતા અને કેટલાકને મતે દીક્ષા લીધા પૂર્વે રાજ્ય કરનારા ધર્મકાસે (ગણિએ) પોતાના પુત્ર રણસિંહને ઉદ્દેશીને ૫૪૨ ગાથામાં રૂવએસમાલા^૧ રચી છે. એના ઉપર અનેક દીકાઓ રચાઈ છે.^૪ ઉવએસમાલાની મા. ૪૭૧માં ‘મા-સાહસ’ પદ્યોનો ઉલ્લેખ છે અને મા. ૪૭૨માં એનું સ્વરૂપ છે.^૫

ઉવએસપથ—હરિમદ્સુરિની ઉવએસપથ નામની કૃતિ આ સુરિની વિદ્વત્તાને અનુરૂપ છે. એના ઉપર મુનિચન્દ્રસુરિની સંસ્કૃતમાં દીકા છે, અં. ૧૦ ૫૦ (અં. ૨)ના અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત(પૃ. ૨૩-૨૪)માં તે આની નોંધ લીધી છે.

ધર્મોવએસમાલા—કૃષ્ણ ઝપિના શિષ્ય જયસિંહસુરિએ ધર્મોવએસમાલા વિ. સં. ૬૧૩-૯૧૫માં ૧૦૪ ગાથામાં રચી છે. એની સ્વોપસા પાઠ્ય વૃત્તિમાં અનેક કથાઓ પાઠ્યમાં અપાઈ છે.

ધર્મપરિક્ષા—હરિસેણની ધર્મપરિક્ષા (ઇ. સ. ૯૮૮) જેવી કૃતિઓ ઔપદેશિક સાહિત્યના ઉદ્દેશને સીધો પોષે છે. આ ધર્મપરિક્ષામાં જયરામે ગાથામાં લખેલી એક કૃતિનો નિર્દેશ છે.

સીલોવએસમાલા—આ કૃતિ ઉપશુકા (૧) જયસિંહસુરિના શિષ્ય જયકર્તાની છે. આમાં ૧૧૬ ગાથામાં શીશ યાને બ્રહ્મચર્ય પાળવા વિશે

૧ આ લેખ JUBમાં ઇ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ૨ જુઓ ઉપદેશરત્નાકરની મારી “ભૂમિકા” (પૃ. ૫, ૧૯, ૨૭, ને ૪૭). ૩ આ જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૫માં છપાયેલો છે. ૪ જુઓ જિનવત્તકોશ (ભા. ૧. પૃ. ૪૬-૫૧). ૫ “ભારતી”ના વિ. સં. ૨૦૦૫ના વાર્ષિકમાં મારે “મા-સાહસ પદ્યો” નામનો લેખ છે. ૬ “કવલ (કૃષ્ણ) મુનિ” નામનો ૫. જીવચન્દ્રનો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૭, અ. ૧-૩)માં છપાયો છે. ૭ ૫. જીવચન્દ્ર-આંધીએ ઇ. સ. ૧૯૪૬માં આનું સંપાદન કર્યું છે અને જૈ સિં. જૈ. મં. મા. માં છપાવેલ છે.

ઉપદેશ છે. એના ઉપર સંધતિલક્ષ્મીના સિંધ ૧સોમતિલક્ષ્મીએ શીલતરંગિણી નામની સંસ્કૃતમાં રચિત વિ. સં. ૧૬૯૪માં રચી છે.^૧ સીલોવચ્ચેસમાક્ષા જયવલ્લભસૂરિએ પણ રચ્યાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે

ઉવચ્ચેસમાક્ષા ને ભવભાવણા—સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમ કાલીન ‘મત્રધારી’ હેમચન્દ્રે રચેલી અને સ્વોપદ્ય વૃત્તિથી વિશ્લેષિત ઉવચ્ચેસમાક્ષા અને ભવભાવણા ઔપદેશિક સાહિત્યમાં વિષય, કવિતા અને શૈલીની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું સ્થાન યોગ્ય છે.

ઉવચ્ચેસરથણાધર (ઉપદેશરત્નાકર)—સહસ્તાવધાની ૪મુનિસુન્દર સૂરિની આ પદ્યાર્ત્થક રચના છે. એના અપર તટમાં કેટલાંક પદ્ય સંસ્કૃતમાં છે. આ કૃતિ વિ. સં. ૧૪૭૬ પહેલાંની કૃતિ છે અને જે સ્વોપદ્ય વિવરણથી અલંકૃત છે.^૨

ઉવચ્ચેસરહરસ—‘ન્યાયાચાર્ય’ યશોવિજયગણિએ ૨૦૩ ગાથામ આ કૃતિ રચી એના ઉપર સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે.^૩

ઔપદેશિક સાહિત્યના સર્જનનો પ્રવાહ જૂના જમાનાથી અરખલિત પણે વહે છે એમ આજે પણ પાઘ્યમાં અભ્યંતરતત્તાલોચ્ચ જેવ ‘ન્યાયતીર્થ’ ન્યાયવિશારદ મુનિ શ્રીન્યાયવિજયની કૃતિ જેતાં જણાય છે

૧ એમનું અપર નામ ચિદાતિલક છે. ૨ આ વૃત્તિ મૂળ સહિત હીરાલા હંસરાજે જાનનગરથી ઇ. સ. ૧૯૦૬માં છપાવી છે. ૩ અન્વય, સંસ્કૃત કાવ્ય ગુ. સમ્પદાર્થ અને વિરોધાર્થ સહિત મૂળ કૃતિ જૈન વિદ્યાશાલા (અમદાવાદ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૦૦માં છપાઈ છે. ૪ આ સૂરિના સંબંધમાં જુઓ ૭૦-૨૦ મારી “ભૂમિકા” (પૃ. ૫૯-૬૨). ૫ વિરોધ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત “ભૂમિકા” (પૃ. ૬-૧૭, ૧૬, ૨૦, ૨૨-૨૫, ૨૭-૩૦, ૩૨-૩૪, ૩૬-૪૧, ૪૩-૪૫, ૪૭-૪૯ અને ૫૨-૫૯). ૬ સ્વોપદ્ય વિવરણ સહિત મૂળ અનુસુખલાઈ લગુલા તરફથી વિ. સં. ૧૯૧૭માં છપાયું છે. એમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં વિષયસૂચી અને ત્યાર પછી મૂળની ગાથાઓનો અકારાદિ ક્રમ છે. અંતમાં સાક્ષીકૃત આ તરણોની સૂચી છે.

રૂપકાત્મક (allegorical) સાહિત્ય

અમૂર્ત ભાવોને મૂર્ત સ્વરૂપે આલેખનારા રૂપકાત્મક કથા-સાહિત્યમાં સંસ્કૃત કૃતિ તરીકે રૂપિખિતિભવપ્રપંચાકથા જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તેવી પાંચમમાં કાદઈ કૃતિ હજી સુધી તો મળી નથી. બાકી અ. ૦. મા. ૦ સાહિત્યમાં સૂચગાડ (સુચ. ૧, અ. ૧૬)નું 'પુકરીક' દર્શાવેલું; ઉત્તરજગદયજ્ઞના અ. ૧૮માં સૂકા પાંદડાનું અને અ. ૭માં ઘેટાનું દર્શાવેલું તેમજ અ. ૬માં ઇન્દ્ર અને નમિ વચ્ચેના સંવાદમાંનાં અનેક રૂપકો નોંધી શકાય. ૭૦ મ. ૦ સાહિત્યમાં આવરસસયની નિબળુતિ (મા. ૧૨૬૨-૩)માં અર્ધવ નાગદત્તાના કથાતંત્રમાં કોષાદિના સર્પો તરીકે ઉલ્લેખ, અને મા. ૧૩૮ની હારિભદ્રીય વૃત્તિ (પત્ર ૧૦૦આ-૧૦૧અ)માં મંગલગિજા પદ્યર અને 'પુષ્કરાવત' મેધ વચ્ચેના સંવાદ, પિંડેસ્મયુ અર્થાત્ પિંડનિબળુતિ (મા. ૬૩૧-૩)માં ઝમતરૂપે કરેલું આત્મનિવેદન અને સંવ્યંગત 'મધુગિન્દુ'નું દર્શાવેલું રૂપકાત્મક સાહિત્ય-પૂર્વ પાડે છે.

વિ. સં. ૬૩૨માં રચાયેલા ઉલ્લેખવાળી પરંતુ ભાષા વિચારતાં અર્ધવ-ચીન જાણીતી 'અપભ્રંશ' કૃતિ 'મહન-જુજ્ઞ' અને જુઝ્ઞરાયની વિ. સં. ૧૫૮૬ની આ જ નામની 'અપભ્રંશ' કૃતિ મનોરમ રૂપકાત્મક પ્રત્યેક છે.

૧ આ મંદિનાં રૂપકરંગો તે રૂપક, રૂપમા, અતિશયેષ્ટિ તેમજ સારોપા અને સાધ્યવસાના લક્ષણો છે. ૨ આના પીઠ-ખન્ધ (સ્થા. ૮૧-૮૨)માં અમલ-રથક, પિષ્ટુડેપણા અને ઉત્તરાધ્યયનનો ઉલ્લેખ છે. ૩ મહર્ષિ મત્તુ અને મત્તરૂપેના સંવાદ શતપથ્ય આકાષ્ય (૯, ૫, ૧, ૧૨-૧૮)માં છે. ૪ જુજ્ઞ "મદન-પરાજય"ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૪). આ પ્રસ્તાવનામાં આખ્યાન-સાહિત્યના ધર્મ-કથા, નીતિ-કથા, લોકકથા અને રૂપકાત્મક એમ ચાર વિભાગો પાડી એના વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એમ ત્રણ હથિયે વિચાર કરી રૂપકાત્મક સાહિત્ય વિષે વિસ્તારથી ઊદાપીઠ કરાયો છે. ૫ આ નામ કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય હેમ મુનિએ વિ. સં. ૧૭૭૬માં બરાનપુરમાં રચેલા મહનજુજ્ઞ નામના કાવ્યનું સમારંભ કરાવે છે. એમાં મદન અને રતિના સંવાદ છે અને એક રીતે એ ભક્તિપ્રધાન સ્તોત્ર છે. કલ્યાણસાગરસૂરિ વગેરેને લગતા વક્તવ્યપૂર્વક આ કાવ્ય "આચાર્ય આનંદચંદ્ર કુવર સમારંભ મંથ" (પૃ. ૨૩૮-૨૫૫)માં છપાયું છે.

આમ આખ્યાન-સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન અહીં કું પૂર્ણ કરું તે પૂર્વે હિતરેખાચક્રી (૭૫મીલી) રક્ષાન્તિચક્રિત શિશ્યહિતા અને નેમિચન્દ્ર-ચરિત્ 'સુખચોષા' એ બે સંસ્કૃત હિતચોષી નોંધ ભઈ છું, કેમકે બંનેમાં જ ૦ ચંપાં ક્યાઓ છે. શિશ્યહિતામાં તો પાઠ્ય ક્યાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે અને એથી તો એ 'પાઠ્ય ટીકા' કહેવાય છે.

કુલય (કુલક)

કેટલીક પલાતક બધુ કૃતિઓ 'કુલય' (સં. કુલક) તરીકે જોળાયા છે. પ્રયેક કુલયમાં મુખ્યત્વે એક જ વિષય હોય છે. એનું નિરૂપણ 'રાગરમાં આગર' સમાવાયે હોય તેવું સ્પષ્ટિત હોવા છતાં વિચલ હોય છે. કેટલાંયે કુલયો ઔપદેશિક સાહિત્ય પૂર્ક પાડે છે. કેટલાંકનાં નામમાં પણ 'કવિએસ' શબ્દ છે. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતાં એમ અનાય છે કે સૌથી પ્રથમ હરિભદ્રસુરિના સમયની આસપાસમાં કુલય રચ્યું હતું. કોઈકે અભયવકુલય (અભયકુલક) રચ્યું છે. અભયદેવસુરિએ ૮૫ ગાથાનું આરાહુલકુલય રચ્યું છે. પવણસુસારહારના દાર ૨૧૪ તરીકે નેમિચન્દ્રસુરિએ જીવસંખાકુલય ના. ૧૨૩૨-૧૨૪૮એ રચ્યું છે. પરમાનંદસુરિએ પંચનળવિહારકુલય (પ્રનળાવિધાનકુલક) રચ્યું છે. કોઈકે ૩૧ ગાથાનું અનાયજીવકુલય રચ્યું છે. એમાં બિજાઅયતિ

૧ આમાંથી સમરમુખ, ઉદાયકુ, સહકુમાર, બંહદત, મૂલદેવ, મંડિય અને અમહદત એ સાત ક્યાઓના સંગ્રહરૂપ બિનવિનયલદારા સંપાદિત પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ ગુજરાત પુરાતત્વ અદિર વરૂથી વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. પહેલી ક્યા આર. ફિક (Fick) દ્વારા Eine jainistische Bearbeitung der Nagar-Sage નામના નિબંધમાં અપાઈ છે, અને બાકીની છ તેમજ બીજી પણ ક્યાઓ ડૉ. ચાકેલીએ Ausgewählte Erzählungen in Mahābhārataમાં લાઠિસમયી ઇ. સ. ૧૮૮૧માં છપાવી છે. જ. જ. મેયરે Hindu Fablesમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯માં આને અમેજ અનુવાદ આપ્યો છે. એમણે અભયદેવસુરિયેના જર્મનમાં પદ્યમાં કરેલા અનુવાદ કાવ્યસંગ્રહમાં પૃ. ૭૧ વગેરેમાં છપાવે છે. ૨ કુલકાદિકુલય પર ૧૨,૦૦૦ શ્લોકની અને એકઅવલકુલકાદિક પર ચારેક હજારની ટીકા છે. ૩ આથી આ સહેલાઈથી કંઈક થઈ શકે છે. ૪ આના ઉપરની આનંદવિનયલ સંસ્કૃત હિત મૂળ સહિત જ. આ. સ. તારૂથી વિ. સ. ૧૯૬૬માં છપાયેલી છે.

વિષય છે. સંસારની અનિવૃત્તા સુખવનારા એ અજ્ઞાતકર્તૃક અભિવ્યક્તિ-કુલિય છે. એકમાં દસ અને બીજામાં આઠ પલો છે.^૧

આ ઉપરથી જણાશે કે કુલ્યનો વિષય આત્મોપદેશ ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે. દેવસંસ્કૃત ઉવએસકુલિય, રશ્મિનદત્તસંસ્કૃત કાલિ-સદૃશકુલિય, અને જિનપદસંસ્કૃત ગોવત્સઅભિસકુલિય, બુદ્ધાભિષેક-અરિષ્ટકુલિય, નાલુપયાસકુલિય, ધર્મમાધર્મવિચારકુલિય, ભાવજ્ઞા-કુલિય અને સુભાસિયકુલિય અપભ્રંશમાં છે. કુલ્યો પ્રાચ્ય અને અપભ્રંશ ઉપરાંત સંસ્કૃત અને પ્રાદેશિક ભાષામાં પણ રચાયેલ છે.^૨ આ સૌમાં શ્રુતિ અને દબ્બાથી વિભૂષિત વીસ માત્રાતું ગ્રંથમકુલિય અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. એ સૌથી પ્રાચીન હોવાનું કેટલાક માને છે.

લગભગ ઇ. સ.ની આઠમી સદીથી કુલ્યની રચના થવા માંડી, ૧૧મી સદીમાં એને વેગ મળ્યો અને એના પછીની ત્રણ સદીમાં એનો પૂરેપૂરો વિકાસ સધાયો. આ જાતની રચના ૧૮મી સદીમાં બંધ પડી હોય એમ લાગે છે.

કાવ્યો

૪ શવજીવલ—મરહૂદી ભાષામાં રચાયેલા આ કાવ્ય (oral poem) ને ‘સમુહવલ તેમજ સેઉબ’ પણ કહે છે.

૧ જીએ DCJM (Vol. XVIII, pt. 1) નાં પૃ. ૧૦૧-૮. ૨ આ સ્વરિત્યે ચેષ્ઠયવંદ્યકુલિય રમ્યું છે. એ અને એની શ્રુતિ મઠે જીએ DCJM (Vol. XVII, pt. 4, pp. 56-64). ૩ “કુલકસંજ્ઞક જૈન રચનાઈ” એ નામનો શ્રી. અબરચંદ નાહરાનો લેખ જૈ. ધ. પ્ર. (પુ. ૧૪) નાં અં. ૮, ૧૧ અને ૧૨માં એમ ત્રણ કહે છે પાયા છે. એમાં ૨૫૦ કુલ્યની સૂચી છે. એમાં ચાલીસેક પ્રકારિત છે. અજ્ઞાતકર્તૃક પદ્યકુલ્યકુલિય જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૬) માં છે પાયા છે. એમાં પ્રત્યાખ્યાનો વિષે નિરૂપણ છે. ૪ અદિએ શવજીવલ નામનું કાવ્ય રમ્યું છે. ૫ આ કૃતિના સ્વૂળ પરિભ્રમણ મઠે જીએ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૦, અં. ૬, પૃ. ૮૫-૮૮) માં છે પાયાએ મૂકી લેખ નામે “સમુહવલ, મરહૂવલ અને જૈન જગત.” ૬ સદિગ્ધ કાલી અને કદાવવાળી અને સાંબળી સ્વતિરૂપ સ્વારમ્યપદ્યશિક્ષાના અંતિમ પદ્યમાં દ્વિતમ રીતે ‘સેતુ-

એમાં એકંદર પંદર આસાસજી (આયાસજી) છે. એમાં વાનરસેનાના પ્રસ્થાનથી માંડીને રાવણના પદ સુધીની રામની કથા છે. ૧૫ આસાસજી પૈકી ત્રણમાં સેતુના બંધનનું અદ્ભુત વર્ણન છે. એથી આ કૃતિનું નામ 'સેઉબંધ' છે. આનું પ્રેરક તત્ત્વ અનુરાગ છે અને એ વાત આ કાવ્યની મુદ્દા અભ્યુદાય (સં. અનુરાગ) સૂચવે છે. આ કાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ વિષ્ણુનું અને પછી શિવનું રમરણ કરાયેલ છે. એના કર્તાનું નામ પરંપરા પ્રમાણે પ્રવરસેન છે. આ. ૧ના નવમા પદ પ્રમાણે કોઈ રાજાની પ્રાર્થના ઉપરથી આ કૃતિ રચાયેલી છે. પ્રવરસેન બીજાએ 'વિતસ્તા' યાને 'જેલમ' ઉપર મોટા પૂજ્ય બંધાવ્યો તે અવસરે આ રચાયેલી છે એમ રાજતરંગિણી (૪-૪૫૪) ઉપરથી ક્ષિત ધાય છે એમ ડૉ. સ્ટ્રેન્કેનોએ પોતે સંપાદિત કરેલ "કર્પૂરમંજરી" (પૃ. ૧૯૫)માં સૂચવ્યું છે. ઉદાહરણે આ રાવણવહનો 'સેતુબંધ' તરીકે અને યજ્ઞાણે "સેતુ" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઉપરથી આ કૃતિનો સમય ઇ. સ.ના ૭ઠ્ઠા સૈકા કરતાં અર્વાચીન હોય છે નહિ. અકબરના સમયમાં થઈ ગયેલા રામદાસે આના ઉપર ટીકા રચી છે અને તેમાં એના કર્તા તરીકે કલિદાસનું નામ સૂચવ્યું છે, પણ તે અસ્થાને છે. સીગફ્રીડ ગોલ્ડસ્મિટ (Siegfried Goldschmidt) દ્વારા ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૩માં 'સેઉબંધ'નું સંપાદન થયું છે અને જર્મન અનુવાદ પણ થયો છે. ૫ 'સેઉબંધ'નાં

બંધ' એવું નામ ગ્રંથાયેલું છે. એ ઉપરથી આ સેઉબંધના કર્તા પ્રવરસેનનો સમય પ્રો. પીટર્સનના મત મુજબ જોઈ શકાય છે. ઇ. સ. ૪૭૨નો માનીએ તો સામ્યમ્. અભ્યુદાયના સ્વાર પછીની કૃતિ ગણાય.

૧ મેળની મુદ્રિકાના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૨૭)માં સ્વ. કેશવ હં. મુવે કહ્યું છે કે "અભિનવરાજ પ્રવરસેને મૂર્તિમાન પ્રાકૃતનાં અનુરાગથી અંકિત સેતુબંધ રચી હિમાચલથી સુવેલાચલ સુધી સ્થાયી કર્તિસેતુ વિસ્તાર્યો હતો." ૨ મે' આ સદૃશનો ગુ.માં અનુવાદ કર્યો છે અને એમાં આખાં પદોનો સમશ્લોકોનો અનુવાદ કર્યો છે. આ અપ્રેક્ષિક છે ૩ જુઓ કાવ્યકરણી (પરિ. ૧, શ્લો. ૩૪). ૪ જુઓ કથાચરિત (પીટિકા, શ્લો. ૧૪). ૫ મૂળ કાવ્ય રામદાસની સંસ્કૃત કૃતિ સાથે "કાવ્યમાલા ૪૦" તરીકે ઇ. સ. ૧૮૯૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ત્રણ રૂપાન્તર (reconciliation) ઉપરાંત ચોથા તરીકે સેતુસરણિ નામના સંસ્કૃત અનુવાદનો નિર્દેશ થઈ શકે. ૧ ક. હ. ક્રુવે પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૭૭)માં રાવણુવહુનો નિર્માણકાળ ઇ. સ. ૪૧૪નો કલ્પાયો છે.

ગણિતક—રાવણુવહુમાં ૧૨૬૦ છદોમાંથી ૧૨૪૬ રકષક છે; બાકીના ૪૪ ગણિતક છે. અવન્તિસુન્દરીકથા પ્રમાણે ૫૬ યમક-કવિઓએ ૫૬ ગણિતકો રચ્યા છે. આ દિસાએ આ રાવણુવહુમાંથી ઓછામાં ઓછા બાર ગણિતકો નાશ પામ્યા છે. ગણિતકો પ્રક્ષિપ્ત છે અને એ ઇ. સ.ના પાંચમા સૈદ્ધાન્તજ્ઞોત્સવા પ્રાચીન છે. આ ગણિતકોની કુર્મોધિતા જોઈને સેતુપ્રદીપના કર્તાએ આને 'કંટક' કહેલ છે.

પદ્યરચનાની આલોચનામાં આ પ્રક્ષિપ્ત ગણિતકો ઉપયોગી છે અને એને લઈને રાવણુવહુ ઉપયોગી છે. ગણિતક વર્ગને ઉદ્દેશીને પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૭૬)માં નીચે સુજળ વિધાન છે:—

“ ગણિતકનાદ પ્રાકૃતમાં એક નવી કલામય ઘટના છે...સાદા ૨૨ અને ૨૪ માત્રાના પદ્યબંધમાંથી અંત્ય ચમકવાળા વિવિધ ગણિતક કૃત્યત્ત થયા છે... પદ્યબંધમાં અંત્ય ચમક કિંવા પ્રાસના કલામય પ્રયોગનું પ્રથમ દર્શન ગણિતક-વર્ગમાં થાય છે. અંત્ય ચમકને બદલે અંત્ય અનુપ્રાસનો પ્રયોગ અંજલ્યવર્ગમાં દેખા દે છે, પણ છેવટે અંત્ય ચમક જ ફાવી જાય છે.”

રાવણુવહુમાં સાત પ્રકારના ગણિતક છે: (૧) ઉચ્ચ-ગણિતક, (૨) ગૌ, (૩) માલા-ગૌ, (૪) મુખ-ગૌ, (૫) લલિત-ગૌ, (૬) વિલંબિત-ગૌ અને (૭) સુન્દર-ગૌ.^૨

ગૌઉડવહુ—વાકપતિરાજ (પા. બાપપરચ) દ્વારા લગભગ ઇ. સ. ૭૫૦માં ગૌઉડવહુ કાવ્ય મરહટ્ટી બાપામાં રચાયું છે. આ કવિના

૧ જુઓ PLIC (pp. 23-24). ૨ આનાં પ્રકાર પ્રયોગ, સંખ્યા, માત્રા અને પદાંત મટિ જુઓ પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૬૭-૮). ૩ આની એક આવૃત્તિ એસ. એસ. પંડિતને હાથે ઇ. સ. ૧૮૮૭માં અને બીજી ઉત્તરીકરને હાથે ઇ. સ. ૧૯૨૭માં તૈયાર થઈ પ્રકાશિત થયેલી છે. એમાં જૈન (?) હરિ-પાલની સંસ્કૃત દીક્ષ, SPPની સહીવાળી અંગ્રેજીમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩-૧૩૦), પાદાંતરો, કાવ્યગત શબ્દોની રચના ઇત્યાદિ છે.

આશ્રમદાતા અને કોનોજના રાજ યશોવર્માની ઉજવણી (celebration) અર્થે પોતપોતાનું કાવ્ય છે. આ ઉત્પ્રેક્ષાના મહામૂલ્યશાળી અંકારરૂપ છે. દસમુહુવહુ ઉપરથી સ્થિત થયેલું મનાતું ૧મા કાવ્ય ૧૨૦૬ પદ્યમાં આવામાં રચાયું છે. એમાં કુલકો અને મહાકુલકો છે, પણ આશાસન ૩ એવા કોઈ વિભાગ નથી. યશોવર્માએ ગોડનો—મમથના શાળનો વધ કવી રીતે કર્યો હત્યદિ સુખ્ય આગતો મારેની ભૂમિકારૂપ આ કાવ્ય જણાય છે એટલે કાં તો કવિને કાચે આ કાવ્ય પૂરું રચાયું નથી અથવા રચાયું હોય તો એ આજે મળતું નથી. પ્રારંભમાં મંગલાર્ચરૂપે ૬૧ પદ્યો છે ૨ શ્લો. ૬૨-૯૮માં કવિએની પ્રશંસા છે. ૩ શ્લો. ૯૯-૧૬૬માં કાવ્યનો પ્રારંભ છે. યશોવર્માનો મહિમા વર્ણવાયો છે. શ્લો. ૧૬૭-૧૮૧માં પ્રલય-કાળનું વર્ણન અને ત્યાર બાદ યશોવર્માના વિજય-યાત્રા મારેના શરદ ઋતુમાંના પ્રયાનનું વર્ણન છે. શ્લો. ૨૮૫-૩૩૮માં વિન્ધ્યવાસિનો દેવીનો અધિકાર છે. શ્લો. ૩૫૫-૩૮૨માં મંગલ ઋતુનું અને શ્લો. ૩૮૩-૪૧૩માં વર્ષા ઋતુનું વર્ણન છે. શ્લો. ૪૧૭માં ગૈડરાજનો વધ અને શ્લો. ૪૧૮-૪૭૧માં યશોવર્માનું અન્યાય દેશોમાં મમન નિરૂપાયેલ છે. શ્લો. ૫૧૩-૬૪૮માં યશોવર્માના સૈન્યે જોયેલાં દસેા, મંદિરો, સરોવરો, વનો, નદીઓ, વૃક્ષો ઇત્યાદિનું વર્ણન છે. શ્લો. ૭૬૭-૮૦૪માં વાહુપતિના—કવિના ચરિત્રનો પ્રસ્તાવ છે. શ્લો.

૧ આ કાવ્યની પ્રશંસા તિલકમંજરી (શ્લો. ૩૧)માં ધનપાલે કરી છે. વિરોધમાં એમણે વાદમોહિ, કાનીન (બાસ), બૃહત્કથા, અવરસેન, તરંગ-વલી, શુભદેવકૃત પ્રાકૃત પ્રબંધ, કાલિદાસ, બાણ, કાદંબરી, હર્ષાખ્યાયિકા, માધ, ભામરિ, સમરાદિત્ય(કથા), ભવશૃતિ, ભદ્રકીર્તિ, તારામણ, ચામાવર, મહેન્દ્રસુરિ, કદ, ત્રેલોકચક્રવર્તી, અને હર્ષમરાજની સૂક્તિની નોંધ લાધી છે. ૨ આમાં કાલ્યા, હરિ, નરસિંહ, મહાવરાહ, વામન, કૃષ્ણ, અને ગ્રેહિનીરૂપરૂપ હરિ, કૃષ્ણ, બલભદ્ર, મધુમત, શિવ, ભૌરી, સરસ્વતી, ચંદ્ર, સૂર્ય, અદિવરાહ, અશ્વપતિ, હર્ષા, કામ અને જગ્ગ એમ વિવિધ દેવ-દેવીઓની સ્તુતિ છે. ૩ ૬૬માં પદ્યમાં કવિએ પોતાની કૃતિ મહુમહાવિજયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૦૭૫-૧૧૨૦માં પ્રોફેસર વર્ધન છે. સ્થા. ૧૧૮૪-૧૨૦૬માં સુશીલવર્મા ચરિત્રનો પ્રારંભ છે. આ કાવ્યના ૮૦૦માં પદમાં લાસ, કાલિદાસ અને હરિચન્દ્રના નામની સાથે સાથે રસુખન્દુનો ઉલ્લેખ છે.

અહિંસવહનો આપક હંદ આર્માં છે. એના પદમાં પદ પછી ચાર પંક્તિનો—પચ્ચીસ માત્રાનો હંદ છે અને તે એક જ પદ છે અને એ 'સમગ્રસિતક' હંદ છે. ૩

પ્રાકૃતિકારની કૃતિ—હર્ષચરિત (પૃ. ૪૧)માં વ્યાસભટ્ટે 'પાદ્ય' કવિ પ્રાકૃતિકારનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કવિએ કઈ કૃતિ પાદ્યમાં રચી છે?

ત્રિપુરુષચરિત્ર—કુવલયમાલમાં હવગુપ્તે આ કૃતિ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ કઈ ભાષામાં છે તે તેમજ આ હવગુપ્ત તે કાવ્ય તે પણ બાબતમાં નથી.

મહુમહાવિજય—વાકપતિરાગે મહુમહાવિજય રચ્યું છે. એમ બ્રહ્મભટ્ટિચરિત્ર ઉપરથી પણ બાબતી સ્પષ્ટ છે. વિરોમાં કાવ્યાનુશાસન- (અ. ૧, સુ. ૨૪)ની રચોપમા વૃત્તિ નામે અક્ષરકારચુદામણિ(પૃ. ૮૧)માં હેમચન્દ્રચરિત્રે મહુમથનવિજયનો ને ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ હોય એમ જણાય છે. આના ઉપરના વિવેકમાં આ કૃતિમાંથી એક પાદ્ય પણ અવતરણરૂપે રજૂ કરાયેલું છે.

હરિવિજય—સર્વસેને હરિવિજય રચેલ છે. આ કૃતિનો ઉલ્લેખ આનંદવર્ધને દેવન્યાસીક(ઉ. ૩, પૃ. ૧૨૭)માં કરી એક પાદ્ય અવતરણ આપ્યું છે, પણ આ કૃતિ મારા જોવામાં આવી નથી. અક્ષરકાર-

૧ વ્યાસભટ્ટે બહાર હરિચન્દ્રનો કાવ્ય પ્રકારની ગદ્યાત્મક કૃતિના પ્રણેતા તરીકે હર્ષચરિત(સ્થા. ૧૨)માં નિર્દેશ કર્યો છે તો એ કૃતિ હા. ૨ A Volume of Studies in Indology નામના પ્રો. પી. વી. કાણેને અર્પણ કરાયેલા ગ્રંથમાંના ડૉ. એચ. કે. દેવા "The prose Kavyas of Dandin, Subandhu and Bana" નામના લેખ (પૃ. ૧૨૮)માં એમ કહ્યું છે કે સુખન્દુના સમય મઠિ ચોક્કસ આધાર રાખી સ્પષ્ટ એવો ઉલ્લેખ અહિંસવહનું ૮૦૦માં પદ છે. આ ઉપરથી પ્રાકૃત કૃતિઓની યી ઠિગત છે તે સદેને સમજવું. ૩ જુઓ ૫૦ બી. આ. (પૃ. ૨૭૭). ૪ જુઓ પૃ. ૧૩૪, કિ. ૩.

ચૂડામણિ (પૂ. ૧૭૧ ને ૪૬૧)માં તેમજ વિવેક (પૂ. ૪૫૮ ને ૪૫૯)માં હરિવિજયનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ હશે.

રાવણવિજય—અલંકારચૂડામણિ (પૂ. ૪૫૬)માં આ કૃતિમાંથી એક પદ અવતરણરૂપે અપાયું છે. સમગ્ર કૃતિ કાંઈ રચણે છે ખરી ?

વિસમખાણલીલા—આના કર્તા આનંદવર્ધન છે. એમણે ધ્વન્યા-લોકના ઉ. ૨, પૂ. ૧૧૧માં તેમજ ઉ. ૪, પૂ. ૨૪૧માં આ કૃતિનાં ઉલ્લેખપૂર્વક એકેક પાંચ પદ આપ્યું છે. અલંકારચૂડામણિ (પૂ. ૮૧)માં મધુમધનવિજયનો સાથે સાથે જ વિષમખાણ-લીલાનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ છે, કેમકે એમાંથી એક પાંચ પદ જ અવતરણરૂપે પૂ. ૭૪માં અપાયેલું છે. તે આમાં પૂ. ૧૧૧માં છે.

ગોવિંદભિસેય યાને સિરિચિન્ધ—વરરચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશગત નિષમો સમજાવવા માટે ગોવિંદભિસેય યાને સિરિચિન્ધ નામનું કાવ્ય રચાયું છે અને એ રીતે એ ભટ્ટકાવ્યની અનુકૃતિરૂપ છે. એમાં એકંદર ખાર સર્ગોમાં ગોવિંદનો અભિષેક વર્ણવાયો છે. પહેલા આઠ સર્ગોની રચના બિલ્વમંગલ હોઈ કૃષ્ણલીલાશુકને કાથે થયેલી છે, બ્યારે બાકીના ચારની રચના એના શિષ્ય દુર્ગાપ્રસાદપતિને કાથે થયેલી છે. એ શિષ્યે એની દીકા પણ રચી છે. આ બંને શુરુ અને શિષ્યનો દેશ 'કાશલ' છે. એમના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કેટલાક એમને ઇ. સ.ના ૧૧મા સદ્કામાં જઈ ગયેલા માને છે તો કેટલાક એમના સત્તાસમય તરીકે છેક પંદરમો સદ્કા જણાવે છે; 'ગ્રા. ઉપાધ્યે તેરમો સદ્કા માને છે.

સઉરિચરિય—મોકડે આ યમક-કાવ્ય રચ્યું છે. એમનો સમય રશમપાણિવાદ કરતાં—ઇ. સ. ૧૭૦૭ કરતાં પ્રાચીન છે. આ કૃતિનો વિષય શૌરિ હોઈ કૃષ્ણનું ચરિત્ર છે.

૧ એમણે આ કાવ્યનો પહેલો સર્ગ સંપાદિત કર્યો છે અને એ સા. વિ. (પૂ. ૩, અં. ૧, પૂ. ૬૦-૭૨)માં ઇ. સ. ૧૬૪૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. આને અંગે પૂ. ૬૦-૬૭માં તેમજ પૂ. ૭૨-૭૬માં કેટલીક બાબતો અંગ્રેજીમાં અપાઈ છે. ૨ એમણે મહાનકેતુચરિત (પ્રહસન) અને સીતાગાથવ (નાટક) તેમજ બાગવતના પૂ રચેલાં છે.

ઉપાધિરુદ્ધ—ઇ. સ. ૧૭૦૭માં જન્મેલા રામપાણિવાદે આ કાવ્યની રચના કરાવેલી મનાય છે, એમાં ચાર સંખ્યા(સર્ગ) છે. એનું આલેખ પલક ૧૫૨-મંજરીનું સ્મરણ કરાવે છે, અને એનું ઇર્દુ પલ તો ૧૫૨મંજરીના પ્રથમ જ્વનિકાંતરના આકાશ પલ સાથે બરાબર મળતું આવે છે. વિવિધ છંદોમાં રચાયેલા આ કાવ્યમાં $૭૭+૫૮+૧૩+૮૨=૨૮૦$ પદો છે. બીજો સંખ્યા અપૂર્ણ છે. ઉપા ને અનિરુદ્ધનાં લક્ષ્ય એ આ ૧ કાવ્યનો વિષય છે.

કંસવલ્લ—આ પણ રામપાણિવાદની કૃતિ છે. એ ચાર સંખ્યામાં વિભક્ત છે અને એમાં વિવિધ છંદોમાં ગૂંથાયેલાં એકંદર ૨૩૩ પદો છે. વાસુદેવ કૃષ્ણનું જીવન અને કંસનો વધ એ એનો વિષય છે.^૧

પૃથ્વીરાજ રાસામાં પાંચ ગાથાઓ—કાશીની “નામરી પ્રવા-રિણી સલા”એ પૃથ્વીરાજ-રાસો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એના ૧૬૧૨માં ૫૪ ઉપર એક પાંચ ગાથા નીચે મુજબ ભટ્ટ સ્વરૂપમાં રજૂ થઇ છે:—

“વીસે વિવિહ ચરિયં જનિજે સજન દુઝ્જનં ।

અપ્પાનં વક લિજ્જે હિંદિજ્જે તેન પુહવીપ ॥”

૧ અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના અને પાંચ સંસ્કૃત કોશ સાથે ડૉ. ઉપાધ્યેએ આ સંપાદિત કૃતિ છે અને તે JUB (પુ. ૧૦, અ. ૨, ઇ. સ. ૧૯૪૧)માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. પાંડિત એસ. મુખ્યદાસ શાસ્ત્રી અને ડૉ. સી. કુન્દન રામ દ્વારા સંપાદિત અને The Adyar Library Series No. 42 તરીકે ઇ. સ. ૧૯૪૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલ “લખાનિરુદ્ધ”ની આવૃત્તિમાં મૂળ, એની સંસ્કૃત છાયા, સ્લોકસૂચી, શબ્દકોશ, તાલપ્રતીય પ્રતિના આધારે પાઠાંતરો અને અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના છે. આ કાવ્યનો મેં અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. વિરોધમાં મેં એના ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક એમ બે પ્રકારે ગ્રંથમાં અનુવાદ કર્યા છે. આ ત્રણે અપ્રસિદ્ધ છે. ૨ ડૉ. ઉપાધ્યેએ આનું સંપાદન કર્યું છે, અને સાથે સાથે ગ્રન્થકર્તાની કે અન્ય કોઇની રચેલી સંસ્કૃત છાયા આપી છે. વિરોધમાં એમણે અંગ્રેજ અનુ-વાદ અને પ્રસ્તાવના તેમજ શબ્દકોશ આપી આ કૃતિને સમૃદ્ધ બનાવી છે. આ આવૃત્તિ “હિન્દી ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય” (મુંબઈ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકા-શિત થઈ છે. આ કૃતિનો મારો રચેલો પદ્યાત્મક ગુજરાતી અનુવાદ નામે કે-સ-વધ ઇ. સ. ૧૯૪૪માં છપાયો છે.

ખરી રીતે આ માયા નીચે પ્રમાણે બોલે:—

“સીસહ વિવિદ્ધચરિયં જામિવજ્ઞઃ સજ્જનકુન્ડલમવિશેષો ।

અપ્પાલં ચ કલિજગદ્દિહિવજ્ઞઃ તેષાં પુરુષોદ્ધ ॥”^૧

વિવિધ દેશોમાં પધંટન કરવાથી આ માયા લાભ થાય છે એ અહીં દર્શાવાયું છે.

પુરાતન-પ્રબન્ધ-સંગ્રહમાં ‘પૃથ્વીરાજ-રાસામાંનાં ત્રણ આર પદો છે.

વર્ણનસાગર—કૌન મંથાવલી (પૃ. ૩૪૩)માં આ નામની એક પાઠ/ય કૃતિની ૨૪ પત્રની કાથપોથીની નોંધ છે. શું એમાં આમોમાં આવતા વર્ણકો એકત્રિત કરાયેલા છે કે આ કોષ કાવ્ય છે? વિરૂપમાં એની ભાષા શી છે?

ભાસ(?)ની કૃતિ—મગ્ધે રચેલા કાવ્યપ્રકાશ (ઉ. ૪; સ્તો. ૬૭)માં નીચે મુજબનું પદ છે:—

“આ ચેરં ચ હસંતા કદમ્બગુંજરહરદવિગિષ્ણા ।

દાવેદ મુઅયમંદલમળં વિભ જગદ્દ સા વાણી ॥”^૨

કાવ્યપ્રકાશની કોષ શ્રુતિમાં આ પદના કર્તાનું નામ જણાવું નથી. આપણામાર્ગકૃત અલંકારમુધાનિધિની એક કાથપોથીમાં “મહાકવિના માસેનાપુત્રમ્” એવો ઉલ્લેખ છે એમ કે. કૃષ્ણમુર્તિ એમના લેખક નામે “Bhāsa as a Prakrit poet”માં

૧ જુઓ ભા. વિ. (વ. ૧, અ, ૩, પૃ. ૩૨૩-૪). ૨ આનો અર્થ એ છે કે કવિએના વલનરૂપ કમળને વિશે નિવાસ કરનારી એ વાણી અર્થાત્ સરસ્વતી રથવિર(જાહ્નવ)ને હસતી, બાણે અન્ન કોઈ એવા પુવનમંડળને દર્શાવે છે તે જ્યવંતી વર્તે છે. આમ કવિ દ્વારા કથાપોથી જ્યવત જાહ્નવાના જ્યવત કરતાં અદિચારું છે એ વાત, સરસ્વતીનું નિવાસસ્થાન પણ જાહ્નવાના નિવાસસ્થાન કરતાં વધારે સારું છે એ ભાવ, તેમજ જાહ્નવાના રૂપવનો કથપોથી એ ત્રણ બાબતોનો તાદરશ ચિતાર અહીં અપાયો છે. ૩ આ લેખ IHQ (Vol. XXII, No. 1)માં છપાયો છે.

કહે છે. વિશેષમાં એઓ કહે છે કે જાણે રમેશ કાલ્પિત્વનું આ મંત્રલાયરણ હોય તો ના નહિ. મઉકવહુ (શ્લો. ૧૦૦)માં જાણનું નામ કાલિદાસ, મુખ્યન્દુ અને હુરિન્દ કરતાં પહેલું નિર્દેશનું છે એને મુખ્ય મણીએ તો જાણે કાલ્પ કાલ્પ પાછળમાં રમ્યું હોય એમ મનાય.

સ્તુતિ-સ્તોત્રો

વિશિષ્ટ કૃતિઓ—જૂનું મંમાં પુષ્કળ સ્તોત્રો રચાયાં છે, અને એમાંનાં કેટલાંક છપાયાં પણ છે. આ બધાંનો પરિચય આપવા માટે આ રથળ નર્થા. આથી અહીં તો હું અમુક અમુક વિશિષ્ટતાવાળાં થોડાંકનો જ ઉલ્લેખ કરીશ:—

- (૧) નરિયેશ્વરવિવિધ છંદમાં રચાયેલ રામચરિતસતિશ્લોક.
- (૨) જિનમહાસરિકૃત નવમહાસ્તોત્રમક ઉપાસનાહસીકુથવ.
- (૩) ભદ્રનાહસ્તામીએ રમેશ્વર ચાર અર્થવાળું યજુર્વેદ્યગ્ન્યુદ્યોત.
- (૪) અચાતકનું આભાષક (પા. જોહાણમ) અર્થિત પંચિજીવોત.

૧ ડૉ. જાટએ “Hymns in Prakrit” એ નામના લેખમાં કેટલાંક સ્તોત્રોનો પરિચય આપ્યો છે. આ લેખ JUB (Vol. III, pp. 8, pp. 45-50)માં છપાયો છે. સ્તોત્રોની સૌક દીક નોંધ મેં “ભક્તિમર, કલ્યાણમહિર અને નમિભણ સ્તોત્ર” ની આશૃતિની મારી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧-૬)માં લીધી છે. જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ (ભા. ૧)માં ૬-પરિશિષ્ટ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૩૨ મુદ્દીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં સ્તુતિ-સ્તોત્રોનાં પ્રતીક; નામ અને પદોની સંખ્યા અપાયાં છે અને એની પહેલાંનાં પૃષ્ઠો ઉપર જે જે મંત્રમાં સ્તોત્રાદિ છપાયાં છે તેનાં નામ અને સુદ્રિત સ્થાનો અપાયાં છે. ૨ આ “પંચમતિકમણ્ડુમ”ની અનેક આશૃતિમાં લેવાય છે. ૩ આ જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૨૨૮-૨૩૪)માં છપાયેલ છે. ૪ આના પ્રત્યેક ચરણની પાદપૂર્તિરૂપ સ્તોત્ર નામે પાદપૂર્તિરૂપ સ્તોત્રાચરે રમ્યું છે. આ મેં સંપાદિત કરેલી શ્રિચંદ્રનુષકથાના અંતમાં પરિશિષ્ટરૂપે પૃ. ૪૫-૪૮માં છપાયેલું છે. ૫ જુઓ જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૭૮-૮૧).

- (૫) માનદેવસૂરિ કૃત 'સમતિસતયત્રવાળું' રમાયાવી ચોરસવાળું
તત્ત્વપદ્યુતથિત.
- (૬) ધર્મધોષસૂરિ કૃત 'ભતિભર' થી શરૂ થતું ૨૦૯ પદ્યનું ઇસિ-
મંડલ-થિત (મહરિસિશુલ્યસંચય).૪

૧ આ રહ્યું એ યત્ર:—

૨૫	૮૦	૧૫	૫૦
૨૦	૪૫	૩૦	૭૫
૭૦	૩૫	૬૦	૫
૫૫	૧૦	૬૫	૪૦

૨ “ માયાવી ચોરસો અને જૈન રતોત્રો ” એ નામનો મારો લેખ છે
કહે “ જૈન ” ના તા. ૧-૧-૩૩ અને ૮-૧-૩૩ના અંકમાં છપાયો છે, ન્યારે
A Note on Jaina Hymns and Magic Squares નામનો મારો
લેખ IHQ (Vol. X, No. 1, pp. 148-153)માં ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયો છે.
આ લેખમાં મેં ધર્મનંદનકૃત ચતુસદ્વિભોગિણી-ચતુસદ્વિભોગિણી-મંડલ નામની રતુતિ-
ની નોંધ લીધી છે. એને અંગેનો આઠ આઠ ખાનાંવાળો અને એકથી ૬૪ અંકવાળો
માયાવી ચોરસ મેં આપ્યો છે. વિશેષમાં અહીં મેં શુભસુદરે ૧૫ ગાથામાં
જ. મ.માં રચેલા અને પાંચ જાતના માયાવી ચોરસોનું સૂચન કરનારા એક
રતોત્રના પ્રથમ અને અંતિમ પદ્ય અને પાંચે માયાવી ચોરસો આપ્યાં છે. આ
રતોત્રના ઉપર સંસ્કૃતમાં અવચૂરિ છે. અહીં એ ઉમેરીશ કે ચતુ:પદ્ધિયોગિની-
રતુતિ નામની એક સંસ્કૃત કૃતિમાં ૬૪ યોગિનીનાં નામ છે તે આ ૬૪ રમા
મં (ભા. ૩)માં શ્રી. ઉમાશંતર પ્રે. શાહ Supernatural Beings in
the Jain Tantras નામના પોતાના લેખ (પૃ. ૭૮-૭૯)માં આપ્યાં છે.
૩ આ સૂરિને ‘ તપ ’ અગ્રજા કેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય માનવા કરતાં ‘ અચળ ’ ગચ્છના
જયસિંહસૂરિના પટ્ટધર માનવા કેટલાક પ્રેરાય છે. આ પટ્ટધરનો જન્મ વિ. સં.
૧૨૦૮માં અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૨૬૮માં થયેલ છે. એમણે સચપદ રચી છે
પણ એ મળતી નથી. શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય ધવલ શાહે
૮૪ ગાથામાં વિ. સ. ૧૮૬૬માં પરિબ્રજપરિભ્રાજુ રચેલ છે. શું આ ધર્મ-
ધોષસૂરિ પ્રસ્તુત હોઈ શકે અને વિ. સં. ૧૧૮૬માં ધર્મમહાપદ્યુત રચનાર પણ
એઓ જ છે ? આને ઇસિમંડલપદ્યુત પણ કહે છે (જુઓ પૃ. ૧૨૨). એમાં

- (૭) નમસ્કરિત અને ' સર્વતોભદ્ર ' વાંચનાં અર્થકૃત સત્તરિસથિતો. ૨
(૮) અભયદેવસ્કરિત ' જયતિહૃયણ ' થિત.

કૌપ (ઉ. ૪)ના સંપદાસમણિકૃત ષલ્લુ ભાસ (ભા. ૫, ગા. ૫૫૪૯)માં જે અભિયસંતિથયનો ઉલ્લેખ છે તે જ ઉપમુક્ત પ્રથમ સ્તવ હશે.

માંડણે ભક્તિ, પાપંડ, હાસ્ય, મૂર્ખા, સજ્જન વગેરે બીસ વિષયો ઉપર વીસ વીસ કડીની એક એક વીસી રચી છે. આ પ્રયોજાવ્યત્રીસીમાં કડી કડીએ એકેક આભાણુક આપ્યું છે અને તેમ કરવામાં અજબ કુશળતા દાખવી છે. શું એણે ઉપમુક્ત ચોથું સ્તોત્ર જોધને તેમ કયું હશે ! -

' જયતિહૃયણ ' સ્તોત્રને ચમત્કારની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે છે. ' ખરતર ' ગ્રન્થમાં એનો વિશેષ પ્રચાર છે. શુ. ભા. ઉ. (પૃ. ૩૪૬-૩૫૨, ૨૨૬, ૨૨૫, ૨૧૯-૨૨૦)માં આ ' અપભ્રંશ ' (ઊગતી શુ)ની કૃતિ એના કેટલાક ભાગના અર્થ ઇત્યાદિ સહિત અપાઈ છે.

૨૦૮, ૨૧૦ અને ૨૧૮ ગાથા પણ જોવાય છે. આના ઉપર ગુણરત્નસૂરિના શિષ્ય-લવ વાચનાચાર્ય ' પદ્મમંદિરગણિ 'એ પાંચ વિગ્રમથી વિભૂષિત જે કથાશુભાંકનામની વૃત્તિ રચી છે એ સહિત મૂળની છપાયેલી આવૃત્તિમાં ૨૧૮ ગાથાઓ છે. જનસ્વામીના અધિકારમાં આવેલેસુચ-નિબળુવૃત્તિ ઇત્યાદિની ગાથાઓ છે તે જ અહીંથી તો ૨૦૮ ગાથા થાય.

૧ આ ગ્રંથ નીચે પ્રમાણે સ્તોત્રમાં સૂચવાયેલું છે:—

૪૩	૨૪	૩૦	૩૬	૩૭
૩૫	૪૧	૪૨	૨૩	૨૬
૨૨	૨૮	૩૪	૪૦	૪૬
૩૯	૪૫	૨૬	૨૭	૩૩
૩૧	૩૨	૩૮	૪૪	૨૫

૨ આ સ્તોત્ર જૈન સ્તોત્ર સં. (ભા. ૨, પૃ. ૩૦૪)માં છપાયેલું છે.

૩ જુઓ DCJM (Vol. XVII, pt. 2, p. 236).

સુભાષિત-સંગ્રહો

સુભાષિત એ સમારંજની કવિતાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રાચીન કાળમાં એનું સ્થાન મહત્વનું હતું અને એના ભાષકાર 'વિદ્વાન' મણ્ડાતા. આથી 'સંસ્કૃતમાં અને પાઇયમાં અનેક સુભાષિતસંગ્રહો આપણને મળે છે.

રમાહાસતસમ્—આના કર્તા ગુહ્ય છે. એમની આ કૃતિ (anthology) ડૉ. કેવેના કહેવા મુજબ ગાવા માટે મરહૂમી

૧ શાર્દૂલની પદ્ધતિ, શીખરસાગરું સદ્ભૂમિકાશ્રીભૂત, અમિતપતિને સુભાષિતરત્નસંગ્રહ, સમલકીર્તિની સુભાષિતરત્નાવલી, વલ્લભદેવની સુભાષિતમણિ, વામન-દ્રને સુધાકલશ ઇલાહિ સંસ્કૃત કૃતિઓ છે. ૨ સૌથી પ્રથમ જેને ૪. સ. ૧૮૦૦માં આનું સંપાદન કર્યું હતું, પણ તેમાં ૩૭૦૬ પદો હતાં. એમાં ૪. સ. ૧૮૦૪માં એમણે ચોડાક ઉમેરો કર્યો, અને સંપૂર્ણ આવૃત્તિ ૪. સ. ૧૮૮૧માં બહાર પાડી. એમાં અનેક પદોનો જર્મન અનુવાદ અને વિસ્તૃત ટિપ્પણો છે. વિશેષમાં પરિશિષ્ટ તરીકે અલંકારના પ્રશ્નોમાં એમાંથી એ અવતરણ આપ્યાં છે તે એકત્રિત કર્યાં છે. નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય તરફથી “કાવ્યમાલા ૨૧” તરીકે આ કૃતિની ત્રીજી આવૃત્તિ સંસ્કૃત ભાષા, અપુરાનાથ સાચીકૃત સંસ્કૃત-આયા-સમુદાયી અને એની સ્વોપક ઓએસસર્વિકા નામની આપ્યા, મૂળ રચણોનાં નિર્દેશપૂર્વકની ગાયાનુક્રમણિકા અને સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧-૧૮) સહિત ૪. સ. ૧૯૩૩માં છપાઈ છે. ગા. સ. (ચાલક ૪-૭; સ્લો. ૩૮૮-૭૦૦) સંસ્કૃત ભાષા અને કાવિતા પ્રીતાંબરહૃત આયાસસમુદાયી-પ્રકાશિકા નામની રૂપિ તેમજ જમદીયલાલ સાચીની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૧૬) તથા અંતમાં મૂળના ઉલ્લેખપૂર્વકની ગાયાનુક્રમણિકા સહિત જમદીયલાલ સાચી તરફથી લાહોરથી ૪. સ. ૧૯૪૨માં “ગાયાસમસતી-પ્રકાશિકા” એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. ૩ પુરાણોની રાજવ શૈલી નેપથ પ્રમાણે ‘સતવાહન’ વંશના આ સત્તરમા રાજા છે. એમનું નિરુદ્ધ ‘કવચકલ’ છે. (જુઓ પૃ. ૧૪૪). આ હાલ રાજા શ્રીપાલિતના કે પાલિતના (અર્થાત્ પાલિકાશ્રીના) આમપદાતા હતા એમ અભિનંદે રચેલા શામળવિત (સ. ૩૨)ના અંતિમ પદના નિમ્નલિખિત આદ્ય ચરણ ઉપરથી અણુય છે:—

“ હાએનોત્તમપૂજ્યા કવિવૃદ્ધા શ્રીપાલિતો કાલિતઃ ”

સાધ્યામાં સ્થાયેલી છે. એ સુભાષિતોની દૃષ્ટિએ કેવળ પાષંપ સાહિત્યમાં જ અનોક છે એમ નહિ; પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ એમ જોવા જેટલી પ્રચીન આવી પ્રપ્ત કૃતિ નથી. આશ્વભટ્ટે હર્ષચરિત(પીઠિમ, શ્લો. ૧૭)માં એની પ્રશંસા કરી છે.

ગા. સં. ગું. પી. ભુ. નામ સતસંધિ છે, કેમકે એ સાત સતકમાં વિલાસિત છે. આ દરેક સતકમાં સૌ નહિ પણ એકસો એક પદ છે અને એ બધાં 'આર્ષા' હંદમાં છે. આ કૃતિમાં સ્વારભાર સુગર કરેલો છે. એ કેટલીક વાર તો મર્ધાંશ બોળેલી જાય છે. એમાં મમકાનું જીવન, પ્રાકૃતિક દશ્યો, 'વિન્ધવ' પર્વત અને 'નર્મદા' તેમજ 'મોદાવરી' નદીનાં વલ્લુન, અચુક જાતની કાંચળીનો ઉલ્લેખ, કેટલીક બીજોનાં અને પ્રતોનાં નામ, 'મદનોત્સવ' તરીકે કોઈ કોઈ વાર બોળ-આવાતા હોળીના ઉત્સવને પ્રસંગે હંદાતા રંગ અને શુભાશ જેવા વલ્લુ-ચુલ્લુના પ્રક્ષેપ વિષેની હકીકત, કેટલાક ધરીતરિવાજોનો નિર્દેશ, ચિત્ર-માહિત્યના દાનની પ્રશંસા, જ્યોતિષ અને વૈદ્ય શાસ્ત્રની વાતો, નીતિમય સૂત્રો ઇત્યાદિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એમાં પ્રક્ષેપનો ચમત્કાર અનુભવાય છે. હાલ એ પ્રણેતા ન હોય પ્રણેતાના આશ્રયદાતા સંપાદક-સંપાદક છે. એ રીતે વિચારતાં આ કૃતિ પાષંપ સાહિત્યની વિપુલતા અને એમાં કીઓના મહત્ત્વના ફાળાની છોતક બને છે.

ગા. સં. માં પશુભૂકની મુદ્રાવાળી એક માથા, પવરસેણની મુદ્રા-

૧ ભુજો રહેન કંને કાશ સંપાદિત "કર્પૂરમંજરી" (ભા. ૩, પૃ. ૧૬૨).
૨ શ્રી. કૃત્તનેય બાલકૃષ્ણ કાલેહરે જીવન અને સંકેપ્તિ (૫. ૫૭)માં એ નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના એક ઉદાહરણની આ ગદ્ય સારે તેમ છે.—

"શાસ્ત્રનાં બંધનો તોડી સ્વાભાવિક સાધનાઓ લખવા મટે પ્રાકૃત સાધનો જપ્ત થયા માંઓ. સંસ્કૃતમાં પણ ન હાને એવો સુગર પ્રાકૃત સાધનોમાં આવ્યો."

૩ અશ્વમેધવિદ્યાર (ભા. ૭૩, પત્ર ૧૪૭)માં શ્રીકૃષ્ણના ઉદાહરણમાં નિર્દેશોદો વિધાન બહો ઉલ્લેખાયેલો છે. ૪ ભુજો ગા. સં. (૫, ૧૪).
૫ પ. શ્રી. ગા. (૫. ૧૧૬)માં કહ્યું છે કે "શુભ્ય નામ સં. શુભ્યનું પ્રાકૃત

વાળી ચાર અને પાંચતની મુદ્રાવાળી ૧૧૧ ગાથા છે. પરક્રમ અને કુષ્ઠરાચની મુદ્રાવાળી ગાથા પણ છે. ગાંડસોની પીતાબરે રમેલી રતનાવલી નામની ટીકામાં ગાથાઓનાં કર્તાઓનાં નામો છે, પણ આ ટીકાની એક હાથપોથીમાં ૪૩૨ ગાથા સુધીનાં જ નામો મળે છે. ૨ આટલા ભાગમાં હાલના નામવાળી ૪૫ ગાથાઓ છે. ગા. સોની નિમ્ન-લિખિત ત્રીજી ગાથામાં સૂચવાયા મુજબ હાલે અલંકારની ધમકવાળી એક ૩૬૨૩ ગાથાઓમાંથી સાતસોની રચના કરી:—

“સત્સચાઈ કહવચ્છલેખ કોઢીઝ મજ્જાગરમ્મિ ।

હાલેખ વિરહજાઈ સાલંકારાણ ગાહાણે ॥ ૧-૩ ॥”

પ. એ. આ. (પૃ. ૨૩૭)માં ‘ મુક્તક કવિ ’ તરીકે ખ્યાતિ મેળવનારા ચાર સાહિત્યકારો મળ્યાવાયા છે. એમાં હાલ કિંવા સાતવાહનનું નામ પ્રથમ છે. ત્યાર બાદ અમરુ, ભર્તૃહરિ અને ગોવર્ધનનાં નામ છે. વિશેષમાં અહીં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“ એઓમાં જેના મુક્તક રસથી બિશરાઈ જઈ ૪ પ્રબંધની બસબરી કરનારા

૩૫ છે એ જૂના તદ્દભવ ઉપરથી નવો તદ્દભવ ગુણર્થ બિખર્યો છે. એને નવો સંસ્કાર આપી સં. ગુણાદ્ય બોલ બિખળવી કહયો લાગે છે. ”

૧ આ ગાથાઓ પાદવિમ્સરિફિત તરંગવર્ધની હરો. ૨ જુઓ પ. એ. આ. (પૃ. ૨૭૦). ૩ આ ઉપરથી એમ કહેવાય કે હાલના સમયમાં મરહૂમોમાં રચાયેલા ગાથાસાહિત્યનું લાખે લેખું થતું હતું. (એજન, પૃ. ૨૧૩). ૪ પ. એ. આ. (પૃ. ૨૫૮)માં કહ્યું છે કે “ સંસ્કૃતમાં પ્રથમ પ્રબંધકવિ જયદેવ છે. ” ‘ સેન ’ વંશના રાજા હર્ષમણસેનના દરબારમાં ઉમાપતિધર, ગોવર્ધનનાથ, ધોબી અને શરણ એ ચાર કવિઓ અને પાંચમા આ ભક્તકવિ જયદેવ વિક્રમની તેમજ સદીના સમર્થ જગાળી જ્યોતિર્ધર મળ્યા છે. એમનું સુપ્રસિદ્ધ ‘ ગેય ’ કાવ્ય ગીતગોવિંદ છે. એની પદાવલિ કોમલ, કમનીય અને મધુર છે. એ ગીતગોવિંદના એક પદને વિ. સં. ૧૩૪૮ના ગુજરાતના સ્વામીદેવ વાલેશાના ચિલાલેખમાં મળ્યાચરણ તરીકે સ્થાન અપાયું છે. એ ઉપરથી તેમજ આ કાવ્યનાં અનેક બંધારણો થયાં છે એ ઉપરથી એની પ્રસિદ્ધિ અને આપકતા સમજી શકાય

મનાય છે, તે તો અમર જ છે. એણે રચેલા મુક્તકોની ૧૨૪૨૨૬૦૩ી રચનાઓ રાતકના નામે પ્રસિદ્ધ છે. ”

વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આ ઝગાહાકોસ યાને મા. સ. ઉપરથી અમર કવિએ અમરરાતક, ગોવર્ધન આચાર્યે આચાર્યસમશતી ને વિહારિએ સ્વતસઃ (જે વળબાપામાં છે) તે રચ્યાં છે. ૪ વિશેષમાં મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ તો આના સમર્થનાથે માં સંઘનાં કેટલાંક પદોની આ કૃતિઓમાં દર્શાવાયેલા બાવાર્થની સાથે સંતુલના પથ્થુ કરી છે. એમ લાગે છે કે ‘ મુક્તક ’ કાવ્યોની સૃષ્ટિમાં મા. સ. વિશિષ્ટ રથાન

છ. વિશેષ માટે જુઓ આ. મુ. રમા. ગ્રં. (pt. ૩, pp. 188-196)માં હપાયેલ ડૉ. મુનીતિકુમાર ચેટરજીને લેખ “Jayadeva Kavi”. નારાયણને નવરસ-વર્ણન અન્ય રાધાકૃષ્ણવિહાર નવે રસોના દષ્ટાન્તરે વર્ણવે છે.

૧ આ કૃતિના પાંચેક મુક્તકોમાં એના કર્તાના વતનનું સૂચન છે. ‘ ભાસ્ક-મ્બ્યાજ્ઞ ’ પ્રતીકના શ્લોક ઉપરની ‘ભેમ ભૂપાલની શૃંગારદીપિકા દીકામાં નાયિકાના ઉત્તરીયના હોડાને ‘ સંભ ’ વિશેષણ લગાડાયું છે (જુઓ પૃ ૦-આગળ પૃ. ૨૩૭). ૨ ‘અમરરાતકની અપૂર્વતા કવિની હયાતીમાં તેના નિર્માણ-કાળે અંકાદ ને સંકારાદ હતી.’ કાવ્યમીમાંસા (અ. ૧૦, પૃ. ૫૫)માં ભારવિ, એંઠ અને કાલિદાસ (દ્વિતીય)ના જોડેલા જ અમરનો સંકાર થયાનો ઉલ્લેખ છે. ૩ જુઓ ૧૯૪૬ની નાગપુરની ૧૩મી All India Oriental Conference માટેના પ્રો. વી. વી. મિરાશીને નિબંધ: “ The Original name of the Gēthāśaptasatī ”. IHQ (XXIII, 4, 300-310)માં સમય વિષે એમનો લેખ છે. ૪ ડિંગલના કવિ સૂર્સમલ્લે વીરસથી તરબોળ ૭૦૦ દુહાઓ-વાળી વીરસતસર્થ રચી છે. આ રાજસ્થાની સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે. ગુજરાતીમાં હયારામે સ્વતસઃ અને હલપતરામે હલપતસ્વતસર્થ રચેલ છે. સમયસુંદરકૃત બાથાસહજીની રચના મા. સ.ને આતારી હશે એમ લાગે છે. ૫ પં ૦ એં ૦ આં (પૃ. ૨૩૬-૭)માં ‘ મુક્તક ’ વિષે એ ઉલ્લેખ છે કે “ સાજમાં સૂત્ર અને કાવ્યમાં મુક્તક તે સરકૃત સાહિત્યની વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે. પૃથ્વી પરની બીજી પ્રૌઢ ભાષાઓમાં વાક્ય અન્યેક સાખાએ વિસ્તાર પામ્યું છે; પણ તે પૈકી એકમાં સૂત્રની અને મુક્તકની કાટિનો સંદર્ભ પાંગર્યો કે પાલવો

એમવે છે. એનું ધ્વનિની દૃષ્ટિએ? અનુપમ મહત્ત્વ જોઇ સંસ્કૃતના પદ્યપાત્રી સાહિત્યકારોએ—નિબંધકારોએ પણ ઉદાહરણ આપતી વેળા ગાં સંનો આશ્રય લીધો છે. આ ગાં સં ઉપર ઓછામાં ઓછી ૧૮ પ્રાચીન ટીકાઓ હતી. આમાં મથુરાનાય શાસ્ત્રીએ રચેલી ૦૫૦ અ-સર્વકથા નામની વ્યાખ્યા વધારો કરે છે. આ શાસ્ત્રીએ ગાં સંની સંસ્કૃત હાયા આપતા ઉપરાંત લગભગ એ જ શબ્દોમાં સંસ્કૃતમાં બાધાસમ્પ્રદાયની પણ રચી છે. ૨૧. ફલાલે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ગાં સં ઉપર મહાપદ્મદેવના પુત્ર ઝઘ્ઘચંદ્રેવે જે ટીકા રચી છે એની એક તાલપત્રીય પ્રતિ છે તેમજ એના ઉપર એક જૈન ટીકા છે.

વજ્રમલ્લગ્ગ—ગાં સંની દબે સ્વેતાંબર મુનિ જયવલ્લભે મરહદીમાં રચેલ વજ્રમલ્લગ્ગ એ પણ એક સુભાષિતસંગ્રહ છે. ૨ એ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થને સ્પર્શે છે. એના ઉપર વિ. સં. ૧૭૯૩માં રત્નદેવગણિએ ટીકા રચી છે. એ ટીકામાં ડૉ. બાંડારકરના કહેવા મુજબ

નથી. ઔપચારિક ભાષામાં બોલિયે, તેા મુક્તક તે સત્ત્વર પ્રબંધ છે. તેમાં સૂત્રની દુર્ભાષતા વગર પ્રબંધનો પ્રસાદ છે. જેટલે દરજ્જે મુક્તકમાં પ્રબંધનું સ્વરૂપ જતરે તેટલે દરજ્જે પ્રબંધે અપનાવેલા કાવ્ય નામને તે લાચક લેખાય છે. પ્રબંધનું અને મુક્તકનું લક્ષણ એક જ છે. જે પાંચ સંધિએ પ્રબંધનું કહેવર બંધાય છે, તે મુક્તકના બંધારણમાં પણ ઘટ્ટ છે. એ બેમાં હાથી અને હાથીના દર્પણમત પ્રતિબિંબ જેવો પરિમાણકૃત ભેદ છે. મુક્તકસાહિત્ય સંસ્કૃતમાં બહોળું છે. સુભાષિતસંગ્રહોમાં નવે રચના અનેક મુક્તકો સંગ્રહેલા હોય છે.”

૧ આથી તેા ધ્વનિ-કાવ્ય (lyric poem) તરીકે આને ધણું જિયું સ્થાન અપાય છે. હર્ષચરિત (સ્ત્રી. ૧૩)માં આ સંની પ્રયોગ છે; કુવલયમાલામાં લલ્લેખ છે. ૨ આ સુભાષિતોના પહેલો ભાગ પ્રો. જ્યુલિયસ લેબર (Julius Labor) દ્વારા કલકત્તાથી ઇ. સ. ૧૯૧૪માં, બીજો ભાગ ૧૯૨૩માં અને ત્રીજો ઇ. સ. ૧૯૪૪માં છપાયો છે. એમાં સંસ્કૃત હાયા, રત્નદેવની ટીકામાંથી કેટલોક ભાગ, પદ્માનુક્રમલિકા અને પ્રસ્તાવના છે. પહેલાં ૬૦ પદ્યોનાં પાઠાંતર પણ અપાયાં છે. પ્રો. એન. એ. ઓરેએ ઇ. સ. ૧૯૪૫માં પહેલાં ૩૦૦ પદ્યો સંપાદિત કરી છપાવ્યાં છે, ને ઇ. સ. ૧૯૪૭માં પહેલાં ૨૦૦ પદ્યો અગ્રેજ અનુવાદ સહિત છપાવ્યાં છે.

મહિંદવહુમાંનાં કેટલાંક પલો છે. આ ઉપરથી એની રચના—સમયનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. ‘વજ્ર’ એ ‘દેશ’ શબ્દનો અર્થ પ્રસ્તાવ, અધિકાર થઈ શકે. વજ્રલક્ષ્મી (ગા ૪)માં ‘વજ્ર’ શબ્દનો અર્થ ‘પદ્ધતિ’ કરાયેલ છે. આ કૃતિ ૯૫ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. ગાથાની કુલ સંખ્યા ૭૬૫ની છે. આની મોટી વાચનામાં ૧૩૩૦ ગાથા છે. એમાંની ૩૮૯ ગાથા તો બધી હાથ-પોથીમાં છે. આમાં ‘અપભ્રંશ’ની છાંટ કોઈ કોઈ રમણે જોવાય છે.

વિસમખ્યાલુલીલા—દેવનાલોકમાંના અવતરણ ઉપરથી આપણે આ કૃતિ જાણી શકીએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ એ સુભાષિતોના સંગ્રહ હશે એમ લાગે છે.

સુભાસિયસંગ્રહ—લાનુચન્દ્રગણિના શિષ્ય ‘શતાવધાની’ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપે કોઈ કૃતિ પાઠ્યમાં રચી છે એમ વાંચકમાં આગ્રહ છે, પરંતુ એ કૃતિ જોયા વિના એ વિષે શું કહેવાય ?

સુભાસિયખત્તીસી—આમાં ૩૨ પલો છે. આ અપ્રસિદ્ધ છે.^૨

જે. ઝ. (૫ ૪૪૧)માં નીચે મુજબના સુભાષિતના ગ્રંથોની સાથે ‘પ્રા’ લખી એ પાઠ્ય કૃતિ હોવાનું જણાવાયું છે:—

રસાલય, મુનિચન્દ્રકૃત રસાઉલ યાને રસાઉલગાથાકોશ, વિદ્યાલય, સાહિત્ય^૨લોક અને સુભાષિત.

આ પૈકી વિદ્યાલય તે વજ્રલક્ષ્મી હોવું જોઈએ.

આ પ્રમાણેની સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપે પૃથક્ પૃથક્ કૃતિઓ ઉપરાંત અનેક પાઠ્ય ગ્રંથોમાં સુભાષિતો છૂટાછવાયાં જોવાય છે. આવાં સુભાષિતો લખવાવણાની રવોપગ્ન વૃત્તિમાંથી તારવી એ કૃતિના

૧ કાવ્યાનુશાસન (અ. ૮, સ્. ૧૨)ની અક્ષરશ્રુતિ અનુસાર વૃત્તિમાં જે ‘પર્યા’ શબ્દ નીચે મુજબની પંક્તિઓમાં જોવાય છે તેની નોંધ લઈશું:—

“મુક્તકાનામેકપ્રવટ્કોપનિબન્ધઃ પર્યા । અવાન્તરવાક્યસમાસાવપિ વસન્તાલેકવર્ણનીયોદ્દેશેન મુક્તકાનામુપનિબન્ધઃ પર્યા ।”

૨ આની હાથપોથી માટે જુઓ પ. જૈ. ભા. સ્. (૫. ૪૧૦).

સંપાદકે એ રજૂ કરેલાં છે. એવી રીતે મહેશ્વરસૂરકૃત પંચમીમાહુષ્ય-
માંનાં સુભાષિતો લા. વિ. (વ. ૨, અ. ૨)માં છપાયાં છે. ત્રિશ્યમાં
૧ સૂક્તસુક્તાવલિમાં પણ સંસ્કૃત સુભાષિતોની સાથે સાથે કેટલાંક
પાઠ્ય સુભાષિતો પણ છે. આ ઉપરાંત શ્રી. ગોપાળદાસ પટેલે ચાર
આગમોનાં એમના અનુવાદાત્મક પુસ્તકોમાં સુભાષિતો જુદાં તારવીને
આપ્યાં છે.^૨ આધુનિક સમયમાં પણ પાઠ્ય સુભાષિતોનો સંગ્રહ
કેટલાક કરે છે અને આવી ત્રણ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે. એક
કૃતિ નામે પ્રાકૃતસૂક્તરત્નમાલા સ્વ. પૂરબચંદ નાહરે તૈયાર કરી
વીરસંવત ૨૪૪૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એમાં ૨૨૭ પદો છે. એની
સંસ્કૃત છાયા અને એનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ આપ્યાં છે. અંતમાં
પદોનો અકારાદિ ક્રમ છે. બીજી કૃતિ નામે પ્રાકૃત-સુભાષિતસંગ્રહ
પ્રો. વી. એમ. શાહે તૈયાર કરી ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ કરી
છે.^૩ ત્રીજી કૃતિ તે આગમીયસૂક્તાવલ્યાદિ છે^૪ આમાં આગમો-
દ્વારકે આગમોમાંથી તારવેલા પદ વિષયો પૈકી આગમીય-સૂક્તાવલી છે.

૧ આના સંપાદક મહારાજ પાઠ્ય સુભાષિતોની સંસ્કૃત છાયા આપેલા છે.
૨ જુઓ "મહાવીરસ્વામીનો આચાર્યમર્મ" [જૈન 'આચારાંગ'નો છાયાનુવાદ] "નાં
પૃ. ૧૯૩-૨૦૬, "મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ" [જૈન આગમ 'સૂત્રકૃતાંગ'નો
છાયાનુવાદ] "નાં પૃ. ૨૪૧-૨૫૦, "મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ [શ્રીકૃત્તરા-
ધ્યનસૂત્રનો છાયાનુવાદ] "નાં પૃ. ૨૭૧-૨૮૧ અને "સમીક્ષાંજનેા ઉપદેશ
[શ્રીદશવેકાલિકસૂત્ર] "નાં પૃ. ૧૩૮-૧૪૬. ૩ આમાં ૫૦૧ પદો અંગ્રેજી
અનુવાદ સહિત આપેલાં છે. એ પદો એની પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રવાચા મુજબ
પઉમચરિય, સમરાધ્યક્ષકલા, સુરસુંદરીચરિય, સુપાસનાહચરિય, કુમાર-
વાલપદિઓહ, ઉત્તરજ્ઞયણ, દસવેયાલિય, બઉહવહ, સેઉમંધ, કુરમા-
પુતચરિય, સિરિવાલકલા, કપૂરમંજરી, ઉપદેશરત્નકોશ, સઓધ-
સિત્તરી, વૈરાગ્યશતક, જૈન આગમોની ટીકા અને નાહરકૃત પ્રાકૃતસૂક્તરત્ન-
માલામાંથી પસંદ કરાયાં છે. ૪ આ આગમોદ્ધારસંગ્રહ લા. ૮ તરીકે જૈન પુસ્તક
પ્રચારક સંસ્થા તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આમાં પહેલાં ૪૬
પત્રોમાં આગમીય સૂક્તાવલી છે, પંત્ર ૪૬-૫૦માં આગમીય સુભાષિત, પત્ર
૫૦-૫૧માં આગમીય સંગ્રહ^૫ અને પત્ર ૫૧-૭૪માં આગમીય લોકોક્તિ છે.

રાજનીતિ—જે. મં. (પૃ. ૩૩૬)માં કેવીદાસે રચેલી રાજનીતિ નામની એક પાઠ્ય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. એના નામ ઉપરથી એ રાજનીતિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી કૃતિ હશે. કદાચ એમાં પણ સુભાષિત હશે.

વિજ્ઞાનપરિવાડી—આ નીતિને અંગેની કૃતિ છે કે કેવળ સુભાષિતોને તે જાણવું બાકી રહે છે. આની એક હાથપોથી પાટણના બંડારમાં છે.

અનેકાર્થી સાહિત્ય

આવરસયનિજ્ઞુતિ (ગા. ૩૩૬)—જેન માન્યતા સુજન જેન આગમેતું પ્રત્યેક સુત ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એમ ચત્તાર અનુયોગોથી અલંકૃત હતું એટલે કે પ્રત્યેક સુતના ચત્તાર અર્થો થતા હતા, પરંતુ આપરક્ષિતસૂરિએ અમુક સુતને અમુક અનુયોગ સાથે જ સંબંધ જણવું એવું પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારથી દરેકના ત્રણ ત્રણ અનુયોગો ધીરે ધીરે વ્યુત્પન્ન થયા. પૂર્વે પ્રત્યેક સુતના ચાર ચાર અનુયોગ હતા એ માન્યતાના સમર્થનાથે આવરસયનની જિજ્ઞુસુતિ (ગા. ૩૩૬)ની ચાર અનુયોગપૂર્વકની વ્યાખ્યા જિનપ્રભસૂરિએ આપી છે તેનો નિર્દેશ થઈ શકે.

દસવેયાલિય (ગા. ૧)—દસવેયાલિયની આઠ ગાથાનો પ્રચલિત અર્થ ઉપરાંત એ રસુવર્ણસિદ્ધિ પર પ્રકાશ પાડનારી ગાથા છે એમ એના અન્ય અર્થ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. ૩

નમે અરિહંતાણ—પંચમંગલસુચકપદ્યના આ આઠ પદ્યના ૧૧૦ અર્થો ગુણુરતન મુનિએ દર્શાવ્યા છે. ૪

આગમીય સૂક્તાવલી બગેરેમાં જે સંસ્કૃત વાક્યો છે તે આગમોના વિવરણાત્મક સાહિત્યમાંથી લેઈ લેવામાં છે. કેટલીક લોકાંગિ પણ સુભાષિતરૂપ છે.

૧ જુઓ મેં સપાદિત કરેલી અર્થરતનાવલી (પૃ. ૧૨૭-૧૩૩), ૨ આ સંબંધમાં જુઓ હા ૨૦ની મારી ભૂમિકા (પૃ. ૧૯-૨૦) તેમજ અહીંના “પ્રભાકર” (સાપ્તાહિક)ના તા. ૨૦-૧૧-૪૯ના અંકમાં છપાયેલા મારો લેખ નામે “સુવર્ણ-સિદ્ધિ અને સુવર્ણ-પુસ્તક”. ૩ જુઓ અતુર્ભિશતિજ્ઞાનપદ્યનો મારો ગુજરાતી અનુવાદ (પરિશિષ્ટ ૩, પૃ. ૨૪૧). ૪ જુઓ અં ૨૦ (પૃ. ૧૦૩-૧૧૮). ૧૧૮મું પૃષ્ઠ એવાં આના કર્તા હર્ષકૃષ્ણભણુ દોય એમ જણાય છે. આમ એક જ કૃતિના કર્તા તરીકે બે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.

‘સંવત્સ’ના અર્થ—ગુણવિનયગણિએ ‘સંવત્સ’ શબ્દના ૧૧૭ અર્થો કર્યા છે.^૧

‘રપરવાયા’ના અર્થ—રત્નશેખરસૂરિએ અર્થદીપિકામાં મંત્રીની પુત્રી નિપુણતાની કથામાં વાદીએ પૂછેલા પદ અર્થો નીકળે એવો ચાર અક્ષરનો શબ્દ જણાવવા (પત્ર ૧૨૭આ-૧૨૮અ) કહ્યું અને નિપુણાએ વાદી તરફથી સૂચવાયેલા પદ અર્થોનો છોતક પરવાયા શબ્દ રજૂ કર્યો.^૩

ઉવસંગહરથોત્ત—પાશ્વનાથ, પાશ્વ યક્ષ, પદ્માવતી અને ધરણ્ય ઇન્દ્ર એમ ચારેને ઉદ્દેશીને આ એક જ રતોત્રના ચત્યાર અર્થો જિન-પ્રભસૂરિએ અર્થકલ્પલતા નામની કૃતિમાં સૂચવ્યા છે.^૪

ઉવએસમાલા (ગા. ૫૧)—ધર્મદાસગણિએ રચેલી ઉવએસ-માલાની ૫૧મી ગાથાના ૧૦૧ અર્થો લાવણ્યધર્મના શિષ્ય ઉદયધર્મગણિએ દર્શાવ્યા છે. પાંચ પરમેષ્ઠી, છ કાવતી રક્ષા, આઠ પ્રવચનમાતા, મુનિધર્મના દસ પ્રકારો, ગણુધરો વગેરેને ઉદ્દેશીને આ અર્થો યોગ્યતા છે.

‘પતતી સીઅલી’વાળું પદ—ખમ્પભદ્રિસૂરિપ્રણીત તત્તી સીઅલી-વાળા પદના ૧૦૮ અર્થો થાય છે એમ પ્રભાવકચરિત (પૃ. ૬૦)માં પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ કહ્યું છે અને એમણે ચાર અર્થો કરી પણ ખતાવ્યા છે.^૬

૧ જુઓ અં. ૨૦ (પૃ. ૬૧-૬૮). ૨ એજન, પૃ. ૬૬-૧૦૨. ૩ સોમવિમલસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૨માં રચેલા ‘અસિમા’-શબ્દ-શતાર્થો-સ્વાધ્યાયમાં ‘અસિમા’ના સો બિન્ન બિન્ન અર્થો છે. એમાં એક અર્થ તે ‘ચરમા’ (spectacles) છે. આ કૃતિ “બુદ્ધિપ્રકાશ” (વ. ૮૮, અં. ૩)ના ૬. સં. ૧૬૪૧ના સપ્ટમ્બરના અંક (પૃ. ૧૦૯-૧૮૪)માં છપાયેલી છે. ૪ જુઓ અં. ૨૦ના અંતમાં અપાયેલ સ્ત સ્મરણાનિ (પૃ. ૭-૨૪). ૫ આ પદ નીચે મુજબ છે :—

“ તત્તી સીઅલી મેલાયા કેહા, ધણ ઉત્તાવલી પ્રિય મંદસિનેહા ।

વિરહિદિ માણસુ જં મરહ તસુ કવણ નિહોરા, કેનિ પવિત્તડી જણુ જાણહ દોરા ॥”

અન્યત્ર અર્થ કરવા માટે આ પદના પદ્મજેદ બિલ બિલ રીતે કરવાના છે. ૬ જુઓ પ્રભાવકચરિત (પૃ. ૮૬-૯૦).

સિદ્ધત્વની અંતિમ માથા—આ ચત્તારિ અદ્વૈતી સર થાય છે. એના વિવિધ અર્થો દેવેન્દ્રસૂરિએ દર્શાવ્યા છે. તેમજ વિનયવિનય-અર્થિએ પણ ચોદ પરિપાટીરૂપે દર્શાવ્યા છે.^૨

વીરધુઈ—પાદલિપ્તસૂરિની ગાહાજયલેખથી સર થી આ રજુતિ મુવલ્લસિદ્ધિસૂચક પણ છે.^૩

અ ર જુ ક ર જુ નુ યો બ ઇ ત્યા હિ

હસવેયાસિય—આ શાખાવસૂરિએ અ. મા. માં રચેલું સુત સાધુઓની ૪ અહિંસક જીવન-ચર્ચા ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડે છે.

પંચસુત—જૈન દર્ષિએ વૈરાગ્યનું સેવન—દીક્ષા એ મોક્ષનો માર્ગ છે. આ વિષય અ. મા. માં મલમાં રચાયેલા પંચસુતમાં પાંચ અધિ-કાર દ્વારા દર્શાવાયો છે. પાપનો નાશ કરી ગુણરૂપ ખીજને ધારણ કરવું એ પ્રથમ અધિકાર છે; સાધુ-ધર્મની ભાવના ભાવવી એ ખીજો અધિકાર છે; દીક્ષા મહણ કરવાનો વિધિ એ ત્રીજો અધિકાર છે; દીક્ષા રૂઢી રીતે પાળવી એ ચોથો અધિકાર છે; અને એ દીક્ષા બરાબર પાળવાથી મળતું ફળ એ પાંચમો અધિકાર છે. આ પંચસુતના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. એના ઉપર યાકિની મહત્તરના ધર્મસૂત્ર તરીકે

૧ જુઓ જૈનધર્મવસ્તુતોજાદિની મેં સંપાદિત કરેલી આવૃત્તિ (પૃ. ૧૪૩-૮). ૨ એજન, પૃ. ૧૩૬-૧૪૩. ૩ જુઓ અતુલિંશનિમિત્તબંધનો મારો ગુળશાલી અનુવાદ (પરિશિષ્ટ ૧, પૃ. ૨૨૩-૨૨૮). ૪ અહિંસા એ જૈન જીવનની સાથે જોડાયેલ છે. એને તેમજ પ્રસંગતઃ નીતિવિષયક અન્ય સદગુણોને લક્ષ્યને કદ કદ કૃતિઓ, લેખો છતાં અંગ્રેજી, પાશ્ચ, સં., ગુ., અને હિંદીમાં છપાયાં છે તેની વિસ્તૃત સૂચી મેં ગુજર્ત વિદ્યાપીઠ તરફથી સંરોધન-દાન મળતાં તૈયાર કરાયેલ “The Doctrine of Ahimsa in the Jaina Canon” નામની મારી લેખમાળાના ત્રીજા પરિશિષ્ટરૂપે આપી છે. એ JUB (Arts No. 24) માં છપાઈ છે. એમાં પૃ. ૧૦૧-૩માં અહિંસાને લગતી અ. મા. માં, મ. અને સો. કૃતિઓની નોંધ છે.

મુચિખ્યાત હુરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં ૧૮૧૩ રચી છે.^૨

ભગવદ્ આરાધણા—શિવાયે^૩ હૈં શિવકાટિએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ નામની ચાર આરાધના તેમજ સંલેખના, સમાધિમરણ અને શ્રાવકનાં વ્રતો એ બાબતો ૭૦ સો.માં ૨૧૫૦ ગાથામાં આઠ પ્રકરણોમાં આલેખી છે. આ સંગ્રહ-ગ્રંથ છે અને એના કર્તા (યોજક) કુન્દકુન્દ, હિમારવાતિ અને સમન્તભદ્ર અને સંભવતઃ કાલિદેવની પછી થયા છે એમ પં. પરમાનન્દે કહ્યું છે^૪ આ કૃતિ ઉપર એક પાઠ્યમાં ૪૮૧૩ છે.

મૂલાચાર—આર અધ્યાયમાં વિભક્ત અને ૭૨ સો.માં પદ્યમાં રચાયેલ આ કૃતિના કર્તા વટકેર છે અને કેટલાકને મતે કુન્દકુન્દ છે. આ સાધુએના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આને કેટલાક ‘આચારંગસૂત્ર’ કહે છે. એનું સંતુલન વિષયાદિની દૃષ્ટિએ નિજનુર્જાતિઓ સાથે થવું બટે.

પંચવત્સુ—હુરિભદ્રસૂરિએ આ પદ્યાત્મક કૃતિ દ્વારા દીક્ષા અને

૧ આ મૂળ સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી ૨૦મા ગ્રંથ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૦માં છપાય છે. મૂળ અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણો, પ્રસ્તાવના અને શબ્દકોશ સહિત ડૉ. ઉપાધ્યે તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયું છે. પ્રો. વી. એમ. શ્યામ તરફથી મૂળ સંસ્કૃત છાયા, અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયું છે. પં. અસુત્ત છાયા, ગુ. શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ સાથે જૈ ધ પ્ર. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૩માં છપાયું છે. ૨. ડૉ. ઉપાધ્યેએ અંગ્રેજી ટિપ્પણોમાં હરિભદ્રસૂરિનાં કેટલાંક કથનોની વિરુદ્ધ મત ઉઘાટ્યો છે. કેટલાંક ટિપ્પણોમાં એમણે જૈન પારિભાષિક શબ્દોની વિલક્ષણ સમજણ આપી છે. ૩ જુઓ “અને-કાન્ત” (વ. ૨, ક્રિ. ૬)માં છપાયેલાં એમનો લેખ “ભગવતી આરાધના ઔર શિવકાટિ.” ૪ વિજયોદયા અને મૂલારાધનાદર્શણ એ બે દીક્ષાઓ મૂળ સહિત “કેવેન્દ્રકીર્તિગ્રંથમાલા”માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૫ વસુનન્દિની સં. દીક્ષા સહિત આ કૃતિ માણિક્યચન્દ્ર દિગંબર ગ્રંથમાલામાં ગ્રંથાંક ૧૬ અને ૨૩ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૭ અને ૧૯૮૦માં અનુક્રમે છપાયેલ છે અનન્તકીર્તિ દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલામાં ઇ. સ. ૧૯૧૯માં આ મૂળ કૃતિ હિન્દી અનુવાદ અને મૂળની ગાથાના આકાશક ક્રમ સહિત છપાયેલ છે. “અનેકાન્ત” (વ. ૨, ક્રિ. ૫)માં પં. પરમાનન્દેનો “મૂલાચાર સંગ્રહ ગ્રંથ હૈ” એ નામનો લેખ છે.

સાધુના આચારની શીર્ષા રજૂ કરી છે.

અગાર-ધર્મ

વંદિતુમુત્ત, સાવયપણુજ્જિ અને સાવગધર્મ(વિહિ)—જૈન દષ્ટિએ ધર્મના બે પ્રકારો છે: (૧) અગાર-ધર્મ અને (૨) અનગાર-ધર્મ. જૈન સાહિત્યની અને ખાસ કરીને આગમિક સાહિત્યની પ્રોઠ અને પ્રાચીન કૃતિઓ રચનારા અનગારો યાને સુનિવરો છે. એમણે પ્રાયઃ સાધુજીવનને અંગે લખ્યું છે. જૈન ગૃહસ્થો યાને અગાર-ધર્મીઓ માટે તો છૂટીછવાઈ કૃતિઓ જ. મ.માં છે. એ સૌમાં રવંદિતુમુત્ત સૌથી પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. એમ ન જ હોય તો હુરિકદસૂરિકૃત સાવય-ધર્મસમાસ યાને સાવયપણુજ્જિ પ્રાચીનતમ ગણાય (કેમકે ૧૦ હિંડીમાં નિર્દેશાયેલી સાવયપણુજ્જિ તો મળતી નથી). એમાં ૪૦૧ પદો છે. આ કૃતિમાં શ્રાવકનાં બાર વ્રતો અને એના અતિચારોનું ધિરપણુ છે. આ જ વિષય આ હુરિકદસૂરિએ ૧૦૨ ગાથામાં ૪૦ મંમાં રચેલી સાવગધર્મ(વિહિ)માં આલેખ્યો છે. આ કૃતિને આનંદવસૂરિએ આ ઉપરની પોતની સં. ૪૪૮૧માં આવકધર્મલગ્ન કહેલ છે.

પંચાસગો—૧૯ પંચાસગોમાં પદ્યમાં રચાયેલી આ કૃતિના કર્તા ઉપર્યુક્ત હુરિકદસૂરિ છે. આમાં શ્રાવકધર્મ, દીક્ષા, ચૈત્યવંદન, પૂજા ઇત્યાદિ આબતો છે. ઉત્તરાર્ધમાં સાધુઓને લગતી હકીકત છે. આ કૃતિના

૧ દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી સ્વોપજ્ઞ સં. ૪૮૩૨માં છપાયું છે. ૨ અહીં જ “શ્રીવર્ધમાન જૈન તામ્રપત્રાગમ-મંદિર” બધાયું છે તેમાં આ સુતને તામ્રપત્રમાં કોતરાવી સ્થાન અપાયું છે. ૩ આ નિરૂપણ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૭, સં. ૨૭-૩૧)ના લાખ્યથી વિષય પ્રકારનું છે. આને ઉમાસ્વાતિની કૃતિ તરીકે ન ગણવાનું આ એક કારણ છે. જુઓ પ્રશ્નઅસ્તિ અને સ્વપ્રધર્મકલ્પિકાની મારી “કલ્યાણિકા” (પૃ. ૩૨). ૪ આ વૃત્તિ મૂળ સહિત “કેશરભાઈ જ્ઞાનમંદિર” તરફથી “શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ” એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં છપાયા છે. એમાં જુ.માં નિવેદન ને વિષયોની નોંધ છે. મૂળની ગાથાને તથા વૃત્તિગત પદોના અક્ષરોડિ કંઈ તેમજ સં. છાયા પણ અપાયેલાં છે.

પ્રથમ પંચાસગ ઉપર યશોદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૭૨માં જ. મ.માં સુવિષ્ણુ રચી છે, અને એમાં એમણે અભયદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૪માં રચેલી સં. વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ સુબોહુપયરણ—તત્ત્વપ્રકાશ એવા અપર નામે ઓળખાવાતી આ કૃતિ હરિભદ્રસૂરિએ પ્રા. ૪૦ મંમાં પદ્યમાં રચી છે. એમાં શ્લો. ૧-૩૩૫માં દેવનું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૭૧માં કુચુરુ વિષેનું વક્તવ્ય, શ્લો. ૧-૩૫૨માં યુગુરો અધિકાર, શ્લો. ૧-૧૦૨માં સમ્યક્ત્વની સમજણ, શ્લો. ૧-૪૧માં અવિરત આવકનું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૧૫માં આવકાની ૧૧ પ્રતિભાઓ, શ્લો. ૧-૧૫૫માં આવકનાં વ્રતો, શ્લો. ૧-૩૬માં સંઘા, શ્લો. ૧-૩૦માં લેક્ષ્યા, શ્લો. ૧-૧૦૬માં ધ્યાન, શ્લો. ૩૧-૫૧માં મિથ્યાત્વનો અધિકાર અને શ્લો. ૧-૧૪૦માં આલોચનાનો વિષય એમ બાર બાબતોનું અહીં નિરૂપણ છે.

અણુવ્યયવિહિ—જે. ભા. મં. સ. (પૃ. ૩૫)માં વિ. સં. ૧૧૬૬માં લખાયેલી અણુવ્યયવિહિનાં આઠ તેમજ અંતિમ પદ્યની નોંધ છે. એમાં આવકોના ધર્મનું અર્થાત્ અણુવતોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. દેવગુપ્તસૂરિએ આવકોનાં ફકારિણી નામની ટીકા (પત્ર ૧૫આ)માં જે અણુવ્યયવિધિ નામની પોતની કૃતિની ભલામણ કરી છે તે આ જ હશે.

સાવયવિહિ—જિનપ્રજ્ઞસૂરિએ દોહા છંદમાં ૩૨ પદ્યમાં 'અપ-ભંશ'માં આ કૃતિ રચી છે.

સાવયવય—દેવસૂરિના શિષ્ય સુનિયન્દ્રસૂરિએ આ પાઠ્ય કૃતિ રચી છે. એમાં આવકોનાં વ્રત વિષે અધિકાર છે.

૧ "જૈન ગ્રંથ પ્રકાશકસભા" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૬માં આ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.
૨ યશોવિજયમણિએ જ. મ.માં પદ્યમાં ગુરુતત્ત્વવિશિષ્ટચય રચી એને સ્વોપદ્ય સં. વૃત્તિથી અલંકૃત કરેલ છે. આ મૂળ તેમજ વૃત્તિ જે. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૧માં છપાયેલ છે. ૩ શ્લો. ૫-૧૨ સંસ્કૃતમાં છે.

૧ નવપથપથરણુ—દેવગુપ્તસૂરિએ આ પ્રકરણુ ૧૩૭ ગાથામાં રચ્યું છે. એમાં એમણે મિત્યાત્વ, સમ્યક્ત્વ, આવકનાં બાર વતો અને સંલેખના એ પંદર બાબતો અંગે સ્વરૂપ, ભેદ, ઉત્પત્તિ, દોષ, ગુણ, યતના, અતિચાર, ભંગ અને ભાવના એમ નવ નવ વિગતો વિચારી છે.^૨

ધર્મમવિહિપથરણુ—નગસૂરિએ મનુષ્ય-જાતની દુર્લભતા દર્શાવનાર દસ દૃષ્ટાંતો તેમજ જ્ઞાન અને દર્શન એ ગુણોની શુદ્ધિ એ બે મુખ્ય વિષયોને આમાં ગૂંથી લીધા છે. જ્ઞાનાં આઠ અને અંતિમ પદો જે. જ્ઞાં. મં. સ. (પૃ. ૪૧)માં વિ. સં. ૧૧૯૦ની હાથપોથી ઉપરથી અપાયાં છે.

ઉદ્ધર્મરણુપગરણુ—વિક્રમની બારમી સદીમાં મયેલા શાન્તિ-સૂરિએ ૧૪૫ પદોમાં આવકની ચોખ્ખતા કેળવવા માટેના ૨૧ ગુણો, ભાવ-આવકનાં ક્રિયાગત ૬ અને ભાવગત ૧૭ લક્ષણો તેમજ ભાવ-સાધુનાં ૭ લક્ષણો નિરૂપ્યાં છે.

૪ સંકૂટિણક્રિચ્ચ—આ નામ જ સૂચવે છે તેમ આ ૭૪૧ ગાથાની કૃતિમાં આવકના સવારથી રાત સુધીના વર્તનને અંગેની ૨૮ બાબતો

૧ આના ઉપર શ્રાવકાનંદકારિણી નામની સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ સહિત મૂળ દે. લા. જે. પુ. સંસ્કૃત તરફથી ઇ. સ. ૧૬૨૬માં છપાવાયું છે. ૨ ચરીત્રેવ ઉપાધ્યાયકૃત સં. બૃહદ્વૃત્તિ સહિત મૂળ દે. લા. જે. પુ. સંસ્કૃત તરફથી ઇ. સ. ૧૬૨૭માં છપાવાયું છે. આ બૃહદ્વૃત્તિમાં ૪૦ મંત્રો કેટલીક કથાઓ છે. આના સંપાદક મૂળની ગાથાનો અકારાદિ ક્રમ આપ્યો છે તેમજ સં.માં ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે. ૩ આ કૃતિ જેવેન્દ્રસૂરિકૃત ૪. મ.માં સ્વાયેલી કેટલીક કથાઓનાળી સુખબોધા નામની સં. ડીઝ તેમજ એ બનેલા ગુ. અનુવાદ સહિત “જૈનધર્મવિદ્યાપ્રસારકર્મ (પાલીવાણ)” તરફથી ત્રણ ભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૦૫, ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૬માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તેમજ શાન્તિ-સૂરિએ પોતે રચેલી સં. વૃત્તિ સહિત મૂળ જે. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૦૭માં છપાયેલું છે. ૪ આ કૃતિ શમ્ભવન્દ્રના શિષ્ય આનન્દવર્ણને વિ. સં. ૧૮૮૨માં કરેલ હિન્દી બાલાવબોધ (અનુવાદ) સહિત “જનારસ જૈન પ્રભાકર હાપમાના”માં ઇ. સ. ૧૮૭૬માં છપાઈ છે. અંતમાં શિળા ભાવના અને પ્રતાપસિંહસહ છપાયેલાં છે.

એના કર્તા દેવેન્દ્રસુરિએ વિચારી છે. એમણે એને રસોપર સં. કૃતિથી વિભૂષિત કરેલ છે.

‘સર્કવિહિ’—રત્નશેખરસુરિએ વિ. સં. ૧૫૦૬માં આ કૃતિ પ્રથમાં રચી છે અને એ જ વર્ષમાં એને વિધિકૌમુદી નામની સં. ટીકા વડે વિભૂષિત કરી છે. આની બીજી ગાથામાં સૂચવાયા સુજન આમાં આવકને અંગે દિવસ, રાત્રિ, પર્વ, ચાતુર્માસ, સંવત્સર અને જન્મને લગતાં કૃત્યોનું નિરૂપણ છ દાર(દાર) દારા કરાયું છે.

રસકૃત્યરિય [વર્ધમાનદેશના]—શુભવર્ધનગણિએ દસ ઉલ્લાસમાં પ્રથમાં ઉવાસગદસામાં નિર્દેશાયેલા આનન્દ વગેરે દસ પ્રાપ્કાનું આ આગમ અનુસાર નિરૂપણ કર્યું છે, અને એ દ્વારા આદર્શ-આવકનું ચિત્ર ખડું કર્યું છે. આ કૃતિની ઔપદેશિક સાહિત્યમાં ગણુના થઇ શકે તેમ છે.

ન્યા ય^૩

સમ્મહપયરણુ—પ્રમાણ, નય અને સમ્મતંગી એ ન્યાયનાં વિવિધ અંગોની છૂટીછાપ પ્રરૂપણા નંદી, વિયાહુ વગેરે આગમોમાં જોવાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરે જ. મ.માં તથા કાંડમાં રચેલું ‘સમ્મહપયરણુ’

૧ આ કૃતિ ટીકા સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ ખંડેનું હિંદી ભાષાંતર “જૈનામૃતસન્નિતિ” (ઉદયપુર) તરફથી ઈ. સ. ૧૬૩૦માં છપાયું છે અને ગુ. ભાષાંતર જૈન વિદ્યારાજા (અમદાવાદ) તરફથી વિ. સં. ૧૯૫૫માં છપાયું છે. ૨ આ કૃતિ (આધુનિક) છાયા સહિત જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી જે ભાગમાં વિ. સં. ૧૯૮૪ ને ૧૯૮૮માં અનુક્રમે છપાવાઈ છે. આ કૃતિની સ. પુણ્યકામાં વર્ધમાનદેશના એ નામ છે. ૩ ન્યાયને લગતી જૈન કૃતિઓની સક્ષિપ્ત રેખા જો DCJM (Vol. XVIII, pk. I) ની પ્રસ્તાવનામાં આલેખી છે. ૪ મૂળ જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૬માં છપાયું છે. મહાવદીની રચેલી ટીકા મળતી નથી. દિગંબર સન્મતિએ મૂળ પર વિવરણ રચ્યું છે. અધુનસૂત્રિના શિષ્ય અભયદેવસૂત્રિની વાદમહાજીવ માને તત્ત્વપોષ્ઠવિજ્ઞાપિની નામની સં. વૃત્તિ સહિત આ મૂળ પુરાતત્ત્વ મંદિર (અમદાવાદ)થી પાંચ ભાગમાં ત્રિ. સં. ૧૯૮૦, '૮૨, '૮૪, '૮૫ ને '૮૭માં અનુક્રમે છપાવાયું છે. મૂળ ગુ. અનુવાદ, વિવેચન અને પ્રસ્તાવના સાથે “પૂનભાઈ જૈન

ન્યાય માટે સર્વોત્તમ અને આદ્ય કૃતિ હોય એમ જાણાય છે. વીરસેને ધંધલામાં અને જિનસેને જયધંધલામાં એનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. એવી રીતે જડિયે વર્ણગચરિત(સ. ૨૬)માં એનો વિશેષ આશ્રય લીધો છે.

નયચક્ક-દિગંબરાચાર્ય દેવસેને ૮૭ ગાથામાં ૨૭. સો.માં નયો સંબંધી કૃતિ રચી છે. આને 'લઘુનયચક' તરીકે ઓળખાવાય છે. એના ઉપર સં.માં દેવસેને આલોપપદ્ધતિ રચી છે. એ આલોપ... પદ્ધતિને કટલાક 'નયચક' તરીકે ઓળખાવે છે. આદ્યધંધલે વિ. સં. ૯૬૦માં દંબસહુવપયાસ નામનો ગ્રંથ ૪૫૩ ગાથામાં રચ્યો છે કે જે પૂર્વે દોહામાં હતો. એમાં નયો ઉપરાંત દ્રવ્ય, ગુણ, પર્વાય, દર્શન, જ્ઞાન, આરિય ઇલાદિ અનેક વિષયોનું વર્ણન છે. આની સંરક્ત ટીકામાં આને 'દ્રવ્યસ્વભાવપ્રકાશકનયચક' કહેલ છે. એ ઉપરથી કે અન્ય કોઈ કારણથી આ પાંચમી કૃતિ 'બૃહનયચક' તરીકે ઓળખાવાય છે.

ત રવ માં ન

અ. મા.માં રચાયેલા આગમો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના જાડારૂપ છે. આ પૈકી અહીં વિચારુ ૦ અને પછુવચ્છા એ બેનો જ નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

પવયજ્ઞસાર ઇત્યાદિ—દિગંબરાચાર્ય કુન્દકુન્દે જ. સો.માં ૪૫વ-

અંથમાલા " તરુથી " સન્મતિ પ્રકરણ " એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. મૂળ અંગ્રેજી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના સાથે જૈન સ્વેતાંબર એન્યુકેશન બોર્ડ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૬માં છપાવાયું છે.

૧. જુઓ વર્ણગચરિતની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧). ૨. પિરોલે જૈન શૌરસેની એવું નામ યોજ્યું છે. જુઓ PLIC (p. ૩૧). અહીં એવો ઉલ્લેખ છે કે આ ભાષાનો વિકાસ દક્ષિણ ભારતમાં થયો હોવો જોઈએ, કેમકે એમાં બીજા પાંચ ભાષાના હિસાબે 'દેશી'ની બહુ ઓછી અસર છે અને સં. તેમજ અ. મા.ની વિશેષ છે. ૩. આમાં દેવસેનકૃત નયચક્ક સમાઈ જાય છે. આ બૃહનયચક આશ્વિકચન્દ્ર દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલામાં છપાવાઈ છે. ૪. આ ૨૭૫ (૬૨+૧૦૮+૭૫) ગાથાની ત્રણ શ્રુતસ્કન્ધમાં વિભક્ત કૃતિ અમૃતચન્દ્રસૂરિયે તત્ત્વજ્ઞાનપ્રકાશ અને જયસેનાચાર્યકૃત તત્ત્વજ્ઞાનકૃતિ એમ બે સં. વૃત્તિ તેમજ હેમચંદ્રકૃત

ચક્ષુસાર નામની પદાત્મક કૃતિ રચી એમાં જ્ઞાન, જ્ઞેય અને ચારિત્ર એ ત્રણ તત્ત્વો વિચાર્યાં છે. એમની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અન્ય સો. કૃતિ તરીકે 'પંચતિથિકાચ અને (૪૧૫ કે ૪૩૯ ગાથાના) રસમયસારની હું નોંધ લઉં છું. નેમિચન્દ્રસંસ્કૃત વેદવ્યસંગ્રહ, યોગમહાસાર વગેરે જ. સો. કૃતિઓ છે. પદ્મશિખરસંસ્કૃત ધર્મમસંગ્રહણિ, અગ્રાતકર્તૃક જીવસમાસ અને નેમિચન્દ્રસંસ્કૃત પવયજ્ઞસારદ્વાર એ તત્ત્વજ્ઞાનના જ. મ.માં

બાલાવબોધ-ભાષાટીકા (હિન્દી) સહિત ડૉ. ઉપાધ્યેએ સંપાદિત કરી છે. એમણે મૂળનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે. વિશેષમાં એમણે અંગ્રેજીમાં ૧૨૬ પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના લખી છે, અને એમાં કુન્દકુન્દનો સમય ચર્ચા એમની મનાતી કૃતિઓ તિલ્થચર-ભક્તિ વગેરે દસ ભક્તિઓ, હંસજી-પાહુડ ઇત્યાદિ આઠ પાહુડો, બારસ-અણુવેદ્યા, નિયમસાર, પંચતિથિકાચ (સાર) અને શુદ્ધ નિઘંઘ હાંધેને રજૂ કરનાર સમયસારનો સક્ષિપ્ત અને સમીક્ષાત્મક પરિચય આપ્યો છે. આનું પ્રકાશન " પરમયુત્તરસાવકપંડિતે " (સુખપ) ઇ. સ. ૧૯૩૫માં કર્યું છે.

૧ આ સ્વાતંત્ર રચનાને બદલે ઓછવત્તે અંશે સંગ્રહાત્મક કૃતિ જણાય છે. એમાં ૧૭૩ ગાથાઓ છે. એ બે સુચકપંથ (સુવસ્કંધ)માં વિભક્ત છે. આ પ્રો. જીવંતીની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સાથે ઇ. સ. ૧૯૨૦માં છપાઈ છે. ૨ આને અમૃતચન્દ્રે નાટક કહ્યો છે અને આ કૃતિને અંગે નાટકને અનુરૂપ પૂર્વગ, અંક ઇત્યાદિ પરિભાષાનો એમણે ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલાક આ કૃતિ, પવયજ્ઞસાર અને પંચતિથિકાચને ' નાટકત્રયી ' કહે છે. સમયસાર જૈનીના અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે SBJમાં ઇ. સ. ૧૯૩૦માં છપાયે છે, જ્યારે અમૃતચન્દ્ર અને જયસેનની સં. ટીકા સાથે " સનાતન જૈન ગ્રંથમાલા "માં ઇ. સ. ૧૯૧૪માં છપાયે છે. ૩ આ ૫૮ ગાથાની કૃતિ ક્ષમ્ભદેવની સં. ટીકા, તેમજ એસ. જી. ઘોસાલના અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણી અને પ્રસ્તાવના સાથે S B Jમાં આપાથી ઇ. સ. ૧૯૧૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૪ ' પંચસંગ્રહ ' એવા નામાન્તરવાળી, જીવ-કંડ (કાંડ) અને હ્રમ (હર્મ) કંડ એવા બે વિભાગોમાં વિભક્ત અને ૧૭૦૫ (૭૩૩+૯૭૨) ગાથા-ઓમાં રચાયેલી આ કૃતિ ૨૫. જયમંદરલાલ જૈનીના અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત S B Jમાં ઇ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૫ જુઓ અ. જ. પ. (અંક ૨)-નો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૦-૭૩ ને ૧૦૩-૪). ૬ એનન, પૃ. ૨૫-૬. ૭ ૨૬૭ ગાથાની આ કૃતિ હેમચન્દ્રસૂરિની સં. ટીકા સહિત આ. સ. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૭માં છપાવાઈ છે. ૮ ૧૫૯૯ ગાથામાં રચાયેલી અને ધર્મધ્યાનુયાય સિવાયના ત્રણે અનુયાય સાથે ઓછવત્તે અંશે સંબંધ ધરાવનારી આ કૃતિ શિવસેનસૂરિની

રચાયેલા ઉત્તમ ગ્રંથો છે. વિસેસાં ૭૦ જેન તેમજ અજેન મંત્રોચોના અદ્વૈત નિરૂપણરૂપ છે. જિનભદ્રગણિએ ૪૩૮ ગાથામાં 'વિસેસણુવર્ધ' રચી છે. એમાં કેટલીક વિસંવાદી બાગતોનો પ્રુથાસો કરાયો છે. જિનેશ્વર-સુરિએ ૧૦૧ ગાથામાં 'રખંચલિંગી' રચી છે. એમાં 'સમ્યક્ત્વનાં ઉપશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આરિતકષય એ પાંચ લિંગોનું' નિરૂપણ છે. હુરિ-ભદ્રસુરિકૃત વીસવીસિયા જેન તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર પર પ્રકાશ પાડે છે.

૪૬ મર્-સિ દ્વા ન્ત

કર્મનું સ્વરૂપ જેન ગ્રંથોમાં ખૂબ જ વિચારાયું છે. શિવલક્ષ્મીસુરિકૃત ૪૬૬મપયડિ અને પંચયગ, પાર્શ્વપિના શિષ્ય ચંદ્રપિંએ રચેલ 'પંચ્ય-

સં. દીકા સાથે દે. લા. ને. પુ. સંસ્થા તરફથી બે લાગમાં ૬. સ. ૧૬૨૨ ને ૧૬૨૬માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. આ કૃતિ સાથે સરખાવવા લાયક અને અસુક અંશે પૂરક એવી કૃતિ તે પ્રધુમ્નસુરિએ ૬૦૦ ગાથામાં રચેલું અને સં. છાયા સાથે આ. સ. તરફથી ૬. સ. ૧૬૨૩માં છપાવાયેલું 'વિચારસારપરબરણુ' છે.

૧ આ ન. કે. સ્વે. સંસ્થા તરફથી વીસવીસિયા ૬. સાથે ૬. સ. ૧૬૧૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૨ આ કૃતિ જિનપતિસુરિકૃત સં. દીકા અને જિનપાલગણિકૃત સં. ટિપ્પણી સહિત " જિનદત્તસુરિ પ્રાચીન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા " તરફથી ૬. સ. ૧૬૧૬માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૩ જેન આગમોમાં આ સિદ્ધાન્ત વિષે કેટલીક બાબતો જુદીછવાઈ વિચારાઈ છે. એમાં પશુજીવજીનાં ૨૩-૨૭ પદમાં અ. મ. માં ક્રાયેલું નિરૂપણ નોંધપાત્ર છે. ૪ ૪૧૫ ગાથામાં આક કરેલો ઉપર પ્રકાશ પાડનારી આ કૃતિ સુદિષ્ટ તેમજ મહાયગિરિસુરિએ અને ચરોવિજયગણિએ રચેલી સં. વૃત્તિઓ સહિત મી. ખૂબચંદ પાનાચંદે ઉમેરાયી ૬. સ. ૧૬૪૭માં છપાવી છે. મૂળ સં. છાયા તેમજ પં. ચંદુલાલકૃત ગ્ર. અન્વયાર્થ અને લાવાય સાથે મી. માલેકલાલ ચુનીલાલ તરફથી ૬. સ. ૧૬૩૮માં છપાવાયું છે. ૫ મહાયગિરિસુરિની સં. દીકા સહિત આ કૃતિ ને. આ. સ. તરફથી ૬. સ. ૧૬૪૦માં છપાવાઈ છે. સાથે સાથે આ જ પુસ્તકમાં હેવેન્દ્રસુરિકૃત પાંચમો નવ્ય કર્મગ્રંથ નામે સ્વચ્છ અને એની સ્વોપજ્ઞ દીકા પણ અપાયાં છે. ૬ સ્વચ્છ, સ્વચ્છરિ, કસાયપાકુલ, છલગમ અને કરમપયડિ એ પાંચ પ્રાચીન કૃતિઓના સંગ્રહ કે સારસ્વ અને યોગોપયોગ-માર્ગજ્ઞા, બંધક, બંધન્ય, બંધહેતુ અને બંધવિધિ એ પાંચ દારને ૬૧૩ ગાથામાં રેન્ડુ કરવી આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ સહિત આ. સ. તરફથી ૬. સ. ૧૬૨૭માં

સંગ્રહ, અજ્ઞાતકર્તૃક 'સિત્તરિ', ચાર પ્રાચીન કર્મત્રય, દેવેન્દ્રચરિત્રકૃત પંચ નવ્ય કર્મત્રય ઇત્યાદિ ગ્રંથો જ. મ.માં રચાયેલા છે.

દિગંબર પરંપરા પ્રમાણે બાર અંગોનો ઉચ્છેદ થતાં જે કંઈ બચ્યું છે તે ૪૭ખંડાગમ અને શુશુધરકૃત કસાયપાહુકમાં સચવાઈ રહ્યું છે. આ બંને ગ્રંથો કર્મસિદ્ધાન્તના નિરૂપણરૂપ છે, અને એની રચના જ. સો.માં થયેલી છે. આ બે ગ્રંથો ઉપર ઇ. સ.ની નવમી સદીના વીરસેનાચાર્યે ૭૨,૦૦૦ શ્લોક જેવડી પદ્યવક્ત્રા અને ૬૦,૦૦૦ શ્લોક

અને મલયગિરિસૂરિકૃત દીકા સાથે હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૦ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં ચાર ભાગમાં છપાયેલ છે. મૂળ સં. હાથા તેમજ મૂળ અને મલયગિરિસૂરિકૃત દીકાના મી. હીરાલાલ દેવચંદે કરેલા ગ્રં. અનુવાદ સહિત અનુવાદકે બે ખંડમાં ઇ. સ. ૧૯૩૫ ને ૧૯૪૧માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૧ વિસેસણુવર્ધ (ગા. ૯૦ ને ૯૧)માં જે સચરિનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ હશે. ૨ ગર્ગપિકૃત કર્મભવિવાગ, જિનવર્ણસૂરિકૃત કર્મમત્થવ, અજ્ઞાતકર્તૃક બંધસામિત્ત અને જિનવર્ણસૂરિકૃત સદસીર્ધ એ ચાર કર્મત્રય સં. દીકાઓ સહિત જ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૨માં છપાવાયા છે. ૩ આ પાંચેનો અંગ્રેજી-માં સક્ષિત પરિચય The Doctrine of Karma in Jain Philosophy (ડૉ. હેલ્મુથ ફ્રાંક ગ્લાઝેનપના જર્મન પુસ્તકના અંગ્રેજ અનુવાદ)ની ભૂમિકા (પૃ. ૧૬-૧૮)માં આપાયો છે. પહેલા ચાર કર્મત્રયો (ત્રણની સ્વોપજ્ઞ દીકા અને ત્રીજીની અવચૂરિ સહિત) જ. આ. સ. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયા છે. આના છઠ્ઠા (છઠ્ઠી) પરિશિષ્ટમાં શ્રેતાંબર તેમજ દિગંબરીની કર્મ-વિષયક કૃતિઓની નોંધ છે. ૪ પ્રે. અ. ગ્રં. (પૃ. ૪૪૬)માં કહ્યું છે કે આના કર્તા પુષ્પદન્ત-ભૂતભવિ છે અને એઓ વિક્રમની બીજ-ત્રીજ સદીમાં થયા છે. આનો છઠ્ઠો ખંડ મહાખંધ થાને મહાધવજ છે. એના કર્તા ભૂતભવિ છે. હિન્દી અનુવાદ સહિત આનો પહેલો ભાગ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ (કાશી) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૭માં છપાયો છે. ૫ પહેલા પાંચ ખંડ પૂરતી દીકાનું નામ ધવજા છે. "અનેકાન્ત" વ. ૩ નાં કિ. ૧ ને ૩માં "ધવજાદિ-મૂત-પરિચય" નામનો લેખ "સંપાદકીય"ના નામે છપાયો છે. ઇ. સ. ૧૯૩૯થી ૧૯૪૭ સુધીમાં ધવજાના આઠ ભાગ છપાયા છે અને તેમ થતાં ત્રીજો ખંડ નામે 'બંધસામિત્ત-વિચય' પૂરો થાય છે.

જેવડી 'જયધવલા' નામની ટીકાઓ અનુક્રમે રચી છે. જયધવલા ત્રીજે ભાગે રચાતાં 'વીરસેનાચાર્ય' કાળ કરી ચયા એટલે જિનસેને એ શકસંવત ૭૫૬ (વિ. સં. ૮૯૪)માં પૂર્ણ કરી. જયધવલા પશ્ચ ધવલાની પેઠે સંસ્કૃત અને જ. સો.માં રચાયેલી છે, પણ એમાં જ. સો.નું પ્રમાણુ વિશેષ છે. દાર્શનિક ચર્ચાઓ, વ્યુત્પત્તિ વગેરે સં.માં અપાયેલાં છે, પરંતુ સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાઓ તો મોટે ભાગે જ. સો.માં જ છે. બે જ. સો.માંની કંડિકાઓની વચમાં ક્વચિત્ સં. લખાણુ જોવાય છે. દા. ત. કું નીચેની પંક્તિ રજૂ કરું છું:-

“ કાળિ બાઢલ્લેયસ્સ બઢંગાળિ ! સુચ્ચદે-શાલાક્યં કાયચિકિત્સા
મૂતતન્ત્રં શલ્યમગદતન્ત્રં રસામનતન્ત્રં ચાલરક્ષા શીઝવર્ધનમિતિ આયુર્વેદસ્વ
બદ્ધાજ્ઞાનિ ”^૨—જયધવલા(ભા. ૧, ૫ ૧૪૭)

જયધવલા(ભા ૧)ની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૯-૧૦)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે ૩૭૫ ડાગમના પાંચ ખડો ઉપર વરપદ્ધે ૬૦,૦૦૦ શ્લોક જેવડી વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાસિ નામની ટીકા પાઠ/૫માં રચી હતી અને હજી ખંડ ઉપર ૫,૦૦૮ શ્લોક જેવડી ટીકા રચી હતી.

ગ ધિ ત

મણિતનાં ૪ અંકમણિત, ૫ મીજમણિત, જૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ,

૧. આ હસ્તાયપાહુક અને ચતિવૃત્તમહુત શુચિષ્ઠ બંનેના સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે. એના બે ભાગ “ભાન્તીય દિગંથર જૈન સંધ” તરફથી ઇ. સ. ૧૬૪૪ અને ૧૬૪૮માં છપાવાયા છે. ૨. ઠાંજી (ઠા ૮૬ સુત ૬૧૧)માં આયુર્વેદના આઠ પ્રકારોનો નિર્દેશ છે. ૩. છત્રદ્વાલ, ખુદાબધ, બધસામિતવિચય, વેચલા ચાને વેચણકસિણપાહુક કિંવા કમપયડિપાહુક, લગણા અને મહાબધ એમ આમાં ૭ ખંડો છે. આ ‘અગ્રાચળીય’ પુલ્લના પાંચમા વલ્ચુના ચોથા પાહુક નામે ‘મહાકમપયડિ’ના સંક્ષેપ કે ઉપ્કારરૂપ ગણાય છે, બ્યારે હસ્તાયપાહુક ચાને પેલગદોસપાહુક ‘નાણુપવાય’ પુલ્લના દસમા વલ્ચુના ત્રીજા પાહુક નામે ‘હસ્તાયપાહુક’ના ઉપસંહારરૂપ છે. ૪. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (અ. ૭, ખંડ ૧)માં આને ‘શશિ(વિદ્યા)’ અને ખગોળશાસ્ત્રને ‘નક્ષત્રવિદ્યા’ કહેલ છે. ૫. અશ્વાચરની

સૂત્રલિપિ, સૂત્રયુતિ, ખગોળ વગેરે વિવિધ અંગો છે. આ પૈકી ખગોળ સંબંધી મુખ્યત્વે કેટલીક હકીકતો સૂર્યપટ્ટલુત્તિ, ચંદ્રપટ્ટલુત્તિ અને જોડસકરંડમાં એ ત્રણ આગમોમાં જોવાય છે.^૧ ગણિતનાં બીજાં બધાં અંગો માટે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ જાણવામાં નથી. આર્યભટ્ટ પહેલાંએ રચેલ આર્યભટ્ટીય (ગણિતપદ, શ્લો. ૧૦) ઉપર જે ભાસ્કરકૃત ટીકા છે તેમાં મંમાં ગૂંથાયેલી ત્રણ ગાથાઓ છે. એ ઉપરથી ડૉ. બિશ્વતિભૂષણ દત્તે એવું અનુમાન દોર્યું છે કે એ કોઈ પાછળમાં રચાયેલા અંકગણિતની હોવી જોઈએ.^૨ સૂયગડનિજ્જલુત્તિ (મા. ૨૮) ની ટીકા (પત્ર ૬ આ)માં શીલાંકસૂરિએ ભંગો સાથે સંબંધ ધરાવનારાં ત્રણ સૂત્રાત્મક નિયમો (formulae) આપ્યા છે તે પૈકી એક મ.માં છે.^૩ એ કોઈ બીજાગણિતનો ગ્રંથ આં ભાષામાં રચાયો હશે એમ સૂચવે છે.

મુનિસુંદરસૂરિકૃત યજ્ઞગુણસિત્તરિ એ પણ ગણિતનો ગ્રંથ ગણાય જાય છે. એની ભાષા જ.મ. છે. પંચવક્ત્રામાં ગણિતવિષયક કેટલીક હકીકત છે. આ પંચવક્ત્રાનો કેટલોક ભાગ સ.માં તો કેટલોક જ. સો.માં છે.

નિજ્જલુત્તિની 'ગણિયં'થી શરૂ થતી ગા. ૩૩૬ની ટીકા (પત્ર ૩૮૧અ)માં શીલાંકસૂરિએ "ગણિતવિષયે—વીજગણિતાદૌ" એમ કહ્યું છે. કાણુ (સુ. ૧૭૩) બી "ગણિયસ્ત વ વીયાર્ણ"ની વૃત્તિ (પત્ર ૪૪૬ આ)માં અત્યવશેષસૂરિએ "ગણિતસ્વ...વ...વીજાનામ્" એ પંક્તિ દ્વારા બીજાગણિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧. છવાણવાભિગમ ને જ્ઞપ્તુદીવપટ્ટલુત્તિમાં પણ કેટલીક ખગોળવિષયક હકીકતો છે. ૨. જુઓ એમનો લેખ નામે "A Lost Jaina Treatise on Arithmetic". આ લેખ The Jaina Antiquary (Vol. II, No. 2)માં છપાયેલો છે. ૩. જુઓ ગણિતતેલકની મારી અંગ્રેજ પ્રેસા-જ્ઞા (પૃ. ૧૩). ૪. આ ૭૦ ગાથાની કૃતિ "મહાવીર જૈન સંપા" (ખંભાત) લોકપ્રી ૪. સ. ૧૯૧૮માં છપાઈ છે. ૫. હસાયપોહુલના 'પ્રદેશવિભક્તિ' નામનાં અધિકારમાં એક સ્થળે ત્રીજે મુજબ ઉલ્લેખ છે—

“...પરિચયસેષ...વિચિત્રારો તત્ત્વ...કલાસંસ્કાર...વિવક્ષ્યમાવાદો...”
અર્થાત્ પરિચય સાથે બિચાર આવતો નથી, કેમકે એમાં કલાની સંસ્કારો

જ. મ.માં ગૂંધાયેલ 'જ'બુદ્ધીવકરણુચુદ્ધિ, હામાત્રમણુ રેજિનભદ્રગણિ
કૃત ઉખેતસમાસ અને 'સંગહુજિ તેમજ રત્નશેખરસુરિકૃત પખિત્ત-
વિચારાણુમાં ગણિત સંબંધી કટલોક વિષય છે. એવી રીતે 'તિલોથ-
પણુણિ' (મહા. ૧, મા. ૧૧૭; મહા. ૨, મા. ૮૧, ૮૩ ને ૮૪)
પણુ અંશનઃ ગણિત સંબંધી માહિતી પૂરી પાડે છે.

વિવક્ષા નથી. આ ઉપરથી જયધવલા (ભાગ ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૪)માં
એણું અનુમાન દોરાયું છે કે આ પરિક્રમે ગણિતશાસ્ત્રનો અંશ છે અને એનો
ઉદ્દેશ્ય ધવલામાં અનેક રચણે છે. એમાંથી અવતરણો ધવલામાં અપાયેલાં છે.
ધવલાના ઇ. સ. ૧૬૪૨માં પ્રકાશિત લા. ૪માં ડૉ. એ. એન. સિંધને
“Mathematics of Dhavalā” નામનો ૨૪ પૃષ્ઠનો લેખ છપાયો છે.

૧ આમાં જન્મદ્રીપને અંગેની ગણતરીઓ છે. ૨ છયકપ્પની સિદ્ધસેન-
સુરિકૃત ચુદ્ધિ (શ્લોક. ૫-૧૦)માં આ હામાત્રમણુની પ્રશંસા છે. ૩ શ્લોક. ૩માં
એમને સ્વ-સમય (આચાર), ૫૨-સમય, આગમ, ત્રિપિ, ગણિત, હંદ અને
શબ્દ(શાસ્ત્ર) ઉપર અનુયોગ અર્થાત્ વ્યાખ્યા કરનારા કલા છે તો પ્રથમ એ ઉદ્ભવે
છે કે ગણિત, ત્રિપિ વગેરેના કયા અંશ અત્ર પ્રસ્તુત છે અને એમાંના કોઈ અંશ
કે એનો અનુયોગ પાછામાં છે? ૩ ૧૩૭ ગાથાની આ કૃતિ અલયગિરિસુરિની
સં. દીપ્ત સહિત જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૬૭૩માં છપાવાઈ છે.
૪ ૪૧૬ ગાથાની આ કૃતિ અલયગિરિસુરિકૃત દીપ્ત સહિત જૈ. આ. સ.
તરફથી વિ. સં. ૧૬૭૩માં પ્રકાશિત થઈ છે. ૫ આને નરખિત્તવિદ્અપયરણુ
કહે છે. આને લઘુદ્ધેવસમાસ તરીકે ઓળખાવાય છે. ૨૧૪ ગાથાની આ
કૃતિ ભીમસિંહ માણેકે “લઘુપ્રકરણસંગ્રહ”માં ઇ. સ. ૧૬૦૩માં છપાવી છે.
મૂળ દીપ્ત સહિત જૈ. આ. સ. વિ. સ. ૧૬૭૨માં છપાવાયું છે. ૬
ડૉ. ઉપાધ્યે દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિનો ત્રય મહાહિયાર અને ત્યાર પછીનાં
૩૦૬ પદ્યો અને અગ્રાત્મક કંઠિકા પૂરતો પ્રથમ ભાગ જૈન સિદ્ધાન્ત ભવન
(આરા) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૧માં છપાયો છે. “જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર”
(ભા. ૧૧, કિ. ૧, પૃ. ૬૨-૮૨)માં “વર્તમાન તિલોથવળ્લુભિઃ ઔર ઉસકે
રચનાકાલ આદિ કા તિવાર” નામનો લેખ છપાયો છે. એમાં (પૃ. ૭૪)
એના લેખક પં. કુલચંદ્રએ કહ્યું છે કે લગભગ શાકસંવત્ ૬૦૦માં થઈ
અથવા ‘સિદ્ધાન્તચકવર્તી’ નેમિચન્દ્રે વર્તમાન તિલોથપણુણિના આધારે

વિ નિ ર ચ ના—ભૂ ગો ણ

જંબુદીવપદ્મજ્વલિતિ દંત્યાદિ—જગત્ સંબંધી પ્રાચીન માન્યતા રજૂ કરવારે પાઠ્ય ગ્રંથો તરીકે જંબુદીવપદ્મજ્વલિતિ અને દીવસાગર-પદ્મજ્વલિતિ એ આગમો ઉપરાંત ખેતસમાસનો નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

તિલોયપદ્મજ્વલિતિ—આ મુખ્યત્વે જૂગોળ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એની રચના યતિવૃષભે જ. સો.માં કરી છે. એમાં મોટા ભાગે પદ્યો છે. એ ૬ મહાદિવાર(મહાધિકર)માં વિભક્ત છે. યતિવૃષભનો સમય કેટલાકને મતે શકસંવત્ ૪૦૦ની લગભગનો છે. તિલોયપદ્મજ્વલિતિમાં 'લોયવિભાગ'નો ઉલ્લેખ છે. સર્વનાંદએ સો.માં શકસંવત્ ૩૮૦માં લોયવિભાગ રચ્યો છે. કુન્દકુન્દકૃત નિયમસારમાં જે 'લોયવિભાગ'નો નિર્દેશ છે તે આ જ ગ્રંથ છે એમ કેટલાક માને છે.

તીર્થાનો દંતિહાસ

જિનપ્રભસૂરિએ લગભગ ત્રિ. સં. ૧૩૬૪થી ૧૩૮૯ના ગાળામાં

તિલોયપદ્મજ્વલિતિની રચના કરી છે. પૃ. ૮૧માં એ ઉલ્લેખ છે કે વર્તમાન તિલોય-પદ્મજ્વલિતિનું સંકલન શકસંવત્ ૩૩૮ થી શકસંવત્ ૬૦૦ના ગાળામાં થયું છે એનું સંકલન જયધવલ્લાના એક ભાગના પ્રણેતા આચાર્ય જિનસેનને હાથે થયેલો સંભવ છે (જુઓ પૃ. ૨). આ સંકલન થયું તે પૂર્વે એક બીજી તિલોયપદ્મજ્વલિતિ હતી અને તે યતિવૃષભ આચાર્યની હોવાનો સંભવ છે.

નં. સિ. ભા. (વ. ૧૧, કિ. ૨, પૃ. ૧૦૭-૧૧૨)માં તિલોયપણ્ણતિ કી પ્રજ્ઞસ્તિ નામનો પં. નેમિચન્દ્ર સાશ્વતો લેખ હપાયો છે. પૃ. ૧૦૮માં એમણે કહ્યું છે કે આમાંનાં કર્ણસૂત્રો પૈકી બે ચાર હ. સ.ની પહેલી સદીના સૂર્યસિદ્ધાન્તાદિ અભિનગ્રન્થોની સમાન છે, જ્યારે કેટલાંક અત્યંત વિકસિત અવસ્થામાં પ્રસંગિક અને ભાસ્કરની અભિવૃદ્ધિથી અનુસરણ કરે છે. કેાઠ પદ્યુ અભિવૃદ્ધિ આટલી મોટી વિષમતા-અભિવૃદ્ધિ સંબંધી સૂક્ષ્મતા અને રચના એક સાથે લખી શકે નહિ. એટલે આ વર્તમાન તિલોયપદ્મજ્વલિતિ વાસ્તવિક રીતે એક સંકલિત ગ્રંથ છે.

૧ સિંહસૂત્રિએ ભાષાનું પરિવર્તન કરી સંસ્કૃતમાં 'લોયવિભાગ' રચ્યો છે તે મૂળે કોની કૃતિ છે ?

જે નાણાતિથકરૂપ રચ્યું છે અને જેને વિવિધતીર્થકલ્પ ઇત્યાદિ નામે ઓળખાવાય છે તેમાં અનેક તીર્થો સંબંધી હકીકત જ.મ.માં અપાયેલી છે. આવી સો. કૃતિ તરીકે દિગંજરીય ગ્રન્થ નિન્વાણકુંડને ઉલ્લેખ કરાય છે. તીર્થો, મંદિરો, મૂર્તિઓ અને પટ ધર્મ પ્રત્યેની સામુદાયિક ભક્તિના બાહ્ય પ્રતીકની ગરજ સારે છે.

પટ્ટાવલી

પળએસવસુકૃષ્ણમાંની ચેરાવલી અને નંદીની ચેરાવલી જ.મ.માં છે. પહેલી ગદ્યમાં છે તો બીજી પદ્યમાં ૪૭ ગાથારૂપે છે.

ધર્મધોષસૂરિએ દુસમસંઘથય જ.મ.માં રચેલ છે. એમાં ૨૭ ઉદય દર્શાવાયા છે. આ કૃતિ પટ્ટાવલીસમુચ્ચય (ભા. ૧, પૃ. ૧૫-૧૬)માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ ભાગ (પૃ. ૪૧-૭૭)માં ધર્મસાગરગણિએ જ.મ.માં રચેલ ગુરુપરિવાડી તેમજ એની રસોપત સં. કૃતિ છપાયેલ છે.^૨

હેવસેને ઇ. સ. ૯૭૩માં સે.માં ૫૧ ગાથામાં રચેલ વેદસંત્રુસાર વિવિધ સંધોનો અહેવાલ દિગંજર દષ્ટિ પ્રમાણે રચ્યું કરે છે

અર્થસાત્થ (અર્થશાસ્ત્ર)

વ હિંડી (પૃ ૪૫)માંનો નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ પ્રાચીન સમયમાં પાઇયમાં 'અર્થશાસ્ત્ર' હોવાનું સૂચન કરે છે:—

૧ આ પાસન્ટરો અને વિશેષનામોના આધારાદિ ક્રમ સહિત સિં. જૈ. બ.માં ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયા છે. ૨ જિનદત્તસૂરિએ ગણુહરસંઘસચય નામની કૃતિમાં ઔતમસ્વભી નામના ગણુપ્રસ્થી માંડીને પોતાના ગચ્છપતિ જિનવલ્લભસૂરિ સુધીના મુખ્ય આચાર્યોની સ્તુતિ કરી છે. આમાં ૧૫૦ ગાથાઓ છે. પહેલી ૬૨ ગાથામાં પૂર્વાચાર્યોની, ગા. ૬૩-૮૪માં ભર્તૃમાનસૂરિ અને એમના સિષ્યાદિની— પોતાના નિકટ પૂર્વજ ગુરુચાર્યોની અને ગા. ૮૫-૧૪૭માં જિનવલ્લભસૂરિની સ્તુતિ છે. ૨૧ ગાથાના સુચુકપાસ્તંત્રશ્લોકમાં આ જિનદત્તસૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિ વગેરેની સ્તુતિ કરી છે. ૩ પં. નાપુરામ પ્રેમીએ ઇ. સ. ૧૯૨૦માં આ કૃતિ છપાવી છે. ABORI (Vol. XV, pp. 194-206)માં પણ આ છપાય છે અને એનું સંપાદન ડૉ. ઉપાધ્યેએ અનેક હાથપોથીઓને આધારે કર્યું છે.

“અરણસત્યે ચ મણિયં—” વિશેષેણ માયાદ સત્યેણ ચ હંતવ્યો અપ્પજો વિવક્ષમાણો સત્તુ તિ.”^૧

ઓહનિબ્બુત્તિ/આ. ૪૧૮)ની દ્રોણસરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૧૫૨આ)માં નિમ્નલિખિત અવતરણ છે:—

“જહા જ્ઞાણક્ષણ વિ મણિયં—” જહ રેકાદ્યં ન વોસિરહ તતો અદોસો”

આ બેમાંથી એકે અવતરણના પૂરેપૂરા ભાવવાળું લખાણ ઉપલબ્ધ અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવતું નથી એટલે હું પાઠ્ય અર્થસાધની સંભાવના કરું છું.

નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

જૈન આરમ્ભે પૈટ્ટી સમવાય (સુત ૨૯)માં ‘ઉપાપશ્રુત’ તરીકે ઓળખાવાયેલા વિભાગમાં નિમિત્ત, વૈદ્યક, મંત્ર, સ્વપ્ન વગેરેનો નિર્દેશ છે. ઉત્તરેણ્ઠયણ (અ. ૧૫)ની નિમ્નલિખિત ગાથાઓમાં પણ જે કેટલાંક શાસ્ત્રના ભાષનો જીવનનિર્વાહ માટે ઉપયોગ ન કરવાની સાધુઓને શીખામણ અપાયેલી છે તેમાં પણ નિમિત્ત, વૈદ્યક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે:—

૧ જુઓ અર્થશાસ્ત્ર (અ. ૧૪, અ. ૩)પત્ર નિમ્નલિખિત પદ્ય:—

“મન્ત્રમૈષઞ્ચસંયુક્તા યોગમાયાકૃતાશ્ચ યે ।

અપહન્યાદમિત્રાંસ્તૈઃ સ્વજનં જ્ઞામિપાલયેત્ ॥”-પૃ. ૪૨૫

૨ આ ઓહનિબ્બુત્તિની નિમ્નલિખિત ગાથાનું સ્મરણ કરાવે છે:—

“તિણ્ણ સહ્ણ મહારાય । અસ્સિ વેદ્ધે પહ્ઠિયા ।

વાય-સુત્ત-પુરીસાણં પત્તવેગં ન ધરણ ॥ ૬૨૩ ॥”

આ ગાથાનું પ્રતીક આની વૃત્તિ (પત્ર ૧૫૨આ)માં છે.

૩ “પુણ્ણતીસદ્ધિવેદે પાવસુયપસંગે ણં પજ્જતે, તં જહા-ઓમે ૧
અપ્પાદ ૨ સુમિણે ૩ અંતરિક્ખે ૪ અંગે ૫ સરે ૬ વંજણે ૭ લક્ષણે ૮;
ઓમે તિવિદે, તં જહા-સુત્તે વિત્તો વત્તિણ, एवं एकेकं तिविहं ૧૪; વિકહાણુ-
જોગે ૨૫ વિજ્ઞાણુજોગે ૨૬ મંતાણુજોગે ૨૭ જોગાણુજોગે ૨૮ અણ્ણતિત્થય-
પવ્વાણુજોગે ૨૯ ।”

“ ક્ષિપ્તં સરં મોક્ષં અંતરિક્ષકં મુમિષાં સ્વપ્નજનં વદં વલ્લુભિજનં ।

અંગચિત્તારં સરસ્સવિજયં એ વિજ્ઞાદિં ન જીવદં સ મિત્તમ્ ॥ ૫૭ ॥

મંતં મૂલં વિવિદં વિજ્ઞાતિતં વમણ-ચિરેચન-ધૂમ-નેત-સિનાળં ।

ભાડે સરણં તિથિચ્છિયં ચ તં પરિજ્ઞાય પરિવ્વણ સ મિત્તમ્ ॥ ૫૮ ॥”

દેશાન્તરિત અને કાલાન્તરિત બાવિષ્યના બનાવોને જણાવનારું ચિહ્ન તે ‘નિમિત્ત’ છે. એ નિમિત્ત ઉપર પ્રકાશ પાડનારું શાસ્ત્ર તે ‘નિમિત્ત-શાસ્ત્ર’ છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષનો નિમિત્તમાં અંતર્ભાવ થાય છે. કેટલીક વાર ‘નેપ્થસ-નિમિત્ત’ એવો પ્રયોગ નેવાય છે. અરો, પશુ એ તો નેપ્થસનું પ્રાધાન્ય સૂચવવા માટે છે. નિસીતુ વગેરેમાં જો ન સાધુઓને યોગચૂળ, વિદ્યા અને નિમિત્તના પ્રયોગથી શિક્ષા મેળવવાનો નિષેધ છે, પણ જ્યોતિષ-પિંડનો નિષેધ કર્યો નથી. આ ઉપરથી જ્યોતિષનો નિમિત્તમાં સમાવેશ થાય છે એ હકીકતને ટેકા મળે છે; કેમકે નહિ તો ચૂળપિંડદિની પેઠે જ્યોતિષ-પિંડનો પણ પૃથક્ ઉલ્લેખ કરાયો હોત. નિમિત્તપાહુડની જે નીચે મુજબની વ્યાખ્યા બદ્રેશ્વરકૃત કંહી-વદીમાં અપાયેલી છે તે પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે:—

“ જત્ય ડળ કેવલિયાજોઈસસદ્ગણાનિમિત્તં સુતિજ્ઞાતં નિમિત્તપાહુડ ”

અર્થાત્ જેમાં કેવલી, જ્યોતિષ અને સ્વપ્નાદિ નિમિત્ત જણાવવામાં આવે તે ‘નિમિત્તપાહુડ.’

વિસેસા૦ (ખા. ૨૧૬૩)માં નિમિત્તનું લક્ષણ વગેરે સૂચવાયેલાં છે. ત્યાં કહ્યું છે કે જેના વડે શુભ અને અશુભ જાણી શકાય તે ‘નિમિત્ત’ છે. આ નિમિત્ત બૌદ્ધ વગેરે આઠ જાતનું છે. એનો વિષય ત્રણે કાળના પદાર્થો—ભાવો છે અને એ જિનેશ્વર પ્રરૂપેલું છે.

સૂચક૦ (સુખ. ૧, અ. ૧૨, સુ. ૯)માં એમ કહ્યું છે કે સંવત્સર (જ્યોતિષ), સ્વપ્ન, લક્ષણ, વ્યંજન તેમજ રાશિનાં નિમિત્ત બધીની ભાષામાં (મનુષ્યો) બાવિ બાવોને જણે છે.

નિમિત્તદાર—આ નિમિત્તવિષયક કૃતિની એક હાથપોથી પાટણના જંકારમાં છે.

ભદ્રબાહુનું નિમિત્તશાસ્ત્ર—ઉપાધ્યાય મેઘવિજયે ૧૮૧૩માં બ્રહ્મોદય અને મેઘમહોદય (પૃ. ૪૨૬-૭)માં કેટલીક પાઠ્ય ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે અને આ ગાથાના કર્તા તરીકે ભદ્રબાહુનો અને મૂળ કૃતિ તરીકે ભદ્રબાહુસંહિતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરાય કે ભદ્રબાહુએ નિમિત્તશાસ્ત્રને અંગે કોઈ કૃતિ પાઠ્યમાં પદ્યમાં કે મઘમાં રચી હશે. આ કૃતિ નષ્ટ, ભષ્ટ કે દુર્ભેદિય થવાથી એના ઉદ્ધારરૂપે 'ભદ્રબાહુસંહિતા' રચાઈ હશે એમ જિવિજયજીનું માનવું છે.^૩

મહાનિમિત્ત (?)—વિવિધ માત્રાગંધ અને રૂપગંધમાં રચાયેલા પદ્યમચ્ચરિય (ઉ ૩૪, શ્લો. ૩૪)માં મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે. શું એ કોઈ કૃતિ છે અને તેમ હોય તો પશુ શું એ પાઠ્ય કૃતિ છે ? બાહી ઠાણુ(સુત ૧૦૮)માં આઠ મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે.

નિમિત્તપાહુડ, અંગવિજગ્ન અને પહુલાવાગરણુ—નવમા પુખ્તના ત્રીજા 'આચાર' નામના વસ્તુમાં 'નિમિત્તપાહુડ' હતું એમ સૂચવેલી શીલાંકસંસ્કૃત ટીકા જોતાં જણાય છે. આ નિમિત્તપાહુડ આજે મળતું નથી, પરંતુ અંગવિજગ્ન અને પહુલાવાગરણુ નામના બે ગ્રંથ મળે

૧ આ નામ તેરમા અધિકારના ૧૦૨મા પદ્યમાં છે, જ્યારે પ્રારંભમાં પ્રથમ જ પદ્યમાં મેઘમહોદય નામ છે. આ કૃતિના ઉપર સં. સ્વોપક્ષ (૧) ટિપ્પણી છે. મૂળ પં. ભગવાનદાસ જેને પોતાના હિન્દી અનુવાદ સહિત ઇ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આનાં પૃ. ૧૩-૧૭માં પાઠ્ય ગાથાઓ છે. પૃ. ૧૧માં 'ભદુલી' ના નામે પદ્યો છે. કેટલીક વાર મૂળમાં ગુજરાતીમાં લોકાક્ષિ છે (જુઓ પૃ. ૨૩૮, ૨૮૬, ૨૯૬ ઇત્યાદિ). પૃ. ૬૨માં હીરવિજયસૂચિત મેઘમાતાગાંથી જ જ. મ. અતરણો અપાયાં છે. પૃ. ૭૬માં અઉક્તસાચનાં બે પદ્યો છે. ૨ આ કૃતિ સિં. જૈ. ગ્રં.માં ગ્રંથાંક ૨૬ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૪૬માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાયેલી અને લા. પ્રા. સં. મં.માં મુદ્રાયેલી હાથપોથીનો ઉપયોગ કરાયો છે. ૩ જુઓ ભદ્રબાહુસંહિતાને અંગેનું " હિંમિત પ્રસ્તાવિક" (પૃ. ૪).

છે. અંગવિજ્ઞાને એ પદ્મજન ગણાય છે. એ દૃષ્ટિએ એની ભાષા અ. મા. ગણાય. એમ ન જ હોય તો એની ભાષા જ.મ. તો છે જ. આ મંથ ગદ્ય તેમજ પદ્યમાં લખાયેલો છે અને એનું પરિમાણ ૬,૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે. એ નિમિત્ત વગેરે વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.૨

પદ્મહાવાગરણુ નામનું દસમું અંગ છે પણ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો ગાથાગદ્ય પાંચ કૃતિનો નિદેશ છે. એમાં જ. મ માં રચાયેલી

૧ ‘ મોમ સુમિષંતલિકલં દિવ્ય અંગસરલક્ષણં તદ્ય ।

વંજનમદ્વિહં સ્કલ નિમિત્તમેવ મુનેયધ્વં ॥ ’

અર્થાત્ નિમિત્ત આઠ છે : (૧) ભૌમ—ધરતીકંપ વગેરે પૃથ્વી સંબંધી; (૨) સ્વપ્ન; (૩) અંતરિક્ષ—આકાશમાં ફરતા ગ્રહોનું અન્ય રાશિમાં ગમન, ઉદય, અસ્ત વગેરે; (૪) દિવ્ય—કલકાપાત, ગંધર્વનગર વગેરેનું દર્શન; (૫) આંગ—શારીરિક રચના વગેરે; (૬) સ્વર—કામળ, કહોર, ગંબીર ઇત્યાદિ સ્વર અથવા ક્રેસલાગમદિ પ્રતિપાદિત સ્વરવિલા; (૭) લક્ષણ—મીનસ્થ વગેરે શારીરિક લક્ષણો; અને (૮) અન્ન—તણ, મસા વગેરે શારીરિક ચિકિત્સા, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ કાળનો આ પ્રત્યેક નિમિત્તને અંગે ચિચાર કરતાં નિમિત્તના ચોવીસ પ્રકારો પડે છે. અન્ય રીતે નિમિત્તના છ પ્રકાર પણ ગણાવાયા છે. જેમકે (૧) સુખ, (૨) દુઃખ, (૩) લાભ, (૪) હાનિ, (૫) છવિત અને (૬) મરણ. અંબલિપુત્ર ચોશાલકે આ છ પ્રકારનાં નિમિત્તના વિષયમાં પ્રવીણતા મેળવી હતી.

૨. જી. સિ. ભા. (ભા. ૧૨, કિ. ૨, પૃ. ૨૪-૨૬)માં પં. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીનો “ જૈનાચાર્ય ઋષિપુત્ર કા સમય ઔર उनका ज्योतिष-ज्ञान ” નામનો લેખ છપાયો છે. પૃ. ૨૪માં ગર્જાચાર્યના પાશ-કેવલી નામના જ્યોતિષ-ગ્રંથના અન્તમાંનાં બે પદ્યો આપાયાં છે. પૃ. ૨૫માં કહ્યું છે કે શકુનશાસ્ત્ર અને સંહિતાશાસ્ત્રનો પ્રચાર ઇ. સ.ની સાતમીથી ઇ. સ.ની અગિયારમી સદીના વચગાળામાં થયો છે. ઋષિપુત્રનું રચેલું એક નિમિત્તશાસ્ત્ર પં. વર્ધમાન શાસ્ત્રીએ સંપાદિત કરી સોલાપુરથી પ્રકાશિત કર્યું છે. વારાહી-સંહિતા અને અદ્વૈતસાગરમાં ઋષિપુત્રનાં નામનાં વિપુલ ઉદાહરણો મળે છે એથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સં. અને પ્રાચ્ય એમ બંને ભાષામાં એમણે ગ્રંથની રચના કરી છે. ઋષિપુત્રનું મહત્ત્વનું ઉદ્ધારણ જુહસ્તસંહિતાની ભદ્રોપલી દીકમાં છે. આચાર્ય ઋષિપુત્ર શકસંવત્ ૮૮૮ની વહેલાં વહ ગયા છે.

લગભગ સાડીયારસો માથા છે અને એના ઉપર લગભગ ૨,૦૦૦ સ્થોક જેવી સં. દીકા છે. એની એક તાડપત્રીય હાથપોથી પાટણના બાંકારમાં છે. એના અંતમાં લીલાવતી નામની એક પ્રાચીન પાઇય દીકાનો જામ જળવાઇ રહ્યો છે. આ પહુલાવાગરણમાં નિમિત્તનાં સર્વ અંગોનું વર્ણન નથી, પણ એમાં જાતકને મળતી પ્રજાવિદ્યાનું નિરૂપણ છે. જેમ રમણમાં સોળ પ્રકારની શિક્ષોમાંથી અમુક એક શિક્ષ ઉપર હાથ મુકાવીને કે પાસા નાખીને જણેલી શિક્ષ ઉપરથી પ્રજાના ફળનો વિચાર કરી નિર્ણય કરાય છે તેમ આ પહુલાવાગરણથી પ્રજા પૂછનારના મુખમાંથી નીકળેલા પ્રજાક્ષરો ઉપરથી શુભાશુભ ફળનો નિર્ણય કરાય છે. આ અંથમાં તમામ પદાર્થોને જીવ, ધાતુ અને મૂળ એમ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચ્યા છે અને પ્રજા દ્વારા તેનો નિર્ણય કરવા માટે નવ નવ અક્ષરના પાંચ વર્ગો કલ્પ્યા છે અને એથી તે: આ વિદ્યા વર્ગકેવલી તરીકે ઓળખાવાય છે. ઉપર્યુક્ત પાંચ વર્ગો નીચે મુજબ છે:—

અ	એ	ક	ચ	ટ	ત	પ	ય	શ	(પ્રથમ વર્ગ)
આ	ઐ	ખ	ભ	ક	થ	ફ	ર	ષ	(દ્વિતીય વર્ગ)
ઇ	ઑ	ગ	ઝ	ડ	ઢ	જ	લ	સ	(તૃતીય વર્ગ)
ઈ	ઔ	ધ	ઞ	ટ	ધ	ભ	વ	હ	(ચતુર્થ વર્ગ)
ઉ	ઊ	અં	અઃ	ક	ઝ	ણ	ન	મ	(પંચમ વર્ગ).

સ્વ. હસાલે પહુલાવાગરણના નામાંતર તરીકે 'જયપાહુક' (જય-પ્રાભુત) નો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે આ અંથ ઉપર ત્રણ દીકા હોવાનું જણાવ્યું છે. એમાંની એક તે ચૂડામણિ દીકા છે. એ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી છે; લીંબડીના બાંકારમાં દર્શનજ્યોતિ નામની બીજી દીકા છે; અને ત્રીજી જેસલમેરમાં છે.

૧ વર્ગકેવલી—યાગિની મહત્તરના ધર્મસનુ હરિભદ્રસુરિ પાસે આ નામનો એક અંથ વારાણસીનો નિવાસી વાસુકિ નામનો શ્રાવક

૧ ને. મં. (પૃ. ૩૫૫)માં માતૃકાકેવલી નામની એક સં. કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. પાશુ-કેવલી માટે જુઓ પૃ. ૧૬૬, ડિ. ૨.

એક વેળા લાભ્યો હતો. એના ઉપર આ આચાર્યે કૃતિ રચી હતી. પણ પાઠળથી આવા રહસ્ય-ગ્રંથના પ્રકાશનનો દુરુપયોગ થવાનો ભય જણાવાથી એ કૃતિનો નાશ કરાવ્યો. આમ કહાવણીમાં ઉલ્લેખ છે. આ વગ્ગકેવલી ગ્રંથ પાઠ્યમાં હશે એમ લાગે છે. જો તેમ હોય તો આજે પાઠ્ય સાહિત્યનો આ ગ્રંથ નાશ પામેલો ગણાય. ૧

સૂચગાડ (સુચ. ૧, અ. ૧૨)ની નવમી માથાની ટીકા (પત્ર ૨૧૯ આ)માં જે નિમિત્તશાસ્ત્રનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે તે જે પાઠ્ય કૃતિ હોય તો પાઠ્ય સાહિત્યની આ કૃતિ પણ નાશ પામેલી ગણાય:—

“ અત્ર ચાજ્ઞવર્જિતાનાં નિમિત્તશાસ્ત્રાણામનુષ્ટુમેન છન્દસા અર્ધવ્રગોદક્ષ-
શતાનિ સૂત્રં તાવન્ત્યેવ સહસ્રાણિ વૃત્તિઃ તાવત્પ્રમાણલક્ષ્યા પરિભાષેતિ । ”

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અંગ સિવાયનાં નિમિત્તશાસ્ત્રોનાં સૂત્રોનું પરિભાષ્ય બીસીસ અક્ષરના એક શ્લોક લેખે ૧૨૫૦ શ્લોક જેવું છે. એની કૃતિનું પરિભાષ્ય ૧૨,૫૦૦ શ્લોક જેવું અને પરિભાષાનું ૧૨,૫૦,૦૦૦ જેવું છે.

ચૂડામણિ—અવિધ્યમાં થનારા લાભાલાભ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર ગ્રંથ તરીકે જેનો નિર્દેશ કરપની ટીકામાં ‘ નિમિત્ત ’ શબ્દ સમજાવત્ત્વ કરાયો છે, જેનો મહિમા સુપાસનાહુવ્યરિયમાં ચપકમાલાના અધિ-
કારમાં વર્ણવાયો છે, જેનો સાર ભદ્રલક્ષણે ચૂડામણિસારમાં રચ્ય કર્યો છે અને જેના ઉપર પાઠ્યચંદ્રે હરેતકાંડ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે એ ચૂડામણિ નામના ગ્રંથો અકિમ હોય એમ લાગે છે. એ કોઈ જૈન કૃતિ છે. આ ચૂડામણિ આજે ઉપલબ્ધ નથી. શું એની

૧ અહીં મેં જે અર્જવકળ, પજ્જાવાચરણ વગેરેને લગતી કૃતિઓ આપી છે તે “ જૈન યુગ ” (પુ. ૧, અ, ૩)માં સુનિ (હવે પંચાચ) કથ્યાણવિનયજ્ઞના “ આપણાં પ્રાકૃતો ” નામના લેખને આધારી છે. ૨ અર્ધે-
ન્મીલન નામની જૈન કૃતિ ચૂડામણિ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય એમ લાગે છે. દ્રવિડ દેશમાં દુર્વિનીત નામના રાજાએ પાંચમી સદીમાં ૬૧,૦૦૦ શ્લોક જેવડા ચૂડામણિ નામનો ગ્રંથ વધમાં રચાવું કહેવાય છે. ધર્મપ્રભાસરિયે

સ્વન પાઠ્યમાં કરાયેલી હતી? ધનપાલે જે અર્હુત્યૂકામણિના આધારે લોકો રાજને ઉત્તર આપ્યો તે શું આ પ્રસ્તુત અંથ હશે?

‘કાલકસંહિતા—આ કાલકસૂરિએ રચેલો નિમિત્તશાસ્ત્રનો અંથ હશે એમ લાગે છે. એની ભાષા વગેરે જાણવામાં નથી. સં.માં રમલ-ક્ષાત્ર રચનાર કોનસાગર પોતાના આ અંથમાં કહે છે કે ભારતમાં આ રમલવિદ્યા લાવનાર કાલકસૂરિ છે.

કાલકસૂરિએ નિમિત્ત સંબંધી કેષ્ઠ અંથ રચ્યો હશે એમ પાટણની એક તાડપત્રીય હાથપોથીમાંના નીચે મુજબના પદ ઉપરથી જાણાય છે:—

“પદમણુઓમે કાસી જિણવકિદસારવરિયપુલ્લમવે ।

કાલગસૂરી બહુયં લોગાણુઓમે નિમિત્તં ચ ॥૪૩॥”

જોકે નિમિત્તશાસ્ત્રને ‘પાપશ્રુત’ તરીકે ગણાવાયું છે, પણ આ ઉપરથી કંઈ આ વિદ્યા અનાદરીય ગણવાની નથી. આના સમર્થનાથે ‘ચિત્તેસનિસીહચુષ્ણિખ’ની નીચેની પંક્તિ હું રજૂ કરીશ:—

“કિં વા વેરગ્ગપવ્વગાણં જોતિસેણં જોણિપાહુડેણ વા નિમિત્તેણ વા
હ્વમાદિ સુચઆસાયણા ”

ત્રેલોક્યપ્રકાશ નામના પોતે રચેલા જ્યોતિષ અંથમાં અર્થકાંડ ચૂકામણિ-સાચેદારના આધારે રચ્યાનું કહ્યું છે. હેમપ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૦૫માં નબ્બત્તક, ત્રેલોક્યપદ, ભુવનલીપક અને મેઘમાતા એમ ત્રિવિધ નામ-વાળો ત્રેલોક્યપ્રકાશ રચ્યો છે અને એ જામિતિહ મણિકે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાંનો એક ભાગ ‘અર્થકાંડ’ છે.

૧ હરપક્ષતાની અંગેષ્ઠ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮)માં સૂચવાયું છે કે વરાહ-ચિહ્નના ઔહનતક (૧૬, ૧)ની ઉત્પત્તિ દીકામાં જે પાઠ્ય પદો બંધાવાનાર્થકૃત જંઘલકસંહિતામાંથી ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. અહીં જંઘલકસંહિતાનો જે ઉદ્દેશ છે તે કાલકસંહિતાજ હશે, કેમકે હાથપોથીઓની સંજ્ઞા વિચારત-‘જ’થી એ ‘જ’ અક્ષરનો લોપ સૂચવાયો હોય એમ લાગે છે. એની રીતે ‘જંઘલકાચાર્ય’ થી કાલકાચાર્ય અભિપ્રેત છે. રજુઓ “જૈનયુગ” (પૃ. ૧, અ. ૪)માં જણાયેલ “આપણાં પ્રાણુતો” (પૃ. ૧૩૦).

અર્થાત્ જેમણે વૈરાગ્યને સ્વીકાર્યો છે એવા મુનિવરને જ્યોતિષ, ઔષધિપાઠુક કે નિમિત્તની શી જરૂર છે? આમ કહેવું તે શુભ આશાતના છે. વળી નંદી અને પકિખયસુત્તની ટીકામાં પણ આચાર્યને જ્યોતિષ વગેરેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા બતાવી છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે:

“ जोइसनिमिस्तनाणं गणिणो पज्जायणाइकज्जेसु ।

उवजुञ्जइ तिहिकरणाइजाणणद्वऽनहा दोसो ॥ ”

પ્રશ્નતત્વાલ (૧)—ચીજ ખોવાય જતાં તે ક્યારે મળશે એ જાણવાની કૃતિ તરીકે આનો ઉલ્લેખ થયે છે. પણ મેં આ કૃતિ જોઈ નથી પ. જી. ભાં. સૂમાં પ્રણયજ્ઞાનાદિ નામની જે કૃતિની મેં જોઈ છે તે જ આ હશે.

સાચુરૂથ (શ્વાનરુત) — ફૂલરાના મિત્ર બિન 'અવાજ ઉપરથી ગમન, આગમન, જીવિત, મરણ ઇત્યાદિનું' સૂચન થાય છે એમ ને મનાય છે તેને કમતી આ કૃતિ છે. એની એક હાથપોથી પાટણના બંડારમાં છે.

ભૂમિનાણુ ને મેઘમાલા—પહેલી કૃતિ અપભ્રંશમાં છે. આ
અનેની એકેક હાથપોથી પાટણના બંડારમાં છે.

अथेति ५

હુએનસંગઝી ભારતયાત્રા (પત્ર ૧૩૪) ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે એઓ આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે એક નિર્ઝાન્યતે-જૈન મુનિને મળ્યા હતા. એ મુનિ જ્યોતિષના સારા જાણકાર હતા.

સામાસુદ્ધિ—આ એક જ્યોતિષનો ગ્રંથ છે. એની રચના ૧૦ મંઝરો કરાયેલી છે. એના કર્તા તરીકે યાકિની મહત્તરાના ધર્મસુત્ર હરિભદ્રસુરિને જીલ્લેખ કરાય છે.

૧ આ. આ. મુ. સ્મા. ગ્ર. (ભા. ૩)માં ડૉ. એમ. આર. મળમુલ્કની Gujarati Secular paintings of Kākaruta and Citraprasad નામનો એ સચિત્ર લેખ છે તેનું સ્પર્શ્ય ક્ષત છે. વિ. સં. ૧૫૮૮ની હાલ સ્થાપીમાં ગ્રન્થનું નામ કામરુતપ્રસાદ અપાયું છે. આમાં સં.માં પણ બંને વચ્ચે વચ્ચે ગ્ર.માં લખાયું છે.

જોઈસચક્રવિચાર—જે. ઇ. (પૃ. ૩૪૭)માં જ્યોતિષચક્રવિ
જ્ઞાપત્રી પાઇવ કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું.

જોઈસહીર—આ અઘાતકર્ત્ત્વક કૃતિનું પ્રથમ પ્રકીર્ણક માથા છે
૨૮૭ પદોમાં છે. આ કૃતિ કોઈ જૈનની છે, કેમકે એના પ્રથમ પ
ચંચપરમેશ્વરને નમસ્કાર કરાયો છે. જ્યોતિષના ફક્ત ત્રિપચની આ
કૃતિનો જેટલો ભાગ ઉપજ્ઞ છે એ પણ મહત્ત્વનો છે, કેમકે
ફાદેશને લગતી પ્રાયઃ બધી બાતો છે.

૫. જે. ઇ. ઇ. માં નીચે મુજબની જ્યોતિષની પાઇવ કૃતિની નોંધ
ઉપશ્રુતિદાર, ગણપરહોરા, છાપાદાર, જ્યોતિર્દાર, નાડી
નાડીવિચાર અને રાત્રીચરચક્ર (અપભ્રંશ)

સંકેષદાર (શકુનદાર) અને સંકેષવિચાર—આની એક હાથ
પાટણના બંડારમાં છે. એવી રીતે સંકેષવિચારની પણ છે.

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર

પ્રાચીન સમયમાં સમુદ્ર નામના ઋષિએ પોતાના શિષ્ય ૭
સામુદ્રિક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો એવી મતલબનો ઉ
અભિપ્રાયમાં જોવાય છે. પ્રગતિ પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

“ લક્ષણં યત્ સમુદ્રેણ ગર્ગાયોક્તં યથા પુરા ”

સમુદ્રે આ શાસ્ત્રનું નિરૂપણ કર્યાના પ્રધેપતે લક્ષ્યમાં રાખી
વિદ્વાનું નામ ‘ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે. વરાહ
જુહત્સંહિતામાં ‘ મહાપુરુષવક્ષણ ’ નામનો સર્ગ રચેલો છે.
સૂતકાર ઉપજ્ઞ બદે એના ઉપરની કૃતિમાં “ સમુદ્રે કલ્પું છે ”
નિર્દેશપૂર્વક અવતરણો આપ્યાં છે. જિનસેન આચાર્યે હરિવંશપુરા
“ નરવક્ષણ ” ના કાવ્યો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે આ ૯
૨૩મા સર્ગના શ્લો. ૫૫-૧૦૭માં વર્ણવ્યાં છે. એમાંના શ્લો. ૮૧

૧ આ કૃતિ ‘ જ્યોતિષસારસંગ્રહ પ્રાકૃત ’ એ નામથી પં. ભગવાનદાસ
જક્ષથી પોતાના હિન્દી અનુવાદ સહિત ઇ. સ. ૧૯૨૩માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ

કરલક્ષ્મણ અને એની સાથેકતાને અંગે છે. આ તો સં. કૃતિઓ છે.

‘કરલક્ષ્મણ’—આ ૧૦૦૦માં છે. એમાં ૬૧ પદો છે. એ પુરુષ અને સ્ત્રીની હસ્તરેખાનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરે છે. આ જૈન કૃતિ છે, ક્રમકે એમાં આઠ પદમાં મહાવીરસ્વામીને નમસ્કાર કરાયો છે. ૪૦મા પદમાં વ્રત-રેખા અને ધર્મ-રેખાનું સ્વરૂપ છે. ૬૦મા પદમાં ત્રાચનાચાર, ઉપાધ્યાય અને સૂરિ થનારને ક્યાં ‘યર’ હોય તે દર્શાવાયું છે. અન્તમાં મનુષ્યની પરીક્ષા કરી ‘વ્રત’ આપવાની વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આમ આ કૃતિ ધાર્મિક ઉદ્દેશથી રચાઈ છે. એની રચના પૂર્વાચાર્યોને આભારી છે. આઠ તેમજ અંતિમ પદમાં પણ આ કૃતિનું નામ ‘કરલક્ષ્મણ’ અપાયું છે.

કર્તાએ પોતાના નામનો કે રચના-સમયનો કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વિશેષમાં એઓ શ્વેતાંબર છે કે દિગંબર એ પણ જાણી શકાય તેમ નથી. પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિ ઉપરથી આ સંપાદિત થયાનો ઉલ્લેખ છે પણ એ પ્રતિ વિશેષ કશો પરિચય અપાયો નથી. કૃત આ પ્રતિમાં આ નાનકડી કૃતિનું નામ ‘સામુદ્રિક શાસ્ત્ર’ હોવાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

રિદ્ધસમુચ્ચય—૧૦૦ સો.માં ૨૫૮ પદોમાં રચાયેલી આ એક નાની કૃતિ છે. એના કર્તા દુર્મદેવ ધર્મે દિગંબર છે. તેમણે આ કૃતિ ‘કુંબનગર’માં લંકામીનિવાસ રાજાનું રાજ્ય હતું તે દરમિયાન વિ. સં. ૧૦૮૬માં રચી છે. આ કૃતિનું નામ જ કહી આપે છે તેમ આ કૃતિમાં રિદ્ધ એટલે કે મરણસૂચક અનિષ્ટ ચિહ્નનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. આ કૃતિનો થોડોક ભાગ કટકે કટકે ૭૦૦ વિ.માં છપાયો છે. એનો

૧. આ કૃતિ સં. કાશ્ય, હિન્દી અનુવાદ અને કવચિત્ સ્પષ્ટીકરણ તેમજ પારિભાષિક સંપાદનો અનુક્રમણિકાપૂર્વક પ્રો. મુકુન્દકુમાર મોદી દ્વારા સંપાદિત થયેલ છે અને ‘જ્ઞાનપીઠ મૂર્તિદેવી જૈન ગ્રંથમાલા’માં (પ્રાકૃત ગ્રંથાંક ૨) શ્રીકે. સં. ૧૯૪૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પ્રારંભમાં બે પૃષ્ઠાં પ્રસ્તાવના છે. ૨ આ સંપૂર્ણ કૃતિ સં. કાશ્ય, અ. અનુવાદ ઇ. સાયે સિ. જી. મં.માં ઇ. સ. ૧૯૪૫માં છપાઈ છે. વિશેષમાં પં. નેમિચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત અને

પહેલો હકો વ. ૧, લા. ૨ (મે ૧૬૪૦)ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એના ૧૫મા પથમાં સૂચવ્યા મુજબ પરીપહો છત્વા બાદ જે આરાધના-પતાકાને ગ્રહણ કરે છે તેનાં રિદોનું આમાં વર્ણન છે. આ વર્ણન મરણુકંડિયાને આધારે હું આપું છું એમ દુર્મદેવ પોતે એના પછીના પથમાં કહે છે.

રિદુંદાર—આની એક હાથપોથી પાટણના લાંડારમાં છે.

છોકવિચાર—પ્રથમકરનૃપકથા(પૃ. ૬-૭)માં અવનરણરૂપે દિશા-વિદિશાદીઠ છોકનું ફળ મંમાં દર્શાવાયું છે તે ઉપરથી કાં તો આ સંબંધી કોઈ રવતત્ર ગ્રંથ હોવાની અથવા તો નિમિત્તશાસ્ત્રની કોઈ પાઠ્ય કૃતિનો એ અંશ હોવાની સંભાવના થાય છે. બીજી સંભાવના સ્ત્રીકાસ્તા નિમિત્ત-શાસ્ત્રની કોઈ પાઠ્યમાં—મંમાં કૃતિ હોવી જોઈએ એમ ક્ષિત થાય છે.

પિપી લેયાનાણુ-જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૩૩૫)માં પિપીલિકાજ્ઞાન નામની એક પાઠ્ય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી મેં આ નામ સૂચવ્યું છે. એમાં આઠ પથો છે. આ કૃતિ લગિબ્ધમાં થનારા બનાવોનો માહિતી આપે છે. એનું એક પથ ૫. જૈ. લાં. સ. (લા. ૧, ૫. ૮૩)માં અપાયું છે. 'ઉધર્ધનું' જીવન એ નામના અનુવાદિત પુસ્તકનું આ સ્મરણ કરાવે છે.

જીવોત્પત્તિનું શાસ્ત્ર અને વૈષ્ણક

જોલિપાહુડ અને જયમુંદરી(યોગ)માલા (જયમુંદરીયોગ-માલા)—વૈદ્ય-તંત્રના ગ્રંથ તરીકે ઓળખાવાતો જોલિપાહુડ એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો કેમ ઉત્પન્ન કરવા તે સૂચવે છે

“ શ્રી જયમુંદરી પૂજ્યદે ગોપા જૈન ગ્રંથમાલા ” (ઇન્દોર) વરદ્ધી વિ. સં. ૧૦૦૫-માં પ્રકાશિત “ રિદ્ધસમુચ્ચય ”ની આવૃત્તિમાં મૂળ, એની સં. જાયા, હિન્દી અનુ-વાદરૂપ અર્થ અને હિન્દી વિવેચન તેમજ હિન્દીમાં પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ અપાયેલ છે.

૧ આ અનુવાદ શ્રી. ઠિરો. ત્રિલાલ ધનસ્યામલાલ મથુરવાળાએ કર્યો છે અને એ નવજીવન કાર્યાલય (અમદાવાદ) વરદ્ધી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં છપાયો છે. મૂળ કૃતિના લેખક મેરિસ એટરલિક છે.

એમ વિશેષનિરીક્ષણથી આ કહેણું છે. વળી આ ચુલિકામાં એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ છે કે જોષ્ઠિપાદુડના આધારે સિદ્ધસેન આશ્ચર્ય થોડા બનાવ્યા હતા. પ્રજાવલ્લભિતમાં આ પ્રશ્નના આધારે માછલાં અને સિંહ ઉત્પત્તિ કર્યાની વાત છે. વિશેષાં (પા. ૧૭૭૫)ની હેમચન્દ્રસંસ્કૃત ટીકામાં એવો નિર્દેશ છે કે યોનિપ્રાભુત (પા. જોષ્ઠિપાદુડ)ના આધારે અનેક વિભતીય દ્રવ્યના સંયોગ વડે સર્પ, સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ તેમજ મહિ, સુવર્ણ વગેરે પદાર્થો ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. ૨

૪થવક્ષામાં જોષ્ઠિપાદુડનો જે ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી એમાં મંત્રતંત્રોની શક્તિનું વર્ણન હોય અને એ પુરુષશાનુભાવ બાધનાનું સાધન હોય એમ લાગે છે. આ પ્રસ્તુત કૃતિ હશે. તેમ ન જ હોય તે એ કાર્ષ દિગ્ની સમાનનામક કૃતિ હશે.

નિર્વાણકલિકાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં કહ્યું છે કે ધરસેને ઇ. સ. ૧૩૫માં યોનિપ્રાભુતની રચના કરી. ૫ આ ગ્રંથ તે પ્રસ્તુત પાદુડ હોવા વિષે શંકા રહે છે, કેમકે પાદુડ એ પુરુષનો વિભાગ છે અને કૃષ્ણની જાતિ (પૃ ૪૦૧ અને ૭૫૩) પ્રમાણે તો ઉપયુક્ત જોષ્ઠિપાદુડ પુરુષનો એક અંશ છે. એટલે કે એની રચના તો મહાવીરસ્વામીના સમયમાં થયેલી છે.

ભાં. પ્રાં. સં. મં.માં જે જોષ્ઠિપાદુડની દ્વાયપોથી છે તે પૃ. ૧૭૬માં નિર્દેશિત જોષ્ઠિપાદુડ હશે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. એનો

૧ જુઓ પૃ. ૧૭૨. ૨ જુઓ H O L J (p. ૩૪૭) અને આશ્ચર્યનાનું દિગ્દર્શન (પૃ. ૧૯૦-૧૯૨). ૩ આ ટીકા શક્યંત ૭૩૮માં પૂર્ણ થઈ શકે છે. આનો નવમો ભાગ હમણાં (૧૯૪૯માં) પ્રસિદ્ધ થયો છે. ૪ "જોષ્ઠિપાદુડે મણિદર્શનતંત્રસૂત્રો પોમલાણુમાગો સિ ચેત્ત્વા ". ૫ વિ. સં. ૧૫૫૬માં લખાયેલી બૃહદ્વિષ્ણુકા નામની સૂત્રીમાં તો " યોનિપ્રાભુત ચીરાત્ ૬૦૦ ચારસેન " એવો ઉલ્લેખ છે. ૬ આના પરિવ્રત્ય માટે જુઓ D O J M (Vol. XVII, pt. 1, pp. ૩૪૩-4) તેમજ " અનેકાન્ત " (વ. ૨, ક્રિ. ૬)નવ લેખ " યોનિપ્રાભુત ચીર જગત્સુન્દરી-યોગમાલા " (પૃ. ૪૮૬-૪૯૦).

સિદ્ધિમાલ સંવત્ ૧૫૮૨નો છે અને એ પદ્યપ્રવચ્ચ મુનિએ રચી છે. આ પોથીમાં અન્નમત્ર પદ્યપ્રવચ્ચ (સં. પ્રમથપ્રવચ્ચ)નો ઉલ્લેખ છે. કૂચમાંડી દ્વારાં ઉપદેશાયેલી અર્થાત્ ગંણાયેલી આ પદ્યાત્મક કૃતિની રચના કલ્પિએ પોતાના શિષ્ય મુખપદંત અને ભૂતશશિ માટે કરી છે. આ કૃતિ જ્ઞવર, ભૂત અને શાકિની પ્રતિ સ્થાનસમાન છે, સમસ્ત નિમિત્ત-આચ્છન્ની ઉત્પત્તિની ચોનિરૂપ છે, સર્વે વિદ્યાઓ અને ધાતુવાદના વિધાન માટે છે, લોકલ્યહારરૂપ માંદની ચાંદનીને માટે ચક્રાર જેવી છે, ને આયુર્વેદના પૂર્ણ સારરૂપ છે. આ કૃતિને જે જાણે તે કલિકાલસર્વજ્ઞ અને ચતુર્વર્ગને અધિકારતા અને વળી મત્ર-યત્રો ઇત્યાદિમાં મિથ્યાદષ્ટિઓનું તેજ ત્યાં સુધી છે કે જ્યાં સુધી બુદ્ધિશાળીઓએ આ કૃતિ સાંભળી નથી. આમ આ કૃતિનો પ્રભાવ પણ વર્ણવાયો છે. આ કૃતિમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે પ્રમથપ્રવચ્ચ મુનિએ બાલતત્ર સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. ૨૦મા પત્ર પર “ ચોનિપ્રાચુતે શાકાનાં ચિકિત્સા સમાપ્તા ” એવો ઉલ્લેખ છે.

પંડિત હરિષેણે જગત્સુન્દરીચોગમાસાધિકાર રચ્યો છે. એની પણ હાથપોથી ઉપયુક્ત મંદિરમાં છે. એ આ સાથે બેળી થઇ ગયેલી છે, કેમકે આ મળીને એક જ ગ્રંથ હોય એમ લાગે છે. એની રચના વખતે એના પ્રણેતાને બેણિપાહુડ નામનો ગ્રંથ મળ્યો ન હતો એટલે તેમણે વૈદ્યકના વિવિધ ગ્રંથોને આધારે જગત્સુન્દરીચોગમાસાધિકાર રચ્યો. આને જગત્સુન્દરીચોગમાસા પદ્ય કહે છે. આનો પ્રારંભ ઉપયુક્ત હાથ-પોથીમાં પત્ર ૨૦થી થાય છે, અને એમાં એનો જયસુન્દરીમાસા તરિક ઉલ્લેખ છે. આ કૃતિ જગમગમાં પદ્યમાં રચાઈ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આરોગ્યથી મળે છે માટે એનો ઉપાય કું કહું કું એમ ગ્રંથકાર સૂચવે છે. સાથે સાથે એઓ પોતે હારીત, ગમ અને સુભુતના વૈદ્યક ગ્રંથોથી અપરિચિત હોવાનું કહે છે. તેમ છતાં યોગાધારે

૧ આ સંખધી પ્રયાગવાસા કલ્પેઓ જૈન આગમાદિ સમીક્ષામાં જોવાય છે.

એઓ આ કૃતિ રચે છે. આ કૃતિમાં વિવિધ રચિત્રિતા, રંગરંગિતા, ઇંધિકાર તેમજ સુશિક્ષા, કુશિક્ષ, સોંધવારી, મોંધવારી અને માનસંગ્રાન વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ છે. ૪૫૪ પ્રકારનાં મંત્રોનો અહીં અધિકાર છે. વળી એક મંત્ર પણ છે. કલિકાલમાં વિરમયકારક પાતુવાદ કહ્યું છું એવો ઉલ્લેખ છે. સાથે સાથે ધર્મના વિલાસ (પ્રભાવના)ને માટે મંત્રાધિકાર કહ્યું છું એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. એ બનવાબોગ છે કે આ કૃતિ તે જોષિપાહુકનો અંશ હોય, અને જો તેમ જ હોય તો એ કૃતિ એમી થઈ મયાનું અનુમાન ખોદું કરે. ૫

જગત્સુન્દરીપ્રયોગમાલા (જગત્સુન્દરીપ્રયોગમાલા)—આ એક વૈદ્યક ગ્રંથ છે. ૬ એમાં ૭૪૪ અધિકારો છે. એની રચના મુખ્યતઃ જાંસોમાં છે. વચ્ચે વચ્ચે કાષ્ઠ કાષ્ઠ રચણે સં. ગણ છે અને મંત્ર-ભાગમાં કરચિત્ એ સમયની હિંદી કવ્ય ભાષામાં લખાણ છે. આ ગ્રંથ “જયશઃકીર્તિ” નામના મુનિએ રચ્યો છે. એમાં રાવણકૃત આલેખાંત્ર વાને

૧-૪ આનાં નામો મટિ જુઓ “અનેકાન્ત” (વ. ૨, કિ. ૮, પૃ. ૪૮૬). ૫ જુઓ “અનેકાન્ત” (વ. ૨, અં. ૧૨) તથા પં. નાથરામજી પ્રેમીનો લેખ “યોનિપ્રામુત્ત ઔર પ્રયોગમાલા” (પૃ. ૧૧૭). પૃ. ૧૧૮માં સંપૂર્ણ ગ્રંથ હરિવેણે જ સંપાદિત કર્યો હોવો જોઈએ એમ કહ્યું છે. ૬ આની ભાં.પ્રા.સં.મં.માંની ૩૫માથી ૪૩મા સુધીના અધિકારવાળી હાથપોથીનો ક્રમાંક ૧૨૪૨/૧૮૮૬-૮૨ છે. આઠલો ભાગ અશુદ્ધ સ્વરૂપે છપાયો છે. બાકીના ૧-૩૪ અધિકાર પૂરતા ભાગની બે હાથપોથી મળે છે. ૭ “અનેકાન્ત” (વ. ૨, કિ. ૧૧)માં પં. દીપચન્દ્ર પાંડ્યા જૈનનો “જગત્સુન્દરી-પ્રયોગમાલા” નામનો હિંદી લેખ છપાયો છે. એમાં આ અધિકારોનાં નામ અને એની ગાથાઓની સંખ્યાનો નિર્દેશ છે. આ લેખ (પૃ. ૧૧૨)માં પાંડવપુત્રજીના કર્તા શુભચન્દ્રના ગુરુ યશઃકીર્તિના નામે પાશ્વ-ભાષાંતર નામના પ્રાકૃત કાવ્યનો ઉલ્લેખ છે. સાથે સાથે જસહિતિને બદલે “જયકીર્તિ” છે એમ કહ્યું છે. ૮ એઓ “પાંચક” સંધના વિમલકીર્તિના શિષ્ય અને રામકીર્તિના પ્રસિદ્ધ થાય છે. “અનેકાન્ત” (વ. ૨, કિ. ૧૨)માં “સંપાદકીય” નામથી “જગત્સુન્દરી-પ્રયોગમાલા”ની પૂર્ણતા” નામનો લેખ છપાયો છે. એમાં પાંચમમાં પ્રસ્થિત છે. વિશેષમાં અહીં ઉપરુંજા

કુશાલેશ્વર, સુગ્રીવમત અને જ્વાલિનીમતનો ઉલ્લેખ છે. ૪૪મા અધિકારમાં રસાયન (કીમિયા)ના પ્રયોગ છે લેમજ તોલો, માસ વગેરે માપનાં નામ છે. યશસ્વર્તિએ ગુરુ તરીકે ધર્મશરનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સુવર્ણસિદ્ધિ અને સુવર્ણપુરુષ—સુવર્ણસિદ્ધિને અંગે કોષ્ટકરતન કૃતિ જોવાળખવામાં નથી પણ દસવેયશ્લોક (મા. ૧) ઇલાદિ અર્થ આખત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જૈન મ્હેતાંબરીય સાહિત્યમાં સુવર્ણપુરુષ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે. આવસ્થાયની નિબળુતિ (મા. ૧૦૧૨)ની શ્લોક (મા. ૨, પત્ર ૪૫૨આ)માં નમસ્કારના કૃત્તિ અંગેની કથામાં હુરિ-અદ્વરિએ સુવર્ણકોડી (સુવર્ણકોટિક) યાને સુવર્ણપુરુષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અમતકાર-શાસ્ત્ર

સિદ્ધપાહુડ—કહાવલીમાં સચ્ચા સુખ્ય પાદોપ, અંજન, ગુટિકા વગેરે સંબંધી માહિતી જે ગ્રંથમાં અપાયેલી હોય તે સિદ્ધપાહુડ. આ ગ્રંથના નામના અંતમાં 'પાહુડ' શબ્દ છે એ વિચારતાં એ કોષ્ટક પુસ્તકનો અધિકાર હોવો જોઈએ. આજે આ ગ્રંથ કોષ્ટક રચવે જણાતો નથી, પરંતુ યોગરતનાવલી અને નાગાર્જુનનો કક્ષપુટી ગ્રંથ આ વિષયનાં ઉદાહરણ છે. પાદસિત્તસૂરિ અને નાગાર્જુન પગે લેપ લગાડી આકાશમાર્ગે વિકરતા હતા તે આ સિદ્ધપાહુડની સહાયતાથી હશે. આર્ચસુસ્થિતસૂરિના બે કુલ્લક શિષ્યો અંજન આંજ અદ્વય બની દુષ્કાળમાં અદ્વયમ રાગની જોડે જમતા તે પણ આ સિદ્ધપાહુડનો પ્રભાવ હશે. સં. ચં. (ભવ ૬, પત્ર ૧૫૨૧)માં એવી વાત આવે છે કે અંડુદ (અંડુદ) ચોર પાસે આંખમાં આંજવાની 'પરદિદિમોદિધી'

રામકીર્તિ તે વિ. સં. ૧૨૦૭માં વિદ્યમાન દિ. ગુનિ હોવાની સંભાવના કરાય છે. સાથે સાથે આ ગ્રંથ તે ભા. પ્રા. સં. મંગત જમત્યુન્દરીયોગમાલ્યથી સિત્ત હોવાનું પણ સૂચન છે.

૧ હુએકુ પં. ભગવાનદાસ દ્વારા છાયા સાથે સંપાદિત કરાયેલી આવૃત્તિ (ભા. ૧).

(પરદર્શિભોદિની) નામની ચૈતન્યલિપિ હતી. એ જાણી સાર્યે મેળવીને આંજનાં એ તેમજ ભૂચી (સં. લક્ષ્મી) અદરજ બન્યાં હતાં.

વૈગયૂર્ણ વર્ગેનું સ્વરૂપ પણ સિદ્ધપાહુડમાં દર્શાવાયું હતું. આનો ઉપયોગ આશ્વસ્યમિતે કર્યો હતો એમ તેમણે વૈગયૂર્ણ વડે નદીનો પ્રવાહ અટકાવી 'બલ્લ' દ્વીપના પાંચસો તાપસોને પ્રતિજ્ઞા પમાડ્યાની હકીકત ઉપરથી જાણી શકાય છે.

મંત્ર વિદ્યા

આં-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'વિદ્યા' અને પુરુષ-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'મંત્ર' એમ વિદ્યા અને 'મંત્ર'ની વ્યાખ્યા જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે. 'રવિજ્ઞાપાહુડમાં મંત્રસ્વરૂપિણી અને અક્ષરાત્મક એવી અનેક વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ હશે કે જેના જ્ઞાનના ધારકને વિદ્યાધર કે રવિજ્ઞા.સિદ્ધ કહી શકાય. હસમા અંગ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ પહુલવાગરણમાં અત્તકારિક વિદ્યાઓ હતી એમ એના સ્વરૂપના નિરૂપણ પરથી જાણાય છે. આશ્વસ્થ (અ. ૪)ની નિબળુતિ (ગા. ૧૨૬૬)માં સર્વ વિષયને દૂર કરનારી વિદ્યા કહું છું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી એના પછીની નીચે મુજબની ગાથા રજૂ કરાઈ છે:—

૧ મહાનિરૂદ્ધના અંતમાં વર્ણનો વિસ્તેષ કરી 'વર્ધમાન વિદ્યા અપાર્થ' છે. એ આ. મુ. સ્મા. ગ્રં. (ભા. ૩, પૃ. ૭૦)માં ઉપાદ છે. ૨ જૈન લોકારોમાં મંત્ર અને વિદ્યાના જે વિવિધ ગ્રંથો છે તેની એક યાદી "આપણાં પ્રાકૃતો" (જૈન મુખ પુ. ૧, અ. ૪, પૃ. ૧૩૨)માં અપાયેલી છે. 'મહામંત્ર' નામની નાનકડી કૃતિની નોંધ એ DCJM (Vol. XVII, pt. 4, pp. ૩૧૩-૩)માં લીધી છે. ૩ પેદાલમ નામનો પરિભ્રામક વિદ્યાસિદ્ધ હતો એ હકીકત આશ્વસ્થની હરિભદ્રસૂચિત ટીકા (પત્ર ૬૮૫આ) ઉપરથી જાણી શકાય છે. ૪ ઇ. સ. ૧૩૬૦ની આસપાસમાં યદ્ય જયેલા દિં ૬૬ મંત્રોને અગ્નેન્દ્રચરિત્ર નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. એમાં વિષના પ્રકાર, સર્પની જાતો, વિષનો નાશ કરવાની રીતો ઇલાદિ વિષયો છે. આ ગ્રંથ મદ્રાસે વિદ્યાપીઠ તરફથી કનક ગ્રંથમાલામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

“ સઘે પાઠાદ્યં પચક્ષાઈ મિ અભિયવમ્મં ચ ।

સ્વમદ્દતાદાર્ણ અર્જ્યમ પરિમહં સ્વાહા ॥ ૧૨૫૦ ॥ ”^૧

અકાલકાંતકાંપ—જૈન મં. (પૃ. ૩૬૪)માં અકાલકાંતકાંપ નામની એક પાઠ્ય કૃતિનો નિર્દેશ છે. શું અને મં. સાથે સંબંધ છે ?

વિધિ વિધાન (ક્રિયાકાંડ)

રવિહિમગ્નપવા—જૈન ગ્રંથોને અને ગ્રંથોને જે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાની છે તેની વિધિઓને લગતી કેટલીક કૃતિઓ પાઠ્યમાં છે. એ સૌમાં જિનપ્રભસૂરિએ જ. મ.માં રચેલી રવિહિમગ્નપવા નોંધપાત્ર છે. એના બીજક ઉપરથી જાણી શકાય છે કે એમાં સંપૂર્ણ આરોપણ, સામાયિક લેવું અને પારવું, ઉપધાન, દીક્ષા, કાલગ્રહણ એમ વિવિધ આખતો વિચારાઈ છે—એ દરેકની વિધિ દર્શાવાઈ છે. વિશેષમાં આ કૃતિમાં કેટલીક પ્રાચીન કૃતિઓ ઉદ્ધૃત કરાઈ છે:

(૧) માનદેવસૂરિએ ૫૪ ગાથામાં રચેલ ઉવહાણુવિહિ.

(૨) કહ્લારયજુકોસગત અને ૫૦ પદોમાં રચાયેલ ધ્યારોવણુવિહિ.

(૩) અઘાતકર્તૃક ૫૧ ગાથાનું ઉવહાણુપદ્ધંપન્યાસય.

જિનવલ્લભસૂરિકૃત પોસહવિહિપચરણુનો ૧૫ ગાથામાં સારાંશ અપાયો છે.

જોગવિહિ ઇત્યાદિ—ભા. પ્રા. સં. મં.માં ૧૨૯૨/૧૮૯૧-૯૫ ક્રમાંકવાળી તાડપત્રીય પ્રતિમાં વિવિધ વિધિઓને લગતી કૃતિઓ છે. જેમકે જ. મ.માં ૬૪ પદમાં રચાયેલ જોગવિહિ, ૪૧ પદની ઉવહાણુવિહિ, ૯ પદની સંખિત-જોગવિહિ ઇત્યાદિ.

૧ આ પ્રસંગ કોષાદિ ચાર સૂત્રો અને એને અંગેની અર્ધવં નાગદત્તની કથા- માનો છે. આ કથા હરિભદ્રસૂરિએ દીક્ષા (પત્ર ૫૬૫ અ-૫૬૬ અ)માં જ. મ.માં આપી છે. ૨ આ ‘વિધિમાર્ગપ્રપા’ એ નામે જિનદત્તસૂરિ-પ્રાચીનપુસ્તકોષ્ધાર-કુંડ વરદથી ઇ. સ. ૧૬૪૧માં છપાવાયેલ છે. ૩ જુઓ DCJM (Vol. XVII, pp. ૬).

સામાચારી—સમ્યક્ત્વ, વ્રત, પ્રતિમાધત્યાદિ રૂઝુઆનતેની સામાચાર-
વિહિમાં અપાઇ છે. એક અઘાતકર્તા ૪૭ માયાની રમુવિહિય સામાચારી
છે. વળી ધનેશ્વરસુરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસુરિએ રમુવિહિય સામાચારી રચી છે.
એમાં થોડાંક લાગ સં.માં છે. આ તેમજ બીજી સામાચારીઓ સાધુજીવનને
સુખ્મતયા સ્પર્શે છે એટલે એમની દિનચર્યાને લગતી બે કૃતિ નોંધીશ :

(૧) ભાનદેવસુરિએ ૧૫૪ માયામાં જ. મ.માં રચેલ **૪૪૪૬વિહિયસુરિયા**.

(૨) દેવસુરિએ ૩૮૯ માયામાં રચેલી આ નામની પૃથક્.

સ્વપ્ન વિદ્યા

સુચના (૧, ૧૨, ૯), પબ્લોસવણાકરપ વગેરેમાં સ્વપ્નો વિષે
હકીકત આવે છે એ ઉપરથી આને અગે કોઇ પ્રૌઢ અન્ય રચાયેલ હશે એમ
લાગે છે. ઉત્તર૦ (અ. ૮, ગા. ૧૪) ઉપરની નેમિચન્દ્રસુરિકૃત ટીકા (પત્ર
૧૩૦ અ-આ)માં સ્વપ્નના અર્થ (interpretation) વિષે પાંચમ્યાં
અવતરણો છે એટલે સ્વપ્ન સંબંધી કોઇ અન્ય હોવો જોઇએ. આ અવતરણો
પૈકી કેટલાંક જગદેવકૃત સ્વપ્નચિન્તામણિ સાથે મળતાં આવે છે.

સુવિજ્ઞવિચાર—જૈ. મં. (પૃ. ૩૫૭)માં સ્વપ્નવિચાર નામની
એક પાંચમ કૃતિની નોંધ છે. આ ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું છે.

સુવિજ્ઞદાર (સ્વપ્નદાર)—આની એક હાથપોથી પાટણમાં છે.

પાક શા એ

પોરાગમ—વંહિડીમાં પોરાગમ વિષે ત્રણ સ્થળે ઉલ્લેખ છે.

૧ આ. સં. તરફથી ધ. સ. ૧૬૧૯માં આ કૃતિ સામાચારીપ્રકરણ એ
નામથી છપાવાઈ છે. ૨ જુઓ D O J M (Vol. XVII, pt. 4, pp.
244-5). ૩ દે. લા. જ. પુ. સંસ્થા તરફથી ધ. સ. ૧૯૨૪માં આ છપાવાઈ છે.
પ્રારંભમાં સં.માં વિષયસૂચી છે. ૪ જ. ક. સ્વ. સંસ્થા તરફથી આ કૃતિ મતિ-
સાગરસુરિકૃત ટીકા સહિત ધ. સ. ૧૯૩૬માં છપાવાઈ છે. ૫ જુઓ D O J M
(Vol. XVII, pt. 4, pp. 264-5). ૬ આટલું સંપાદન Noguelein
દ્વારા થયું છે. ૭ જુઓ શુદ્ધરેન્ટિયરનાં ઉત્તર૦ ઉપાનાં ટિપ્પણો (પૃ. ૩૧૦-૪૦).

માં 'મેરાગમ' એ પાઠસાક્ષીના પર્વાચરણ છે કે એ આ સાક્ષીના કોઈ અન્ય નામ છે ?

સંગીત

અંમાં રચાયેલા અણુઓગદારમાં સંગીતવિષયક સામગ્રી પણમાં છે. એ ઉપરથી સંગીતનો કોઈક અન્ય પાઠમાં હશે એવી કલ્પના કરવા માટે આધાર મળે છે.^૧

કામશાસ્ત્ર

મયણુમહિ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ જે ચાર પુરુષાર્થો મળ્યાવાય છે તે પૈકી કામને ઉદ્દેશીને મંમાં કોઈ રચનાને રચેલી એક કૃતિ અમુક્તિ દશામાં બિહાનેરમાં છે. એનું નામ મયણુમહિ છે. એના બે પરિવેશો છે અને એની રચના પણમાં થયેલી છે. એના આઠ ભાગનાં છ પદો તેમજ અંતની થોડીક પંક્તિઓ લા. વિ. (લા. ૨, અ. ૨, પૃ. ૧૬૨)માં છપાયેલી છે. એ ઉપરથી આ મયણુમહિની રચના 'સિન્ધુ' નદીને કાંઠે આવેલા માણિક્યમહાપુર (માણપુર) ના નિવાસી જાસલ વિપ્રે કરી છે એમ જોઈ શકાય છે.

શિલ્પશાસ્ત્ર

વત્સુસારંપયરણુ—ભારતીય સાહિત્ય વિવિધ વિષયોની ખાણ છે. એમાં શિલ્પશાસ્ત્રને લગતા પણ અન્યો છે. જેમકે વેસમરાંગણુ, રાજવલ્લભ, અથમત, શિલ્પદીપક, પ્રાસાદમંડન, રૂપમંડન, વત્સુસારંપયરણુ ઇત્યાદિ આ પૈકી વત્સુસારંપયરણુ મંમાં રચાયેલી કૃતિ છે, જ્યારે

૧ "સંગીત અને જૈન સાહિત્ય" એ નામનો માસે લેખ જી. સ. પ્ર. (વ. ૧૦, અ. ૮, પૃ. ૧૪૦-૧૫૦)માં છપાયો છે. આની પ્રસ્તુતિ લેખ આના પછીના અંકમાં છે. ૨ જૈનાચાર્ય નરુદિ કેલ્કશાસ્ત્ર અને જૈન કવિ હર્મોદે રસમેહરુવાર બસનપુરમાં રચેલ છે. આમ જૈનોએ પણ કામવિષયક કૃતિ રચી છે. ૩. ધાવાનગરીના લેખ તાલમે હ. સ.ના ૧૩મા સેકશનમાં રચેલો આ જન્ય એ વિજ્ઞાનમાં આ. પી. અ.માં અન્યક ૨૫ અને ૩૨ તરીકે હ. સ. ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

બાકીની સં. કૃતિઓ છે. વત્સુસર્વપદ્યવૃત્તિના કર્તા જોન છે એમ એના પ્રાચીનિક પદ્ય તેમજ પ્રુષ્ણિકા ઉપરથી જાણી શકાય છે. એમનું નામ ઠક્કર ફેર છે અને એમની માતાનું નામ ચંદા (સં. ચંદા) છે. એઓ ‘ મધકલસ ’ કૃત્તમાં થયા છે. એઓ કનાણપુરમાં રહેતા હતા. એમણે આ શિષ્યસામ-વિષયક ગ્રન્થ ૧૭૭૨ની સાલમાં વિજયાદશમીએ પૂર્ણ કર્યો. આ સંવત્ વિક્રમ છે કે શક કે ગ્રન્થ કોષ તે જાણવામાં નથી. પ્રસ્તુત ગ્રન્થ ત્રણ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. પહેલા ‘ ગૃહનિર્માણ ’ પ્રકરણમાં ૧૫૧ પદ્યો છે; બીજા ‘ બિંબપરીક્ષા ’ પ્રકરણમાં ૫૪ છે; અને ત્રીજા ‘ પ્રાસાદ-વિધિ ’ પ્રકરણમાં ૭૦ છે આમ કુલે ૨૭૪ પદ્યો છે-ગાથા છે. પ્રકરણોનાં નામ ઉપરથી વિષય જ્ઞાત થાય છે તેમ છતાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણરૂપે એ ઉમેરીશ કે ભૂમિપરીક્ષા, દ્વિસાધન, ભૂમિસાધન, દેવ-દેવીની મૂર્તિઓ અને તેમનાં શઓ, પ્રાસાદના પદ્યોસ પ્રકારો ઇત્યાદિ વિષે આ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે. આ ગ્રંથમાંથી નવ ગાથા તેમજ આ ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત પરિચય સ્વ. હિમાંશુ-વિજયે “ શિષ્યના એ જોન ગ્રંથો ” એ લેખમાં આપેલો છે.^૧

અક્ષરંક મુદિએ કોષ ગ્રંથ પાછળમાં રમ્બો હશે એમ પણ્હાવામરજુની અભયદેવશ્વરિકૃત વૃત્તિ(પત્ર ૩૪અ)માંનાં રચનતરજ્યાતમક પદ્યો પાછળમાં હોવાથી અનુમાનાય છે.

૧ આ લેખ “ ભુદ્ધિપ્રકાશ ” (પુ. ૮, અ. ૧, પૃ. ૨૨-૨૬)માં છપાયેલો છે. એના આધારે મેં અહીં આ બાબતો નોંધી છે.

૨ “ પેચ્છહ સો તસયાવરપણદુસુરનરતિરિક્ષ્ણજોનીયં ।

અમજ્ઞવં જગમિજં મહમૂયવિજ્ઞવિજં ગુહિરં ॥

અંકવિદે જનમી પેચ્છહ નમ્મોહપાયવં સહસા ।

મંદરમિરિં વ્વ સુંગં મહાસસુહં વ વિષ્ણિજં ॥

સંઘમિ તસ સયણં અચ્છહ તહિ વાલ્લભો મળમિરામો ।

સંવિદ્ધો સુદ્ધહિજઓ મિત્તકોમલકુંચિયસુફેતો ॥

હસ્યો વસારિઓ સે મહરિયિઓ એહ તલ્લ મમિઓ વ ।

સંઘં હમં વિલગ્ગસુ મા પરિહિસિં હદયવુણ્ણીહ ॥

શિલા લેખો

આપણા ભારતવર્ષમાં સૌથી જૂનામાં જૂના શિલાલેખો તરીકે રામશોકનાં ધર્મશાસનોનો—ધર્મલિપિઓનો નિર્દેશ કરાય છે. આ ધર્મશાસનો બ્રાહ્મી અને ૪ખરોઢી લિપિમાં પાઘચ ભાષામાં કાતરાવાયેલાં છે. જૂનાગઢ પાસે આવેલા ‘ગિરનાર’ ગિરિની તળેટી, દહેરાદુન જિલ્લામાં પાલશી, પેશાવર પાસે શાહબાગઢી, પૂરી જિલ્લામાં ખવલી, ગંગમ આગળ જૈગડા અને મુંબઈ પાસે સોપારા એ રથોમાં આ ધર્મશાસનો—૧શિલાલેખો કાતરાયેલાં મળી આવે છે. આ તેમજ બીજા પશુ પાઘચમાં લખાયેલા શિલાલેખો ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકાર તરફથી સંપાદિત યર્ષ *Select Inscriptions bearing on Indian*

તેજ ય વેતું હૃત્યે હ મીલિઓ સો રિસી તઓ તત્સ ।

पेच्छह उदरमि जयं ससेलवणकाणणं सर्व्वं ॥”

૧ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા (પૃ. ૨)માં વીરસંવત્ ૮૪ના એક શિલાલેખનો ઉલ્લેખ છે. આ બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. એને અંગે “बहलीस्तंभ-लंक लेख (ई० पू० ४४३ अथवा ३७३)” નામનો લેખ શ્રી. બાલચન્દ્ર જૈને લખ્યો છે અને એ “અનેકાન્ત” (વ. ૧૦, કિ. ૪)માં ઉપાયો છે. એમાં લેખકે આ વીરસંવત્ ન હોય તો નંદસંવત્ હશે એમ કહ્યું છે. ૨ ડૉ. ત્રિ. લ. શાહને મતે એમના નહિ પણ એમના પૌત્ર સંપ્રતિના છે. હુલ્ચ (Hultzsch)ની કૃતિ *Inscriptions of As'oka* આંદસફડંથી ઇ. સ. ૧૯૨૪માં ઉપાયેલ છે. ૩ આ શિલાલેખગત ધર્મશ્રવણને અંગ્રેજીમાં ‘edict’ કહે છે. તેરમી ધર્મલિપિ અરોક્ષનાં હૃદયપલટાનો ખ્યાલ આપે છે. ૪ ખરોઢી લેખોને અંગે ડી. બરો (Burrow)એ *The Language of the Kharosthi Documents* નામની કૃતિ રચી છે અને એ કુચિખરથી ઇ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ યર્ષ છે. સ્ટેન કોનોકૃત *Kharosthi Inscriptions* આંદસફડંથી ઇ. સ. ૧૯૨૭માં ઉપાયેલ છે. ૫ આ શિલાલેખોનું આકરણ એમ. એ. મેહેન્ડાલે (Mehendale) દ્વારા તૈયાર કરાયું છે. એ “*A comparative Grammar of the As'okan Inscriptions*”ના નામે લેખરૂપે BDORI (૩. ૩૨૫-૩૦)માં ઉપાયું છે. ૬ આ પુસ્તક કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

History and Civilization (Vol. 1)માં રજૂ કરાયા છે. આમાંના કેટલાક શિલાલેખની પાષ્ટક ભાષા ઉપર સં. અને કેટલાક શિલાલેખની સં. ભાષા ઉપર પાષ્ટકની અક્ષર જોવાય છે. એમ જણાય છે કે લગભગ ઇ. સ.ની પહેલી સદી સુધીના તમામ ભારતીય શિલા-લેખો ' પાષ્ટક 'માં છે.

કાથીગુંદનો શિલાલેખ ' કલિંગ ' દેશના નરેશ જમ્બારવેલના રાજ્યનાં તેર વર્ષની હકીકત પૂરી પાડે છે. જોધપુરની પશ્ચિમે આવેલા ધટિયાલા ગામમાં પવિ. સં. ૯૧૮નો શિલાલેખ છે. એની ભાષા

૧ આના Book I, Book II એમ વિભાગ પડાયા છે. ૨ જુઓ પુસ્તક પીળું, શિલાલેખ ૧૦, ૨૬, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫ ઇત્યાદિ. ૩ આ. મુ. સ્મા. ગ્રં. (ભા. ૩, પૃ. ૮૭-૧૦૦)માં ડૉ. ખુલ્લચંદ્રનો Jainism in Kali-
gāṅḍa-Des નામનો લેખ છપાયો છે. એમાં ' કલિંગથી શું સમજવું ' એ વિષે પ્રારંભમાં જણાવેલ છે. ત્યાર બાદ જમ્બારવેલનાં શિલાલેખ, રાજ્ય અને સમય વિષે વિચાર કરાયો છે. ૪ " અનેકાન્ત " (વ. ૧)માં જમ્બારવેલને અંગે હિંદી લેખો છે: ખાખ. એટલાલનો મહારાજા જ્ઞારવેલ (કિ. ૫, પૃ. ૨૮૪-૮), મુનિ કલ્યાણવિજયનો રાજા જ્ઞારવેલ જૌર ઉસકા વંશ (કિ. ૪, પૃ. ૨૨૬-૮), કામતાપ્રસાદનો આજ નામનો લેખ (કિ. ૫, પૃ. ૨૬૭-૩૦૧), કલ્યાણવિજયનો રાજા જ્ઞારવેલ જૌર હિમવંત ચેરાવલી (કિ. ૬-૭, પૃ. ૩૪૨-૩૫૦) અને કામતા-પ્રસાદનો આજ નામનો લેખ (કિ. ૧૧-૧૨, પૃ. ૬૨૧), કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલનો ચક્રવર્તી જ્ઞારવેલ જૌર હિમવંત-ચેરાવલી (કિ. ૬-૭, પૃ. ૩૫૨), અને એમનો શ્રીજ્ઞારવેલપ્રસાદિ જૌર જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા (કિ. ૪, પૃ. ૨૪૧-૨), ખુલ્લચંદ્રનો મહારાજા જ્ઞારવેલ સિરિકે શિલાલેખની ૧૪ વીં પંક્તિ (કિ. ૩, પૃ. ૧૪૨-૪) અને કામતાપ્રસાદનો સિરિ જ્ઞારવેલ કે શિલાલેખની ૧૪વીં પંક્તિ (કિ. ૪, પૃ. ૨૩૦-૨૩૧). ૫ આજ વર્ષનો એક શિલાલેખ આજ ગામમાંથી—મંડોરના પ્રતિહાર રાજા હકુના ગામમાંથી સં.માં લખાયેલો મળે છે. એમાં જુલશત મટ્ટે ગુર્જરપ્રા રાજા છે. ૬ આ સમય શિલાલેખ જુલશત પ્રાકૃતપ્રવેશિકા (પૃ. ૨૦૪-૨૦૭)માં છપાયેલો છે. એનો હિન્દી અનુવાદ પૃ.

૭૦ મં છે. એમાં ૧૨૩ પદો છે. એમાં 'ગુજરાત' માટે ગુજરાત શબ્દ વપરાયેલો છે. જગજ્ઞ ઇ.સ.ના ૭મીન સદીમાં મધ્ય અષ્ટાદશી સદીના પુણ્યભવિનો નાસિકનો શિલાલેખ રાગના ભાટની મનોહરના મિતાર રજૂ કરે છે. સાથે સાથે એની શૈલી પણ આકર્ષક છે. 'આન્ન' વંશના કેટલાક શિલાલેખો પાઠ્યમાં મળે છે. આમ જો શિલાલેખો પાઠ્ય ભાષામાં મળે છે એ આ ભાષાની રસોહપ્રિયતા સૂચવે છે.

પાલિ અને પેસાઈની પેઠે શિલાલેખોની પાઠ્ય ભાષા પ્રાચીન ગુપ્તી શકાય અને સો. અને માગદી એના કરતાં અર્વાચીન ગુપ્તીય. કેટલાક પાઠ્ય શિલાલેખો એના વિષયની મહત્તાને લઈને અને શૈલીની મનોહરતાને લઈને સાહિત્યની કૃતિનું માનવતું સ્થાન પામી શકે તેમ છે.

સિ ક્ષા ઓ

'નામ' વંશના હારશિવોએ ઇ. સ. ૧૫૦થી ઇ. સ. ૨૪૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. એ પરમ શિવમતીએ દસ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. એમણે પાઠ્ય ભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું એમણે પોતાના સિદ્ધાઓ ઉપર આ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.^૭ ડૉ. દિનેશચન્દ્ર દાસ સંપાદિત

૨૦૮-૨૧૦માં અપાયેલો છે. મારવાડનો આ સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખ છે એમ "જૈન સાહિત્ય સંમેલન"એ "મારવાડકે સળસે પ્રાચીન શિલાલેખ"માં સૂચનાયું છે.

૧ આનાં ૧૬મા અને ૨૨મા પદ નીચે મુજબ છે:—

"વરિસણસુ અ જવસું અટ્ટારહસમગલેસુ ચેતમ્મિ ।

જક્લસૈ વિહુહત્થે મુહવારે જવલલીમાણ ॥ ૧૧ ॥"

"તેજ સિરિકકુણં જિણસસ દેવસસ દુરિયણિહલ્લં ।

કારાવિઝં અચ્ચલમિમં મવણં મત્તીણ મુહજણયં ॥ ૨૨ ॥"

૨ નાટકોમાં સૌ વગરે પાઠ્ય ભાષા બોલે છે એ પણ આ ભાષાની લોકપ્રિયતાને આભારી ગણાય છે. ૩ જુઓ શ્રી. ડુંગરસી ધરમશી સંપદનો લા. વિ. (૧, ૨, અ. ૨)માં હવાયેલો લેખ નામે "ભારતવર્ષનું" મહાન વાકાલક આશ્વમેધ" (પૃ. ૧૫૧).

સિદ્ધાંતોના મતમાં સિદ્ધાંતોને પણ રચાવ અપાત્ત છે એટલે આ સંબંધમાં આ મત જોવા મળે. ૧

આ પ્રમાણે આપણે કયા કયા વિષયને અંગે પાછવમાં અને ખાસ કરીને જાન મંમાં કદ કદ કૃતિઓ ઇત્યાદિ છે તેનું વિહંગાવલોકન કર્યું. એટલે હવે વિવિધ પાછવ ભાષાઓ પૈકી કદ ભાષામાં કયા કયા વિષયનો કવી અને કેટલી કૃતિઓ છે એ બાબત વિચારીશું અને સાથે સાથે “અપભ્રંશ” સાહિત્યની આછી રૂપરેખા આલેખીશું.

ભાષાકીર્તિ સાહિત્ય

અહમગહી સાહિત્ય—મલ કરતાં પછની ભાષા વધારે પ્રાચીન છે એમ આ સાહિત્યગત આધાર વગેરેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. જોનોના ૪૫ આગમો અને પંચમુક્ત એટલું જાન માન સાહિત્ય મળ્યું છે. ૨ આ પૈકી આગમોને અંગે મેં જાન જાન (ભા. ૧)માં, HCLJમાં તેમજ આગમોનું ડિઝર્જીન એ કૃતિમાં વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે એટલે અહીં હું એટલું જ કહીશ કે જાન માન સાહિત્ય એ ધાર્મિક (લોકાત્તર) સાહિત્ય છે અને તે પણ જોનોની અને તેમાં પણ મ્વેતાંબરોની એ સંપત્તિ છે. લૌકિક યાને ધર્મનિરપેક્ષ (સૌખ્યકાર) સાહિત્ય આ ભાષામાં હોવું તે જોઈએ પણ એ જાણના નાશ પામ્યું છે. આમ જાને જ જાન માન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં વ્યાકરણ, કોશ, હંદ, અલંકાર કે નાટકને લગતી એકે સળંગ કૃતિ નથી.

૧ સમુદયમના સિક્કા પર ચીની રીતિનું રમણ કરાવનાર લખાણોને પદ્ધતિએ લખાણ છે. ૨ ડૉ. મુખિંગે થોડા વખત હપર અધિકારિય (પા. ઇ.સ. ૧૫૫૫)નું સંપાદન કર્યું છે. ૩ આગમોને અનુલક્ષીને—અણે એના વિવરણરૂપ ન હોય તેમ જાનમાં રચાયેલ જોપ્રનિયુક્ત્યજાર, કાપોત્સર્ગીજાર, અતિલમણીજાર, અત્યાખ્યાનોજાર અને સ્થાનિકદસરિકૃત અત્યાખ્યાનવિચાર તેમજ જાનક-ચૂર્ણ, જાનકસ્તવોજાર, પદાવલોકીજાર અને સ્થાનિકોજારની નોંધ પ. જી. ભા. સ્ત્રી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૫-૭)માં છે.

૧ મરહટ્ટી સાહિત્ય—શ્વે. અનામિકે સાહિત્ય જ. મંમાં છે. આગમોની રિનિગ્નુતિઓ અને એનાં યોગસ તથા યુદ્ધિયોના અમુક ભાગો તેમજ વં કિંડી અને પઉમચરિય એ જ. મં. સાહિત્યના પ્રાચીન નમૂના છે. સં. ચંનો પદ્માત્મક ભાગ આ ભાષામાં છે અને ગદ્યાત્મક ભાગ સો.ની અસરવાળો છે. ઇ. સ.ના નવમા સદ્દમાં રચાયેલી વૃત્તિથી વિભૂષિત ઉવએસમાલા પદ્ય મં. સાહિત્યનો ભાગ છે. ઇ. સ.ના ખ્રીજ-ત્રોજ સદ્દથી મંમાં શ્વે. વિદ્વાનોએ કૃતિઓ રચી છે અને આજે પદ્ય એ પ્રવૃત્તિ અંશતઃ ચાલુ છે. ગીતો અને પદ્ધો માટે પમંનો અને એજ હેતુ માટે આગળ જતાં ૬ 'અવહટ્ટ'નો ઉપયોગ કરતાં એ ખંને સાહિત્યની ભાષા તરીકેનું ગૌરવવંતું સ્થાન મળ્યું.

સોરસેણી સાહિત્ય—દિ. પાષ્ટ્ય કૃતિઓ માટે ભાગે જ. સો.માં છે. કુમારકૃત ૭ આરસાણુવેકખા યાને કત્તિકેયાણુવેકખા, કેવસેનકૃત ૮ કંસાણુસાર્ અને ૭૬૭ માયાનો ૧૦ ભાવસંગહ, નેમિયન્ન (વિ. સં.

૧ ધરમેવએસમાલાના વિવરણ (પૃ. ૪)માં જ્ઞપસિંહસૂરિએ અટવીનું વર્ણન કરતાં આ ભાષાને અંગે કામિની અને અટવીના પદ્ધમાં પણ ઘટાવી રાક્ષય એવાં વિરોધણાં વાપર્યાં છે. પ્રસ્તુત લખાણ નીચે મુજબ છે:—

“ સકલિયપયસંચારા પયહિયમયણા સુવર્ણરયણેહા ।

‘મરહટ્ટય’ભાસા કામિણી ય અટવી ય રેહંતિ ॥ ”

૨-૪ આની માહિતી માટે જુઓ HOLJ (oh. VI) અને આખમીનું દિવદર્શન (પૃ. ૨૨૨-૨૨૫). ૫ જુઓ મુદ્ધકટકમાંનાં મં. પદ્ધો. ૬ ગીતગોવિન્દ સૌથી પ્રથમ ‘અવહટ્ટ’માં હરો અથવા આ ભતનું સાહિત્ય ‘અવહટ્ટ’માં હોય તેને સં. ૩૫ અપાણું હરો એમ આ. મુ. ૨મા. ગ્રં. (ભા. ૩, પૃ. ૧૬૫)માં ઉલ્લેખ છે. ૭ આ ૪૮૯ આયાની કૃતિ નાચારંજ માંથી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. ૮ જુઓ પૃ. ૧૬૫. ૯ આમાં શ્વે. વગેરે દસ સંપ્રદાયોનાં મંત્રોની આલોચના છે. દ્રાવિડ, ચાપનીય, કાષ્ઠા, મધુરા અને બિલ્લસ એ દિ. સથા વિશે પદ્ય ઉલ્લેખ છે. ૧૦ મા. દિ. જૈ. ગ્રં.માં વિ. સં. ૧૯૭૮માં કપાયો છે.

૭૩૫)ની ૧૫મી કૃતિઓ, કુન્દકુન્દની ૧૫મી કૃતિઓ તેમજ આ ૨૫૦૦ નિર્દેશી કૃતિઓ પશુ ૧૦ સો.માં છે.

નિત્ય પાઠ કરવામાં દિ. સો.માં રચાયેલ 'કતિ' નો ઉપયોગ કરતા હોય એમ લાગે છે. આ એમનું કક્ષિત-સાહિત્ય છે.

સો. સાહિત્યની સ્થિતિ બાકરજી વગેરે (toothpicks) વિષયોને અંગે અ. મા. જેવી છે. સો.નો ઉપયોગ નાટકમાં થયો છે.

માગહી સાહિત્ય—માગહી ભાષામાં રચાયેલી કાંઈ પશુ વિષયની સ્વતંત્ર એક કૃતિ અત્યાર સુધી તો મળી નથી, પરંતુ આ ભાષાને કેટલાંક નાટકોમાં સ્થાન અપાયેલું છે. ડૉ. પિશેલે કંડિકા ૨૩માં નિમ્નલિખિત પાત્રો આ ભાષા બોલે છે એમ સૂચવ્યું છે:—

નાટક.

પાત્રો

૪ મુશ્કકટિક

પશ્ચાર, સ્થાવરક, સંવાહક, કંબીલક, વધ માનક,

બે ચંદાળ અને રાહસેન.

અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલ ધીવર, રાજપુરુષ અને સર્વદમન.

૧ અવજ્ઞાસાર, ગોત્રમટસાર, તિલોચસાર (વિશ્વરચનાને લગતી કૃતિ, જુઓ પૃ. ૧૬૪), દબ્બસંબહ અને લલિતસાર. ૨ જુઓ પૃ. ૧૫૨, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૪, ૧૬૫ ને ૧૭૫. મૂળાસાર (અ. ૧૦)ની ગા. ૮૭-૬૦ તે મૂળે સ્ત્રીમધ-પથરજી (કંઠ ૨)ની ૪૦-૪૩ ગાથા છે. ૩ હ. સ. ૧૦૫૦માં સુભાષિતરત્નસંહિત અને વિ. સં. ૧૦૭૩માં પંથસંબહ માને સં. ગોત્રમટસાર રચનારા અમિતગતિએ ભગવર્ધઆરાધણાના પદબદ્ધ સં. અનુવાદરૂપે ભગવતી-આરાધના નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. આ ગ્રન્થ સોલાપુરથી હ. સ. ૧૬૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. સં.માં યોગસારઆજીવના રચનારનું નામ પશુ અમિતગતિ છે, પશુ એઓ આ અમિત-ગતિના દાદાગુરુના ગુરુ હરો એમ જ. સિ. ભા. (ભા. ૮, કિ. ૧, પૃ. ૩૪)માં ઉલ્લેખ છે. ૪ આ નાટકમાં અર્ધશ્યામના સિદ્ધાન્તો અને રાજદારી ખટપટાનું વિરૂપણ છે. સ્વામી તરફની વફાદારી, મિત્રરત્નક હત્યાદિ આર્થ સંદર્શણોનો ઉલ્લેખ આહી આલેખાયો છે. ૫ શકારના શ્લોકો અને વિનોદોથી એનું માગહી વક્તવ્ય (વધમાં અને પદમાં) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એવી રીતે કથિરપ્રિય અને વસાગધા દ્વારા સુદર્શન વર્ણન પશુ આદર્શ છે.

ના ટ ક	પા ત્રે
પ્રબોધચન્દ્રોદય	આર્વાકશિષ્ય અને કલકલુલ.
૧ પ્રદાસક્ષેપ	કાસ, જૈન શિક્ષુ, દુત, સિદ્ધાર્થ અને સમિદ્ધાર્થક (ભ્યારે તેઓ ચંડાળ બને છે ત્યારે).
વેણીસંહાર	રાક્ષસ (રુધિરપ્રિય) અને યોની પત્ની (વસાનધા).
અલિલકામારુત	હરિતપાલક.
નાગાનંદ	નોહસ્વાહર.
ચંડકૌશિક	ચંડાળ અને મૂર્ત.
મૂર્તસમાજમ	નાપિત.
હાસ્યાર્ણવ	સાધુ હિંસક.
લલકમેલક	દિગંબર શિક્ષુ.
અમૃતોદય	જૈન શિક્ષુ.

પેસાર્ધ સાહિત્ય—પેસાર્ધ ભાષામાં રચાયેલી એક પદ્ય કૃતિ પૂરેપૂરી મળી નથી. ધર્મકથાની જેમ આદર અને લોકપ્રિયતા પામેલી કથા તે વર્ણકલ્પા વાને બિહલકલ્પા છે. આ ગ્રન્થ પ્રાચીન ભારતની લૌકિક વાર્તાઓનો એક આદર-મન્થ હતો. રબાણ, ઉચ્ચુબ્ધુ, રૂઢી, પંજનસેન, દ્ધનંજય, પદ્મનિક, વધનપાલ, હ્રેમચન્દ્ર વગેરે અનેક સં. કવિઓએ આ કૃતિની આદર અને સાનંદ નોંધ લીધી છે.^{૧૦}

૧ પ૦ યૌ આ૦ (પૃ. ૨૧૬)માં વિશાખદત્તની આ કૃતિ છઠ્ઠા સ્વરથી ચોથા અક્ષરમાં રચાયેલો અને કિશકિત્તુનીય એનાથી પહેલાં—છઠ્ઠા સ્વરથી વહેલાં રચાયેલો સંભવ દર્શાવાયો છે. ૨ જુઓ હર્ષચરિત (પીઠ્ઠિ, ૨૨૦. ૧૭). કલકલુલનીના વસ્તુના પાચાર્થે વર્ણકલ્પા હરી એમ મનાય છે. ૩ જુઓ વાસવદત્તા. ૪ જુઓ કાવ્યાદર્શ (૧, ૩૮). ૫ જુઓ આદિપુરાણ (૧, ૧૧૫). જિનસેને કહ્યું છે: “પુરાતનં પુરાણં સ્વાત્ તન્મહન્મહદામવાત્”. ૬ આ દશરૂપકના કર્તા છે. જુઓ નિર્ણયસાગરની ચોથી આવૃત્તિ (પૃ. ૩૩-૩૪). ૭ આ ધનંજયના કાર્ધ છે. એમણે દશરૂપકની ટીકા (પૃ. ૩૪)માં બૃહલકથાનો મુદ્રાશક્ષિપના મૂળ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. ૮ જુઓ તિલકમંજરી (પૃ. ૩). ૯ જુઓ હેમં કાવ્યાનુશાસન (અ. ૮, સુ. ૮)ની સ્વોપપન્ન કૃતિ. ૧૦ બ્રહ્મકલ્પની કૃતિઓમાંથી પ્રસ્તુત અવતરણો ૧૦ હિંસી (પ્રથમ અંક)ના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૬)માં અપાયાં છે. જિનસેનની કૃતિ વિષે અહીં ઉલ્લેખ નથી.

વિસેસનિસીહચુદિષુમાં લૌકિક કામકથા તરીકે નરવાહુચુદત્ત-
કહાનો ઉલ્લેખ છે તે બૃહત્કથાના નામક નરવાહનહતને જ ઉદ્દેશીને
હોવાથી તે આ ચુવિષય પશુ વર્ણકહાને જ નિર્દેશ છે એમ કહેવાય.
ઉદ્ધવોતનસરિકૃત કુવલયમાલાના મંગલાચરણમાં ગુણાલ્ભની અને
એમની આ કૃતિ વર્ણકહા (બૃહત્કથા)ની નીચે મુજબ પ્રશંસા છે:—

“ સકલકલાગમનિલયા સિદ્ધાન્તવિચ્છેદયણા સુમુહમંદા ।

કમલાસળો ગુણકૃતો સરસ્વદૈ જસ્ય ચત્તુકહા ॥ ”

અર્થાત વર્ણકહા (બૃહત્કથા) એ સઠળ કળાઓના બોધ માટેનો
ભંડાર છે, કવિજનોની અધ્યાપિકા છે, રસુદર વદનવાળાને આહ્વાદક છે,
અને એ ગુણાલ્ભ નામના બ્રહ્માની સરસ્વતી છે.

દક્ષિણ ભારતના ઇ. સ.ની છઠી સદીના એક તામ્રપત્રમાં અને
'કમ્પોઝિયા'ના નવમી સદીના એક શિલાલેખમાં બૃહત્કથાનો ગૌરવપૂર્વક
ઉલ્લેખ છે. આ કથારમણીની રાણી આજે આપણાથી રિસાર્થ મળે છે.

૩. રૂપાન્તરો—વર્ણકહાનાં ત્રણ સંસ્કૃત રૂપાન્તરો મળે છે: (૧)
પાંચમા કે છઠા સૈકામાં થયેલા બુદ્ધસ્વામીએ નેપાલમાં રચેલો
બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ, (૨) અગિયારમા સૈકાના સોમદેવ બદે
કાશ્મીરમાં રચેલો કથાસરિતસાગર અને (૩) અગિયારમા સૈકાના
ક્ષેમેન્દ્રે કાશ્મીરમાં રચેલી બૃહત્કથામંજરી. બુદ્ધસ્વામીના રૂપાન્તરથી

૧ કાલિદાસે મેઘદૂત(પ્રવંચ, શ્લોક. ૩૧)માં “બૃહત્કથાના નામક નરવાહન-
હતના પિતા ઉદયનની કથામાં નિપુણ એવા અવન્ટિવાસી ગ્રામવૃદ્ધનો ઉલ્લેખ ”
કર્ચો છે એમ ઉપયુક્ત ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૬)માં કહેવાયું છે, પણ ઉદયનને આ
નામનો પુત્ર હોવાની સળગ સાબિતી છે એમ કોઈ કોઈ પ્રમ લકાને છે.
૨ આથી ‘સુદર વચન બાલનાર’ એવો અર્થ કરાય. ‘સુમુલકન્દા’
એવું સમીકરણ કરતાં અન્ય અર્થ થઈ શકે છે. ૩ જુઓ પૃ. ૬૫. ૪ દક્ષિણ
ભારતમાં વામનબદે બૃહત્કથામંજરી રચી છે. એનો થોડોક જ ભાગ પ્રસિદ્ધ
થયો છે, ૫ P L O I O (પૃ. ૨૫)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે લગભગ ઇ. સ.ના
આઠમા સૈકામાં થયેલા બુદ્ધસ્વામીએ રચેલો બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ એ
સૌથી પહેલું સં. રૂપાન્તર (version) છે.

ખીજાં બે રૂપાન્તરો કેટલીક મહત્ત્વની બાબતમાં સુધારા પડે છે. બંને કાશ્મીરી રૂપાન્તરોમાં અઢાર અઢાર લંબ(અ) છે. બૃહત્કથાસ્તીક-સંમહનો એટલો ભાગ મળે છે તેમાં ૨૮ સર્ગો છે અને ધણા સર્ગોને અંતે 'લાલ' શબ્દ છે.

વિષય—રૂપાન્તરો વિચારતાં એમ લાગે છે કે કૌશાખીના અધિપતિ વત્સરાજ ઉદ્ભવના પુત્ર નરવાહનદત્તનાં વિવિધ પરિભ્રમણો અને પરાક્રમે તેમજ અનેક માનવ અને વિદ્યાધર કન્યાઓ સાથેનાં એમનાં પાશ્વિકલણો વર્ણકહામાં નિરૂપાયાં હશે. વઠાંડી જોતાં એમ ભાસે છે કે વર્ણકહામાં કથાપીઠ તેમજ ઉપસંહાર હોવાં જોઈએ. (૧) કથાપીઠમાં ઉદ્ભવ અને એની રાણીઓની કથાઓ, (૨) કથામુખમાં કથા કહેનાર તરીકે નરવાહનદત્તનો પરિચય, (૩) નરવાહનદત્તે વજુવેલી 'લંબો'ની શ્રેણિ અને (૪) ઉપસંહાર એ પ્રમાણે વર્ણકહામાં વસ્તુની આયોજના હશે એમ લોકાંતેનું માનવું છે.

રચના—સમય—વર્ણકહાનાં બે સંસ્કૃત રૂપાન્તરો પ્રમાણે 'ગુણાલ્પ કવિ' એ 'પ્રતિધાન'ના રાજ સ્થાપાહનના સમકાલીન થાય છે. આ સ્થાપાહન તે જ સંક્રમવર્તક રેશાલિવાહન હોય એમ જણાય છે. આ હિસાબે આ અદ્ભુત કથાની રચના ઇ. સ.ની શરૂઆતમાં થઈ છે એમ કહી શકાય. વઠાંડી જોતાં બૃહત્કથાના પ્રાચીનતમ રૂપાન્તરનો વિચાર કરતાં ડૉ. આર્લ્સડોફ નીચે મુજબ કહે છે:

“ડૉ. મુલ્હરની જેમ ગુણાલ્પને ઇસવી સનની પહેલી કે બીજી શતાબ્દીમાં અથવા ભાગોતેની જેમ ત્રીજી શતાબ્દીમાં મૂકવાને બદલે—વધારે પ્રાચીન સમયમાં નહીં—તો ઈસવી સનની પૂર્વે પહેલી અથવા બીજી શતાબ્દીમાં આપણે જઈ જોઈએ.” ૩

૧ એઓ જેમ કહ્યા કે કેમ એ સંબંધી મોઢું નિર્ણયાર્થ ઉદ્દેશ્ય લેવાતો નથી. એઓ ચાલુ કહ્યા એવું ચાલુ જી અનુમાન છે. જુઓ ચા. ચા. સા. (૫. ૧૧).
 ૨ આને અંગે લીલાવત્કહાની અંગેય પ્રસ્તાવના (૫. ૪૬-૫૮) મં લોકાર્થક છે. ૩ જુઓ વઠાંડીનો ઉપોદ્ધાવ (૫. ૧૦).

વરચિત્રો અને ચૂંટે પેતપેતાના પાઠ્યને લક્ષતા આકરણમાં પેસાર્થ બાધાનાં લક્ષણો સમજવના માટે ઉદાહરણો આપ્યાં છે, પણ એ તો છટાબાવા રખેા પૂરતા છે.

હેમચન્દ્રચરિત્રે સિ. હે. (અ. ૮, પા. ૪, સ. ૩૨૬)ની સ્વોપદા વૃત્તિમાં ચૂલિયાપેસાર્થમાં ચૂંચાચેલાં બે પદો આપ્યાં છે. સરસ્વતી-કંઠાલરણુ (પ્રકાશ ૨, પદ ૧૭)ના ત્રિવેનનાં ઉદાહરણરૂપે પહેલું પદ છે અને આજક આ પદની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે આ બૃહસ્પતિના આદિ નમસ્કાર છે અને આ પેશાચી? બાધા છે.

કુમારવાલચરિત્ર (સ. ૮)માં શ્લો. ૬-૧૧ પેસાર્થમાં છે. ઉદ્ધોતન-સંસ્કૃત કુવલયમાલામાંનું કેટલુંક લખાણ પેસાર્થમાં છે. પેસાર્થ સાહિત્યના જૂનામાં જૂના નમૂના તે અશોકના શાહપાઝમદી અને મનસેહરામાં કાતરાચેલા શિલાલેખો ગણાય છે.

ચૂલિયાપેસાર્થ-સાહિત્ય—આ બાધામાં આજે એક કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી; બાકી સિં. હે. (અ. ૮, પા. ૪, સ. ૩૨૬)ની સ્વોપદા વૃત્તિમાં બે પદો, કુમારવાલચરિત્ર (સ. ૮)માં શ્લો. ૧૨ ને ૧૩, હુઝમીરમહમદનમાં ગોરી-હસપ અને મીલત્-ગ્રીહાર એ બે પાત્રોનું કથન તેમજ મોહુપદાજય (અંક ૪)માં શૂના અને મારી એ બે બેનોનું વક્તવ્ય તેમજ કેટલાંક છ અને આઠ બાધામાં રચાયેલાં સ્તોત્રમત પદો એ આ બાધામાં ચૂંચાચેલા સાહિત્યના નિદર્શનરૂપ છે. જેમ માગલી અને પેસાર્થ સાહિત્યમાં એક સ્વતંત્ર કૃતિ મળતી નથી તેમ ચૂલિયાપેસાર્થ માટે લક્ષણવું.

અંશતઃ પાઠ્ય કૃતિઓ.—પાઠ્ય બાધામાં જેમ અખંડિત સ્વતંત્ર કૃતિઓ મળે છે તેમ આ બાધામાં લખાયેલા અંશો અન્યાન્ય કૃતિઓમાં પણ જોવાય છે. દા. ત. ૧૦ ના. ૧૦ શા. (અ. ૧૭)માં મં.માં લખાયું છે. ૨

૧ જુઓ ભા. ૧૦ વિ. (૧. ૩, અ. ૧)ખત “ગુણદય કવિની બૃહત્કથાનો આદિ શ્લોક.” ૨ આનું અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત સંપાદન એમ. એમ. ટેલે “The date of Bhāṭṭarīyaśāstra” એ લેખમાં કર્યું છે. આ લેખ JDL (Calcutta, 1934)માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

અહીં વિવિધ હંદના ઉદાહરણો પાષ્ટ્યમાં છે.^૧ જૈન આગમેની અનેક સુવિષ્ણુઓનો કેટલોક ભાગ પાષ્ટ્ય અને સંઃ એમ ઉચ્ચ ભાષાના 'સંમિશ્રણ' રૂપ ભાષામાં તેમજ કોઈ કોઈ ભાગ કેવળ પાષ્ટ્યમાં પણ રચાયેલો છે. માં. પૌ. ગ્રં.માં પ્રસિદ્ધ થયેલી લેખપદ્ધતિના અંતમાં કેટલાંક પાષ્ટ્ય પદો છે. એની સં. છાયા એ પુસ્તકના અંતમાં અપભ્રંશો દર્શાવવામાં છે.

અવહટ્ટ સાહિત્ય

અવહટ્ટ—આ ભાષાને કવિદર્શણ (શ્લો. ૫)માં અને કુવલય-ભાસામાં 'અવબ્રંશ' કહી છે.^૨ કેટલાક સંસ્કૃતજો એને 'અપભ્રંશ' કહે છે. આ ભાષાનો પાષ્ટ્ય ભાષાના એક ધ્રુવરૂપે તેમજ એક સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે પણ ઉલ્લેખ જોવાય છે. જેમ મં., માગહી વગેરે ભાષાઓનાં નામ જે જે દેશમાં એની નિષ્પત્તિ થઈ તેને આભારી છે તેમ 'અપભ્રંશ' એ નામ એને આભારી નથી. આ નામ તો સં.ના ઉગ્ર પક્ષપાતી વિદ્વાનોએ સં. સિવાયની ભાષા માટે—પાષ્ટ્ય માટે સુદાં યોગ્ય છે.^૫ પાષ્ટ્યના પક્ષપાતી વિદ્વાનોએ પાષ્ટ્ય માટે એ નામ માન્ય ન રાખ્યું પણ પાષ્ટ્યમાંથી ઉદ્ભવેલી 'અવહટ્ટ' ભાષા માટે તેમણે એ નિયત કર્યું હોય તો નવઃ નહિ આમ અવગણના એ આ ભાષાના નામનું મૂળ હોય એમ લાગે છે કે જે હકીકત આપણા દેશની આધુનિક ભાષાઓ માટે યોગ્યેશ અને હવે બહુધા ત્યજ દેવાયેલ "Vernacular languages"નું

૧ ઉપર્યુક્ત લખાણ નેપાલની એક પ્રતિના આધારે નિર્મિત ડોલ્ફીએ ફરીથી સંપાદિત કર્યું છે અને એનો ફ્રેન્ચ અનુવાદ પણ પોતાની કૃતિ *Les Grammaires Prékrites*માં આપ્યો છે. ૨ કુસુદયન્દ્રના શિષ્ય આશ્વનદિકૃત આવકાચાર સં. અને કાનડી ભાષાના મિશ્રણરૂપ ભાષામાં રચાયેલો છે. જુઓ *ગિનરત્નકોશ* (ભા. ૧, પૃ. ૩૬૫). ૩ જુઓ પૃ. ૨૫-૬. ૪ મં. અને "અપભ્રંશ"નો રાષ્ટ્ર-કોશ એક છે, છતાં એ બંને એક જ ભાષાની ભિન્ન ભૂમિકાઓ છે. ૫ જુઓ પૃ. ૨૭. ૬ 'બહુધા' કહેવાનું કારણ એ છે કે *modern Indian language* એવા પ્રયોગ અંગ્રેજીમાં અને 'પ્રાન્તીય ભાષા' એવા પ્રયોગ ગુજરાતીમાં ચાલુ થયો છે. 'Vernacular' વિકૃત ખ્યાલ આપે

સ્મરણ કરાવે છે. ગમે તે હો. ‘અવહટ્ટ’ એવું નામ આ ભાષા બોલનાર યોગે અને એનો પ્રચાર કરે એ ઘટના તો અસ્વાભાવિક જણાય છે એટલે એવું નામ તો જેઓ આ ભાષાને ‘બ્રહ્મ’ ગણતા હશે તેમણે પાડ્યું હોવું જોઈએ. આ ભાષામાં લખાયેલા સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં અબ્દુલ રહમાન જેવાની કૃતિ બાદ કરતાં ભાગ્યે જ કોઈ આ ભાષામાં મૂંઝાયેલી પોતાની કૃતિની ભાષાને અવહટ્ટ (અપભ્રંશ) એવા નામથી ઓળખાવે છે.^૧ રહેહાપાહુડ જેને કેટલાક પાહુડરહેહા કહે છે તેની હિન્દી ભૂમિકા(પૃ. ૪૫)માં સુચનાયું છે કે વૈયાકરણીએ ‘અપભ્રંશ’ એવું નામ પાડ્યું છે. નહિ કે આ ભાષામાં કૃતિ રચનારાઓએ. અબ્દુલ રહમાન જેવાનું ઉદાહરણ અપવાદરૂપ છે એમ સમજીએ તો આ સૂચન યથાર્થ ગણાય.

‘વધબી’ના ગુહસેનની ભાષાવિષયક નિપુણતાને લગતા કૃત્યક્ષેત્રમાં સં., પા.૫ અને ૪અપભ્રંશ એમ ત્રણ ભાષાઓનો રપટ નિદેશ છે. આ ગુહસેનનો સમય ગુપ્તસંવત્ ૨૩૫-૨૫૦ (ઇ. સ. ૫૫૪-૫૬૯) છે.

છે એ સ્વીકારાયા છતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના નામમાંથી ‘વર્નાક્યુલર’ કાઢી નાંખી એવું નામ ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ પાડવામાં કેટલાંક વર્ષ નીકળી ગયાં.

૧ વિદ્યાપતિ કક્કરની કીર્તિલતામાંનું નીચે મુજબનું પદ કું નોંધું કું:-

“ સક્કઅવાળી બહુઅ ન માવહ, પાઠઅરસ કો મચ્ચ ન પાવહ ।

દેસિલવઅના સબ જન મિટ્ટા, તૈ તૈસવ જમ્પઓ અવહટ્ટા ॥ ”

૨ આ ગ્રંથવાદ યાને રહસ્થવાદ(mysticism)ની નાનકડી કૃતિ છે, એમાં ૨૨૨ પદો છે. આના કર્તા શામસિંહે લગભગ પાંચમા ભાગનાં પદો જોઈનકૃત પરમપ્રયત્નસરને આધારે યોગ્યાં છે. હેમચન્દ્રસુરિ વગેરેએ આ કૃતિમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. પ્રો. હરીરાય જૈન દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ જૈન પબ્લિકેશન સોસાયટી (કર્ન) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૩માં છપાવાઈ છે. આમાં હિન્દી અનુવાદ અને ભૂમિકા તેમજ શબ્દકોશ, ટિપ્પણી અને દોહાની વર્ણાનુક્રમણિકા છે. ૩ જુઓ “ Indian Antiquary ” (Vol. X, p. 284). ૪ કાવ્યા-કર્તૃ (પરિ. ૧, શ્લો. ૩૬)માં ‘અપભ્રંશ’નો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ છે.

આ વિચારતાં આ^૧ સમયમાં તે 'અવહટ્ટ' સાહિત્ય રચાયું જ છે, પરંતુ અસંદિગ્ધપણે ઇ. સ.ના આઠમા સૈકાની પૂર્વેની મણી કાઢાય તેવી કોઈ સબંધ કૃતિ સર્વથા 'અવહટ્ટ'માં રચાયેલી મળતી નથી. વિશેષમાં જે કોઈ કૃતિઓ કાલમાં મળી આવી છે તેમાંની સમસ્ય બધી જૈન કૃતિઓ છે. ઇ. સ. ૭૭૬માં રચાયેલી કુવલયમાલામાં કેટલાંક અપભ્રંશ 'અવહટ્ટ'માં છે. રવિકેમોર્વશ્ચરિય(અ. ૪)માંનાં ઉદટલાંક પદો અને સરસ્વતીકંઠાક્ષરણમાંનાં કેટલાંક અવતરણો 'અવહટ્ટ'માં છે. વળી સિ. હેન્ની રવોપસ જ્ઞપ્તિમાં, કુમારવાલયચરિયમાં અને હંડા-ડુશાસનમાં પણ 'અવહટ્ટ'માં પદો છે.

૧ આશુભટ્ટથી નૂના—છટ્ટા સત્તાના અંતમાંના ભાગરહે કાવ્યાલંકાર (૧, ૧૮)માં 'અપભ્રંશ'માં પુષ્કળ ઉપાસાહિત્ય દેવાતું કહ્યું છે. જુઓ ૫૦ એ. ૧૦ માં (પૂ. ૨૮૨). ૨ નૈદિક કાળની એક પ્રણયકથાને આમાં મૂકી લેવામાં આવી છે. આ નાટક આધ્યાત્મિક રૂપક પણ મહાય તેમ છે. જુઓ છબન અને સંસ્કૃતિ (પૂ. ૧૧). ૩ એકંદરે ૩૧ પદો છે. એ કાલિદાસનાં નથી એમ માનનારા વિદ્વાનો નીચે મુજબની દલીલો રજૂ કરે છે:—

(૧) એસ. પી. પાંડિતે જે આઠ હાથપોથી ઉપરથી આ નાટક સંપાદિત ક્યું તેમાં ફક્ત બેમાં જ આ પદો છે. (૨) જુહના દીકકાર કાઠપત્રેએ આ પદો ઉપર દીકા રચી નથી. (૩) હણાંપરાં પદો પુનરુક્તિરૂપ છે. (૪) આ પદો પાણ્યમાં છે એટલે શબ્દ જેવું પાત્ર એ બોલે નહિ. (૫) આમાંનાં અપભ્રંશ પદોને કાલિદાસનાં માનતાં અપભ્રંશ સાહિત્યનો સમય પછે પ્રાચીન માનવો પડે.

આની વિરુદ્ધની દલીલો નીચે પ્રમાણે અપાય છે:

(૧) આ પદો સભ બોલતો નથી, પણ પદકા પાછળથી કેલકા નટો બોલે છે, અથવા તે પ્રમાદભૂમિકામાં રહેલાં પાત્રો બોલે છે. બધે તે હો, આ પદાભૂમિકાના સંબંધિની ઘટના સારે છે અને જનમત રાજની વિવિધ હીલચાલોને અટકે એવા વાતાવરણ બહુ કરે છે. (૨) આ પદો 'કુવા'રૂપ છે. (૩) એકાદ અંકના સંબંધિતવાળી સમજીવતામાં રહી કરવા કાલિદાસે આ પદો રચ્યાં છે.

૪ 'અપભ્રંશ' કુલકોમાં જે સૌપ્રથમ અને ઐતિહાસિક દલીલો છે તેનું વિશ્લેષણ Jaina Antiquary (Vol. XI, No 11)માં અપાયેલ "The Purāṇic & Historical References in the Apabhraṃśa

અભિધ્યમન—સાચ્ચાના અભિધ્યમનકાંદમાં આ કૃતિનું નામ ડૉ. પિરોગના જોવામાં આવ્યું હતું. કોઈ સંજોગ અને સ્પર્શ 'અવલોક' કૃતિના દર્શનનો સાબ એમને મળ્યો ન હતો, જોકે એમની એ જાતની ઉત્કટ ઉત્કંઠા હતી. એના પરિણામે તો 'અપભ્રંશ'ના અભ્યાસને ઉપયોગી અને વેગીલો જનાવાય તેની સામગ્રી એમણે એકત્રિત કરી પોતાના પાઠ્ય ભાષાના વાકરણની પૂર્તિરૂપે 'અપભ્રંશ'ના અવતરણને "Materialien zur Kenntniss des Apabhramśa"ના નામથી જાહેરનથી ઇ. સ. ૧૯૦૨માં પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

હોહાકોસ—ઇ. સ. ૭૦૦ની આસપાસ થયેલ કાવ્ય અને સ્તરક દ્વારા રચાયેલી આ રૂઢિતિ હુરમસાદ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ શોધી હતી.

હરિવંસપુરાણ અને **પદ્મિન્યરિય**—લગભગ ૧૮,૦૦૦ શ્લોકના પ્રમાણવાળું અને ૧૧૨ સંધિમાં રિખત હરિવંસપુરાણ અને ૧૨,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ અને ૬૦ સંધિવાળું પદ્મિન્યરિય સ્વયંભૂએ રચેલાં છે. એ બંને અપૂર્ણ રહેતાં એ એમના પુત્ર ત્રિશુવન સ્વયંભૂએ પૂરાં કર્યાં 'હરિ' વંશ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા આ હરિવંસપુરાણમાં ભામક, કંડી, બાણ, હરિવેણ અને અભિમુક વિષે ક્લેષ છે, જ્યારે આ પદ્મિન્યરિયમાં રવિવેણ, ભામક અને કંડી વિષે નિર્દેશ છે. આ ઉપરથી આ બંને ગ્રંથો ઇ. સ.ની ૭મીથી ૧૦મી સદીના માળામાં રચાયેલા છે એમ આપણે સહજ માની શકીએ. આમ આ બાબત

stanzas of Hemacandra નામના " જોવામાં છે. Jaina Antiquary (Vol. I, No XI, pp. 20-26)માં પ્રો. સિદ્ધેન્દ્રનાથ ધાસદેના " Women in Separation (Proṣita-bhartṛk) in the Apabhramśa's strophes of Hemacandra " નામનો લેખ જાણીએ છે.

૧ Ein Nachtrag zur Grammatik der Prākṛit Sprachen.
૨ આ ઇ. સ. ૧૮૨૮માં એમ. રાહુલલાએ સંપાદિત કરી હતી. એની નવી આવૃત્તિ ડૉ. પી. વી. બગોઈ (Bagohi)એ ૧૯૩૬ ઇ. સ. ૧૯૩૬માં તેમજ ૧૯૩૮ પછી છે. ૩ જાન્યુ. ૧. ૨૧૦૪ પહેલું દિવસ.

તેમજ આ બંને દિગંબરીય ગ્રંથોના પ્રારંભિક અને અંતિમ પલ્લો જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૧, પૃ. ૩૫-૩૬)માં અપાયેલાં છે.

૧ પરમરૂપપયાસ અને જોગસાર—દિં જોધન્દુ (યોગેન્દુ)એ આ બે ‘અવહટ્’ કૃતિઓ રચી છે. ડ્ર. ઉપાધ્યેએ એમનો સમય ઇ. સ.નો છઠ્ઠો સૈકા સૂચવ્યો છે પણ એ કેટલાક વિદ્વાનોને માન્ય નથી, જોકે તેઓ એમને હુમચંદ્ર કરતાં તો પ્રાચીન ગણે છે.

પરમરૂપપયાસ બે મહાધિકારોમાં વિભક્ત છે. પહેલામાં ૧૨૬ (૧૨૩+૩) અને બીજામાં ૨૧૯ (૨૧૪+૫) પલ્લો છે. એમાં ૨એકેક પલ્લ અંતરમાં, ૪માલિનીમાં અને અતુષ્પદિકામાં, પાંચ પલ્લો ગાથામાં અને બાકીનાં ૩૩૭ દોહામાં છે. પહેલાં સાત પલ્લોમાં પાંચ પરમેશ્વરીને નમસ્કાર છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણમાં ગ્રંથની ઉત્થાનિકા છે. શ્લો. ૬-૧૪માં આત્માના બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ પ્રકારોનું સ્વરૂપ છે. શ્લો. ૧૫-૨૪માં વિકલ-પરમાત્માનું અને ત્યાર પાછા ૨૪ પલ્લોમાં સકલ-

૧ આની રચના ભટ્ટ પ્રભાકરને મળેલી છે. “સચચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્ર-માલા”માં આ કૃતિ બ્રહ્મદેવની સં. ૦ ટીકા સહિત છે. સ. ૧૬૧૫માં છપાય છે. આ ઋષભદાસ જૈનના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ સાથે S B J માં છે. સ. ૧૬૧૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૧૦ જે. ૦ શા. ૦ માં છે. સ. ૧૬૩૮ માં બહાર પડેલી આવૃત્તિમાં સં. ૦ છાયા, બ્રહ્મદેવની સં. ૦ ટીકા, હૈલતરામની હિંદી ભાષા-ટીકા, પાકાન્તરો અને ડા. ઉપાધ્યેની અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના તેમજ એનો હિંદી સાર છે. ૧૧ી આમાં સં. ૦ છાયા અને ૫૦ જગદીશચન્દ્ર શાસ્ત્રીના હિંદી અનુવાદ સહિત જોગસાર છપાયે છે. ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવનામાં સારાંશ, જૈન સાહિત્યમાં જોધન્દુનું સ્થાન, ૫૦ પંચત હાર્યનિક મંતવ્ય અને ગૂઢવાદ (mysticism), ૫૦ પં. અને સં. ૦ હે. ૦ ની અપભ્રંશ ભાષાની તુલના, ૫૦ પં. ૦ ની બે કનડ ટીકા અને હાથપોથીઆનું વંશવૃક્ષ, અપભ્રંશાદિ કૃતિની સં. ૦ છાયાનો તીવ્ર વિરોધ છતાંદિ બાબતો છે. ૧ બુ. ૫. ૭૧. ૩ આ છંદમાં કોઈ યોગીન્દ્રે સિદ્ધના ગુણોત્કીર્તનરૂપે આઠ પદ્યોની એક કૃતિ પાછળમાં રચી છે; છેલ્લું પદ્ય સં. માં છે. નિજાતમાષ્ટક (પા. નિયમપદ્ધતિ)ને નામે જોગબાવાતી આ કૃતિ મા. દિ. જૈ. ગ્રં. માં અંક ૨૧૩પે છપાય છે. ૪ જિન-વલ્લભસુરિકેટ ‘ઉલ્લાસિકકમ’ શબ્દ યાને લાલુ-અજિત-શાન્તિ-સ્તોત્રનાં ૧૦ પલ્લો પૈકી પ્રથમ અને અંતિમ પદ્ય સિવાયનાં ૧૫ પલ્લો માલિનીમાં છે.

પરમાત્માનું નિરૂપણ છે. પછીનાં ૬ પદોમાં જીવના પરિમાણ વિષે નિરૂપણ છે. ત્યાર બાદ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, કર્મ, નિશ્ચય-સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાત્વ ઇત્યાદિ આપ્યો છે. બીજા મહાધિકારમાં શરૂઆતમાં દસ પદોમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ, એકમાં મોક્ષનું ફળ અને ૨૯માં નિશ્ચય અને વ્યવહારથી મોક્ષ-માર્ગ વિચારાયાં છે. પછીનાં આઠ પદોમાં અભેદ-રત્નત્રય, ૧૪માં સમભાવ, ૧૪માં પુણ્ય અને પાપની સમાનતા અને ૪૧માં શુદ્ધ ઉપયોગ વિષે પ્રરૂપણ છે. અંતમાં પરમ સમાધિનું કથન છે. કુંડકુંદના ૧ મોક્ષપાહુક અને પૂજ્ય-પાદના રસમધિશતકનો જોષ-કુએ પુષ્કળ લાભ ઉઠાવ્યો છે.

જોગસારમાં ૧૦૪ દોહા, એ સોરઠા (શ્લો. ૩૮ ને ૪૪) અને એક ચોપાઇ (શ્લો. ૩૬) છે. ૫૦ પંનો વિષય તે જ આનો વિષય છે. આમાં આત્મજગૃતિ પર બાર મૂકાયો છે.

નયચક્ર—વિ. સં. ૯૯૦માં ૬ સંજ્ઞાસાર રચનારા દિં. દેવસેને આ ગ્રંથ ‘દોહા’ જંદમાં અવલદમાં રચ્યો હતો, પણ તે સમયના સમાલોચકને—શુભંકરને એ જંદ પસંદ નહિ પડવાથી એ દેવસેનના શિષ્ય માણદલધવલે એને ‘ગાથા’માં ફેરવી નાંખ્યો. આજે આ ‘અવલદ’ કૃતિ મળતી નથી પણ એનું પાષ્ટક રૂપાંતર મળે છે એમ એના અંતમાંની ગાથાઓ જોતાં જણાય છે. આ કે બીજા કોઈ દેવસેને ૨૫૦ દોહામાં સાવચાચાર રચ્યો છે.

હરિવંસપુરાણ—૧૨૨ સંધિમાં ૧૮,૦૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ દિં. ધવલે રચી છે. એઓ વહેલામાં વહેલા ઇ. સ.ની ૧૦મી સદીમાં અને મોડામાં મોડા ૧૧મી સદીમાં થયા હોય એમ લાગે છે.

૧ દંસજ્ઞ (ગા. ૩૬), મુલ (ગા. ૨૭), આરિસ (ગા. ૪૪), બોહ (ગા. ૬૨), ભાવ (ગા. ૧૬૩), મોક્ષ (ગા. ૧૦૬), શિંબ (ગા. ૨૨) અને સીલ (ગા. ૪૦) એમ જે આઠ પાહુક ગણાવાય છે અને જે જયચંદ આવડાએ વીરસંવત્ ૨૪૫૦માં જપાવ્યાં છે તે પૈકી આ છઠ્ઠું પાહુક છે. પહેલાં ૭ પાહુક મુવસામની સં. ટીકા સહિત ગા. દિ. ને. ગ્રં.માં ઇ. સ. ૧૯૧૭માં જપાયાં છે. ૨ આમાં ૧૦૫ (૧૦૧૧) સં. પદો છે.

૧૫ઉમસિરિચરિય—‘મીમાલ’ વંશના માપ કવિના વંશજ અને એમનાથી ચાતુર્થીથી નવમી પેઢીના ગાળામાં થયેલા જન્મતા અને એ દિસાએ વિક્રમની દસમી સદીમાં થયેલા અને ‘પાથ’ કવિના પુત્ર દિવ્યદક્ષિ ઉર્ધ્વ દ્વાદશે આર સંધિમાં વિકાસ પાઉમસિરિચરિય (પદ્યમી-ચરિત્ર) રચ્યું છે. પહેલી સંધિમાં ૧૮, બીજીમાં ૨૨, ત્રીજીમાં ૧૦ અને ચોથીમાં ૧૬ કવકા છે. પ્રારંભમાં કર્તાએ ચન્દ્રપ્રભા મિતેશ્વરને પ્રણામ કર્યા છે.

ભવિસ્યતકહા—ડૉ. યાકોબી વગેરેને મતે ઇ. સ.ની ૨મારમી સદીમાં થયેલા ધનપાલે બાવીસ સંધિમાં ભવિસ્યતકહા પાને મુચ-પંચમીકહા રચી. યાકોબીએ ઇ. સ. ૧૮૧૮માં આ સંપાદિત કરી. એની પ્રસ્તાવનામાં ‘અવહટ્ટ’ બાષાના સ્વરૂપનો અને આધુનિક ભાષાઓના અભ્યાસ માટે એની જનનીરૂપ આ ભાષાના અભ્યાસના મહત્ત્વનો નિદેશ કરી એમણે આ ભાષા અને સાહિત્યના વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટેનાં પચરણ માંભ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં ડૉ. યાકોબીએ હરિભદ્રકૃત નેમિનાહુચરિયમત સચ્ચંકુમારચરિય પ્રકાશિત કર્યું.^૩ સાથે સાથે સંપૂર્ણ અનુવાદ અને કાશ આપતા ઉપરાંત એમણે આ ભાષા વિષે વિશેષ કહીકતો રજૂ કરી.

ઇ. સ. ૧૯૨૭માં ભવિસ્યતકહા ૨૧. હસાલે અને ૨૧. ગુણેએ ૪૬રીથી પ્રકાશિત કરી અને એની પ્રસ્તાવનામાં એ સમય સુધીમાં બહાર પડેલી ‘અવહટ્ટ’ કૃતિઓની એમણે નોંધ લીધી. આ

૧ મૂળ કૃતિ ગુ. ભાષાંતર, ચપ્પકાશ હયાદિ વિવિધ સામગ્રી સહિત ઇ. સ. ૧૯૪૮માં સિં. જૈ. ગ્રં.માં પ્રસિદ્ધ કરાય છે. ૨ મહેશ્વરસુરિકૃત નાચુપંચમી-કહાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩)માં ડૉ. અમૃતલાલ સ. ગોપાણીએ કહ્યું છે કે, “ મહેશ્વરસુરિચિત પ્રાકૃત માયામય પંચમીકથાના દસમા કથાનક ભવિષ્યદત્ત કૃપચરિત્ર હસવી સનની બારમી સદીમાં થયેલ મનાતા પ્રકૃતવંશવલ્લિદ્ દિગંબર જૈન ધનપાલે ભવિસ્યતકહા અથવા મુચપંચમીકહા અપભ્રંશ ભાષામાં રચી. ” આ ધનપાલને દિગંબર ન સનતાં ‘આપનીમ’ માનવાયું મારું વલણ છે. જુઓ. જર્જ-હેશનાનો મારો “ઉપક્રમ” (પૃ. ૧૨). ૩ જુઓ પૃ. ૧૧૭. ૪ મા. ૫૦ ગ્રં.માં જમાયેલ છે.

‘હાવિસથત્તકહ્વાનો’ પદાત્મક જામ કિત્ત અને પુષ્પકનનમાં લખાણ સાથે સરખાવી સકાય તેવો છે.

સંજમમંજરી—જેઝલમેરના જાંઘરમાં વિ. સં. ૧૧૦૬માં લખાયેલી અને રમહેશ્વરે રચેલી પંચમીકહ્વાની હાથપોથી છે. આ મહેશ્વર તે જ જો સંજમમંજરીના કર્તા શ્વેં મહેશ્વરશરિ હોય તો ૩૫ ‘દોહા’ ૭૬માં રચાયેલી સંજમમંજરી ૧૧મી સદીની ‘અવહર્ષ’ કૃતિ મળ્યા. આમાં સંયમનો મહિમા વર્ણવાયો છે. ૫ આસવ, ૫ ઇન્દ્રિય, ૪ ક્ષણ અને ૩ દંડ એમ ૧૭ના નિમ્નરૂપે સંયમના ૧૭ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે. ડૉ. ગુણેએ સં. ૭૫૫ સંક્રિત આવું સંપાદન કર્યું છે.^૩ સંજમમંજરી ઉપર પૂર્ણચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હેમસમુદ્રે (૩) ટીકા રચી છે અને આ પાઠ્ય અને સં. ૮૫૫માંથી સમૃદ્ધ છે. આમાં અનેક અવતરણો ‘અવહર્ષ’માં અપાયાં છે એટલે આ ટીકા પણ આ ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે. આ ટીકાકારે મૂળકાર વિષે કર્યું જ કહ્યું નથી; એઓ તો એમને ‘પ્રકરણકાર’ કહે છે. શું પ્રકરણકારના નામથી આ ટીકાકાર અજ્ઞાત હશે?

૪સન્ન્યસિરમંડણ-મહાવીરોચ્છાહ—વિ. સ. ૧૦૨૬માં માકલ-લચ્છીનામમાલો રચનારા શ્વેં ધનપાલે આ કૃતિ ‘અવહર્ષ’ ભાષામાં ૧૫ ગાથાની રચી છે.

૧ ક્રીધર નામના કોઈ દિગ્ગજરે સંસ્કૃતમાં હાવિષ્યકન-હાવિસ રચ્યું છે. એની એક હાથપોથી વિ સં. ૧૪૮૬માં લખાયેલી છે. જુઓ ટા. એકપાણીની જણવુંકા પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩). ૨ જી. સ. પ્ર. (વ. ૧૫, અ. ૧)માં “મહેશ્વર”નામક સૂરિઓ” નામના મારા લેખમાં આ નામના અનેક સૂરિઓની ઝોંઝ છે. ૩ જુઓ ભા. પ્ર. સં. મં. ૫૦ ત્રૈમાસિક (પૃ. ૧, પૃ. ૧૫૭-૧૬૧). જી. લેલચુન દ્વારા સંપાદિત અને ૭૭ પદ્યમાં સુખચંદ્રાચે રચેલા વર્ણવમરસર (ક. વેરાઅક્ષર) આ સંરચના ત્રૈમાસિક પૃ. ૬, પૃ. ૨૭૨-૨૮૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ દિ. કૃતિમાં અનેક રચણે ‘સુવર્ણ મંજરી’ એ પણ લખ્યા હશે. ૪ જી. સ. સં. (ખંડ ૩, અ. ૩, પૃ. ૨૪૧-૩)માં જમામી છે. આનો પરિચય પૃ. ૨૪૫-૨૫૧માં છે.

‘તિસદ્ગુમહાપુરિસચુલાલંકાર’ પાને ૨ મહાપુરાણ દિ. કવિ ઇપુષ્પદંતે ૧૦૨ સંધિમાં ૧૩,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક શેકસંવત ૮૮૭ (ખ. સ. ૯૬૫)માં રચ્યું છે અને એને આદિપુરાણ અને ઉત્તરપુરાણ એ નામના બે ભાગમાં વિભક્ત કર્યું છે. આમાં ૬૩ શ્લોકાપુરુષોનો અધિકાર છે. અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલી ‘અવહર્ષ’ કૃતિઓમાં આ સૌથી મોટી છે. આ જ કવિએ ચાર સંધિમાં ૪૪૨૬૪૨ચરિય અને નર સંધિમાં ૫૧૫૫કુમારચરિય રચેલાં છે પશ્ચિમ ભારતના ‘અવહર્ષ’ સાહિત્યની પરાકાષ્ઠા તે આ પુષ્પદંતનો સમય છે.

કહાકોસ—ઈ. સ. ૧૦૧૬માં મહાકવિ વીરે આ રચ્યું છે. આ મૂલરાજ નૃપતિના સમયમાં રચી છે. આ મૂલરાજ તે પિ. સં. ૯૯૮થી ૧૦૪૩ સુધી રાજ્ય કરી ગયેલા મૂલરાજ હશે એમ નહિ હોય તો એઓ વિ. સં. ૧૨૩૩થી ૧૨૩૫ સુધી રાજ્ય કરનાર સોલંકી વંશના મૂલરાજ હશે.

જ્યુસામિચરિય—વિ. સં. ૧૦૭૬માં મહાકવિ વીરે આ રચ્યું છે. આમાં એમણે વાદી શાન્તિ કવિ, જય(?) જયદેવ) કવિ, રત્નચંદ્રદેવ, પુષ્પદંત અને દેવદત્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ કૃતિનો પરિચય પ્રે. ૦ અ. ૩૦માં પરમાનંદ જૈન શાસ્ત્રીએ “અવસ્રંશ માયા કા ‘જમ્બૂસ્વામિચરિત’ ઔર મહાકવિ વીર” નામના લેખમાં આપ્યો છે. એમાં એમણે કહ્યું છે

૧ ડૉ. પી. એલ. વૈદે આનું સંપાદન કર્યું છે અને એ અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૩૭, ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૧માં ત્રણ ખંડમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. ૨ મેં આ પુરાણ (ખંડ ૧, પૃ. ૪)નું મુદદેવતાની સ્તુતિનો “શ્રીપુષ્પદંતે કરેલી સરસ્વતીની સ્તુતિઓ” નામથી ગુ. ૦ અનુવાદ આપ્યો છે અને એ “દિગંબર જૈન” (વ. ૩૯, અ. ૧૨, પૃ. ૩૧૮, ૩૨૦)માં છપાયો છે. અહીં નાયકુમારચરિયમાંની સરસ્વતીસ્તુતિ પણ મેં સાનુવાદ આપી છે. ૩ એમનો વિસ્તૃત પરિચય પં. નાયકુમાર પ્રેમીએ જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ (પૃ. ૩૦૧-૩૩૪)માં આપ્યો છે. ૪ ડૉ. પી. એલ. વૈદે દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ ઇ. સ. ૧૯૩૧માં છપાઈ છે. ૫ પ્રો. હીરાલાલ જૈન દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ ઇ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૬ જુઓ PLOIO (p. 22).

કે ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં ‘અપભ્રંશ’ લાપાનો આ સૌથી પ્રાચીન સ્વતંત્ર ચરિત્રગ્રન્થ છે.

મુદ્રસામુચરિય—વિ. સં. ૧૧૦૦ની આસપાસમાં ઘર્ષ ગયેલા દિં નયનદિએ આ ૧૨ સંધિમાં રચ્યું છે. ૫૬ સંધિવાળા અને ૫૮ સંધિવાળા એમ બે ભાગમાં વિભક્ત કરાયેલ આરાહુણ નામની કૃતિ નયનદિએ રચી છે તે શું આ નયનદિની છે ?

પાસનાહુપુરાણ—દિં માધવસેનના શિષ્ય જિનસેનના શિષ્ય પદ્મકીર્તિએ ૧૮ સંધિમાં પાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર આ કૃતિમાં ગૂંથ્યું છે.^૧

રકરકંડુચરિય—કરકંડુ પ્રત્યેકલ્પદોમાંના એક છે. આ કૃતિમાં તેર શુદ્ધ વિષે ઉલ્લેખ છે. એના કર્તા દિં કનકામર છે.

ભાવણસંધિ—શિવદેવસૂરિના શિષ્ય જયદેવ મુનિએ ૭ કડવામાં આસઠ પદોમાં આ રચી છે.^૨

યશોદેવ ઉપાધ્યાયે વિ. સં. ૧૧૭૪માં જે નવતત્ત્વભાષ્ય—વિવરણ રચ્યું છે તેમાં (પત્ર ૫૧ આ) શુક્રસમસીસન્ધિ અને માણિક્યપ્રસ્તાવિકાપ્રતિભદ્રરાસકનો નિર્દેશ છે. તેમાંની બીજી કૃતિ ‘અવહટ્ઠમાં’ છે.

મુલસદ્પાણી—દેવચન્દ્રે આ ૧૭ કડવકમાં રચ્યું છે. એની એક હાથપોથી પાટણના લાંડારમાં છે અને તે વિ. સં. ૧૧૬૧માં લખાયેલી છે.

સ્તવન—વાદી દેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૭૮માં સ્વગે^૩ સંચરેલા પોતાના શુરુ મુનિચન્દ્રસૂરિ વિષે એક સ્તવન રચ્યું છે.

જિનદત્તની કૃતિઓ—વિ. સં. ૧૨૧૧માં સ્વર્ગેશ્વર ઘયેલા આ

૧ કારંભ લાંડારમાં સંવત ૧૪૭૩માં લખાયેલી આની હાથપોથી છે. ૨ આ પ્રો. હીરાલાલ જૈન દ્વારા સંપાદિત યદ્દ સ. ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત થયું છે. ૩ આનું સં. છાયા, શબ્દકોશ અને પ્રસ્તાવના સહિત સંપાદન મી. અધુસૂદન મોદીએ કર્યું છે અને એ ભાં. પ્રા. સં. મં.ના ત્રૈમાસિક (વ. ૧૧, અ. ૧)માં છપાયેલ છે. આની મોંઘ મેં “બાર લાવનાનું સાહિત્ય” નામના લેખમાં લીધી છે.

સરિએ 'ચર્ચારી', ૮૦ માયામાં રુદ્રવર્ણસરસાયણ અને ૩૨ માયામાં કલસરૂવકુલય એમ ત્રણ કૃતિઓ રચી છે.

નેમિનાહચરિય—સ્વ. હરિશ્ચંદ્રસરિએ આ વિ. સં. ૧૨૧૬માં નવ પંક્તિના ૪૨૬(૨૬) વાને વસ્તુ હંદમાં ૮,૦૩૨ શ્લોકોટ્કુ ૨૨૫ છે. એના પહેલા ભાગમાં જોનાના જાવીસમા તીર્થ'કર નેમિનાથ અને રાજ-મતીના નવ ભવોતું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં જે પહેલા કરતાં નાનો છે તેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ચરિત્રો પણ છે.

છક્રમુવચ્ચેસ—અમરકીર્તિ'એ વિ. સં. ૧૨૪૭ કે ૧૨૭૪માં રચ્યો છે.

ભવચરિય ધર્મચારિ—જિનપ્રભસરિએ અનેક કૃતિઓ 'અવલુહ'માં રચી છે.^૧ એમણે રચેલ 'ભવચરિય (ભવચરિત્ર) ફા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક (પુ ૧, અ. ૨)માં છપાયેલ છે. આ અંકમાં એમની વિવિધ 'અવલુહ' કૃતિઓની નોંધ છે.

૧ આ સંબંધમાં તેમજ ચોક્કસની ચર્ચાવિકા અને જિનેશ્વરસૂત્રિની ચાચરી, ચાચરિશ્વરુતિ ને ચુકરુતિચાચરિ વિષે જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અ. ૫-૬, પૃ. ૧૫૪-૧૬૦)માં છપાયેલ મારા લેખ નામે "ચર્ચારી(ચર્ચારિકા)"માં કલ્પીત જાણત છે. વિશેષમાં મેં 'ચર્ચારી' શબ્દ વિષે પણ વિચાર કર્યો છે ૨ આના ઉપર ઉપાધ્યાય જિનપાલે ટીકા રચી છે. તેમાં એમણે ચર્ચારી અને રાસક એ બંને 'પ્રાકૃત-પ્રખંધ' કહ્યાં છે. જુઓ મારો ઉપયુક્ત લેખ (પૃ. ૧૬૦). ૩ આ ત્રણે કૃતિઓ ૧૦૦ પૌં ૩૦માં ઇ. સ. ૧૬૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એનું સંપાદન પં. ભાવચન્દ્ર ગાંધીએ કર્યું છે. એમણે સંભમાં પ્રસ્તાવના લખી છે, અને તેમાં 'અવલુહ' વિષે નિરૂપણ કર્યું છે. ૪ આ હંદમાં હેમચન્દ્રસરિએ ગુણમજ્જાદેવી સર ચત્ર એક અપભ્રંશ-મુદ્રાક આપેલ છે. ૫ જિનપ્રભસૂત્રિની 'અપભ્રંશ' કૃતિઓની એક કામચલાદ યાદી મેં DCJM (Vol XVII, p. ૬, p. 14)માં આપી છે. ૬ આમાં ધૂમેટીના સભ વિષે ઉલ્લેખ છે અને એ જગ્જીની (મુસ્તની) 'ધોસ'ના વસનભત્રું સ્મરણ કરાવે છે. વિશેષ માટે જુઓ મારો લેખ નામે "હરિપાની ધોસ". આ લેખ જગ્જીના સાપ્તાહિક "પ્રભા"ના વ. ૨૧-૩-૩૮ના અંકમાં છપાયેલો છે.

આવકવિધિરાસ—ધનપાલે આવકવિહિ રચી છે એ ઉપરથી ગુણ-
કસ્તુરિએ વિ. સં. ૧૩૭૧માં આ રાસ રચ્યો છે.^૧

મહાવીરકલ્પસ—ધર્મધોપસુરિએ ‘અવહટ’માં ૨૬ (૨૭-૧૨)
આયામાં આ કૃતિ રચી છે.^૨ એમાં જન્મભિષેકની હકીકત છે.

સંનેહયરાસ વાને સંદેસરાસગ—અવહટમાંથી ઉર્ફે અબહુલ રહમાન
નામના સુરિએ દૂતકાબ્યોની પદ્ધતિએ આ કૃતિ દોહા, મઝા, રુપા,
પદ્ધતિયા, ડોમિલય, લંકાકાવ્ય (૧) ઇત્યાદિ છંદોમાં રચી છે. એ પાંચ અને
અવહટમાં છે. એનો પ્રથમ પ્રકમ (શ્લોક ૧-૨૦) હિન્દીચંદ્રકૃત સંસ્કૃત
દ્વિપદ્યુક સાથે “ભા. વિ. ૦” (ભા. ૨, અ. ૧)માં છપાયેલ છે.

અમરસેનચરિત અને નામકુમારચરિત—દિ. બુદસરા (બુધસરા)
અને એમની પત્ની હીવાના પુત્ર કવિ મહાજિતરાજે વિ. સં. ૧૫૭૬માં
આ બે ‘અપભ્રંશ’ કાવ્ય રચ્યાં છે. પહેલા કાવ્યમાં સાત સંધિમાં મુનિ
અમરસેનનો જીવનવૃત્તાંત છે. એમાં કવિએ પોતાની શુરપરંપરા વર્ણવી
છે. બીજા કાવ્યમાં નવ સંધિ છે અને એ ૩૩૦૦ શ્લોક જેટલું છે.
કાંઈ કાંઈ સંધિના પ્રારંભમાં સં.માં પદ્ય છે. ચોથી સંધિની શરૂઆતમાં
સાધુ ટોડર (મદન)નો જયધોષ છે.^૪

સાવયધરમદોહા—આમાં આવકોના આચારનું આકર્ષક શૈલીમાં
૫૨૨૫ દોહામાં નિરૂપણ છે. ઉપમા દ્વારા અહીં ઉપદેશ અપાયો
હેવાથી એ રોચક બન્યો છે. આના કરતાં હિન્દીચંદ્ર છે અને એઓ
સુતસાગર અને બ્રહ્મ નેમિદત (ધ. સ. ૧૫૨૮)ની પહેલાં થયા છે.

૧ આ રાસ “આત્માનંદ રાતાબ્દિ રમારક મંચ” (દિંદી વિભાગ, ૫.
૭૫-૮૦)માં છપાયો છે. ૨ પહેલું પદ્ય સંસ્કૃતમાં છે. ૩ બુદો જૈનકલોચસંહિતા
(ભા. ૧, ૫. ૨૫૭-૨૬૨). ૪ વિશેષ મહિતી માટે બુદો “અનેકાન્ત”
(વ. ૧૦, કિ. ૪-૫). ૫ પ્રથમ પદ્ય જમજરેવિણુ થી ચાર થાય છે. એ ઉપરથી
આ કૃતિને ‘વજ્રહરમાવધાર’ તરીકે ઓળખાવાય છે. આ કૃતિ દિંદી અનુવાદ,
દિગ્વિજય અને બુધિભા તેમજ શુદ્ધકાવ્ય અને પદ્યારુકમણિકા સહિત “જૈન
પરિવેશન સોસાયટી” (કર્નલ) વતીથી ધ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૧ મહત્વપરાજયગીત—આના રચનાર દિ. ૩૦ મહેસ છે કે જેમણે સં.માં ૭ પદમાં રદ્ધાસમેતિ—તીર્થ કર-જયમાલની રચના કરી છે.

‘અવહટ્ટ’ની બીજી પૃષ્ઠ કેટલીક સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે,^૩ પણ તેનો પરિચય^૪ વિસ્તારના ભયથી હું આપતો નથી. કોઇ કોઇ ભાગ ‘અવહટ્ટ’માં હોય એવી પૃષ્ઠ કેટલીક કૃતિઓ છે. જેમકે વધમાનસરિકૃત^૫ આદિનાહચરિય, હેમચન્દ્રના ગુરુએ રચેલું^૬ ‘સતિનાહચરિય, હેમચન્દ્રકૃત કુમારવાલચરિય (સ. ૮, શ્લો. ૧૪-૮૩), ‘સુવંસણી-

૧ આનાં બે પદો “અનેકાન્ત” (વ. ૧૦, કિ. ૪-૫, પૃ. ૧૬૫)માં હપાયાં છે. ૨ ૪ એજન, પૃ. ૧૬૫. ૩ ચણિકસાય એ અવહટ્ટની એક નાની કૃતિ છે. ૪ ૫૦ જે. ૦ ભા. સૂ. ૦માં અપભ્રંશ કૃતિઓ નીચે મુજબનાં નામે નોંધાયેલી છે:

અજિતશાન્તિસ્તવ (લખુ), અંજનાસુન્દરીકથા, અનાયિસન્ધિ, અન્તરંગરાસ, અન્તરંગવિવાહ, અન્તરંગસન્ધિ, અવન્તીસુકુમાલસન્ધિ, આરાત્રિક-સ્નપનવિધિ, ઉપદેશરસાધન, ઋષભજિનચરિત્ર-જન્માભિષેક, ઋષભજિનચરિત્રપારણ્યક, ઋષભ-જિનચરિત્રસ્તવ, ઋષભજિનચરિત્રસ્તુતિ, કલ્યાણકપ્રકરણ, ગૌતમસ્વામિચરિત્રકુલક, ચતુર્વિંશતિકા, ચતુર્વિંશતિજનકલ્યાણક, ચતુર્વિંશતિજનનમસ્કાર, ચર્ચરી, ચર્ચરીસ્તુતિ, ચર્ચરીગુરુસ્તુતિ, ચૈત્યપરિપાટિ, જન્માભિષેક, જન્મચરિત્ર, જિન-ગણધરનમસ્કાર, જિનજન્મમહા, જિનજન્માભિષેક, જિનપ્રતિમાકોશ, જિનમહિમા, જિનસ્તુતિ, જિનસ્તોત્ર, જિનામમવચન, છવાતુશાસ્તિસન્ધિ, જ્ઞાનપ્રકાશકુલક, હંમક, હાનાદિકુલક, દુહામાહ, ધર્મધોષસૂરિસ્તવન, ધર્મધોષસૂરિસ્તુતિ, ધર્મધોષ-સૂરિસ્તોત્ર, ધર્મધર્મવિચાર, ધર્મોપદેશકુલક, નમસ્કારસૂત્રકલ, નર્મદાસુન્દરીસન્ધિ, નવકલ્પપાર્શ્વનમસ્કાર, નેમિનાથજન્માભિષેક, નેમિનાથગોલી, નેમિનાથરાસ, પદ્મધો-ચરિત્ર, પદ્માતાપકુલક, પાર્શ્વનાથજન્મકલશ, પાર્શ્વનાથજન્માભિષેક, પ્રત્યેકબુદ્ધ-ચરિત્ર, ભચ્ચકુદુગ્ધચરિત્ર, ભચ્ચચરિત્ર, ભાવનાકુલક, ભાવનાસાર, મદનરેખાસન્ધિ, મહિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, મુનિચન્દ્રસૂરિસ્તુતિ, મુનિમુક્તાવલી, મુનિસુવ્રત-સ્વામિસ્તોત્ર, મોહરાજવિજય, વજ્ર(વર્ધર)સ્વામિચરિત્ર, વીરજિનપારણ્યક, વીર-જિનવિજ્ઞપ્તિકા, શાન્તિનાથસ્તુતિ, શાલિભદ્રમાતૃકા, માત્રકવિધિ, સંચમમંજરી, સીતાચરિત્રસ્તવ, સુભદ્રાચરિત્ર, સુમાધિતકુલક, સુલસ્યાચરિત્ર, સ્તુતિદ્વાત્રિચિકા, સ્તોત્રસંગ્રહ ને સ્થૂલભદ્રસન્ધિ. ૫-૬ જુઓ પૃ. ૧૧૩. ૭ જુઓ પૃ. ૧૧૬. ૮ જુઓ પૃ. ૧૧૮.

અરિય, ભવભાવજ્ઞાની સ્વોપમ વૃત્તિ, સુધાસનાહુઅરિય, ધર્મ-
દાસકૃત ઉવએસમાલા ઉપર વિ. સં. ૧૨૩૮માં રત્નપ્રભસુરિએ રચેલી
દોષદ્રી નામની વૃત્તિ, રેકુમારવાલપડિએહુ, રત્નમંદિરગણિએ રચેલી
૪ઉપદેશતરંગિણી, પસિરિવાલકહા, યશઃકીર્તિકૃત ક્યંદરપહ-
અરિય, પાઠ્ય પિંગલ, શાંતિસુરિકૃત સાગરદત્તરાસ, વિ. સં. ૧૬૫૭-
માં હેમચિન્નગણિએ રચેલો પંકથારત્નાકર, ઇત્યાદિ.

૧ આ વૃત્તિ (ભા. ૧, પત્ર ૧૫૦આ-૧૫૫આ)માં ગાથા ૨૨૬૬-૨૩૩૦
દ્વારા જન્માભિષેકનું ‘અપભ્રંશ’માં વર્ણન છે. એવી રીતે ભા. ૨, પત્ર ૪૭૨આ-
૪૮૪માં ગાથા ૩૮-૧૬૩ દ્વારા પુષ્પચૂલના હરણુ તરીકેના ભવનું ‘અપભ્રંશ’માં
લખાણુ છે. ૧ળી એમની ઉવએસમાલામાં પણ ‘અપભ્રંશ’માં લખાણુ છે. ૨
આમાંના ‘અવહટ્ટ’ લાગનો ડા. આદસેડોઈ વિરિષ્ટ અભ્યાસ કર્યો છે. આ વિદ્વાને
‘અવહટ્ટ’નાં વ્યાકરણુ અને છંદ વિષે અનેક નિબંધો લખ્યા છે અને તે Apab-
hrāṣṭa's Studien એ નામથી ડ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. કુમાર-
વાલપડિએહુમાં સંખ્યાબંધ ‘અપભ્રંશ’ પદો છે. એમાંનાં કેટલાંક એ જ
સ્વરૂપમાં સિંહ હેં (ભા. ૮, પા. ૪)ની સ્વોપમ વૃત્તિમાં જોવાય છે. વિરોધમાં
આ વૃત્તિમાંનાં ‘અપભ્રંશ’ પદો પર સં.માં ‘દોષદ્રીવૃત્તિ’ રચાયેલી છે અને તે
“હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન ગ્રંથમાલા” તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એં આનો પદાત્મક
ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે અને તે અહીંના “ગું મિત્ર તથા ગું દર્પણુ”
(સાક્ષાદિક)ના તા. ૨૬-૭-૪૫ ને તા. ૨૬-૮-૪૫ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો
છે. ૩ એમણે વિ. સં. ૧૫૧૭માં જોજગ્રંથ રચ્યો છે. ૪ આના ૨૬૮આ
પત્રમાં વસન્તવિલાસનો ઉલ્લેખ છે અને વિરોધમાં આ જુના ગુજરાતી ફાગનું
કંઈક પાઠભેદપૂર્વક ૭૮ગું પદ એમાં અવતરણરૂપે અપાયેલું છે, પણ એમાં
વસન્તવિલાસના કર્તાના નામ વિષે નિદેશ નથી. કોઈ રત્નામરનું નામ સૂચવે
છે તો કોઈ નરસિંહનું; પણ એ બાળળી હોવા વિષે શંકા રહે છે. આ બાળત એં
“આપણાં ‘ફાગુ’ કાળો” નામના લેખમાં ચર્ચા છે. જુઓ જ. સં. પ્ર. (વ.
૧૧, અં. ૬, પૃ. ૧૧૯-૧૮૪). ૫ જુઓ પૃ. ૧૨૧. સિરિવાલકહામંનું
‘સિદ્ધચક્ર’નું ચેત્યવદન ‘અવહટ્ટ’માં છે. ૬ આનાં આલ બે પદો પાઠ્યમાં છે,
ન્યારે બાકીનો તમામ જાગ ‘અવહટ્ટ’માં છે. ૭ આ ફસ તરંગમાં રચદ ક્યાએ
સુખતયા સં.માં રનહ કરતી અને હર્દલ દ્વારા જર્મલ અનુપદ કરાયેલી વૃત્તિ છે.

શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ 'અપભ્રંશ' શાપાઠવહીમાં ઇ. સ.ના સાતમા સદાયથી તે અખારમા સેકા સુધીની પ્રસિદ્ધ તેમજ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાંથી ૧૪ ઉદરણો સં. ડાયા સહિત આપ્યાં છે.

કથાકોષ—પ્રે. અ. ગ્રં.માં શ્રી. હુન્નરીપ્રસાદ દિવેદીનો " જૈન સાહિત્ય " નામનો લેખ દિન્દીમાં પૃ. ૪૪૮-૪૫૪માં છપાયે છે. એના પૃ. ૪૫૪માં એમણે કહ્યું છે કે શ્રીચન્દ્રે 'અપભ્રંશ' શાપામાં એક કથા-કોષ રચ્યો છે.

સુબાષિતસંગ્રહ—આનંદવર્ધને 'અવલદ' માં કોષ સુબાષિત-સંગ્રહ રચ્યો હશે એમ ડા. કેનોએ કંપૂરમંજરી (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૩)માં સૂચવ્યું છે.

શિલાલેખ—કનકામરકૃત કરકંડુચરિયની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે ખુદેલાખંડ પ્રાન્તની અંદર કે આસપાસથી જે ગણ્ય શિલાલેખ મળ્યા છે તેમાંનો એક 'અપભ્રંશ' શાપામાં છે અને એની નીચે એનો સં. અનુવાદ છે.

સાહિત્ય—પાંચમી સાહિત્ય પરિષદગત સ્વ. દલાલનો નિબંધ, જૈ. સા. સં. ઇ. (કંડિકા ૨૦૫, ૨૫૯, ૨૯૬, ૪૭૭-૪૮૬) અને જૈ. ગૂ. કં. (ભા. ૧)નો પ્રારંભિક ભાગ, અંગ્રેજીમાં પ્રો. હીરાલાલ જૈનનો " Apabhramś's Literature " નામનો રસેખ, ભવિષ્યસપ્ત-કહાની પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ આ સાહિત્યનો કંઈક ખ્યાલ કરાવે છે.

અપભ્રંશનો સમય—" જૈ. સિં. ભા. ૦ " (ભા. ૧૧, કિ. ૧, પૃ. ૩૮-૪૦)માં પં. પરમાનન્દ શાસ્ત્રીનો " અપભ્રંશ ભાષા કા કાલ "

૧ " ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી " તરફથી આ ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. અહીં અપભ્રંશ અને સ્વયંભૂ એ બેને એક ગણવાની શ્રી. મોદીએ ભૂલ કરી છે. જુઓ " ભારતીય વિદ્યા " (ભા. ૨, અં. ૧, પૃ. ૫૦-૬૧)માં છપાયેલો શ્રી. નાથરામ પ્રેમીનો લેખ નામે " અપભ્રંશ જૌર સ્વયંભૂ દો મિત્ર કવિ હૈં ". ૨ જુઓ અલ્લાહાબાદથી ઇ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રકાશિત " Allahabad University Studies " (Vol. I, pp. 157-185).

નામનો લેખ હખાયો છે. પૃ. ૩૮માં એમણે કહ્યું છે કે વિક્રમની સાતમી સદીથી સત્તરમી સદી સુધી ઉત્તરોત્તર રૂપમાં અપભ્રંશ બાષા સાહિત્યિક રચનામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ઇલ્લરાજના પુત્ર મહેન્દ્ર ઉર્ફે મહાવ્યન્દ્રે વિ. સં. ૧૪૮૭માં ‘સંતિનાહચરિય પૂર્ણ કથુ’ છે (પૃ. ૪૦). કવિ રણધૂએ અપભ્રંશમાં ‘ત્રેવીસ ગ્રન્થો રચ્યા છે. ૪ કવિ આણિ-કથરાજે નવ સંધિમાં નાગકુમારચરિય વિ. સં. ૧૫૭૬માં રચેલું છે. ૫ મહેન્દ્રસેનના શિષ્ય પં. હમવતીદાસે “મૃગાંકલેખાચરિત્ર” વિ. સં. ૧૭૦૦માં રચ્યું છે. ૬

આ પ્રમાણે આત્માર સુધી જે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા છે તે વિચારતાં એમ લાગે છે કે પ્રાચીન ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્યના નિર્માણમાં જોનોનો સમજા ફળો છે, નહિ કે અજોન લેખકોનો. ભારતવર્ષમાં અને ખાસ કરીને એના ઉત્તરાર્ધમાં ‘અવહટ્ટ’ બાષા અમુક શતાબ્દીઓ સુધી રાષ્ટ્રબાષા (lingua franca) હતી એ હકીકત ઉપરથી તો અજોનોનો હાથે પણ ‘અવહટ્ટ’ ગ્રંથો રચાયા હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. વળી દસમી સદીની પૂર્વેનું ઉપલબ્ધ ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્ય મુખ્યતઃ દિગંબરીય છે. અગ્યારમી સદીથી તે છેક પંદરમી સદી સુધી તો ત્રેવેતાંબરીયે પણ આ સાહિત્યને વિવિધ કૃતિઓ રચી પુણ કથુ’ છે. ભારતના પૂર્વ ભાગમાં ઉત્તર હિંદના ઐહોએ ‘અવહટ્ટ’ કૃતિઓ રચી છે. (ઇ. સ ના આઠમા સૈકાના) વિનીતદેવ કહે છે કે ઐહોના ‘સંમિતીય’ સંગ્રહાયે ‘અવહટ્ટ’નો, મહાસંધિકાએ પ્રાકૃતનો અને સ્થવિરવાદીઓએ પૈશાચીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ૭

૧ આનો પરિચય “અનેકાન્ત” (વ. ૫, ક્રિ. ૬-૭)માં આપાયો છે. ૨ એમના મુકૌશલચરિત પર એક લેખ જૈ. સિ. લા. (લા. ૧૦, ક્રિ ૨) માં પં. રામજી ઉપાધ્યાયે લખ્યો છે. ૩ જૈ. સા. સં. ૪. (પૃ. ૫૨૦) એતાં એમ જણાય છે કે વિક્રમની સોળમી સદીમાં થઈ ગયેલ સિંહસેન ઉર્ફે રણધૂએ મહેન્દ્રચરિય અને હાલિરસચત્તચરિય રચ્યાં છે. ૪ જુઓ “અનેકાન્ત” (વ. ૫). ૫ એનન, પૃ. ૩૯. ૬ એનન, પૃ. ૪૦. ૭ જુઓ PLICIO (p. 22).

અપભ્રંશનું મહત્વ, સૌષ્ઠવ ઇત્યાદિ—પટના કોલેજના પ્રો. જમનાથ શર્માએ અપભ્રંશ-દર્પણ નામનું પુસ્તક હિન્દીમાં રચ્યું છે. આમાં ‘અપભ્રંશ’ ભાષા કેટલાં થે વર્ષો સુધી રાષ્ટ્ર-ભાષા તેમજ સાહિત્ય-ભાષા રહી એ વાત બ્રૂમિકામાં દર્શાવાઈ છે. પુસ્તકના પ્રારંભમાં ‘અપભ્રંશ’ની ઉત્પત્તિ વિષે નિરૂપણ છે. ‘અપભ્રંશ’ સાહિત્યનું મહત્વ અને એનું સૌષ્ઠવ તેમજ હિન્દી રેકવિઓ ઉપર એનો પડેલો પ્રભાવ વિચારાયેલ છે. ભવિષ્યસંપત્તકલાના આધાર ઉપર રામચરિત-માનસ અને પદ્માવત જેવા સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ રચાયેલો અહીં ઉલ્લેખ છે. આ પુસ્તકના દ્વિતીય ભાગમાં ‘અપભ્રંશ’નું વ્યાકરણ અપાયું છે. ત્રીજા ભાગમાં અપભ્રંશ-ગ્રંથોમાંથી ઉદ્ધરણો અપાયાં છે, અને એનો હિન્દી અનુવાદ અપાયો છે. જળપસીએ અને તુલસીએ જેવી રીતે કેટલીક ડર માત્રાઓવાળી ચોપાઇની અર્ધાંલિયા પછી ૪૮ માત્રાવાળા દોહા મૂક્યા છે તેવી જ રીતે ડર માત્રાવાળી અર્ધાંલિયાવાળા પંઝટિકાના અને ‘અલ્લિલા’ નામના છંદો પછી ધનપાલે ૬૨ માત્રાવાળા ‘ધતા’ નામના છંદ મૂક્યા છે. વળી જેમ જળપસી અને તુલસીમાં ‘૪તુક’ની કડી દરેક ચરણના અંતમાં—કમમાં કમ બે ચરણોમાં મળે છે તેમ ધનપાલમાં પણ છે. એમ આ ત્રણ ગ્રંથોની પદ્ધતિની સમાનતા સચવાઈ છે.

‘અવહટ્ટ’ સાહિત્યનાં અંગો—‘અવહટ્ટ ભાષાનું’ કોઇ

૧ સાહિત્ય સુમનમાલા કાર્યાલય, પાંકીપુર, પટણાથી આ પ્રસિદ્ધ થયું છે. જુઓ જૈ. સિ. ભા. (ભા. ૧૨, ક્રિ. ૧, પૃ. ૪૨). ૨ મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો કહે છે કે મુલતાન મહમૂદ (ઇ. સ. ૯૯૦-૧૦૩૦)ના સમકાલીન અદિલ- (Chandella) નાં પદ્ધો લુપ્ત અર્થાત્ જવાન હિંદવી (હિંદી)માં રચાયો છે. અમીર ખુરાક હિન્દી પદ્ધોના લેખક તરીકે મસુદ ઈબ્ન સદ (Masud ibn Sad) કે જેમનું ઇ. સ. ૧૧૨૧ કે ૧૧૩૦માં અવસાન થયું તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. જુઓ GPL (p. 2). ૩ મૈથિલીમાંના વિદ્યાપતિ જેવા પ્રાચીન કવિઓની કૃતિઓ ‘અપભ્રંશ’નું સ્થાન્ય કરાવે છે. ૪ બેલ્લણા જેવી કવિતા.

૧૦યાકરણ આ બાષામાં રચાયું હોય તો તે મળતું નથી. એવી રીતે કોશ, છંદ, અલંકાર (કાવ્યશાસ્ત્ર) કે નાટકની કોષ કૃતિ આ જ બાષામાં રચાયેલી જણાતી નથી. બાકી જેમ સં. અને પાદ્યમ છંદો છે તેમ પાદ્યથી એક રીતે ભિન્ન ગણાતા ‘અપભ્રંશ’ને પણ પોતાના રહ્યો છે.

૧ ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૯માં અપભ્રંશ-વ્યાકરણ એ નામથી છપાયેલા પુસ્તકમાં સિંહ (અ. ૮, પા. ૪)નાં સૂ. ૩૨૬-૩૪૮ (મોટા અક્ષરે), બાણમાં પદ્યછંદપૂર્વક એજ સૂત્રો, એની પદ્યછંદપૂર્વકની સ્વોપપ્ત વૃત્તિ, ગુ.માં સૂત્રાર્થ અને વિવેચન, ‘અપભ્રંશ’ ઉદાહરણોની સં. છાયા, ‘પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય’ના સ. ૮ ના સ્ત્રો. ૧૪-૮૩, એની સં. છાયા અને વ્યાકરણ-દ્રષ્ટિએ કેટલીક વાર વિવેચન તેમજ અંતમાં પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે સૂત્ર અને ‘અપભ્રંશ’ ઉદાહરણોની અને પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે “પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય” માંથી લીધેલાં ઉદાહરણોની વર્ણાનુક્રમી છે. અનુરૂપ અં. કેશવરામ ડા. સાચી છે. ૨ પ્રો. વેલ્લુકરે છંદોની કેટલીક કૃતિઓ સંપાદિત કરી છે, અને થોડા જ વખત ઉપર હેમચન્દ્રસૂરિયે છંદોડનુશાસનના આઠે અધ્યાયોનું મૂળ તેમજ એના પહેલા ત્રણ પૂરતી સક્ષિપ્ત ટીકા ‘જયદામન’ નામના સંસ્કરણમાં રજૂ કરી છે. સાથે સાથે અહીં જયદેવકૃત સં. જયદેવચંદ્રસૂ. શ્રીલક્ષ્મી સુકલના પુત્ર હવેદે રચેલી એની સં. ટીકા, જયકીર્તિએ સં.માં રચેલ છંદોડનુશાસન, અને ભટ્ટ કેદારકૃત વૃત્તરત્નાકરે સંપાદિત કર્યો છે. વળી એમણે અંગ્રેજીમાં ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૭-૧૦) પણ લખ્યો છે. આ સંસ્કરણ “હરિતોષસમિતિ” (મુંબઈ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૯માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. પ્રો. વેલ્લુકરે છંદોને અંગે વિવિધ લેખો લખ્યા છે: Apabhraṃs'a Metres I and II (JUB 1933 & 1936), Apabhraṃs'a and Marāṭhī Metres (New Indian Antiquary, Poona, 1938), Music and Metres (Poona Orientalist, October, 1943), Apabhraṃs' Metres III Mātrā-vṛttas and Tāla-vṛttas (Radhakumud Mookerji's Commemoration Vol., 1947), અને Prākṛta and Apabhraṃs'a metres (Classified List and Alphabetical Index (JBB R A S, N. S., Vol. 22, 1946). JBB R A S (N. S., Vol. 19)માં છંદોડનુશાસન (અં. ૪૧-૫)નું અને એના Vol. 20 (A.D. 1944)માં અ. ૬ ને ડનુ સ્વોપપ્ત વૃત્તિ સહિત એમણે સંપાદન કર્યું છે.

‘અવહટ્ટ’માં આખ્યાન-સાહિત્ય પ્રુકળ છે, પરંતુ એ પદ્યમાં છે. રૂપકાત્મક પ્રયોગો છે. વળી રુકુલ્ય, ઉમુખાવિતસંગ્રહ, રતોત્રા અને ઋષિલાલેખો તેમજ પંચરણ્યકરણ્યુત્તેજ અને દ્વ્યાનુત્તેજ—તત્ત્વજ્ઞાન, કૂમ્ભવાદ ઇત્યાદિને લગતી કૃતિઓ પણ છે. તત્ત્વો સીમલ્લીલાળું પદ્ય આ ભાષાની અનેકાર્થો કૃતિ ગણી શકાય. આમ હોવા છતાં વિષયોની વિવિધતાની દૃષ્ટિએ ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્ય જો મં સાહિત્યની સાથે યરાબરી કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ મરદહી સિવાયની પાઠ્ય ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય મળે છે તેની સાથે સરખાવતાં એ આ તમામથી ચડે તેમ છે.

‘અપભ્રંશ’ના કવિઓની મૌલિકતા અને પ્રેરણાશક્તિ—
શ્રી. રાકુલ સાંકુલાયને હિંદી ધારામાં આ સંપ્રદાયમાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી જૈ. સ. પ્ર. (વ ૧૫, અ. ૧, પૃ. ૮)માં નીચે મુજબ લખાણ રજૂ કરાયું છે:—

“અપભ્રંશના કવિઓને વિરમરણ કરવા આપણા માટે હાનિકારક વસ્તુ છે. આ જ કવિઓ હિંદી કાવ્યધારાના પ્રથમ સ્તર હતા. તેઓ અશ્વમેધ, કાસ, કલિદાસ અને બાણની કેવળ એંઠી પતરાળી નહોતા ચાલતા, પરંતુ તેમણે એક થોડા પુત્રની માફક આપણા કાવ્યક્ષેત્રમાં નવું સર્જન કર્યું છે, નવા ચમત્કારો અને નવા ભાવો પેદા કર્યા છે એ સ્વયંભૂ (જેન કવિ) આદિની કવિતાથી સારી રીતે માલમ પડી જશે. નવા નવા છંદોની સૃષ્ટિ કરવી તેમાં તો તેમનું અદ્ભુત કવિત્વ છે. દોહા, સોરઠા, ચોપાઈ, છંપચ આદિ કેટલાયે સંકરો નવા નવા છંદોની તેમણે સૃષ્ટિ કરી, જેને હિંદી કવિઓએ યરાબર અપનાવ્યા છે, જેકે

૫૦ એ ૦ આંખમાં વૈદિક, સંસ્કૃત અને પાઠ્ય છંદોની મીમાંસા છે. એના અનુસંધાનરૂપે શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે રચેલા પ્રાચીન ગુજરાતી છંદોમાં અવહટ્ટ છંદો જેટલે અંશે ગુજરાતી પિત્રળને ઉપકારક છે તેટલે અંશે એની આલોચના છે. આ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૮માં છપાયું છે.

૧ જુઓ પૃ. ૧૨૬. ૨ જુઓ પૃ. ૧૩૧. એમાં હું સિદ્ધકુલ્ય ઉમેરું છું.
૩ જુઓ પૃ. ૨૧૦. ૪ જુઓ પૃ. ૨૧૦. ૫ ઇ. ત. શ્રાવણવિહિ, શ્રાવણ-
ધરમદોહા ઇત્યાદિ. ૬ ઇ. વ. ૫૦ પ૦.

બધાને નહિ. એ આપણા વિદ્યાપતિ, કબીર, સૂર, જયસી અને તુલસીના જ કવિત્વક અને પ્રથમ પ્રેરક રહ્યા છે. તેમને છાંદો દેવાથી વચલા કાળમાં આપણને ધણી ફાનિ પડેલી છે અને આજે પણ એની સંભાવના છે.”

રાજસ્થાની—આ ભાષા ઉત્તર ભારતની વર્તમાન પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે અને એ ‘અવહટ્ટ’ની સૌથી મોટામાં મોટી પુત્રી છે એમ કહેવાક માને છે.^૧

ગુજરાતી—આ ભાષા સો. દ્વારા ગોર્જરી અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભવી છે એમ મનાય છે. “ગુજરાતીને અપભ્રંશનું ત્રણ” એવું જૂનું ગુ. ભા.નું સાતમું પ્રકરણ ગુજરાતી ભાષાએ ‘અપભ્રંશ’માંથી શું શું લીધું છે તે સૂચવે છે.

પાઠ્ય છંદો—જયદામનના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૨ ને ૨૩)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે લૌકિક (olokācāka) સં.માંનાં અર્ધસમવૃત્તો એ પ્રાકૃત કવિઓ—છંદશાસ્ત્રીઓનો વારસો હોવાનો ધણો સંભવ છે. પૃ. ૨૪માં કહ્યું છે કે પ્રાકૃત છંદોમાંના ધણાખરાનું સંગીત કાલમાત્રા ઉપર આધાર રાખે છે. પૃ. ૩૫માં એવું કથન છે કે જયદેવ એ જૈન અને પ્રાચીન ગ્રંથકાર છે અને એઓ પિંગલ પછી થોડાક સેકાઓ બાદ થયા છે એમ માનવામાં અત્યારે તો કોઈ હરકત જણાતી નથી. ધ્રુવાઓ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમાં રચાતી અને ગવાતી (પૃ. ૧૬). આર્યા પ્રાકૃત વેષમાં ગાયા તરીકે (પૃ. ૨૩) અને આર્યાગીતિ પ્રાકૃત વેષમાં રકંધક તરીકે (પૃ. ૨૬) ઓળખાવાય છે. પિંગલ, ભરત અને જયદેવ એ ત્રણ પ્રાચીનતમ છંદશાસ્ત્રીઓ છે (પૃ. ૧૮). વૈતાલીય અને એના સંબંધીઓ (oognates) એ મૂળ શુદ્ધ પ્રાકૃત છંદ હોવાનો ધણો સંભવ છે (પૃ. ૧૨). ગલિતકો, ખંજકો અને શીર્ષકો એ સર્વે ચોક્ષી રીતે પ્રાકૃત છંદો છે (પૃ. ૪૫).

સમસંસ્કૃત—સં. અને પાઠ્ય ભાષાઓનાં બંધારણ એવાં છે કે

એમાં કેટલાક શબ્દો અને કેટલાંક રૂપો સમાન છે. આ હકીકત કેટલીક પાઠ્ય ભાષાઓને દા. ત. મં અને સોંને લાગૂ પડે છે. આવી પરિસ્થિતિને લઈને આપણા દેશમાં એવી રચનાઓ થઈ છે કે જેને એક કરતાં વધારે ભાષામાં ગૂંથાયેલી ગણી શકાય. હરિભદ્રસૂરિકૃત ચાર પદોમાં રચાયેલી અને 'સંસારદાવાનલ'થી શરૂ થતી 'સ્તુતિ, જિનવક્ષભસૂરિકૃત રમહુ-વીરસ્તોત્ર, જયશેખરસૂરિકૃત વીરસ્તવન, જિનપ્રભસૂરિકૃત ષડ્ભાષા-મય ચન્દ્રપ્રભજિનસ્તવનમાંનો એક ભાગ, આ જ સૂરિએ રચેલા અષ્ટભાષાત્મક ઋષભસ્તવનનો એક ભાગ તેમજ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય સહજસાગરકૃત ૨૮ પદનું જિનસ્તવન એ સમસંસ્કૃત કૃતિઓ ગણાય છે.

સ્તવશેખરગણિએ માલિની છંદમાં ૨૫ પદોમાં જે 'ચતુર્વિંશતિ-જિનસ્તવન રચ્યું' છે તે સં, મં અને સોં એમ ત્રણ ભાષાની દૃષ્ટિએ સમાન છે.

અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં 'ભાષા-શ્લેષ'નો અધિકાર આવે છે. એના ઉદાહરણ તરીકે 'સમસંસ્કૃત' ઇત્યાદિ જાતનાં પદો નાટક, કાવ્ય વગેરેમાંથી રજૂ કરાય છે. દા. ત. હેમચન્દ્રસૂરિએ કાવ્યાનુશાસન (અ. ૫, સૂ. ૬)ની સ્વોપજા કૃતિ નામે અલંકારચૂડામણિ (પૃ. ૩૩૧)માં આસતીમાધવ (અં. ૬)નો શ્લો. ૧૦ સં ને પ્રાકૃતના સંયોગના ઉદાહરણરૂપે, કાવ્યાલંકાર(અ. ૪)નો શ્લો. ૧૮ સં ને માગધી માટે, શ્લો. ૧૬ સં ને પૈશાચી માટે, શ્લો. ૨૦ સં ને શૌરસેની માટે અને શ્લો. ૨૩ સં ને 'અપવ્રંશ' માટે રજૂ કર્યા છે. વળી

૧ આમાં અનુનાસિકની વાત બાજુએ રખાય તો એકે બેડાક્ષર નથી.
૨ આ સૂરિએ પોતાની કૃતિ નામે મહાવીરસ્તોત્રના અંતમાં એને 'સમ-સંસ્કૃત' કહેલ છે. ૩ આ લઘામ કૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચયમે 'સ્તુતિચતુર્વિં-શતિકાની મારી સં ભૂમિકા (પૃ. ૨૪)માં આપ્યો છે. ૪ આના આવ પદ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત ભૂમિકા (પૃ. ૨૫).

એમણે પૃ. ૭૩૨માં દેવીશતકનું નિમ્નલિખિત ૭૪મું પદ ૧૭
ભાષામાં સમાનતાના દૃષ્ટાંત તરીકે આપ્યું છે:—

“ જલોલકમલે ! ચિત્તલલમકમલમલે । ।

પાહિ ચ્ચણિ ! મહામોહમજ્જમીમલમલે ! ॥ ૭૪ ॥ ”

૨અર્ધ—સંસ્કૃત—પૂર્વાર્ધ કે ઉત્તરાર્ધ સંસ્કૃતમાં અને બાકીનો
અડધો ભાગ મંમાં હોય એવી કેટલીક “ અર્ધ—સંસ્કૃત ” કૃતિઓ છે.
જેમકે ધનપાલકૃત વીરસ્તવ, ધમ્મરસચ્ચુપગરચ્ચુ (ગા. ૨)ની દેવેન્દ્ર-
સૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૯૯આ-૧૦૮આ)માંનો ૨૫૧ પદમાં રચાયેલી
ભીમકુમારકથા, રત્નશેખરસૂરિકૃત અર્ધંદીપિકા (પત્ર ૮૫આ-૯૨અ)-
માંથી ૩૮૭ શ્લોક જેવડી શીલવતીકથા, વિનયવિજયગણિકૃત
૩વિજ્ઞાપિત્રમાંનાં કેટલાંક પદો, ધર્મધોષસૂરિકૃત નવ પદમાં રચાયેલું
૪જિનસ્તવન, રામચન્દ્રસૂરિકૃત ૫આદિદેવસ્તવ, ઇત્યાદિ.

અનેકભાષાત્મક કૃતિઓ—જિનકીર્તિસૂરિએ પાંચ ભાષામાં
જિનસ્તવન રચાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે.

સોમસુન્દર(૧)સૂરિએ ૭ ભાષામાં એક સ્તોત્ર રચ્યું છે. ધર્મવર્ધન-
ગણિએ ૬૭ ભાષામાં પાર્થનાથસ્તવન રચ્યું છે. એમની પૂર્વે જિનમુખ-
સૂરિએ પણ ૭૫૬ભાષાત્મક “ચન્દ્રપ્રભાજિનસ્તવન” ૧૩ પદમાં રચેલું છે.

૧ ભીપાલ કવિને ‘ ષડ્ભાષાયકવર્તી ’નું નિરુદ્ધ હતું. ૨ જુઓ પૃ. ૧૧૬
ને ૧૨૫ (ટિ. ૧) તેમજ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૧)મત ૨, ૩૧ ને ૩૨ ક્રમાંક-
વાળી કૃતિઓ. ૩ આનું પ્રથમ પદ સ્તુત્વં ચન્ની “ ભૂમિકા ” (પૃ. ૨૬)માં
અપાયું છે. ૪ આ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૧, પૃ. ૧૩-૧૪)માં અપાયું છે. ૫
એજન (પૃ. ૯૨). ૬ આ પૈકી સંસ્કૃત, માગધી, ચૌરસેની, જે પ્રકારની પૈશાચી
અને અપભ્રંશિકા એમ ભાષાઓનાં નામ અંતિમ પદમાં ગણાવાયાં છે. આ
અંતિમ પદ માટે જુઓ સ્તુ. ચન્ની “ ભૂમિકા ” (પૃ. ૨૫). ૭ સં., મં
સો., મા., પે., ચૂ. પે., અપભ્રંશ ને સમસંસ્કૃત (સ્થા. ૧ ૧-૧૨). ૮ આ
મહાવજ્રરત્નમંડર (ભા. ૨, પૃ. ૨૬૬-૨૭૦)માં અપાયું છે. ૯ ૧૧મા સમસંસ્કૃત
પદ માટે જુઓ સ્તુ. ચન્ની “ ભૂમિકા ” (પૃ. ૨૫).

૧સોમસુંદરસુરિએ સં. પ્રાકૃત (માહારાષ્ટ્રી), માગધી, શૌરસેની, પૈથાબી, ચૂલિકાપૈથાચી અને અપભ્રંશ એમ સાત ભાષામાં ઋષભ, શાન્તિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વીર એ પાંચ જિનેશ્વરનાં સ્તોત્રો સાત સાત પદોમાં રચ્યાં છે. ૨ મહાકલશમણિના શિષ્ય ચારિત્રસુંદરમણિએ વિ. સં. ૧૫૧૨માં આ ક્ષિપિબદ્ધ કર્યાં છે.

જિનપ્રજાસુરિએ ઉપયુક્ત સં. વગેરે સાત ભાષામાં તેમજ સમસંસ્કૃત એમ આઠ ભાષામાં ઋષભસ્તવન રચ્યું છે.

રત્નશેખરસુરિના શિષ્ય સંપકલશે આઠ ભાષામાં સમ્યક્સ્તવરાસ રચ્યો છે. ૩

પાઘ્ય સાહિત્યના પ્રણેતાઓ—બીજા થરની પાઘ્ય ભાષામાં ગૂંથાયેલા સાહિત્યના સર્જનમાં મુખ્ય પ્રેરક બળો મહાવીરસ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધ એ બે મહાવિભૂતિઓ છે, અને એ સર્જનમાં મુખ્ય ફાળો આપનાર આ બંનેના સાક્ષાત્ શિષ્યો છે. અશોક ચક્રવર્તીએ આ ફાળાના પ્રચારને અને વેગને આગળ ધપાવનારું એક કાર્ય એ કયું કે એ સમયની પાઘ્યરૂપ કવ્ય ભાષાઓને રાજભાષાનું ઔરવવર્તું પદ સમરૂપું અને તેમ કરીને લોકોને એને સન્માનવાને પ્રેર્યા. આગળ જતાં સં. તરફ ફરીથી રુચિ સંજીવન થઇ અને વૈદિક દર્શનકારોનો એ તરફ એટલો બધો પક્ષપાત કેળવાયો કે જૈન અમણોને અને બૌદ્ધ બિહુઓને પણ સં.માં ચોતાના આચાર-વિચારના—તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને ક્રિયાકાંડનાં પ્રયો રચવા પડ્યા. બીજા થરની ભાષાનો રાજના વ્યવહારની ભાષારૂપે ઇ. સ. ૯૦૦માં અંત આવ્યો. એ પૂર્વે કેટલીક સદીથી એ ભાષામાં પ્રતિભાપૂર્ણ કૃતિઓ રચી શકનારાઓએ પાઘ્યને પડતી મૂકી સં.ને મને કે કમને અપનાવી લીધી હતી. એની એક સામિતી તે વિ. સં.

૧ જુઓ જૈનસ્તોત્રવસ્ટુસંગ્રહ (પૃ. ૧૦૬). ૨ પૃ. ૯૯-૧૦૬માં પાંચ જિનેશ્વરનાં સ્તોત્રો છે. ૩ જુઓ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૨)ની ૨૯. મુનિ ચતુરવિજયની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૫).

૯૧૨માં રચાયેલી મનાતી હિપ્પમિતિભવપ્રપચાકથામાં એના કર્તા સિદ્ધર્ષિએ પ્રારંભમાં નીચે મુજબ રજૂ કરેલા ઉદ્ગારો છે:—

“ સંસ્કૃતા પ્રાકૃતા ચેતિ માષે પ્રાધાન્યમર્હતઃ ।

તત્રાપિ સંસ્કૃતા તાવદ્ દુર્વિગ્ધદિ સ્થિતા ॥ ૪૧ ॥

બાલાનામપિ સદ્બોધકારિણી કર્ણપેશલા ।

તથાપિ પ્રાકૃતા ભાષા નં તેષામપિ માસતે ॥ ૪૨ ॥

ઉપાયે હતિ કર્તવ્યં સર્વેષાં ચિત્તરક્ષનમ્ ।

અતસ્તદનુરોધેન સંસ્કૃતેયં કરિષ્યતે ॥ ૪૩ ॥ ”

પાઘય યુગ—લોકભાષાના વિશિષ્ટ ઉત્થાનનો—ગૌરવનો યુગ તે ‘ પાઘય યુગ ’ એ પાઘય યુગનો વ્યાપક અર્થ છે. એના કરતાં કંઈક સંકુચિત અર્થમાં હું અહીં આ પ્રયોગ કરું છું. સમગ્ર પાઘય સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો વિચાર કરતાં સહેજે જણાશે કે એમાં જેટલો હિસ્સો જોનોનો અને તે પશુ રચેતાંજરોનો છે એટલો અજોનોનો નથી. આનું એક કારણ એ છે કે જેમ વૈદિકાએ પોતાની દાર્શનિક કૃતિઓને માટે સંં ભાષાનો આશ્રય લીધો તેમ લગભગ ૨,૫૦૦ વર્ષ હિપર જૈન મહર્ષિઓએ જૈન દર્શનના નિરૂપણ માટે પ્રાયઃ પાઘય ભાષાનો—અં માંનો આશ્રય લીધો. ઉત્તરોત્તર મહર્ષિઓએ આ પ્રણાલિકા અમુક કાળ સુધી ચાલુ રાખી એ વાતની, નિજજીવિત અને ભાસરૂપ જે આશ્રમેનાં વિવરણો જં મંમાં રચાયેલાં મળે છે તે સાક્ષી પૂરે છે. આ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રાદિનું પ્રજયન અમુક સમય સુધી લગભગ પાઘયમાં જ કરાયું. એને અનુલક્ષીને આપણે એ સમયને ‘ પાઘય યુગ ’ કહી શકીએ. જેમ આ યુગની એક વિશિષ્ટતા તે પાઘય ભાષાનું સેવન છે તેમ એની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં આગમિક દષ્ટિને જેટલું સ્વતંત્ર સ્થાન

૧ હિં ત્રંચકારોએ સંં કૃતિ તથા માંડી લ્યાર પછી એ પરંપરામાં પાઘય કૃતિઓ ભાગ્યે જ રચાઈ છે, ન્યારે ર્વેં પરંપરામાં તે સંં કૃતિઓની સાથે સાથે પાઘય કૃતિઓ છેક યશીવિજયમણિ સુધી રચાઈ છે અને આને પશ્ચ કહેલાક પાઘય સ્તોત્ર વગેરે રચે છે.

અપાયું એટલું કેવળ તાર્કિક દૃષ્ટિને અપાયું નહિ. આગળ ઉપર સંઁ ભાષામાં આગમોની રીકા રચવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો, કેમકે ચારે બાલુથી સંઁનો વિજયનાદ સંભળાવા લાગ્યો એટલે પાઘય યુગમાં કેવળ સંઁ ભાષા અને સાહિત્યના અપૂરતા પરિચયથી ચલાવી લેવાતું હતું તેને ખદલે એ યુગ પક્ષટાયો અને 'સંસ્કૃત યુગ'નો ઉદય થયો. આ સંઁ યુગમાં પાઘય ભાષાની સાથે સાથે સંઁ ભાષામાં કૃતિઓનું સર્જન થવા લાગ્યું અને તેમ કરતી વેળા તાર્કિક દૃષ્ટિ તરફ-અજ્ઞેન દાર્શનિક સાહિત્યના વિશિષ્ટ અનુશીલન તરફ પણ ઝોક વધતો ગયો અને એક રીતે 'પાઘય યુગ' જેમ 'આગમિક યુગ' ગણાયો તેમ 'સંસ્કૃત યુગ' 'તાર્કિક યુગ' બન્યો, જેકે જ્ઞાન, નય, રચાદાદિ ઇત્યાદિ અમુક પ્રમેયો પૂરતો જ એ વિશેષતઃ 'તાર્કિક યુગ' રહ્યો જ્ઞેન તત્ત્વજ્ઞાનનાં એકે એક પ્રમેયને તાર્કિક દૃષ્ટિથી કરી જોવાની શ્રુતિ પૂરેપૂરી ખીલી નહિ અને એથી એ સંબંધમાં અજ્ઞેન સંપ્રદાયોનાં જે મંતવ્યો હતાં તેનું નિરસન કરવાનો કે તેનો સમન્વય સાધવાનો સુયોગ સાંપડ્યો હોય એમ જણાતું નથી. પંઁ સુખલાલના 'મતે સંપૂર્ણ' કમંશાસ્ત્ર, ગુણરથાનવિચાર, ષડ્ઘ્ય-વિચારણા, ખાસ કરીને લોક તથા જીવ-વિભાગ ઇત્યાદિ ઉપર તકેશીલી થાને દર્શનાન્તરીય ચિન્તનનો કોઇ પ્રભાવ આજ દિન સુધી પડ્યો નથી.

પાઘય સાહિત્યની વ્યાપકતા—એક સમય એવો હતો કે જ્યારે પાઘય ભાષાની સામે સંઁ ભાષા નિરતેજ બની ગઇ હતી અને હૃદયગમ વિષયોની પાઘયમાં રચના છોડીને સંઁ ભાષાનો સ્વીકાર કરવાનું કાયં લોકોને માટે અતિશય અનુચિત બની ગયું હતું. વળી નવ રસમાં મધુરમાં મધુર ગણાતો 'શૂંત્રાર' રસ પોષવામાં પાઘય ભાષા અદ્વિતીય મનાતી હતી, અને એ માનનારા સંઁ ભાષાથી અનભિજ્ઞ ન હતા, પણ બાલરામાયણ, કાવ્યમીમાંસા વગેરેના રચનારા સંઁના પ્રકાંડ વિદ્વાન શાજીશીખર પણ એમાંનાં એક હતા. આ ખતાવી આપે છે કે પાઘય ભાષાનું સાહિત્ય કેવું વિપુલ અને સમૃદ્ધ હશે! આજે એ જેટલું

પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે તેટલું જ એ ઉપલબ્ધ છે એમ કોઈ માને તો એ ભૂલ છે, કારણ કે ડૉ. કોનોએ સૂચવ્યું છે તેમ હાથપોથીઓની વ્યવસ્થિત શોધ કરનારાઓએ સંઘ સાહિત્યને મણી વાર પ્રધાન પદ આપી એ શોધ કરી છે.^૧ વળી સંઘનો પ્રભાવ એક સમયે વિશેષ વ્યાપક બન્યો તેની અસર પાઘય કૃતિઓની રચના ઉપર પણ થઈ હોય અને તેથી નવીન પાઘય રચનાઓનું કાર્ય મંદ પડ્યું હોય અને જે પ્રાચીન રચનાઓ હતી તેનું સંરક્ષણ પણ ઉપેક્ષાને પાત્ર બન્યું હોય. આ અને આવાં ખીજાં કારણોને લઈને જેટલું જેમણે તેટલું વિવિધ, વિશાળ અને વરવચ્ચે ફાટીનું પાઘય સાહિત્ય હજી સુધી તો આપણને મળ્યું નથી.

પાઘય સાહિત્યમાં ઓટ—પાઘય લેખકોનો પણ સંઘ સાહિત્યના સર્જન તાંદ્રોનો ઝોક અને લૌકિક-વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવા માટે અમુક જ ભાષા દ્વારા એ મળવું જેમણે એવો કદાચ નહિ હોવાનું પાઘય વિદ્વાનોનું અને ઇતર જનોનું ઉચિત વલણ પાઘય સાહિત્યના સર્જનમાં આવેલી ઓટનાં મુખ્ય કારણો છે.

પાઘય સાહિત્યની વિશિષ્ટતા—પાઘય સાહિત્યમાં ‘આર્થ’ જન્દનો ધણા પ્રાચીન સમયથી ઉપયોગ કરાયેલો છે અને એમ જણાય છે કે એની ઉત્પત્તિ પણ આ જ સાહિત્યને આભારી છે. સંઘ કૃતિઓમાં એને પાછળથી સ્થાન અપાયું છે.

કથાત્મક સંઘ સાહિત્ય એ પ્રકારના પાઘય સાહિત્યના અનુકરણરૂપ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

લોકસાહિત્યનું અને સામાન્ય જનતાની રહેણીકરણીનું પ્રતિબિંબ પાઘય સાહિત્યમાં જેટલું જળવાઈ રહ્યું છે એટલું સંઘ સાહિત્યમાં જળવાયું નથી.

પાલિ સાહિત્ય કરતાં ઇતર પાઘય સાહિત્યની વિશાળતા—

પાલિ તેમજ અં માં જેવી અન્ય પાઘપ ભાષાઓમાં કૃતિઓ રચવાનો પ્રારંભ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ વિચારતાં જોઈ સમકાલીન જણાય છે, તોપણ પાલિમાં કૃતિઓ રચવાનો પ્રવાહ છુદ્ધોષ પછી લગભગ અટકી જાય છે, જ્યારે ઇતર પાઘપ ભાષાઓમાં રચનાનો પ્રવાહ—ખાસ કરીને જાં મનો પ્રવાહ વિક્રમની ૧૮મી સદી સુધી તો અરખલિત ગતિએ વલ્લો છે અને આજે પણ તૂટક તૂટક રૂપે તો એ ચાલુ છે. આને લઈને પાલિ સાહિત્ય કરતાં ઇતર પાઘપ સાહિત્ય વધારે વિશાળ છે.

ઉપલબ્ધ પાઘપ અને સં સાહિત્યની તુલના—અત્યાર સુધીમાં જેટલું સં સાહિત્ય અને જેટલું પાઘપ સાહિત્ય વિદ્યમાન

૧ આશરે બસો કે સવા બસો વર્ષ ઉપર શામળભટ્ટે શિવપુરાણમાં શિવનો મહિમા વર્ણવતી વેળા સંની ‘પ્રાકૃત’ સાથે સરખામણી કરી છે. આને લઈને પ્રસ્તુત વિભાગ બૃહત્કાવ્યકોશ (ભા. ૮, પૃ. ૩૫૨-૩)ના આધારે “જુનશતી”ના ૧૬-૧૦-૪૬ના અંકમાં પ્રા. મંજુલાલ ૨. મળમુદારે સંપાદિત કર્યો છે એ કું અહીં ઉદ્ધૃત કરું છું:—

“વિચાર કર્યો નિજ મનમાં, સંસ્કૃતનો છે સાર;
કરે અર્થ પ્રાકૃત વડે, પ્રાકૃત-પાખી ન પાર.
સંસ્કૃત રૂઢી શાળ છે, ખાંજ્યા વિણ ન ખવાય;
પ્રાકૃત તાંદુલ પાધરા, હટ અવાય ગળાય.
સંસ્કૃત મહોર સોના ટાણી, પડિત વિણ ન પરખાય;
પ્રાકૃત પૈસા તેહના, વારંવાર વપરાય.
સારું સંસ્કૃત સર્વથી, જ્યારે સમજે કોય;
એવા અંય કઠિણ છે, આદિ કરચિ હોય.
જેનું મન ન્યાં માનશે, તે તો સાંભળે ત્યાંય;
એમાં વારતા એક છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત-માંય.
મમત કરે તે મૂરખા, અહંકાર કરે અન્નણ;
મહિમા બાવન માતૃકા, પ્રૌઢું પુણ્ય પુરાણ.
સંસ્કૃતમાં વાંચે સહ, જુગતે રૂઢે જગ;
પ્રાકૃત વિના ને પ્રીતિવે તો નિત પ્રણયું પાગ.”

હોવાનું હાથપોથીઓનાં સ્વીપત્રો ઉપરથી તેમજ પ્રકાશિત થયેલા અંધો ઉપરથી જાણવામાં આવે છે તેની અહીં અંશતઃ પ્રુથના કરાય છે, કેમકે એ વાત ખરી છે કે પાઘય સાહિત્યના અંધોની સં. અંધોની જેમ તપાસ અને નોંધ થઈ નથી,^૧ પણ એ ઉપર આધાર રાખી અહીં પ્રુથના કરવાનો કંઈ અર્થ નથી એટલે જાણે પાઘય કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે એટલી જ છે અને સં. કૃતિઓ માટે પણ એમ જ માની લઈ અહીં વિચાર કરાય છે.

પાઘય બાષામાં જે જે વિષયો લખાયાની આ પૂર્વે મેં નોંધ લીધી છે તે સર્વે વિષયોને અંગે સં. કૃતિઓ મોજુદ છે, પણ એથી જીલડું કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે સં. સાહિત્યમાં એવા કેટલાયે વિષયો છે જે ઉપલબ્ધ પાઘય સાહિત્યમાં જણાતાં નથી. દા. ત. ગણિત પરત્વે ત્રિકોણમિતિ, સ્તંભલબ્ધિ ઇત્યાદિ.

નાણાં દેખાં નાણાવટાં, બાણુવર બણુવર બાર;
પ્રાકૃત વિના પ્રીછે નહીં, પામે ક્યાંથી પાર ?
પોતપોતાની બોલીઓ, પોતપોતાનો અર્થ;
પરદેશીને પ્રિય નહીં, સ્વદેશમાં નહીં 'બર્થ'.
વિષજી શિવ ને શક્તિનાં, નિર્મળ રૂડાં નામ;
પ્રાકૃતમાં પ્રીછે સજી, જાં જો હાથોહાથ.
રામ કૃષ્ણ ગોવિંદ ગુણ, શિવ મહાદેવ કે શક્ત;
પુણ્ય નામ એ પ્રાકૃતે, જાણે બાધુ' જન્મ.
કનૈયા રીઝે કીર્તને, રૂડા કનૈયા રાગ;
જન્મજાને જરખા ગમે, પ્રાકૃત લાખેલો લાગ.
તેત્રીસ કોટી દેવતા, સહસ્ર અઠવાસી મુખ;
સંસ્કૃત નામ શોધી બુઝો, પ્રાકૃત સૌને મુખ."

૧ જિનશ્વરકેશમાં પાઘય કૃતિઓનાં નામ પાઘયમાં ન અપાતાં સં.માં અપાયાં છે. આ એક ત્રુટિ છે એમ એની એક સમાલોચનામાં કહેવાયું છે.

જેમ પાઠ્ય સાહિત્ય સં. કરતાં વિષયોની વિવિધતામાં ઉતરતું છે તેમ પ્રત્યેક વિષય સંબંધી કૃતિઓની સંખ્યામાં પણ એ હીન છે. હા, કથાત્મક સાહિત્યમાં પાઠ્ય કૃતિઓ સં. કરતાં જીવ્યું સ્થાન ભોગવે છે ખરી. કેટલાક વિદ્વાનોનું તો ત્યાં સુધી માનવું છે કે પાઠ્ય કથાઓ, વાર્તાઓ, કહાણીઓ, કિસ્સાઓ, દ્વયકાઓ ઇત્યાદિ જોઇને સં.માં એ જાતનું સાહિત્ય સર્જાયું છે અને તેમ છતાં એ સં. સાહિત્ય પાઠ્યની બરાબરી કરી શક્યું નથી, કેમકે કથા વગેરે માટે જેટલી પાઠ્ય ભાષા યોગ્ય છે એટલી સં. નથી, કારણ કે કથા એટલે લોકભોગ્ય સાહિત્ય અને એ માટે લોકભાષા અર્થાત્ પાઠ્ય ભાષા જ વિશેષ અનુકૂળ છે.

શંકરાચાર્યની શારીરિક ભાષ્ય જેવી કૃતિમાં જે જાતનું ઉચ્ચ કોટિનું સરળ અને સરસ ગદ્ય છે અને જેનો જોટો સં. સાહિત્યમાં પણ હરકુમારચરિત જેવી કોષક જ કૃતિમાં ભાગ્યે જોવાય છે તેવું પ્રાસાદિક ગદ્યાત્મક લખાણ કઇ કઇ પાઠ્ય કૃતિમાં છે એ પ્રશ્ન હું પાઠ્ય સાહિત્યના વિશેષજ્ઞોને બળાવું તો કેમ ?

વિનિષ્કર્ષ—આપણે વ્યાકરણ વગેરેને લગતી પાઠ્ય કૃતિઓ વિષે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી નીચે મુજબનો નિષ્કર્ષ નીકળી શકે—

(૧) અં માંમાં અં માંનું વ્યાકરણ રચાયું હશે એવી રીતે મંમાં મંનું વ્યાકરણ પણ હશે.

(૨) ' દેશ ' શબ્દોના સાતેક કોશી રચાયા હશે. તેમાંથી ફક્ત એક જ મળે છે.

૧ આથી કોઈ અનિશ્ચય જન એમ માનવા ગ્રેસર કે સમગ્ર સાહિત્ય—વાહમય અને સંસ્કૃતિને લગતી તમામ બાબતો સં. ભાષામાં જ ગ્રંથાયેલા સાહિત્યમાં સમાઇ જાય છે તો એ એનો ખોટો ખ્યાલ છે—ખાલી જામ છે અને કોઇ નળુકાર પણ આવી વાત કરે તો એ એનો કદાચદ છે, કેમકે પાઠ્ય સાહિત્યનું એક તો સ્વતંત્ર રીતે અને બીજું પ્રકર વરીકે મૂલ્ય છે. ૨ જુઓ પૃ. ૨૨૧. ૩ જુઓ પૃ. ૪૮-૪૯.

(૩) જ૦ મંમાં રચાયેલા બે કાશી મળે છે. એક મં બાપાનો અને ખીજો 'દેશ્ય' શબ્દોનો.^૧ વિશેષમાં આ બંને શ્લોકોની કૃતિ છે.

(૪) મંમાં હંદશાઓ રચવામાં જોનોનો તેમજ અજોનોનો પણ કાળો છે. એકંદરે ૨૧વેક હંદશાઓ અત્યાર સુધીમાં ઉપલબ્ધ થયાં છે.

(૫) પાઠ્યને—અવહર્તુને પણ કેટલાક સ્વતંત્ર હંદો છે.^૨

(૬) અલંકારશાસ્ત્રનો એક જ ગ્રન્થ અને તે પણ જ૦ મંમાં મળે છે.

(૭) હરિએ રચેલું કાવ્યશાસ્ત્ર મળતું નથી. જુઓ પૃ. ૭૭.

(૮) ગ્રામીન ભારતીય નાટકોમાંનાં લગભગ બધાં જ દૈર્ઘ્યિક છે.^૩ એમાં સોનો હિરસો અન્ય પાઠ્ય ભાષાઓ કરતાં અધિક જણાય છે.

(૯) સાત પદ્યરૂપો ઉપલબ્ધ થયાં છે.

(૧૦) અંમાંમાં બે નોંધપાત્ર કથાત્મક કૃતિ છે: (૧) નાથા-ધરમકહા ને (૨) ઉવાસગદસા. આ બંને ટૂંકી વાર્તાના આદર્શરૂપ છે.

(૧૧) અંમાંમાં, જ૦ મંમાં અને પેસાઈમાં રચાયેલું પુષ્કળ કથાસાહિત્ય નાશ પામ્યું છે.

(૧૨) જ૦ મંમાં રચાયેલું અને જોન મંતવ્ય રજૂ કરતું ગ્રામીન રામાયણ મેળુદ છે, પણ એવું સ્વતંત્ર મહાકાવ્ય મળ્યું નથી.

(૧૩) જ૦ મંમાં અનેક જાતની કથાના સ્વતંત્ર-ગ્રંથો મળે છે,

૧ રચણાવલીમાં લગભગ ૪૦ ટકા જેટલા 'દ્રાવિડ' શબ્દો છે. ૨ જુઓ પૃ. ૨૩૨-૩. ૩ જુઓ પૃ. ૨૧૩-૨૧૫. ૪ આમાંનાં લગભગ મહાનાપાત્ર તમામ નાટકોનો ગ્ર.માં અનુવાદ થયો છે. જુઓ "સુન્દરમ્" કૃત અર્વાચીન કવિતા (પૃ. ૫૩૮-૫૪૧). ૫ "સંસ્કૃત સાદૃશ્ય, લલચપદોનો અર્થ 'પ્રત્યક્ષ કરી જતા-વડું' થાય છે...પ્રાકૃતમાં નવા પડાયેલા સદૃશ અને જ્વલિત્યા બોલ સૂચવે છે કે સદૃશ પ્રાકૃતની પેદાશ છે."—પં. જો. આ. (પૃ ૨૭૮). ૬ મહાવીરચરિત્રના બાને વીરજિજ્ઞાસચિંતના ચોથા પત્રાવમાં જે નરસિંહ રાજા ને રીલવતીની કથા છે તે અંદેન રાજા ને એની પત્ની મહાયજિરિને લગતી લોકકથાનું રમરણ કરાવે છે. 'અંદેનમહાયજિરિ' ચક્રપાદ નામની એક કૃતિ ભદ્રેશ્વર મુનિએ વિ. સં. ૧૯૭૫ની આસપાસમાં રચી છે. આ કૃતિ સચિત્ર સ્વરૂપે આ. મુ. રમા. મં. (પૃ. ૨૫૬-૨૮૨)માં છપાઈ છે. એના પૃ. ૨૭૬માં પાંચ દિવ્યોની હકીકત છે.

અને એ સર્વે શ્લોકોની કૃતિઓ છે. આ પછી અંબજીયાસુંદરીચરિત્ર
'અરતર' ગદ્યછાંદી સાધવી શુશ્રુષમૃદિ મહત્તરાર્થે વિ. સં. ૧૪૦૭માં
રચેલી છે. આમ કથાસાહિત્યના સર્જનમાં સ્ત્રીઓનો પણ ફાળો છે.

(૧૪) રાષ્ટ્રપાદ્યમાં અનેક મહાકાવ્યો રચાયાં હોવા છતાં રાવણુવહુ,
મહાકવહુ અને લીલાવર્ધકહુ જેવી ગદ્યનાપાત્ર જૂજ કૃતિઓ હજી
સુધી મળી છે.

(૧૫) અઢોનોને હાથે મંત્રમાં રચાયેલાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક જ
મળે છે. દા. ત. મહુમહુવિજય નામનું કાવ્ય હજી સુધી મળ્યું નથી.

(૧૬) પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં ગેયતાની દૃષ્ટિએ મંત્રો સ્થાન
સૌથી મોખરે ગણાય છે.

(૧૭) ભીમ-ગીતો (lyrio songs) તરીકે તેમજ સુભાષિતોનાં
સંગ્રહ તરીકે પણ ઉપલબ્ધ પાદ્ય સાહિત્યમાં યગાહાસતસર્ષ અગ્ર
સ્થાન ભોગવે છે. ગાંઠાંની ૮૬મી ગાથામાં કૃષ્ણ અને રાધાનો અને
૨૬૧મીમાં વાર માને અઠવાડિયાના દિવસનો ઉલ્લેખ છે.^૫

(૧૮) 'ચલિતકવાદ' એ પાદ્યમાં એક અશિનવ કલાત્મક ધટના છે.

(૧૯) પાદ્ય સાહિત્યોમાંથી સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક સામગ્રી
જેટલી મળે છે એટલી સંસ્કૃત સાહિત્ય વિજ્ઞાણ અને અવિચ્છિન્ન હોવા છતાં
એમાંથી મળતી નથી. જુઓ PLIC (p. 8).

૧ પ્રો. જી. બી. ઓધરી (Ohaudhari) દ્વારા રચાયેલ Sanskrit
Poetesses (Vol. II)માં કેટલીક 'પ્રાકૃત' કવયિત્રીઓ વિશે ઉલ્લેખ છે.
૨ પુરાણો અસલ પાદ્યમાં હોવાનો ધણો સંભવ છે એમ દર્શાવવા પાર્શ્વે જે
વિધાનો કર્યાં છે તેની આ. ધુ. સ્મા. મં. (ભા. ૩, પૃ. ૧૦૧-૪)માં છપાયેલા
ડૉ. પુસલકરના લેખ " Were the Purāṇas originally in Prakrit? "-
માં આલોચના છે. ૩ આનાં લક્ષણો જામદે અને ટુંડીએ રજૂ કર્યાં છે. ૪ આની
અનેક વાચના (recension) મળે છે. એ સૌમાં લગભગ ૪૩૦ પદ્યો સમાન
રહે છે. ૫ ઇ. સ.ની પાંચમી સદીમાં સંકલિત પદ્યલગ્નમાં રાધિકાનો અને
જુષ ગુપ્તના ઇ. સ. ૪૮૪ના એરણ (Eraṇ) માં શિલાલેખમાં વારનો ઉલ્લેખ છે.

(૨૦) મધ્યકાલીન ભારતીય જીવન ઉપર પાષ્ટક સાહિત્ય અનુપમ પ્રકાશ પાડે છે.^૧

(૨૧) પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ કે ઇતિહાસની સાચી અને સર્વાંગીણ સમજ માટે સં. સાહિત્યનો અભ્યાસ જોડો આવશ્યક છે તેટલો અને કોઈક અપેક્ષાએ તો એથી પણ વધારે આવશ્યક પાષ્ટક સાહિત્યનો અભ્યાસ છે.

(૨૨) અં.માં. સાહિત્ય કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંનાં દુર્ગમ સ્થળો ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પાડે છે.^૨

(૨૩) અં.માં. સાહિત્ય અને વપાલિમાં રચાયેલું 'બૌદ્ધોનું' સાહિત્ય ૫૨૨૫૨ સોતક, ૫૨૨૬, ૫૨૨૭ અને સમર્થક છે.

૧ "All India Oriental Conference"ની તા.૭-૧૧-૪૬ની બેઠકમાં જિનવિજયજીએ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યાનું "પ્રવચન"ના તા. ૨૭-૬-૪૬ના અંકમાં લખાણ છે:—

"મધ્યકાળના ભારતીય જીવનના સાચા ધબકારા આપણને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જ સાંભળવા મળે છે. ગુપ્તકાળના પ્રારંભથી ચૌલુક્ય સમય સુધીમાં જે રાષ્ટ્રકૂટ, પ્રતિહાર, ચાલુક્ય, પરમાર વગેરે રાજવંશોનો અવ્યુદય થયો, અને જે રાજ-સ્થાનમાં તથા કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં સંખ્યાબંધ નવી ભૂતિઓનો ઉદ્ભવ અને ફિંદુ સમાજમાં તેનો સમાવેશ થયા એનું ચિત્ર આપણને ખીનો કર્યાંય નહીં પણ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જ મળી શકે એમ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સાહિત્ય રચવાનો પ્રવાહ ગુપ્તકાળ સાથે કંઈક પાતળો થાય છે અને એ જ કાળથી પ્રાકૃત ભાષામાં લખવાનો પ્રવાહ વેગળ થાય છે."

૨ ગુજરાત પુસ્તાકલય મંદિર તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૨માં છપાયેલી આર્થવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા (પૃ. ૪૧-૧૦૫)માં અં. રામનારાયણ પાઠકનો "ચાલુક્ય કૌટિલ્ય" નામનો લેખ છપાયો છે. આ લેખ (પૃ. ૫૪)માં કહ્યું છે કે "જેન શાસ્ત્રમાં યોગ શબ્દ નૈયાયિક અર્થમાં વપરાય છે, અને ચાલુક્યનો અર્થ કરનામાં જન શાસ્ત્રના સમાન શબ્દોની સંખ્યા મદદ લેવી જોઈએ એવો મારો અભિ-પ્રાય થયો છે." ૩ જુઓ આચાર્યોનું દિગ્દર્શન (પૃ. ૬, ૫૦, ૫૩, ૬૪, ૭૫, ૭૬, ૧૨૨ ને ૧૬૧) તેમજ HOLJ (pp. 221-3).

(૨૪) રાષ્ટ્રભાષા (lingua franca)નું સ્થાન અપભ્રંશાદિને મળ્યું છે તેવું સ્થાન સંઠને કદી મળ્યું હોય એમ જણાતું નથી.

(૨૫) આન્તર-પ્રાન્તીય કોશની રચનામાં ‘ અપભ્રંશ ’નો વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત અભ્યાસ સહાયક થઈ પડે તેમ છે.

(૨૬) ‘ અપભ્રંશ ’ કાવ્યોમાં ધ્વનિ (sound) અને અર્થનો તેમજ બાહ્ય ગેયતા અને આંતરિક લયનો પરસ્પર એવો સંહયોગ છે કે જે ભારતીય સાહિત્યમાં અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવાય છે.

(૨૭) સજીવ ‘અપભ્રંશ’ બોલીઓ એ મધ્યકાલીન ભારતીય આય (middle Indo-Aryan) ભાષાનું આદ્ય સ્વરૂપ છે.

(૨૮) ‘ અપભ્રંશ ’માં ગદ્યમાં લખાયેલી કાંઈ કથા હજી સુધી મળી આવી નથી.

(૨૯) અપભ્રંશમાં તાંત્રિક સાહિત્ય છે. દા. ત. ‘ કાકાકર્ણવ ’.

(૩૦) ‘ અપભ્રંશ ’ના વિસ્તૃત નિરૂપક હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એઓ ‘ અપભ્રંશ ’ના પાણિનિ છે. એમનું હિદાહરણપૂર્વકનું ‘ રસિ. હે. નામનું ’ ગ્રંથાકરણ, એમનાં કુમારવાલ્મીયરિય ને ‘ છંદોડનુશાસન ’ અને એમની રમણાવલી એ પાષ્ટ્ય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે અદ્વિતીય સાધનો છે.

(૩૧) ‘ અપભ્રંશ ’ના કવિઓનું સર્ગક બળ પ્રશંસનીય છે.

(૩૨) હિંદીના કટલા એ કવિઓ ‘ અપભ્રંશ ’ના કવિઓના પ્રણી છે. ૫

(૩૩) લગભગ ૩,૫૦૦ વર્ષ સુધી—અતિપ્રાચીન સમયથી માંડીને

૧ જુઓ પૃ. ૨૪૧. ૨ સિંહ ૬૦ (અ. ૮)ના બીજા પાદમાંનાં નામોનો ને યોધા પાદમત ધાતુના આદેશોનો રાષ્ટ્ર-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ૫. એચરદાસે “ હેમચન્દ્રના આદેશ-વિધાનો ” નામના લેખમાં વિચાર કર્યો છે. આ લેખ આ. મુ. ૨મા અ.માં પૃ. ૨૧૬-૨૩૭માં છપાયો છે. ૩ જુઓ પૃ. ૨૨૬. ૪ આના પત્ર ૧અમાં જે પશ્ચાત્ત્યથી રૂઝ થતી ગાથા છે તે લીલાવટિકામાં ૧૦૬૧મી ગાથારૂપે જોવાય છે. ૫ જુઓ પૃ. ૨૧૪.

તે આજ દિન સુધી જે ભાષાનાં અવિચ્છિન્ન ઝરણાંનું પ્રતિબિંબ લોકના સાહિત્યમાં જોવાય છે એ ભારતીય-આર્યભાષા (Indo-Aryan) આ દૃષ્ટિએ જન્મતના કોઇ પણ ભાષા-સમૂહના ઇતિહાસમાં અજોડ છે.^૧

(૩૪) જૈનો અને બૌદ્ધોએ પાષ્ટ્ય ભાષામાં કૃતિઓ રચી છે તેનું એક કારણ એ છે કે એનો અભ્યાસ એમને પોતપોતાના સંપ્રદાયની મૌલિક કૃતિઓ સમજવામાં સુગમતા કરી આપે તેમ છે.

(૩૫) યુરોપમાં પાષ્ટ્યનો પ્રચાર દોઢેક સૈકાથી છે.^૨

(૩૬) સં. તરફના પક્ષપાતના અતિરેકથી પાષ્ટ્ય સાહિત્યની થયેલી હિપ્તેક્ષા પાષ્ટ્ય સાહિત્યના નાશનું એક સ્પષ્ટ કારણ છે.^૩

(૩૭) સં. એ કેવળ પંડિતોની જ ભાષા છે, જ્યારે પાષ્ટ્ય એ પંડિતોની તેમજ આમ જનતાની ભાષા છે. અન્ય સ્થાનોમાં કહું તો સં. એ વૈભવશાલીઓની પ્રતિનિધિ છે, જ્યારે પાષ્ટ્ય એ દરિદ્ર-નારાયણની યે પ્રતિનિધિ છે.

૧ જુઓ PLOIC (p. 7.). ૨ પાષ્ટ્યનું સૌથી પહેલું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ લેટિન ભાષામાં પ્રો. લાસને ઇ. સ. ૧૮૩૭માં રચ્યું એમ ડૉ. બનારસીદાસે Shri Mahāvīra Commemoration Volume [શ્રીમહાવીરસ્મૃતિત્રય (ભા. ૧)]માં એમના લેખ નામે “વિદેશોં મેં પ્રાકૃતકા પ્રચાર” (પૃ. ૨૦૫)માં કહ્યું છે. ડૉ. પિરોલે ‘ડાહ્ટરેટ’ની પદવી માટે લેટિનમાં De grammaticis praeritiis નામનો ૪૩ પૃષ્ઠનો નિબંધ ઇ. સ. ૧૮૦૪માં પ્રેસોથી લખ્યો. આમાં પાષ્ટ્ય ભાષાનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ છે. ડૉ. પિરોલે જર્મનમાં Grammatik der Prakrit-Sprachen નામનું ૪૩૦ પૃષ્ઠનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૦૦માં રચ્યું છે. આ વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ તરીકે ૮૬ પૃષ્ઠની કૃતિ નામે Materialien zur Kenntnis des Apabhramśa : Ein Nachtrag zur Grammatik der Prakrit-Sprachen રચી બર્લિનથી ઇ. સ. ૧૮૦૨માં છપાવી છે. આ હપરાંત જર્મન અનુવાદપૂર્વકનું સિ. ૬૦ (અ. ૮) Grammatik der Prakrit-Sprachen નામથી બે ભાગમાં ઇ. સ. ૧૮૭૭-૮૦માં એમણે સંપાદિત ક્યું છે. ૩ જુઓ પૃ. ૨૨૧.

(૩૮) પાઠ્ય અને સંં એ બે મૂળે બિન્ન ભાષા નથી, પણ એક જ સિદ્ધાન્તી બંને બે જાણુઓ છે. સામાન્ય જનતાની બોલચાલની— રાજના વ્યવહારની ભાષા તે પાઠ્ય છે અને એના ઉપર વ્યાકરણના સંસ્કારરૂપ દોષ ચડાવાતાં એનું ઉદ્ભવેલું કૃત્રિમ—સંસ્કારિત સ્વરૂપ તે ‘ સંસ્કૃત ’ છે. જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે ભાષાને સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું છે અને મળે છે ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે એ ભાષાએ પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ મૌલિક પાઠ્ય સ્વરૂપની સાથે સાથે સંં સ્વાંગ ધારણ કર્યો છે અને એ એમ કરે છે. આમ ભાષાના પાઠ્ય અને સંં એ બે સ્વરૂપોને કોઈ ક્ષેત્ર કે કાળની મર્યાદા નથી. ગુજરાતીનો વિચાર કરીશું તો એનાં પણ પાઠ્ય-ગુજરાતી અને સંં ગુજરાતી એમ બે રૂપ છે એમ આપણે કહી શકીશું. આ હકીકત અંગ્રેજી છત્યાદિ ભાષાને પણ લાગૂ પડે છે એટલે કે પાઠ્ય-અંગ્રેજી, સંં અંગ્રેજી છત્યાદિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ પ્રમાણે સમય અને સાધન અનુસાર ‘ પાઠ્ય ભાષાઓ અને સાહિત્ય ’ની આછી રૂપરેખા આલેખતાં મારે હાથે જે કંઈ દોષ ઉદ્ભવ્યા હોય તેને અંગે હું વિમલસૂચિત રૂપરેખાચરિત્ર (પ. ૧૧૮)ના

૧ આર્ય વિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા (પૃ. ૧૬૫-૨૩૧)માં પં. બેચરફાસનો “ પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય ” નામનો લેખ છપાયો છે. ભાષાના દૈવી અને માનુષી એ બે પ્રકારની સમજણ, ભાષાની વિષમતાનાં-અનેકતાનાં કારણોનો નિર્દેશ, પાલી(સિ) અને પ્રાકૃતનો અભેદ, પ્રાકૃતના મૂળ કાઠા તરીકે વેદસમયની લૌકિક ભાષાનો ઉલ્લેખ તેમજ વૈદિક અને પ્રાકૃત ભાષાઓની ઊલના એટલી બાબતો ભાષાને અંગે વિચારાદ્ય છે. આના પછીનો સાહિત્યને લગતો વિભાગ આના હિસાબે મોળો છે. એમાં પાલિમાં સ્વાયેલાં ત્રણ પિટકો અને એના ૧૭ (૭+૫+૫) વિભાગોનો તથા અ. મા. આગમોનો નામોદ્લેખ છે તેમજ યૌક્તોના તેમજ જૈનોના કેટલાક મૌલિક અને આદિમ ગ્રંથોમાંથી ઉતારા છે. ૨ “ ભારતીય વિદ્યા ” (ભા. ૨, અં. ૨, પૃ. ૧૬૩-૨૧૨)માં પં. નાથુરામજી પ્રેમીનો “ પદ્મચરિત્ર ચૌર પદ્મપુરાણ ” નામનો લેખ છપાયો છે. આમાં પાઠ્ય અને સંં એ બે શાખાઓની ઊલના છે. વળી ‘ રૂપરેખાચરિત્ર ’ને વીરસંવત ૫૩૦ની કૃતિ માનવાની તરફેણમાં મત દેવાયો છે (જુઓ પૃ. ૧૬૭).

નિમ્નલિખિત પદના ભાવનું અર્થન કરું છું:—

“કળં અહરિતં વા જં એત્ય કયં પમાયદોતેણં ।

તં મે પરિપૂરેતં સમન્તુ હહ પળિહયા સઘ્વં ॥ ૧૧૬ ॥”

અન્તર્માં વિક્રમસિંહે રચેલા ‘પારસી-સંસ્કૃત’ કોષના મંગલાચરણ-
૧૫ અને સં૦, મં૦, સો૦ અને માગદીમાં રચાયેલા ચરણવાળું નિમ્ન-
લિખિત ૧૫૬ સ્તૂ કરી સૌ કોઇનું સાનંદ મંગળ ઇચ્છું છું:—

૨“વદ્ગૌરયુતિદેહસુન્દરરદ્જ્યોત્સ્નાજલૌષે મુદા

દદ્ગુણાસણસેયપંકજમિળં નૂળં સરં માણસં ।

અયં ચિંતિય સ્મૃતિ એસ કરંદે ન્હાળંમિ હંધો મર્દિ

શા પક્ષાલલુ માલદી મયવદી જઘાણુલિતં મળં ॥”૩

૧ ગ્રે૦ અ૦ મં૦ (પૃ. ૩૬૭-૩૭૧)માં ડૉ. બનારસીદાસનેા “વિક્રમ-
સિંહરચિત પારસી-સંસ્કૃત કોષ” નામનો લેખ છપાયો છે તેમાં પૃ. ૩૭૦માં આ
પદ અપાયું છે. એાથા ચરણની શરૂઆતમાં સા છપાયું છે તે શા ભેદથી એટલો
મેં ફેરફાર કર્યો છે. ૨ જેના ગૌર (શ્વેત) પ્રભાવાળા દેહ અને સુન્દર ફાંતની
અન્દિકાશ્પ જલસમૂહમાં (એના) આસનરૂપ શ્વેત કમળને સાનંદ ભેદને આ
ખરેખર ‘માનસ’ સરોવર છે એમ વિચારી એમાં રનાન કરવાનેા વિચાર આ
હંસ કરે છે તે કમવતી ભારતી જડતાથી વિષ ચિત્તનું પ્રક્ષાલન કરે. ૩ આ
નિબંધ પૂરો કર્યા પછી એસફ. ટી. શિપલે (Shipley) દ્વારા સંપાદિત Ency-
clopedia of Literature (Vol. 1) મારા ભેવામાં આવ્યું. એમાં પૃ.
૪૮૧-૪૮૦માં ભારતીય સાહિત્યના એક વિભાગરૂપે ‘પ્રાકૃત’ સાહિત્ય ઉપર ડૉ.
ઉપાધ્યેનેા લખેલો લેખ છપાયેલો છે. આમાંથી એકાદ બાબત સિવાય કાચે જ
કોઈ નવીન બાબત આ નિબંધ તપાસી જતી વેળા હમેરવા જેવી જણાઈ છે.
મારે અંગ્રેજીમાં આ સંબંધમાં વિસ્તૃત પુસ્તક લખવાની શાબના છે અને એથી મેં
એ દિશામાં થોડોક પ્રયાસ પણ કર્યો છે. એનું પૂરેપૂરું સક્રિય ફળ આવે તે
પહેલું પણ કોઈ પ્રતિભાશાળી વિદ્વાનને હાથે આ વિષયનું સાંગોપાંગ અને સમુચિત
નિરૂપણ થઈ એ પ્રકાશિત થશે તો મને આનંદ થશે.

પુરવણી

પૃ. ૬, પં. અંત્ય. પુચ્ચકૂખાણુ—માસ ઉપર જ્ઞાનવિમલસુરિએ વિક્રમસંવત ૧૭૫૮માં રચેલા ગુજરાતી વાર્તાક્રમાં ગુજરાતીને 'પ્રાકૃત' કહી છે, અને સાથે સાથે એની પ્રશંસા કરી છે. ન્યાયાચાર્ય યશો-વિજયગણિએ ગુજરાતીને 'લોકગિરા' કહી છે.

પૃ. ૫૧, પં. ૨૨. આમાં મામહી લાપા અને સાહિયનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે.

પૃ. ૬૯, પં. ૬. આ કૃતિના પ્રથમ અધ્યાયનું નિમ્નલિખિત ૧૩મું પદ વિચારતાં એમ લાગે છે કે અશ્વતર, કપિલ, કંબલ, કોહલ, કૌણ્ડિન્ય અને વસિષ્ઠ એ છયે પથ્ય કોષ હંદઃશાસ્ત્ર કે પછી નાટ્યશાસ્ત્ર રચી તેમાં હંદોનું નિરૂપણ કર્યું હશે:—

“વાચ્છન્તિ યતિં પિપ્પલ-વસિષ્ઠ-કૌણ્ડિન્ય-કપિલ-કમ્બલમુનયઃ ।
જેચ્છન્તિ મરત-કોહલ-માણ્ડવ્યા-અશ્વતર-સૈતવાયાઃ કેચિત્ ॥ ૧૩ ॥”

૧૭૬૦૬૫સાસણુ—જિનેશ્વરસુરિએ ૨૪ ગાથામાં આ હંદને લગતી નાની કૃતિ જ. મ.માં રચી છે. એમાં ગાથા અને એમાંથી ઉદ્દાહરણો અન્ય હંદોનું નિરૂપણ છે.

હંદકૌસ—જોનાનંદ-પુરતકાલયની ૧૭૬૦ ક્રમાંકવાળી ચાર પત્રની હાથપોથી વિ સં. ૧૭૧૩માં આવક કેદ દ્વારા લખાયેલી છે એમ એની અંતિમ પંક્તિ ઉપરથી જણી શકાય છે. એની પહેલાંની ત્રીજી પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

“જયપ્રમેળ દોહેરસ્થિતેન લિખિતોઽયં હન્દકોસઃ”

આ ઉપરથી જયપ્રભજી આ હંદકૌસના રચનાર હોય એમ લાગે છે.

૧ જિનરત્નકોશ (પૃ. ૪૬૫)માં આનો હંદોહારશાસ્ત્ર તરીકે નિદેશ છે. આના ઉપર મુનિચન્દ્રસુરિએ સં.માં શ્લોક રચી છે.

આ છંદકોસમાં ૭૫ આશા છે. તેમાં પહેલી અને છેલ્લી આશા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે:—

‘ ભાજોયણદ્વિયાણં સુરનરતિરિયાણ હરિસસંજવે(જ)ની ।

સરસરસવલ્લંકારં સુમહત્યા જયત જિણવાળી ॥ ૧ ॥ ”

“ હય પાદ્યલંકારં કહ્યહ(ય)નામ(મા)હં સુપ્પસિદ્ધાહં ।

મણિયાહં લક્ષ્મલક્ષ્મણજુય(યા)હં હહ છંદકોસંમિ ॥ ૭૫ ॥ ”

છંદોલક્ષણ—અમદાવાદના ડહેશના ભંડારમાં છંદોલક્ષણ નામની જે પાઠ્ય કૃતિ હોવાનો જિનરત્નકોશ(પૃ. ૧૨૭)માં ઉલ્લેખ છે તે આ છે.

૧ છંદ:શીખર—રાજશીખરની આ કૃતિનું પાંચમું—અંતિમ પ્રકરણ જે સં.માં છે એમાં ‘ ઉત્સાહ ’થી માંડીને ‘ દ્વિપદી ’ સુધીના અપભ્રંશ છંદો વિષે નિરૂપણ છે.

પિંગલસાર—જિનરત્નકોશ(ભા. ૧, પૃ. ૨૪૯)માં આ કૃતિ પાઠ્યમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. વિ. સં. ૧૬૬૨ની આસપાસમાં થઇ ગયેલા કવિ રાજમલ્લે પાઠ્ય, અપભ્રંશ તેમજ સં.માં પિંગલમન્થ (છંદોવિદ્યા) રચેલ છે તે શું આ જ કૃતિ છે ?

પૃ. ૭૫, પં. ૧૬ પછી. હસ્તિમલ્લનાં નાટકો—૩૪. સ. ૧૨૬૦થી ૧૩૪૭ના ગાળામાં વિદ્યમાન, સં. અને કાનડી ભાષાના ગણ્યકાર અને ગોવિંદભટ્ટના પુત્ર દિગંબર હસ્તિમલ્લે અંજના-પવનંજય, ધર્મધિલી-કલ્યાણ, પવિત્રાન્તકૌરવ યાને સુલોચના અને સુલદ્રા-હરણ એમ ચાર નાટકો રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત ઉદયનરાજ, ભરતરાજ અને મેઘધર એ ત્રણ નાટકો તેમજ પ્રતિષ્ઠાતિલક પણ એમની કૃતિ તરીકે ગણવાય છે.^૧

૧ આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૭૬માં લખાઇ છે. જુઓ જિનરત્ન-કોશ (પૃ. ૪૬૫). ૨ જુઓ શ્રી. મૂલચંદ દિ. કાપડિયા તરફથી શ્રીર-સં. ૨૪૭૪માં પ્રકાશિત જૈનાચાર્ય (પૃ. ૧૩૯). ૩ જુઓ જૈનાચાર્ય(પૃ. ૧૩૬). ૪ આ મા. દિ. જૈ. ગ્રં.માં વિ. સં. ૧૯૭૩માં પ્રકાશિત છે. ૫ આ મા. દિ. જૈ. ગ્રં.માં વિ. સં. ૧૯૭૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. ૬ જુઓ જૈનાચાર્ય(પૃ. ૧૩૭).

૫. ૭૮, પં. ૧૭ પછી. વીથી—રામપાણિવાદે અન્દિકા અને
૧લીલાવતી નામની એ વીથી રચી છે.

૫. ૮૨, ટિ. ૧ (આલુ). તરંગવર્ધ—વિસેસાંની રહેમચન્દ્રસરિકૃત
બૃહદ્વ્રતિ નામે શિષ્યલિપિ (પત્ર ૬૪૬)માં તરંગવર્ધનો લૌકિક કથા
તરીકે ઉલ્લેખ છે તે શું આ કથા અણ્ણઓગદાર (સ. ૧૩૦, પત્ર
૧૪૬આ) ઇત્યાદિમાં લોકોત્તર કથા તરીકે નિર્દેશાયેલી કથાથી ભિન્ન છે ?

૫. ૮૬, પં. ૭. ૧૧ ઉપાખ્યાનોથી અલંકૃત આ પૃથ્વીમચરિયમાં
૬૫૪૫ અને માત્રાખંડની વિવિધતા જોવાય છે. આમાં કદાચક હંદ
સાત વાર, શશિકલા એક વાર અને ષશાદ્વલવિકોડિત ચાર વાર વપરાયેલ છે.
૫૦ એ. આ. (૫. ૨૮૧)માં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

“ પામે હંદ દબૃહત્પ્રલિપ્તમાં છે નહિ. આ વિશિષ્ટ પ્રયોગના આધારે હું
વિમલસૂરિને વરાહમિહિર અને ઉમાધના પછી સાતમા સતતના અંતમાં મૂકું છું.”

૫૦ એ. (૫. ૧૧૮, સ્ત્રો. ૧૩૦)ને અંગે ૫૦ એ. આ.માં કહ્યું છે:—

“ પ્રસ્તુત ગાથામાં જે પૃથ્વીમચરિયની રચનાનું ૧૫૧ નોંધ્યું છે, તે અન્ય
જેન કવિએ પૂર્વકાળમાં રચેલું પ્રાકૃત પૃથ્વીમચરિય સમ્ભવે છે, નહિ કે ઉત્તરકાળમાં
વિમલસૂરિએ રચેલું પૃથ્વીમચરિય.”

આ એક વિલક્ષણ બદલે અસંગત કદવના છે. અહીં એ ઉમેરીશ કે
૫૦ એ. ઉપર ઓકે અસર છે એમ માની એનો રચનાસમય નક્કી

૧ આ એક અંકવાળી વીથી ઇ. સ. ૧૬૪૭માં Journal of the Travancore Univ. Oriental Mss. Library (III, 2-3)માં છપાઈ છે.
૨ આને બદલે ૫૦ એ. આ. (૫. ૨૦૩)માં હરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ છે તે ભૂલભરેલો છે. ૩ આ હંદમાં શિશુપાલવર્ધ (સ. ૪)નું ૪૫૫ પદ છે, અને સ. ૧૫૫નું ૬૧૫ પદ સ્વરૂપમાં છે. ૪ ૫૦ એ. આ. (૫. ૨૮૧)માં માર્ધ આ એક વાર વાપર્યાનું કહ્યું છે તે કથન જ્ઞાન્ત છે, કેમકે સં. ૧, સ્ત્રો. ૭૫; સં. ૧૭, સ્ત્રો. ૧૬; અને સં. ૧૬, સ્ત્રો. ૨૦ એમ ત્રણ સ્ત્રોકો શાદ્વલોમાં છે. ૫ શશિકલા. ૬ આમાંનાં કેટલાંક પદોના હંદનાં નામ વિષે આપણે અઘાપિ અજ્ઞાત છીએ. ૭ આ કવિના શિશુપાલવર્ધ (સ. ૭)ના સ્ત્રો. ૧૬-૧૮ ને ૪૬ ઉત્તરપથની સૌના પહેરવેશ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

કસ્તી વેળા એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે કે યવન-જાતકની નેપાક્તની હાથપોથી ફટલાંક વર્ષો પર મળી આવી છે એમાં ગ્રીક અક્ષર છે, છતાં એનો સમય ઇ. સ. ૧૬૬નો મંજૂર કરાયો છે.

પૃ. ૧૦૩, પં. ૧૬ પછી. સિરિયન્ડ્રકેવલિયરિય—સિદ્ધિએ (ગુપ્ત)-સંવત ૫૬૮માં એટલે કે ૧ વિ. સં. ૬૭૪માં જે સં.માં શ્રીચન્દ્રકેવલિયરિય રચ્યું છે તેમાં એમણે આની પૂર્વે રચાયેલા પાંચ ચરિત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પૃ. ૧૦૫, પં. ૧૫. આ કથાનો જિનરતને સં.માં પછરપે લીલાવતીસાર એ નામથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. આ મહાકાવ્યના દ્વિતીય ઉત્સાહની પુષ્પિકા ઉપરથી જણાય છે કે આ મૂળ કથા પાંચમાં છે અને એનું નામાંતર નિર્વાણલીલાવતીકથા છે. જુઓ જે. લાં. ગ્રં. સ. (૫ ૪૩).

પૃ. ૧૦૬, પં. ૧૪. પાર્વતી અને ઈશ્વરના ભક્ત આ કવિએ પોતાની પત્નીની પ્રાર્થના પરથી કહેલી રિદ્ય-માનુષ પ્રકારની આ ડહીલાવઈકહુ કાવ્યાલંકારમાં દર્શાવાયેલા કથાના લક્ષણને અનુરૂપ છે ઈમુખ્યતયા ગાથામાં રચાયેલી આ કથાનો શ્લો. ૬૦૭ પંક્તિક (૧)માં, શ્લો. ૧૧૭૦ પૃથ્વીમાં, શ્લો. ૧૨ વંશસ્થમાં અને શ્લો. ૨૪ અને ૬૬૮

૧ જુઓ જે. સા. સં. ૬. (પૃ. ૧૮૫-૬). ૨ બીજા જિ પ્રકારો તે માનુષ અને દિવ્ય છે. જુઓ ગા. ૩૫. જ્વન્યાલોકે (ઉદ્ધોત ૩, પૃ. ૧૪૫)માં દિવ્ય-માનુષ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે. ૩ સિં. જે. ગ્રં. તરફથી સં. દીકા, પદસૂચી અને ડા. ઉપા-દ્યેની અચેષ્ટ પ્રસ્તાવના તેમજ (સં. પર્યાય અને અથા વિનાના) સમ્પ્રદાય સહિત આ ઇ. સ. ૧૬૪૬માં છપાવાઈ છે. આ દીકાના કર્તા શ્વેતાંબર મુનિ હશે. એમણે 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિને પૃ. ૨૦ ને ૧૬૩માં 'પ્રજુઘી' કહ્યા છે. આથી આ દીકાકાર એમના પછી (ઇ. સ. ૧૧૭૨ પછી) અને દીકાની એક હાથપોથી ઇ. સ. ૧૪૦૪ની મળે છે આ હિસાબે એના પહેલાં થયા છે. અલયસાનરકૃત દીકા-વાળી અજ્ઞાતકૃત લીલાવતીની હાથપોથી અહીંના જૈનાનન્દ-પુસ્તકાલયમાં છે. ૪ શ્લો. ૪૬ ને પંખી વચ્ચે મધ્યાત્મક લખાણ છે. ૫ દરેક પાદમાં સોળ અક્ષરો છે. ૬, ૮, ૯, ૧૦ અને ૧૧ એમ પાંચ ગણ અને ઉલ્લેખ ગુરુ અક્ષર છે. આમ આ કોઈ અક્ષરશૂન્ય છે.

ચાદ્ધલવિહીક્ષિતમાં છે. લીલાવર્ધકહાની બાપા “ મરહદ-રેસિ-ભાસા ” છે એમ કવિએ જ્ઞાતે ગાયા ૧૭૭૦માં કહ્યું છે. એમાં કોઈ કોઈ સ્થલે અપભ્રંશનો પાસ જોવાય છે. ડૉ. ઉપાધ્યેએ પ્રસ્તાવનામાં આ કૃતિના સમય વિષે કામચલાઉ વિધાન તરીકે ઇ. સ. ૮૦૦નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રંગમંચે કહ્યું છે કે લગભગ ૧૨૦ ગાયા પછીની સં. ટીકા ઉછાયા જેવી છે. ગા. ૨૪ વાગ્ગતના કાવ્યાનુશાસનની અલ્પકારિતિક નામની રવોપગ્નિ (પૃ. ૨૧)માં, ગા. ૨૫ સરસ્વતીકંઠાહરણ (પૃ. ૫૨૬)માં તેમજ ગા. ૧૦૬૧ હેમચન્દ્રચરિત ૪૭ હાડનુશાસન^૫ (પત્ર ૧ અ)માં જોવાય છે. ગા. ૨૨૨ વજ્રજાલગની ગા. ૬૫નું અને ગા. ૧૧૪૧ ગા. ૨૧૬નું રમરથ કરાવે છે.^૬

પૃ. ૧૨૦, પં. ૧૧. મહાયશુન્દરીચરિત - હુરિરાજે આ ચરિત્ર

૧ આ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૮-૪૦)માં લીલાવર્ધની નામની કૃતિઓનો પરિચય અપાયો છે. ૧) બળી અહીં કથાના મુખ્ય દર્શક સુપ્ત-ગોદાવરી-ભીમ તથા કથાના નાયક હાલ તેમજ આ કથાની ભાષા વિષે વિચાર કરાયો છે. ૨ જુઓ એમની ઉપયુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૫). ૩ એજન (પૃ. ૧૫ અને ૮૬). જાયા તરીકે ખૂટતો ભાગ ડૉ. ઉપાધ્યેએ પૂરા કર્યો છે. ૪ ‘ એ ’ અને ‘ ઓ ’ પદને અંતે હ્રસ્વ હોઈ શકે એ દર્શાવવા આ અવતરણ અપાયું છે. આ મટિનું બીજું અવ-તરણ ગા. સ. (૧-૭૫)નું છે. પ્રથમ અવતરણનો પૂર્વાર્ધ સુરશુન્દરીચરિત (પરિ. ૩, શ્લોક. ૨૪૫)ના પૂર્વાર્ધ સાથે મળે છે. ૫ આમાં નૃત્ય સાથે સંબંધ અને ધિંગલ તથા કેદાર દ્વારા નહિ નિર્દેશાયેલા એવા નટચરણ અને નૃતગીતિ એ નામનાં બે સં. છંદોનાં લક્ષણો છે. એ કોઈ જૈન (૧) આચાર્ય નૂતન સંસાઓમાં સુત્રોમાં રમેલી રત્નમંજુષા (અ. ૩) સાથે પૂરેપૂરાં મળે છે. આ રત્નમંજુષા ઉપર કોઈ જૈનનું લાખ્ય છે. એમાં આ છંદોને અંગે જે એકેક લેખકરણ છે તે ચતિની અપેક્ષાએ છંદોડનુશાસનનાં લેખકરણ કરતાં ક્ષતરતાં છે. જુઓ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ તરફથી ઇ. ૧૯૪૯માં પ્રો. વેલણ્કર દ્વારા સંપાદિત સહાયક રત્નમંજુષાનાં અંગ્રેજી ટિપ્પણ (પૃ. ૫૧-૫૨). વિશેષ મટિ જુઓ જૈ. ધ. પ્ર. (પૃ. ૬૬, અં. ૧૦)માં પ્રસિદ્ધ ચનારો મારો લેખ જ્યાં “ નટચરણ અને નૃત (ત્ય)ચતિ. ” ૬ જુઓ ડૉ. ઉપાધ્યેની પ્રસ્તાવના તેમજ અંગ્રેજી ટિપ્પણો. આ જગ્યામાં કથાનો સારાંશ અપાયો છે.

પાષ્ઠ્યમાં પદ્યમાં ૮૦૦ શ્લોકમાં રચ્યું છે.^૧ વળી કોઈકે ૧૨૯૬ ગાથામાં પાષ્ઠ્યમાં આ રચ્યું છે.^૨

પૃ. ૧૨૩, પં. ૬ પછી. ઇનાંજીવ્યંદ્યરિય—વાસવચંદ્રે આ પાષ્ઠ્યમાં રચ્યું છે, અને એનું કંઠક કાપાંતર પૂજ્યપાદ યોગીએ કયું છે. આ કાપાંતરનો ઉલ્લેખ ઇ. સ. ૧૬૫૯માં રચાયેલા આજ નામના કંઠક ગ્રંથમાં છે.

જસહસ્રચરિય—માનદેવે-દે આ રચ્યું છે. એના ઉપર પદ્મસુન્દર-ગણિની વૃત્તિ છે.^૪

પૃ ૧૨૭, પં. ૧૪. ધર્મદાસગણિની ઉવચ્ચેસમાહારમાં લગભગ ૭૦ કથાનો નિર્દેશ છે, જ્યારે એના અનુકરણરૂપ અને આશરે એના એક પંચમાંથી જેવડી ધર્મોવચ્ચેસમાહારમાં ૧૫૮ કથાનું સૂચન છે. વિ. સં. ૯૧૫માં પગ૭૮ શ્લોક જેવડા રવોપસ વિવરણ્યમાં ફેટલાંક^૫ અવતરણો છે. આ વિવરણ્ય સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, વ્યાવહારિક, ધાર્મિક ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે.^૬ આમાં જ.મા.માં સુભાષિતો છે. ઉવિવરણ્યગત કથાઓમાં પદ્યની સાથે સાથે ગદ્ય પણ છે.

ધર્મોવચ્ચેસમાહાર ઉપર વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૧માં આ વિવરણ્યને આધારે ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણ્ય વિસ્તૃત વિવરણ્ય પાષ્ઠ્યમાં રચ્યું છે, પણ એમાંથી એક વિવરણ્યકારે મૂલકારના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.^૮

નેમિચરિય ને દુમુણિચરિય—જયસિંહસૂરિકૃત ઉવિવરણ્યની પ્રશસ્તિ

૧ જીએ. જિનરત્નકોશ (પૃ. ૪૬૫). ૨ એનન (પૃ. ૩૦૨). ૩ જિન-રત્નકોશ (પૃ. ૪૬૫)માં આને જ્ઞાનચન્દ્રચરિય કહ્યું છે. ૪ એનન(પૃ. ૪૬૬). ૫ પૃ. ૭માં વર્ણિકાચરિયની કોઈ કૃતિમાંથી સં. અવતરણ્ય અપાયું છે. અવતરણ્યોની સૂચી પરિશિષ્ટ તરીકે અપાઈ છે ખરી પણ એનાં મૂળનો નિર્દેશ નથી. ૬ પૃ. ૭૫માં રામાવેધનો, પૃ. ૮૧માં કંબલચણનો અને પૃ. ૧૯૦માં ચંત્રમય કથોતનો નિર્દેશ છે. ૭ વિવરણ્ય (પૃ. ૧૫૬)માંની મામડિયાની કથા “મૂરખો” નામની લોક-વાર્તા સાથે સરખાવવા જેવી છે. આ કથામાં જોહાર ચપ્પડ ‘જુહાર’ના અર્થમાં વપરાયો છે. ૮ વિ. સં. ૧૩૨૪ની આસપાસમાં જીનિદેવસૂરિએ સં. વિવરણ્ય રચ્યું છે. તેમાં પણ આ જ પરિચિત છે. ૯ વિવરણ્યના અંતમાં અઢાવીરનામીના ૧૧ ગણધરો

(પૃ. ૨૨૬)માં આ સ્મરણે 'નેમિચરિય' નામની પોતાની કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વિવરણમાં જે 'દુરમુણિચરિય' અને 'દ્વિમુનિચરિય'ની કેટલીક વાર ભલામણ કરાઈ છે તે કૃતિ શું આ વિવરણકારની છે અને પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં સૂચવ્યા મુજબ શું એ પ્રાકૃતમાં છે ?

પૃ. ૧૫૩, પં. ૧. *ગુરુતત્ત્વવિહિચ્છય—ગુરુના સ્વરૂપનો નિષ્ક્રમ કરાવવામાં અદ્વિતીય સાધનરૂપ આ પ્રાસાદિક કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશો-વિજયગણિએ ૪૦ મંત્રોમાં ચાર ઉદાસોમાં રચી છે. એમાં અનુક્રમે ૨૦૮, ૩૪૪ ૧૮૮ અને ૧૬૬ યાચા છે. પ્રથમ ઉદાસમાં વ્યવહાર-દષ્ટિ અને નિશ્ચય-દષ્ટિનું સ્વરૂપ દાખલા-દલીલપૂર્વક સમજાવાયું છે. તર્ક અને સિદ્ધાંતનું સમતોલપણ સાચવીને બીજા ઉદાસમાં આગમાદિ પાંચ વ્યવહારનું નિરૂપણ છે. ત્રીજા ઉદાસમાં પાર્શ્વરથાદિ કુચુર્યોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એમાં ઉપસંપદ લેવાની અર્થાત્ ગચ્છાંતર કરવાની પરિપાટીનું વર્ણન તો એટલું બધું વિશદ, વ્યવસ્થિત અને વિશાળ સ્વરૂપે અપાયું છે કે જૈન સંધનો અને ખાસ કરીને સાધુસંધના વિશિષ્ટ અને સમુચિત બંધારણનો ઇતિહાસ એ પૂરા પાડે છે. ચોથા ઉદાસમાં સુચુર્યનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. પુલાકાદિ પાંચ નિર્મલ્યોનું નિરૂપણ ૩૬ દ્વાર દ્વારા એટલા વિસ્તારથી અપાયું છે કે એ એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ બની જાય છે. દૂકમાં,

અને જાહેરવામાંથી માંડીને દેવવાચક સુધીના ૨૪ મુતસ્થવિરોનું સંકીર્તન છે, અને સ્વાર બાદ ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતી ૩૧ પદ્યની પ્રશસ્તિ જ. મ.માં છે.

૧ સં. છાયા સહિત પ્રકાશિત હરિભોવએસમાલાની ઇ. સ. ૧૯૪૯ની આવૃત્તિના “પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય” (પૃ. ૧૫)માં આની તાડપત્રીય પ્રતિગત પ્રશસ્તિનો થોડોક ભાગ અપાયો છે. આ કૃતિ લગભગ ૧૨૦૦૦ શ્લોકો જેવડી હશે. ૨ આના વિષયાદિ માટે જુઓ. જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૫, અં. ૯)માં છપાયેલો મારો લેખ “દુરમુણિચરિય યાને દુરમુણિચરિય(મ)” ૩ ૭૦૦૦ શ્લોકો જેવડી સ્વોપજ સં. વૃત્તિ, ગું પ્રસ્તાવના, વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમલિપ્ત તેમજ ચાર પરિશિષ્ટો સહિત આ કૃતિ જો ૦ આં ૨૦ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૫માં છપાવાઈ છે. ૪ આ એકંદરે ૬૦૫ આશામાંની કેટલીક તો પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓમાંથી અહીં વણી લેવાઈ છે અને એ બાબત સ્વોપજ દીકામાં સૂચવાઈ છે.

ભારતીય સંપ્રદાયોમાં ગુરુ વિષે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનારને આ ચરણકરણાનુયોગની સૃષ્ટિક કૃતિ અમૂલ્ય સાધનરૂપ છે.

‘કુવકખકોસિયસહુરસકિરણુ ચાને પવયણુપરિક્ષા—રઅગિ-
ચાર વિસ્સામ (વિશ્રામ)માં વિલકત આ પદ્ધાત્મક કૃતિને એના કર્તા
મહોપાધ્યાય ઉદ્ધર્મસાગરગણિએ પ્રથમ નામથી જોળખાવી છે, જ્યારે
હીરવિજયસુરિએ આ કૃતિને માન્ય કરતી વેળા એનું બીજું નામ પાડ્યું
છે અને એના પ્રત્યેક વિસ્સામના અંતમાં વિ. સં ૧૬૨૯ના ચૈત્ર સુદ
દસમની તિથિ નોંધી છે. પહેલા વિસ્સામમાં તીર્થના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે.
ત્યાર પછીના દસ વિસ્સામમાં દિગંબર, પૌણ્ડ્રીય, ખરતર, આંચલિક,
સાધપૌણ્ડ્રીય, (ત્રિસ્તુતિક) આગમિક, લુપક, કકુક, બીજમતિ અને
પાશ્વચન્દ્રીયનાં મંત્રોની આલોચનાપૂર્વક તે તે મતોની ઉત્પત્તિ અંશકારે
સૂચવી છે. અંથનો લગભગ એક અનુર્થાશ જેટલો ભાગ ખરતરોની ચર્ચાને
લગતો છે; બીજા અનુર્થાશ જેટલા ભાગમાં દિગંબરો અને લુપકોને
લગતી હકીકત છે; બાકીના અડધા ભાગમાં અવશિષ્ટ સાતનો અધિકાર
છે. આ દસેને અંશકારે ‘કુપાણિક’ કહ્યા છે.

પૃ. ૧૬૨, પં. ૧૧ પંક્તિ સિદ્ધજૂપદ્ધતિ-ટીકા—ઉત્તરપુરાણની
પ્રશસ્તિમાં નિર્દેશાયેલ આ કૃતિ ધ્વજાકાર વીરસેને ક્ષેત્રમણિતને અર્પે
રચી છે. શું આ અપ્રાપ્ય કૃતિ પાછળમાં હશે ?

૧ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત આ કૃતિ પૂર્વાર્ધ તેમજ ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગમાં
૪૦. ૬. ૨૨. સંસ્થા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. બીજા ભાગના
અંતમાં સં.માં બીજક છે. સંપાદક આગમોદ્ધારક બંને ભાગમાં સાક્ષીભૂત અંથો,
વિરોધનામો, સાક્ષીરૂપ પાઠો અને સં. વિષયાનુક્રમ આપેલ છે. ૨ આમાં
અનુક્રમે ૧૦૧, ૭૫, ૧૪૧, ૨૩૯, ૫૯, ૧૩, ૩૬, ૧૭૩, ૪૨, ૧૨ ને ૬૯ પદ્યો
છે. ૩ એમણે ૬૨ ગાથામાં તત્તતરંગિણી વિ. સં. ૧૬૧૫માં રચી એને સ્વોપજ્ઞ
વૃત્તિથી વિભૂષિત કરી છે. આ કૃતિમાં તિથિઓની વૃદ્ધિ અને હાનિ વિષે ‘તપા’
અર્થની માન્યતાને આગળ રાખી ખરતરોની માન્યતાનું ખંડન કરાયું છે. આ કૃતિ
સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ સહિત ૪૦. ૬. ૨૨. સંસ્થા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૪માં
પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

પૃ. ૧૬૨, પં. ૧૪. 'કેવલજ્ઞાનપ્રમત્યૂહમભિજ્ઞી' પં. નેમિ-
ચન્દ્ર જૈનનો હિંદી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં ૧૧મી સદીમાં પાછવમાં
એક જૈન ગણિતનો ગ્રંથ લખાયાનો ઉલ્લેખ છે. એનું નામ તો અપાયું
નથી, પરંતુ આમાં મિશ્રિત પ્રશ્નોના ઉત્તર શ્રેણિ, વ્યવહાર અને કુદકની
રીતે અપાયાનો ઉલ્લેખ છે. સર્વનંદીએ યમગણિત-જ્યોતિષને અંગે કાઠ
કૃતિ રચી છે (પૃ. ૬).

પૃ. ૧૭૨, પં. ૨ કેવલજ્ઞાનપ્રમત્યૂહમભિજ્ઞીનો પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦)-
માં અહ્યૂહમભિજ્ઞીસારને પ્રશ્નશાસ્ત્રનો સાથી પ્રથમ સ્વતંત્ર ગ્રંથ
ગણ્યો છે. એમાં ૭૪ ગાથા છે અને એના કર્તા તરીકે ભદ્રપાદનું નામ
ખતાવાય છે. આ કૃતિનાં બે આલ્પ પદો: અહીં અપાયાં છે.

પૃ. ૧૭૩, પં. ૧૦. આયનાભૂતિસય—આ 'આય' પ્રશ્નપ્રણાલીની
કૃતિ છે. ૫ જિનરત્નકોશમાં સચવાયા મુજબ વોસરિભદ્રે ૭૫૦ ગાથામાં
૨૫ પ્રકરણોમાં સ્વોપસા ટીકા સહિત આ કૃતિ રચી છે.

પૃ. ૧૭૭, પં. ૭. સૂયગાઠ (સુધ૦ ૧, અ. ૮)ની નિજભૂતિ
(ગા. ૬૨)ની શીલાંકસૂરિકૃત ટીકામાં કહ્યું છે કે યોનિપ્રાણુતકથી
અનેક પ્રકારનું દ્રવ્ય-વીર્ય જાણવું. તાકિંકશિરોમણિ અસ્તવાદીએ એક
પદ્ય રચી એના પર જે દ્વાદશાસ્ત્ર-નયન્યક નામનું સ્વોપસા લાખ્ય રચ્યું છે
તેના ઉપર સિંહસૂરગણિની ટીકા છે. એમાં યોનિપ્રાણુતના ઉલ્લેખપૂર્વક

૧ આ સં. કૃતિ હિન્દી અનુવાદ અને વિવેચન તેમજ ત્રણ પરિશિષ્ટો સહિત
ભારતીય જ્ઞાનપીઠ (કાશી) તરફથી ડ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. ૨ આમાં
પાદી-ગણિત, ખીજ-ગણિત, સમતલ-રેખાગણિત, ધનરેખા-ગણિત, ગોલીયરેખા-
ગણિત, આપીય અને વક્રીય ત્રિકોણમિતિ, પ્રતિભા-ગણિત, શૂંગોળતિ-ગણિત,
પંચાંગનિર્માણ-ગણિત, જન્મપત્રનિર્માણ-ગણિત, પ્રહયુતિ અને કદયાસ્ત સંબંધી
ગણિત એમ ગણિતના અનેક પ્રકારો સંબંધી માહિતી અપાયેલી છે. ૩ જૈન
ગણિતના વિકાસનો સુવર્ણયુગ છઠ્ઠીથી બારમી સદીનો ગણાય છે. એને અંગતી
મૌલિક અને વિવરણાત્મક કૃતિ ૧૮મી સદી સુધી રચાઈ છે. ન્યુઓ ઉપરુક
પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૬). ૪ કલિત-જ્યોતિષ ઉપર જૈન ગ્રંથો છે. સાથે સાથે
કેટલીક જૈન કૃતિનાં નામ છે. ૫ આનાં બે આલ્પ પદો કેવલજ્ઞાનપ્રમત્યૂહમભિજ્ઞી
પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧)માં અપાયાં છે.

સચિત અને અચિત એમ બે પ્રકારની યોનિનો નિર્દેશ છે એમ કહી દીકાકારે સચિત યોનિનાં દ્રવ્યોના સંયોજનથી દાંત વિનાના મનુષ્યો, સર્પો ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરાય છે અને અચિત યોનિનાં દ્રવ્ય મેળવવાથી સોનું, રૂપું, મોતી, પરવળાં અને છે એમ કહ્યું છે.

પૃ. ૧૯૪, પં. ૨૩. એમ. કૃષ્ણમાચારિયરે History of Classical Sanskrit Literature (pp. 412-428)માં વર્ણવેલું અને એનાં રૂપાંતરો વિષે નિરૂપણ કર્યું છે.

પૃ. ૨૦૩, પં. ૧૮. મહામહા જગત્પતિને હાથે ઇ. સ. ૧૦૨૬માં થયેલા સોમનાથના ભંગનો ઉલ્લેખ આમાં છે,^૧ જોકે અન્ય સમકાલીન કૃતિમાં એ જણાતો નથી.

પૃ. ૨૧૨, પં. ૯. ‘અપભ્રંશ’નું વ્યાકરણ નામે Historical Grammar of Apabhramś's ડૉ. ગુણનન વાસુદેવ તગારે (Tagare) દ્વારા ચાર પ્રકરણમાં તૈયાર કરાયું છે.^૨ એમાં ઉપોદ્ધાતમાં ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ વિષે ચર્ચા છે, અને રચના-સમય અનુસાર કેટલીક ‘અપભ્રંશ’ કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે. વિશેષમાં પ્રદેશ અને સમયને લક્ષીને પાશ્ચાત્ય, દક્ષિણાત્ય અને પૌર્વાત્ય ‘અપભ્રંશ’ની કૃતિઓ નિરનિરાળી ગણવામાં છે.

પૃ. ૨૨૮, પં. ૧૨. ડાકાણુંવ—આ એક પદ્ધાત્મક ‘અપભ્રંશ’ કૃતિ છે. એના નામનો અર્થ ‘જ્ઞાનનો સાગર’ થાય છે. આ તંત્રાત્મક કૃતિ અઢાવીસ અંશમાં વિભક્ત છે. મૂળ સં. હાયા, તિમેટી રૂપાંતર

૧ આથી તો પાંચયજ્ઞાનીનામમાલા વિ. સં. ૧૦૨૬માં નહિ, પણ ૧૦૬૯માં રચાયેલું માનવા હું પ્રેરાઈ છું. ૨ આ “ઉક્ત કોલેજ પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ એન્ડ રીસર્ચ” હન્ડિટ્ડચુટ ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૮માં છપાયું છે. ૩ આનું સંપાદન શ્રી. નાગેન્દ્રનારાયણ ચૌધરીએ કર્યું છે અને એ કલકત્તાથી “મેટ્રોપોલિટન પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિશિંગ હાઉસ લિમિટેડ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

અને અંગ્રેજી ટિપ્પણ સહિત અપાયેલ છે. પ્રારંભમાં અંગ્રેજીમાં ૩૪ પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના છે. એમાં વ્યાકરણ અને છંદ વિષે નિરૂપણ છે.

પૂર્તિ—પૃ. ૭૮, પં. ૧૭. ઇ. સ.ના ૧૮મા સૈકામાં ધનશ્યામે નવ-બાહુચરિય નામનું સદૃષ અને કલિદ્રુપણ નામની સમસંસ્કૃત કૃતિ રચી છે.

પૃ. ૧૨૧, પં. ૭ (પછી). 'રથણ્યૂડકહા—આ કથા પ્રભુમ્નસુરિના પ્રશિષ્ય યશોદેવગણિએ રચી છે.

પૃ. ૧૫૩, પં. ૧. 'રણાસારહરસ—આ કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશો-વિજયગણિએ જ. મ.માં ૧૦૧ પલોમાં રચી છે. એમાં બાષાના પ્રકારો સાધુજીવનને લક્ષીને વિચારાયા છે. એના ઉપર સ્વોપજ વિવરણ છે.

પૃ. ૧૬૨, પં. ૩. રૂપણહાવાગરણ, સમવાય ઇલાદિમાં નક્ષત્રો સંબંધી જેટલું નિરૂપણ છે એટલું કોઈ અન્ય કૃતિમાં જણાતું નથી. જોઈસકરંડગામાં લગનનું જે નિરૂપણ છે તે ભારતીય જ્યોતિષની કેટલીક નવીન બાબતો પર પ્રકાશ પાડે છે.

કેટલીક સૂચનાઓ.

પૃ. ૧૦, ટિ. ૧. નરેન્દ્રચન્દ્રસુરિને બદલે નરચન્દ્રસુરિ હોવું જોઈએ.

પૃ. ૨૩, પં. ૩. અપભ્રંશ—કાવ્યત્રયોની બુમિકા(પૃ. ૮૮)માં સક્લિસસાર પ્રમાણે ' મહારાષ્ટ્રીમિત્રાર્ધમાગધી 'નો ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૨૩, પં. ૧૬-૨૦. ટક્ક(ટક્કી)ને બદલે ટક્ક(ટક્કી) જોઈએ.

પૃ. ૨૬, પં. ૧૮. ઓદ્રજ નહિ પણ ઓદ્રજ જોઈએ.

પૃ. ૫૬, પં. ૧૬. ૧૦૨૬ સમુચિત નથી. પાંચયલ્લછીનામમાલાની રચના 'ધારા'માં વસતાં થયેલી છે. લોજના રાજ્ય-સમયમાં 'ધારા'

૧ મહાનસાગરકૃત સં. રત્નચૂડકથાનકનું ગ્રે. હર્ટલે કરેલું જર્મન ભાષાંતર Indische Märchenromanમાં ઇ. સ. ૧૮૨૨માં છપાયું છે. ૨ આ મૂળ એની સં. ભાષા સહિત રોક મનસુખલાલ બચુલાલ તરફથી છપાવાયું છે. ૩ આમાં નવ ગ્રહોનાં નામ છે. ૪ પં. લાલચન્દ્રે એમનો આરાય મારા રાજમાં રજૂ કરવા લખ્યું હતું તે પ્રમાણે આ કાર્ય ગ્રે કર્યું છે. સૂચનાઓના મૂલ્યાંકન વિષે તો વિશેષજ્ઞ સ્વયં વિચારી લેશે.

રાજધાની થવાનું મનાય છે. અમિતમતિએ વિ. સં. ૧૦૫૦માં રચેલો સુભાષિતરત્નસંહોહ મુંજના રાજ્યમાં રચાયાનો એના અંતમાં ઉલ્લેખ છે. સોજના રાજ્યસમયનો વિ. સં. ૧૦૭૮નો લેખ મળે છે. એથી આ નામમાલા વિ. સં. ૧૦૬૬માં રચાઈ હોવી જોઈએ.

પૃ. ૬૩, પં. ૪. નંદિયર્કું(સં. નંદિતાલ્ય) અંચનું નામ જણાય છે.

પૃ. ૬૮, પં. ૧૦. 'મેવાડ' નહિ પણ રણથંભોર (મારવાડ) જોઈએ.

પૃ. ૭૮, પં. ૨૫. ચન્દ્રસેખાવિજય નામનું પ્રકરણરૂપ હેમચન્દ્ર-સુરિના શિષ્ય કવચન્દ્રે રચ્યું છે. જુઓ જ. બાં. ગ્રં. સ. (પૃ. ૪). પરિચય માટે જુઓ એનું પૃ. ૬૪.

પૃ. ૮૪, પં. ૧૨. સોડ્ડલે ઉદયસુન્દરીકથામાં અશોકવતીનો નિર્દેશ કરી એના કર્તા શ્વેન્ ચન્દનાચાર્યને પોતાના મિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. અશોકવતી સં.માં હશે

પૃ ૮૯, પં. ૧૭. ધર્મોવએસમાલાના જયસિંહસૂરિકૃત વિવરણમાં પૃ. ૮૮માં વંહિડીનો કણ્હુ-જણ્ય-હિંડી તરીકે નિર્દેશ છે.

પૃ ૧૦૦, પં. ૧૭. 'દક્ષિણ-ચિહ્ન' એ નામ 'દક્ષિણ' ગ્રણને આભારી હશે આ સુરિના પૂર્વજોનો સંબંધ ઉત્તરાપથ સાથે હોવાનું તે કુવલય-માલાની રચના પણ જાવાલિપુરમાં થવાનું આ કૃતિ પરથી જણાય છે.

પૃ. ૧૦૩, પં. ૫-૬. જ. બાં. ગ્રં. સ. (પૃ. ૪૪)માં થોડુંક સુધારી 'ડસ્માદમિલો જ્ઞાયતે' વાંચવાનું પ. લાલચન્દ્ર સૂચવે છે.

પૃ. ૧૦૬, પં. ૧૭ ને ૨૬. પ્રત્યેક પરિચ્છેદમાં ૨૫૦ અને કુલે ૪૦૦૦ ગાથા છે.

પૃ. ૧૦૭, પં. ૨૫ તેમજ પૃ. ૪૭, પં. ૧૫. 'નાણ' શબ્દ સંપાદકે જોઓ છે તે યોગ્ય નથી. ખરું નામ પંચમીમાહરૂપ હોવું જોઈએ.^૧

પૃ. ૧૦૭, પં. ૨૫. આ કથાના એક ચતુર્થાંશનો પં. લાલચન્દ્રનો

^૧ જુઓ ઇ. સ. ૧૯૪૯ના જુનના "પુસ્તકાલય"ના અંકમાં છપાયેલી પં. લાલચન્દ્રની સમાયોચના.

ગુ. અનુવાદ પંચમી-માહુદાએ નામથી વિ. સં. ૧૯૭૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

પૃ. ૧૧૧, પં. ૩-૧૦. જો. ભાં. ગ્રં. સૂ.માં ક્રમાંક ૧૩૧ આ ૧૩૭ તરીકે જે વિલાસવર્ધકહાની નોંધ છે તે એક જ ગ્રંથની છે. તે જ ગ્રંથનો પૃ. ૪૫માં ભેગો પરિચય આપાયો છે. આ ગ્રંથનો ઘોર નમૂનો અં. કા. ત્રાંગી ભૂમિકા (પૃ. ૧૧૧-૨)માં આપાયો છે. આ ગ્રંથની જેસલમેરની હાથપોથીઓની પ્રતિકૃતિ (photo) તૈયાર કરાવા છે. જો. સા. સં. ૪ (પૃ. ૨૧૭)માંનું લખાણ ઉપયુક્ત પૃ. ૪૫માં સં. લખાણનો સારાંશ છે.

પૃ. ૧૧૧, પં. ૧૭. જો. ધ. પ્ર. સ. તરફથી આ કૃતિ “ વિજયવંશ વલ્લિચરિય ” એ નામથી છપાવાઈ છે. ‘ અમયદેવ ’ એવો પાઠ માત્ર ‘ અમૃતદેવ ’ નામ સૂચવાયું હાજે છે.

પૃ. ૧૧૩, પ. ૮. આ કૃતિના આશ્ર અને અંતિમ ભાગ ૧ જો. ભાં. સૂ. (પૃ. ૩૫૦)માં આપાયા છે.

પૃ. ૧૧૭, પં. ૨૦. આની પ્રશસ્તિપૂર્વક આના આશ્ર અને અંતિ ભાગ ૫. જો. ભાં. સૂ. (ભા. ૧, પૃ. ૨૫૦-૨)માં આપાયા છે.

પૃ. ૧૧૮, પં. ૧૧-૭. મહેન્દ્રસુરિ, વર્ધમાનગણિ અને શુભચંદ્ર ગણિને સંબંધાવાયેલો આ કુમારવાલપદિઓહ એ હેમચન્દ્રસુરિ કુમારપાલને દષ્ટાંતપૂર્વક આપેલા ઉપદેશોનું ફળ છે; કુમારપાલની દિનચ તો કુમારવાલચરિયમાં છે.

પૃ. ૧૨૦, પં. ૧૬. અંબજીભાઈ દરીચરિયનો અંતિમ ભાગ ૧ ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૪૯)માં અને આ ચરિત્રનો પરિચય (પૃ. ૫૪)માં “ સુશીલ જૈન મહિલાઓનાં સંસ્મરણો ” નામના ૧ લેખમાં આનો નિર્દેશ

૧ પં. લાલચન્દ્રનો આ લેખ વિ. સં. ૧૯૯૮માં “ મુંબઈ અને માંડલ જૈન સભા ”ના સુવર્ણમહોત્સવ અંક (પૃ. ૫૫-૬૨)માં છપાયો છે.

પૃ. ૧૨૬, પં. ૧૩. રૂપકાત્મક કૃતિઓ તરીકે લખલાવણા અને મોહુપરાજયનાટક તેમજ પ્રાચીન ગુ.માં રચાયેલા 'ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ'નો ઉલ્લેખ થઈ શકે.

પૃ. ૧૩૩, પં. ૧. સેતુસરણિ એ ટીકાનું નામ તો નથી ?

પૃ. ૧૩૫, પં. ૬-૧૧. કુવલયમાલામાં તિઉરિસચરિયતો ઉલ્લેખ છે. આ પાછળ કૃતિ હોવા સંભવ છે. એના કર્તા કેવગુપ્ત એ આ કથાકારના પૂર્વજ ગુરુ કેવગુપ્તસૂરિ હોવા જોઈએ કે જેમનો પરિચય આ કથાની પ્રશસ્તિમાં છે.

પૃ. ૧૪૦, પં. ૨૫. ધવલ નહિ પણ ધંધલ નામ હોવું જોઈએ. આ ગૃહસ્થે પરિગ્રહપ્રમાણ કથું એને અંગેની રચના પાછળમાં છે. એના રચનાર ધંધલ નહિ પણ ધર્મધીપસૂરિના કોઈક શિષ્ય હશે. આ કૃતિનો આઠ ભાગ પ. જી. ભાં. સુ. (ભા. ૧, પૃ. ૩૬૨)માં છે. ઇસિમંડલચોત્તના કર્તા ધર્મધીપસૂરિ અન્ય હશે. એ આખત પદ્ય-મંદિરચણિની વૃત્તિ સાથેની આ સ્તોત્રની આવૃત્તિમાં વિચારાઈ છે.

પૃ. ૧૪૩, પં. ૧૬. જુને બદલે જુ તો નહિ વંચાયો હોય ?

પૃ. ૧૪૬, પં. ૮. જશ્વજીવેની ટીકા નામે સપ્તશતીભાષાના આઠ ને અંતિમ ભાગ પ. જી. ભાં. સુ. (પૃ. ૧૭૮-૧૮૧)માં અપાયા છે.

પૃ. ૧૪૭, પં. ૬ વિસમમાણુદીપા એ નામ પરથી તો આ કૃતિમાં કામદેવની લીલાનું વર્ણન હશે

પૃ. ૧૪૭, પં. ૧૮. ૧૫૩ ગાથાવાળા એક ગાહાકોસના આઠ અને અંતિમ ભાગ પ. જી. ભાં. સુ. (પૃ. ૩૬૨)માં અપાયા છે.

પૃ. ૧૫૪, પં. ૨૦. 'કેવસૂરિના શિષ્ય મુનિચંદ્રસૂરિ' એ ઉલ્લેખ બરાબર નથી. પ. જી. ભાં. સુ. (પૃ. ૧૩૫)માં આવકપ્રત એ નામપૂર્વક આ કૃતિના આઠ ને અંતિમ ભાગ અપાયા છે. તેમાં પ્રત સ્વીકારનાર કહે છે કે હું સમ્યક્ સહિત ગૃહિ-પ્રતો સ્વીકારું છું. અંતિમ ઉલ્લેખ

૧ આ જયશેખરસૂરિકૃત સં. પ્રતિપદ્યચિન્તામણિનું રૂપાંતર છે.

પ્રમાણે પરીપકાર કરવામાં ઉચ્ચત મુનિચંદ્ર મુનીશ્વરે આ પ્રતોને સંક્ષેપથી સારી રીતે ઉદ્ધર્યા. મુનિચંદ્રસૂરિના યુગપ્રવર શ્રુતધર મુગુરુના શિષ્ય દેવસૂરિ પાસે ધ્રુવો રવીકારાયાં તેને લગતી આ કૃતિ દેવસૂરિના કોઈ શિષ્યે રચી હશે. આ કૃતિની હાથપોથીના પ્રારંભમાં દેવસૂરિગુરુની પાદુકાઓને પ્રણામ કરાયો છે તેથી પણ આ અનુમાન પુષ્ટ બને છે.

પૃ. ૧૬૪, પં. ૩. કર્તાએ આ કૃતિનો તીર્થકલ્પ તેમજ (અંતમાં) કલ્પપ્રદીપ એ નામે નિર્દેશ કર્યો છે. આનો કેટલોક ભાગ સં. માં છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ (પૃ. ૧૮-૨૧)માં આ કૃતિનો કેટલોક પરિચય પં. લાલચન્દ્રે આપ્યો છે. એમના મત પ્રમાણે ૧૭૬૪ને બદલે ૧૭૮૫ જોઈએ.

પૃ. ૧૬૫, પં. ૪. નિવ્યાણુકંડ તો થોડીક ગાથારૂપ છે.

પૃ. ૧૬૫, પં. ૨૩. ૫. જૈ. ભાં. સુ. (પૃ ૮)માં ચૂડામણિ અને લીલાવતીનો થોડોક ભાગ અપાયો છે એ ઉપરથી લીલાવતી સં.માં હોય એમ લાગે છે.

પૃ. ૧૭૧, પં. ૧૬. હસ્તકાંડનો વિષય સામુદ્રિક હશે

પૃ. ૧૭૧, પં. અંત્ય અને પૃ ૧૭૨, પં. ૧૬-૨૦. ત્રૈલોક્ય-પ્રકાશમાં અર્ધકાંડ છે અને એમાં મેઘમાલાનો વિષય છે. ત્રૈલોક્ય-પ્રકાશનું અપર નામ મેઘમાલા નથી. નવ્યતાનિકનું બીજું નામ જ્ઞાનકર્પણ છે. સુવનહીપકના કર્તા પદ્મપ્રભસૂરિ છે અને એ ગ્રંથ ત્રૈ. પ્ર થી કિન્ન છે. ત્રૈ. પ્ર.નું ત્રૈલોક્યહીપક એવું નામાંતર નહિ હશે. ત્રૈ. પ્ર. હાલમાં બિકાનેરથી છપાયો છે તે જોવો જોઈએ.

પૃ. ૧૭૪, ૧૭૬ ને ૧૮૩. જુદાં જુદાં ' હાર ' નામથી સૂચવાયેલી કૃતિઓ નિમિત્તજ્ઞાનના કોઈ એક મુખ્ય ગ્રંથના વિભાગરૂપ જણાય છે.

પૃ. ૧૭૫, પં. ૧૨. વાચનાચાર્વ વગેરે નિર્દેશો જોતાં કરલકૃષ્ણજી શ્વેતાંબરીય કૃતિ જણાય છે.

૧ “ શ્રીજિનહીરસાગરસૂરિ-જ્ઞાનકાંડાર ” (મારવાડ) તરફથી ઇ. સ. ૧૮૩૯માં છપાવાયેલ છે.

પૃ. ૧૭૫, પં. ૧૭. આ કૃતિનું જાણીતું નામ કાલ-જ્ઞાન છે. એની એક પ્રાચીન હાથપોથી વડોદરાના સ્વ. જમનાદાસ વૈદ્ય પાસે હતી એ ઉપરથી એની ‘ફોટોકોપી’ વર્ષો પહેલાં વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરે તૈયાર કરાવી છે.

પૃ ૧૭૬, પં. ૧૫. પ. જી. ભાં. સૂ. (પૃ. ૮૩-૮૪)માં આઠ પદો હપાયાં છે.

પૃ. ૧૭૭ ને ૧૮૦. ‘ પાહુક ’ અંતવાળા અંથો પુખ્તના વિભાગ જ હોય એમ એકાંતે કહી ન શકાય.

પૃ. ૧૮૨, પં. ૨ આંતરિક વિષને લગતું “ગંધવ-નામદત્તપાણ્ય” ધર્મોપદેશમાલાની સ્વોપજ વૃત્તિ (પૃ. ૧૮૬-૯)માં છે.

પૃ. ૧૮૪, પં. ૨૩. નપુંદ્યાચાર્યે જૈન દીક્ષા છાત્રી દીધા બાદ કોકશાસ્ત્ર(યોગાર્થ)ની રચના કરી એમ એમણે કહ્યું છે.

પૃ. ૧૮૫, પં. ૩. ઠક્કર ફેરના પિતાનું નામ ચંદ્ર છે. પાછલમાં ચંદાસુણ એ સમાસને લઇને ચંદનું ચંદા બનાવાયું છે. સં.માં ‘ પરમ-જૈન-ચન્દ્રાંગજ ’ છે એમની બીજી કૃતિ રથજીપરિક્ષા જે અભાવદીનના રાજ્યમાં રચાઇ છે તેમાં એમના પિતાનું નામ ઠક્કર ચંદ્ર જણાવેલ છે.

પૃ. ૧૮૫, પં. ૬. આ ‘ વિક્રમ ’ સંવત્ સમજવો જોઇએ.

પૃ. ૧૮૫, પં. ૨૩. વિચ્છિન્નને બદલે વિત્થિજ્ઞ જોઇએ.

પૃ. ૧૮૭, પં. ૨૫. સં.માં નહિ, પાછલમાં છે. એ સં. હાથા સાથે J R A S માં ૧૮૯૫માં પૃ. ૫૧૬-૮માં તેમજ સ્વ. પૂરજીચંદ નાહરના જૈનલેખસંગ્રહ(ખંડ ૧, પૃ. ૨૫૬-૨૬૧)માં પ્રકાશિત થયે છે. ધર્મોપદેશમાલાની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૧૬)માં એનું સૂચન છે.

પૃ ૧૯૨, પં. ૧૫. વકુકહા એ નામ હિચિત લાગે છે.^૧ કુવલિય-માલાની જેસલમેરની હાથપોથીમાં આ પાઠ પણ મળે છે. ‘ વકુ ’ શબ્દ પાછલમાં છે.

૧ પૃ. ૬૨ ને ૬૫ મઠિ પણ આ સૂચન છે.

પૃ. ૧૯૩, પં. ૬ ને ૨૪. સુમુહ્યંતાનું સં. સુમુલ્લચન્દ્રા કરી સરસ્વતી સુંદર વદનરૂપ ચંદ્રનાળી છે તેમ બૃહત્કથા પશુ સુમુખ અર્થાત્ પ્રારંભિક ભાગદ્વારા ચંદ્રની જેમ આહ્વાદ પમાડનારી છે એમ અર્થ કરાવેા જોઇએ.

પૃ. ૧૯૮, પં. ૬. કુવલયમાલામાંના પરિચયપૂર્વક એના 'અપ-ભ્રંશ' ઉલ્લેખ અં. કાં. ૧૦૦ની ભૂમિકા(પૃ. ૧૦૪-૧૧૦)માં છે.

પૃ. ૨૦૦, પં. ૨૪. પરમરૂપપથાસનાં કેટલાંક પલો હૈમ પ્રાકૃત વ્યાકરણગત ઉદાહરણો સાથે અં. કાં. ૧૦૦ની ભૂમિકા(પૃ. ૧૦૩)માં સર-ખાવી ૫૦ ૫૦ની પ્રાચીનતા દર્શાવાઇ છે.

પૃ. ૨૦૨, પં. ૧-૨. પદ્મિસિરિયરિય અને એના કર્તા વિષે "પુસ્ત-કાલપ"ના ૧૬૪૬ના જીનના ૧અંકમાં પં. લાલચન્દ્રની સમાલોચના છે. એમના મતે માધ કવિના વંશજ તરીકેની માન્યતા સંકારપદ છે.

પૃ. ૨૦૨, પં. ૧૭. નાગરી લિપિમાં ફરીયા સંપાદિત કરી એ બન્નેના સ્વર્ગમન બાદ આ પ્રકાશિત કરાઇ છે.

પૃ. ૨૦૩, પં. ૬. અવિસયતકહાના ઉપોદ્ધાતમાં આ છપાઇ છે. આ કૃતિનો પરિચય પંચમી-માહાત્મ્યની પ્રસ્તાવનામાં અપાયો છે.

પૃ. ૨૦૪, પં. ૬. આ કૃતિ અને એના કર્તાનો પરિચય "જૈન"માં વિ. સં. ૧૯૮૨-૩માં છપાયેલી લેખમાળા નામે "સિદ્ધરાજ અને જૈનો"માં પં. લાલચન્દ્રે આપ્યો છે.

પૃ. ૨૦૫, પં. ૧૮. સ્તવનને બદલે 'ગુરુવિરહાલાપ' નામ ઠીક લાગશે.

પૃ. ૨૨૨, પં. ૧૧. આધુનિક આય^૧ લા.પા.ઓ સંસ્કૃત-સ્વરૂપી નહિ, પણ પ્રાકૃત-સ્વરૂપી છે; પ્રાકૃત સ્તરીરવાળી છે; પ્રાકૃત ધાતુઓથી બંધાયેલી છે. એથી એ નામથી એ ઓળખાય તે જરૂરી છે. ગુજરાતી, મરાઠી વગેરેને આ નામથી ઓળખાવવા પાછળ વિદ્વાનોનો-કવિઓનો આ આશય

૧ આ અંકમાં નાણુપંચમીકહાની પણ સમાલોચના છે. વળી મહેશ્વરસુરિઓ વિષેના બ્રાન્ત ઉલ્લેખની નોંધ છે.

રહેલો છે. વ્યાકરણનિયમબદ્ધ પ્રાકૃત અને ઝોના નિયમોની ખાસ પરવા વિના પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રાકૃત (દેશી ભાષાઓ) એવો વિવેક કરાય તો ભ્રમ નહિ થાય (પૃ. ૨૦, પં. ૧૯).

પૃ. ૨૨૫, પં. ૧૨. ઉત્તર૦માં કપિલ, નમિ રાજર્ષિ, પ્રત્યેકશુદ્ધ વગેરેની કથાઓ છે.

પૃ. ૨૨૫, પં. ૧૬. નૈમિનાથનાં પાછવ અને અવબન્ધસમાં રચાયેલાં ચરિત્રોમાં—પાંડવ—ચરિત્રોમાં મહાભારત અંતર્ગતરૂપે દર્શાવાયું છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૬. તીર્થંકરોનાં પાછવમાં વિસ્તારથી રચાયેલાં ચરિત્રોમાં મહાકાવ્યનાં લક્ષણો બધું અંશે ચરિત્રાથ થાય છે એટલે એ દ્રષ્ટિએ એ મહાકાવ્ય ગણાય.

પૃ. ૨૨૭, પં. ૭-૮. પ. જી. ભાં. સ. (પૃ ૧૭૨)માં 'કૌટલીય અર્થશાસ્ત્ર' એવો ઉલ્લેખ છે. કૌટિલ્યને બદલે 'કૌટલ્ય' એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

પૃ. ૨૨૮, પં. ૧૧. પ્રાચીન ગુજરાતી વગેરેમાં રચાયેલી કથાઓ વિચારવી બે, કેમકે 'દેશી' ભાષાઓને પણ સાક્ષરોએ 'અપભ્રંશ' તરીકે ઓળખાવી છે. જી. ધ. પ્ર. સ. તરફથી પ્રકાશિત અને ઉપાધ્યાય દ્વેષરાજે રચેલી ઉપદેશ-સંમતિ-વૃત્તિમાં પણમાં કેટલીક કથાઓ છે.

૧ પ્રો. કાપડિયાની કૃતિઓ

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયાએ મુખ્યત્વે પ્રૌઢ અને પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે અને એ પૈકી કેટલાક સં. ને પાઠ્ય ગ્રંથોના ગુજરાતી કે અંગ્રેજી કે એ બંને ભાષામાં અનુવાદ વગેરે પણ કર્યા છે. વળી એમણે કેટલાંક પુસ્તકો પણ રચ્યાં છે, સં.માં ઉપલાત્મક રચનાઓ કરી છે, તેમજ ગુ. અને અંગ્રેજીમાં જલેખો લખ્યા છે. એમના આ સાહિત્યમાંથી ને અપ્રસિદ્ધ છે તેની કામચલાઉ યાદી અપાય છે:—

(૧) અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો

૧ A History of the Non-canonical Literature of the Jains (parts I-II); The Jaina Religion & Literature (૨ Vol. II); Educational Problems of to-day; Matter, Space and Time; English Translation of Vajjālagga and Uṣāniruddha; The Jaina Conception of Celibacy; The Jaina Gospel of Truth; The Jaina Theory of Evolution and Involution; The Jaina View-points & Aspects.

ગણ્યવરવાદ યાને સત્યાર્થીની શંકાઓ અને તેનું સમાધાન; અનેકાન્ત-મીમાંસા; શ્રમણ્ય-સંહિતા; આદ્ય-સંહિતા, તરકર-રમૂતિ; ભમરડાનું ભાગવત;

૧ એમના પરિચય માટે જુઓ અંશ અને અંશકાર (પુ. ૬, પૃ. ૮૧-૨) તેમજ કા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક (પુ. ૫, અં. ૧). ૨ HCLJ (pp. XI-XII) માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ૩૮ કૃતિઓની નોંધ છે. આ ઉપરાંતની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ તે DCJM (Vol. XVII, pt. 4), કંસવધ, આગમોનું દિગ્દર્શન, અનેકાન્ત-જયપતાકા (ખંડ ૨) ને The Jaina Religion and Literature (Vol. I) છે. ૩ પ્રસિદ્ધ થયેલી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી કવિતાઓની સૂચી કંસ-વધ, આગમોનું દિગ્દર્શન, તેમજ પૃ. ૨૫૧ માં અપાઈ છે. ૪ પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક લેખોની યાદી HCLJ, પતંગપુરાણ અને પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ એ ત્રણ પુસ્તકમાં છે. ૫ આ પુસ્તક છપાવાય તો આને અંગ્રે પ્રકાશન-દાન આપવાનું મુજબ વિધાપીઠે કરાવ્યું છે. ૬ આ પુસ્તક લગભગ લાહોરમાં છપાઈ રહેવા આવ્યું હતું એ અરસામાં ત્યાં હિંદુઓની મિથ્યત વગેરેનો ઇ. સ. ૧૯૪૭ માં નારા થતાં આ પુસ્તકનો છપાયેલો તેમજ છપાવવાનો ભાગ મુદ્રણાલયમાં બળી ગયા. મારી પાસે સંપૂર્ણ કૃતિ છે.

ગોશાલકનું જીવનવૃત્તાંત; સંસ્કૃત શબ્દોનાં પાછય સમીકરણો; પાનાંની રમતો અને કરામતો; ‘કપૂરમંજરી’નો અનુવાદ; ઉસાશ્ચુરુદ્ધનો સમલોકી અનુવાદ; જૈન કૃતિઓમાં નિર્દેશાયેલા અજૈન ગ્રંથો અને ગ્રંથકારો.

(૨) અપ્રસિદ્ધ લેખો

ગુજરાતી ભાષામાં પોર્ટુગીઝ શબ્દો; ગુજરાતી પદ્ય માટેના શબ્દો; અલંકારશાસ્ત્ર સંબંધી જૈન કૃતિઓ; આચારમાંના વિશિષ્ટ શબ્દો.

Exposition of Soul in the Jaina Canon; A bird's eye-view of the Pāīya Literature; A Critical Survey of the Verse & Metres in the Jaina Canon; A set of the Stereotyped Phrases in the Jaina Canon; Birds and Beasts in the Jaina Canon; Etymologies from the Cuppi on Uttarajjhayana; Intelligence-tests in the ancient Jaina Literature; References to Fabulous Objects by Jaina Writers; Riddles in the Jaina Canon; Solids: formations and sections; Quotations from Mahābhārata and Bhagvad-Gītā in the Jaina works; Doctrine of Karman in the Jaina Canon; The Jaina View about Vedas; The subtle Vegetation Kingdom in Jainism.

(૩) પ્રકાશિત અભિનવ પદ્યરચના

સન્ત-હરિયાલી	સાર્વજનિક ક્રમાંક ૫૭	ચૌકટોબર '૪૮
નિવેદન	" " "	" "
ભારતી-સ્તવન	ગુજરાતી દીપોત્સવી અંક ૨૦૦૪	તા. ૩૧-૧૦-૪૮
„ (સમજૂતી સાથે)	પ્રભાકર	તા. ૧૪-૧૧-૪૮
ધૂનીને સંબોધન (ધૂમકેતુ)	„	તા. ૫-૧૨-૪૮
પરમાત્મખત્રીસી	દિગંબર જૈન (વ. ૪૧, અ. ૧૨)	
મહીપાલી	ગુ. મિત્ર તથા ગુ. દર્પણ	તા. ૫-૭-૪૯
આનન્દ-હીર	તાર્કિક પ્રશ્નોત્તર (ભા. ૧)	ઇ. સ. ૧૯૪૯
આનન્દ-તરંગ	આનંદસુધાસિન્ધુ (ભા. ૨)	ઇ. સ. ૧૯૫૦
આનન્દ-રમરણ	ગુ. મિત્ર તથા ગુ. દર્પણ	તા. ૬-૫-૫૦

૧ લઘુલગ્ન દોહરો ગુજરાતી લેખો અપ્રસિદ્ધ છે. ૨ જુઓ NIA (Vol. VII, Nos. 4-6)માં હપાયેલ એમનો લેખ (પૃ. ૮૬).

(૪) ભાષાવિજ્ઞાન સંબંધી પ્રકાશિત લેખો

A detailed exposition of Nāgarī, Gujarātī & Modī scripts; Foliation of Jaina Mss. and Letter-numerals; Outlines of Jaina Palæography; The Jaina manuscripts.

અમથી અને એનું મિત્રમંડળ; 'અખોડો' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ; અર્વાચીન ભાષામાં ભૂતકાળનાં રૂપોનો દુકાળ; આદિમ ભાષા; એકીભૂત શબ્દો; 'કાંસકી' શબ્દના પર્ચાયા અને એની વ્યુત્પત્તિ; કેટલાક અપૂર્ણાંકવાચક શબ્દોની ઉપપત્તિ અને વ્યુત્પત્તિ; કેટલાક ઉચ્ચારમાં ખામી, કોણે શું ખાધું ? કોમલાર્થક વચન અને તેની સાધકતા; 'ખિસકોલી' સંબંધી જૈન ઉદ્દેશ્યો; 'ગણિ' શબ્દની ઉપપત્તિ હલ્લાદિ; ગાડરિયો પ્રવાહ; ગુજરાત અને લિપિકદંબક, લેખનસાહિત્ય તથા અક્ષર-શિક્ષણ; ગુજરાતી અને હિંદીમાં તફાવત; ગુજરાતી શબ્દનાં મૂળ જાણવાનાં સાધનો; અંબો, ટિકો, ટીકો, ટંગો, ટીમ, ડંગો, ડેયું અને દેયો; છૂપી બોલીઓ; જૂઠાર અને જોડાર; જૈન કૃતિઓમાં ચો, થી, ચું ને ચે પ્રત્યયનો પ્રયોગ; ટપો અને એનાં સંગવહાલાં; 'તરી' અંતવાળા કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ; ડુંહો, દેહો અને દોહરો એ શબ્દોની નિષ્પત્તિ; પતંગપરિકરની પરિભાષાનો પરામર્શ; 'પરોણી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ; પરિપૂર્ણ ભાષા; સર્વોપરિ ભાષા; આદર્શ-ભાષા; પીવા માટેનાં પાત્રો; પેંડા તમારે પેંડા; પેંડા સંબંધી કેટલાક ઉદ્દેશ્યો; પ્રભાતના પર્ચાયા અને તેની વ્યુત્પત્તિ; બનાવટી સંસ્કૃત; બહુરૂપી શબ્દો; બાળકોની ભાષા, યુગલિક શબ્દો; રસોઈમાં વપરાતાં કેટલાંક સાધનો; રામણદીવો વ્યુત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ; રૂઢિ-પ્રયોગો; લોટી ચાને તાવી; વહુ વિષે વિચાર; વર વિષે વિચાર; વાણીવિનોદ; વિશ્વજ્ઞ સમીક્ષણ; વિરોધનામોનો અવતાર; શબ્દસિદ્ધિ; શબ્દકોનું દિગ્દર્શન; શબ્દોની સ્થિતિ; શેમુખીની સાહેલી; સ્વેતબર અને દિગંબર એ શબ્દોના પર્ચાયા; સગપણસૂચક શબ્દો; સ્ત્રીઓ અને ભાષા.

(૫) કેટલાંક અંધાવલોકન

- ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય : ગુજરાતી (તા. ૧૮-૭-૩૭)
 ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો (ભા. ૧) : કાર્પસ ગુ.સ.ત્રૈ. (પુ. ૨, અં. ૧)
 ઔમહાવીરકથા : માનસી (વ. ૭, અં. ૧)
 અહિંસાની વાલીમ : „ (વ. ૧૦, અં. ૧)
 ગુજરાતી ભાષાની ઉત્કાન્તિ : „ (વ. ૧૦ અં. ૨)
 રસોઈનું રસાયણ : „ (વ. ૧૦ અં. ૩)

The Traditional Chronology of the Jains :

ABORI (XVII, 2).

धोर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

४०९ कापडि

काल नं०

लेखक कापडि या हीरालाल, रामकृष्णदास

शीर्षक प्राकृत भाषा धोर सहित्य।

खण्ड

क्रम संख्या

४८८३